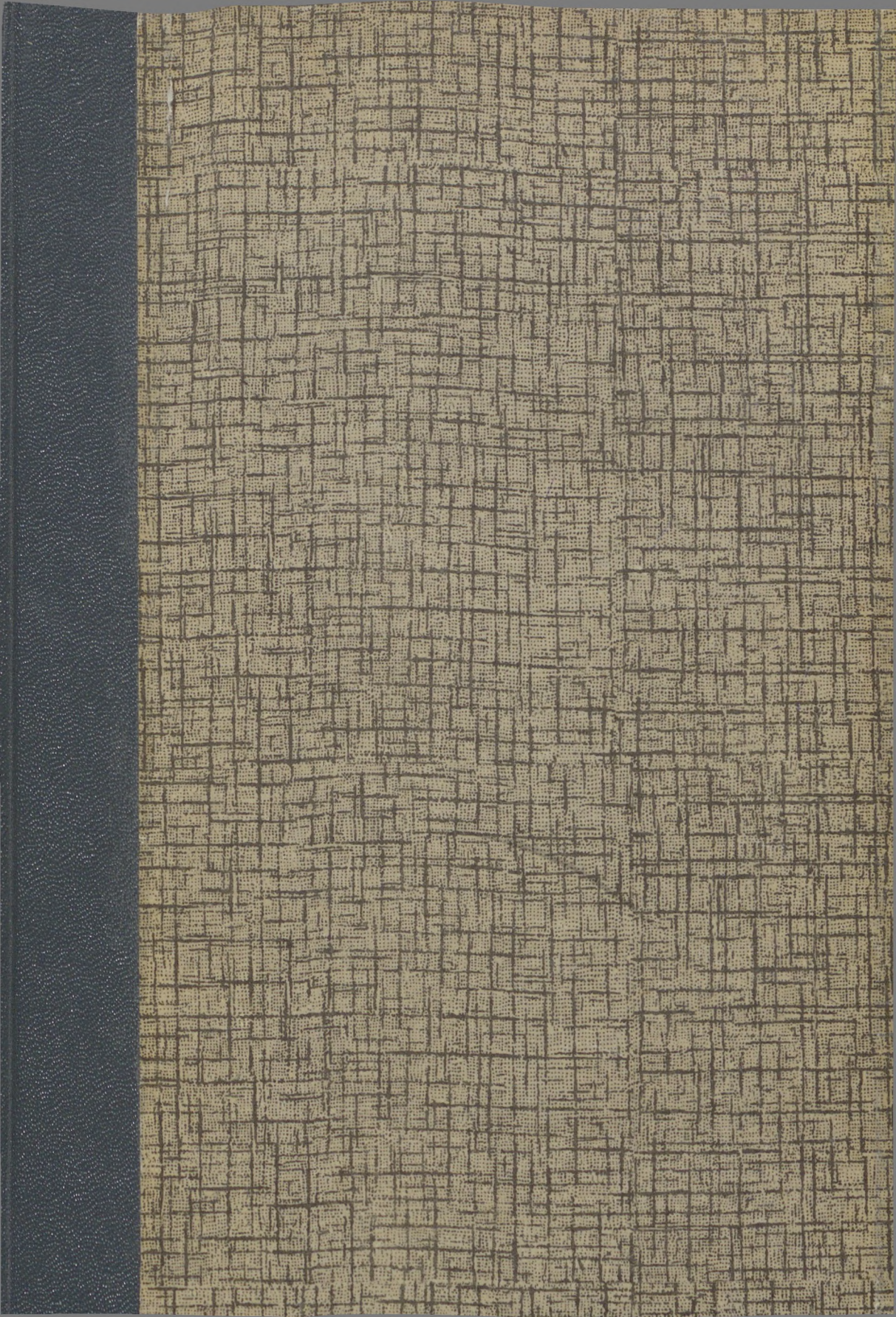

304868

FOLIA ARCHAEOLOGICA

(ÚJ FOLYAM)

VII

SZERKESZTETTE
MIHALIK SÁNDOR

»MŰVELT NÉP« TUDOMÁNYOS ÉS ISMERETTERJESZTŐ KIADÓ

BUDAPEST, 1955

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM
TÖRTÉNETI MÚZEUMÁNAK ÉVKÖNYVE

FOLIA ARCHAEOLOGICA
(ÚJ FOLYAM)

VII.

1955

SZERKESZTETTE
MIHALIK SÁNDOR

»MŰVELT NÉP« TUDOMÁNYOS ÉS ISMERETTERJESZTŐ KIADÓ

BUDAPEST, 1955

Szerkesztőbizottság

FÜLEP FERENC
HUSZÁR LAJOS
LÁSZLÓ GYULA
MIHALIK SÁNDOR
RADNÓTI ALADÁR

A kiadásért felel a »Művelt Nép« Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Sólyom Gáborné Műszaki vezető: Löbblin Imre
Kézirat nyomdába adva: 1955. VI. 8. — Terjedelem: 27 (A/5) ív. — Példányszám: 700
A könyv a MNOSZ 5602—50 Á szabványok szerint készült

37421/55 — Akadémiai Nyomda, V., Gerlőczy u. 2. — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

TÍZ ÉV

Tíz évvel ezelőtt szabadult fel hazánk a német fasizmus járma alól. Tíz évvel ezelőtt szabadult fel népünk a kapitalista kizsákmányolás alól és vette saját kezébe sorsának intézését. Egész országunk, benne kulturális kincseink is a felszabadult nép tulajdonába mentek át.

A háború viharait intézményünk, a Magyar Nemzeti Múzeum — Országos Történeti Múzeum igen megsínylette. Épülete kívül-belül elpusztult, raktárainak egy része elégett. 1945-ben, a háború végén a 75 belövéstől és belső tűzvésztől elpusztított épület és a súlyosan megsérült gyűjtemények vigasztalan látványt nyújtottak a betévedő látogatóknak.

Az újjáépítést már 1945-ben elkezdték a múzeum dolgozói, és 1947-ben kiállítás nyílt meg az épület falai között. Kormányzatunk áldozatkészségéből 1952-re, a Nemzeti Múzeum megalapításának 150. évfordulójára kívül-belül teljesen újjáépítettük az épületet, és ma a magyar klasszicista építészetnek ez a műremeke teljesen megújodva díszíti fővárosunkat.

De mélyreható változás történt az intézmény belső életében is. A tudományos dolgozók és segédszemélyzet létszáma a háború előttinek több, mint kétszeresére emelkedett. 1949-ben a Magyar Tudományos Tanács felállítása, majd a Magyar Tudományos Akadémia átszervezése után intézményünk bekapcsolódott a tervszerű tudományos munkába és igen fontos szerepet játszott földünk és népünk története kutatásában. A múzeum tudományos dolgozói nagy ásatásokat végeztek az egész ország területén, melyek közül kiemelkednek az istállóskői barlangban folytatott paleolit-kori, a tiszapolgár-basatanyai rézkori, a szentesvekerzugi és tápiószelei vaskori (szkita), a sztálinvárosi, adonyi, nagytétényi római-kori, a zalavári és halimbai szláv-kori, a tiszalöki és túrkevei későközépkori (magyar falvak feltárására irányuló) kutatások.

Ezen a fontos és nagyjelentőségű, a Magyar Tudományos Akadémia régészeti öt éves tervében megtervezett ásatásokon kívül, az országunkban folyó számtalan nagy építkezés színhelyén lefolytatott, az előkerült leletek megmentését célzó ásatásokat is intézményünk irányította, kutatóink ezekben is igen nagy részt vállaltak. Ennek a tevékeny ásatási munkának az eredményeit dolgozóink az 1945—47 között néhányszor megjelent Magyar Múzeum című folyóiratban, majd 1949-től a Magyar Tudományos Akadémia segítségével rendszeresen megjelenő folyóiratokban (Archaeologiai Értesítő, később az idegen nyelveken megjelenő Acta Archaeologica hasábjain) és az Archaeologia Hungarica c. monográfia sorozatban tették közzé. Ez utóbbinak a háború óta megjelent három kötetéből kettő a múzeum munkája volt. Az 1954. évben kormányzatunk biztosította a lehetőséget ahhoz, hogy múzeumunk saját kiadvánnyal is rendelkezék: megjelent a múzeum évkönyveként a Folia Archaeologica VI. kötete.

A múzeum dolgozóinak érdeklődési köre az anyagi kultúra történetének egyéb területére is kiterjedt, így pl. Mihalik Sándor feldolgozta a világhírű Szentpétery József ötvösmester életét és műremekeit; a Történelmi Arcképcsarnok dolgozói számos ikonográfiai problémát, Fejős Imre a Magyar Nemzeti Múzeum épülete építéstörténetének néhány kérdését. A Történelmi Múzeum munkáját a háború előtti állapotokhoz képest jellemzi a munka tervszerűsége, összehangoltsága az országos kutatási tervekkel, továbbá az intézmény gyűjtési körének egész tudományos kutatómunkájának kiszélesedése és kiterjesztése a XIX., sőt a XX. század anyagára és problémáira. Ezen a téren eddig keveset tettünk, azonban a Történelmi Múzeumnak elsőrendű feladata gazdag anyag összegyűjtése, annak bemutatása céljából, hogy az utolsó tíz évben hogyan alakult át felszabadult országunk és népünk egész élete. A legközelebbi évek egyik legsürgetőbb feladata az e téren végrehajtandó anyaggyűjtési és kutatási munka módszereinek kidolgozása és az anyag felgyűjtése.

A felszabadulás óta tökéletesen átalakult a múzeum népművelési munkája. A múzeum számos nagy kiállítást nyitott meg. Ezek sorából kimagaslik a több intézmény együttes munkájával 1948-ban elkészült centenáris kiállítás. Népünk kulturális éhségét bizonyítja, hogy közel egymillió ember kereste fel ezt a kiállítást. 1950-ben nyitotta meg a múzeum első nagy állandó kiállítását: »A Magyar föld népeinek őstörténete« címmel, majd 1952-ben ennek folytatásaként »A magyar nép története a honfoglalástól 1848-ig« című kiállítását. Ezekkel a kiállításokkal bemutattuk hazánk és népünk történetét a legrégibb időktől egyelőre 1848-ig. Kiállításaink azonban döntő módon különböztek a felszabadulás előtti kiállításoktól. A múzeum felszabadulás előtti kiállításai egymás mellé felsorakoztatott tárgyak tömegéből állottak, melyek egy-egy kort statikusan ábrázoltak, míg a felszabadulás után megnyílt nagy kiállításainkban a történelmi materializmus módszereinek alkalmazásával fejlődésükben igyekeztünk az egyes korszakokat ábrázolni, úgy hogy látogatóink a kiállítást áttanulmányozva képet nyerjenek a termelő erők és termelési viszonyok fejlődéséről, meglássák a fejlődés rugóját, az osztályok harcát is. S ezeket a kiállításokat didaktikus, közérthető formában rendeztük meg, hogy érdekességükkel lebilincseljék a látogatókat. Kiállításainkat népünk megszerette, amit bizonyít az, hogy míg 1938-ban a múzeum látogatóinak száma kb. 40 000 főt tett ki, addig a felszabadulás óta a múzeumot több mint három millió ember tekintette meg, 1952-ben több, mint 400 000 tehát az 1938. évinek tízszeresé. Ezek a számok is élénken bizonyítják a hazánkban lejátszódó kulturális forradalom eredményességét.

A nagy állandó kiállítások mellett néhány jelentős időszak kiállítását is meg kell említenünk, amelyeket egy-egy fontosabb évfordulóra készítettünk, mint pl. a Rákóczi szabadságharc 250. évfordulójára rendezett nagyszabású Rákóczi kiállítást (1953), a Nemzeti Múzeum 150 éves fennállásának jubileumára rendezett kiállítást (1952) és néhány nagyobb irodalmi kiállítást, melyeknek szintén helyet adtunk intézményünk falai között.

A bevezetőben említettük, hogy a háború viharai nagy pusztítást okoztak raktárainkban. A múzeum egész tudományos munkásságának alapfeltétele volt tehát a háború után a raktárak rendezése, az anyag egyeztetése a leltárkönyvekkel, a leltározatlan anyag nyilvántartásbavétele, a hiányok megállapítása. Ezzel párhuzamosan folyt természetesen a megsérült anyag restaurálása és konzerválása is. Ez azért is sürgős feladatot jelentett, mivel a restaurálási és konzerválási munkát a felszabadulás előtt évtizedekig teljesen elhanyagolták

és anyagunk a pusztulás szélén állott. Minden tudományos osztály tíz- és száz-ezer számra vette sorra a kezelésére bízott raktárak anyagát és folyt szinte tíz éven át ez a nagy számbavételi munka. Ma már ennek a végéhez közeledünk és sikerült olyan raktári rendet teremteni, ami intézményünk életében szinte példa nélkül áll. Ezzel a tudományos feldolgozó munka alapjait is leraktuk. Az anyag konzerválására korszerű műhelyeket építettünk, számos restaurátort képeztünk ki és állítottunk munkába. A Történeti Múzeumra éppen országos jellegénél fogva a vidéki gyűjtemények anyagának számbavétele és megmentése terén is hasonló feladatok vártak. Tudományos dolgozóinkból és restaurátorainkból megszervezett brigádok indultak vidékre és számos vidéki múzeumban leltározták és restaurálták a soha azelőtt nem leltározott és restaurált tárgyak tizezreit. Tudományos dolgozóink és restaurátoraink ezzel a munkával igen nagy érdemeket szereztek országunk muzeális kincseinek megmentése terén.

Az Országos Történeti Múzeum raktárainak rendezése — mint említettem — rövidesen végéhez ér, már csak az egyes tárgycsoportoknál a különböző mutatók elkészítése maradt hátra, de anyagunk restaurálása és konzerválása — éppen a több évtizedes elhanyagoltságra való tekintettel — még sok évi munkát jelent restaurátoraink számára.

Az elmúlt évtized folyamán — különösen az utolsó négy-öt évben — számos szervezési változás történt intézményünkben. Külön osztály foglalkozik népünk történetével hazánk területére való beköltözésétől kezdve egészen a XVII. század végéig, a török hatalom kiűzéséig, egy másik osztály pedig a XVIII. századtól napjainkig.

1951-ben létrehoztuk a múzeum Adattárát, melynek az a feladata, hogy felkutassa és összegyűjtse a legrégebb ásatások feljegyzéseit, térképeit, fénykép-anyagát, s ezeket hozzáférhetővé tegye a kutatás számára. Számos értékes régi dokumentumot sikerült így megmentenünk a pusztulástól. Ezenkívül ez az osztály kezeli mind a saját múzeumunkban, mind az ország összes vidéki múzeumban elkészített, fényképes nyilvántartási lapokat, amelyek majd teljesség esetén az egész ország régészeti anyagának fényképes nyilvántartását fogják alkotni. Nyilvántartja ezenkívül a magángyűjteményekben levő tárgyakat is. A tudományos munka fokozott előmozdítása céljából 1952-ben — a számos intézményben szétszórt könyvállomány egyesítése révén — az Országos Történeti Múzeum keretében felállítottuk a Központi Régészeti Könyvtárat. Amint már feljebb említettük, korszerű restauratori műhelyt létesítettünk, mely a saját anyagunkat, egy másik műhely a vidéki múzeumok anyagát restaurálja. 1953 óta intézményünk keretében egy nagyteljesítményű sokszorosító üzem is működik, amelyik ellátja az egész ország összes múzeumát sokszorosított kiállítási vezetőkkal, plakátokkal és egyéb kiadványokkal.

A tudományos munka irányítása céljából 1954-ben az intézmény keretén belül felállítottuk a Tudományos Tanácsot, amelyik megtárgyalja a múzeum legfontosabb tudományos kérdéseit, terveit és kiadványait. Ugyancsak a tudományos munka megjavítása céljából szerveztük meg a tudományos titkári funkciót is.

Intézményünk az elmúlt 10 év alatt — kormányzatunk támogatásával — tudományos és népművelési munkájában megújult, szervezetében megerősödött és fontos szerepet játszik a magyar tudomány fejlesztésében.

Fülep Ferenc

ДЕСЯТЬ ЛЕТ

Десять лет тому назад Венгрия освободилась от немецко-фашистского ига. Десять лет тому назад наш народ освободился от капиталистической эксплоатации и сам стал распоряжаться своей судьбой. Вся наша страна, все ее культурные ценности стали достоянием освобожденного народа.

Ураган войны пронесся и над нашим учреждением, Венгерским Национальным Музеем — Всевенгерским Историческим Музеем, и нанес ему сильный ущерб. Здание внутри и снаружи было разорено, сгорела часть хранилища. Пострадавшее от 75 оружейных попаданий и вследствие внутреннего пожара, здание музея и его коллекции в 1945 году, к концу войны представляли самое неутешительное зрелище для забредшего посетителя.

Работники музея уже в 1945 году приступили к восстановлению музея, и к 1949 году в стенах здания могла уже открыться выставка. Благодаря большой бескорыстной помощи нашего правительства к 1952 году, к 150-летней годовщине со дня основания Национального Музея, здание было полностью, внутри и снаружи восстановлено, и сегодня этот возобновлённый шедевр венгерской классической архитектуры снова украшает нашу столицу.

Но глубокие изменения произошли и в внутренней жизни нашего учреждения. В сравнении с довоенным временем число научных сотрудников и технического персонала увеличилось больше чем вдвое. После основания в 1949 году Венгерского Научного Совета и затем после реорганизации Венгерской Академии Наук наше учреждение включилось в планомерную научную работу и играет важную роль в деле исследования истории нашей территории и нашего народа. Научные работники музея произвели большие раскопки в разных местах страны, среди которых выделяются следующие: продолжавшееся исследование пещеры Ишталлоке (палеолит), раскопки в Тисаполгар—Башатанье (медный век), Сентеш—Векерзуге и Тапиосэле железный векскифская эпоха, в Сталинвароше, Адонье и Надьтетене (римская эпоха), в Залаваре и Халимбе (славянская эпоха), Тисалёке и Туркеве (позднее средневековье, здесь работы ведутся с целью исследования венгерских поселений).

Кроме этих важных и имеющих большое значение раскопок, которые были включены в пятилетний план археологии Академии Наук Венгрии, наше учреждение руководило и теми раскопками, которые были произведены на местах бесчисленных большевик строек нашей страны с целью сопоставления обнаруженных находок. Наши исследователи приняли большое участие и в этой работе.

Результаты этой раскопчной работы несколько раз в течение с 1945 по 1947 год публиковались в журналах «Национальный музей», а с 1949 года в периодических журналах, которые стали выходить при содействии Академии Наук (Archaeologiai Értesítő), позднее же на страницах журнала, содержащего статьи на иностранных языках — (Acta Archaeologica), и кроме того в серии монографий Archaeologia Hungarica. Из трех томов этой последней, которые вышли со времени войны, два являются работой музея. В 1954 году наше правительство обеспечило возможность того, чтобы наш музей располагал собственным изданием. Так вышел ежегодником нашего музея шестой том Folia Archaeologica. Круг интереса сотрудников нашего музея расширился и стал охватывать разнообразные стороны истории материальной культуры. Так, например, Шандор Михалик исследовал жизнь всемирноизвестного ювелира Иोजефа Сентпетери и его шедевры. Работники исторической портретной галереи занимались многочисленными проблемами в области иконографии; Имре Фейёш — несколькими вопросами по истории строительства здания Венгерского Национального музея. Работа Исторического Музея в отличие от довоенного времени характеризуется планомерностью и согласованностью с государственным планом, а также расширением круга деятельности в области коллекционирования всей научно-исследовательской работы, которая касается и материалов и проблем XIX и даже XX столетий. В этой области мы сделали до сих пор немного, однако в первоочередную задачу Исторического Музея входит собрать богатый материал с такой целью, чтобы показать, как преобразовалась вся жизнь нашей освобожденной родины и нашего народа за последние десять лет. Одной из самых неотложных задач следующих лет является разработка методов предстоящей работы по собиранию материала и по исследованию, и затем уже на основании этих методов — накопление материала.

Со времени освобождения Венгрии в корне изменился характер нашей народно-просветительной работы. Музей открывал многочисленные большие выставки. Из их числа выделяется выставка, подготовленная совместными усилиями нескольких учреждений, 1948 году по случаю столетия революции 1848 года. Стремление нашего народа к культуре доказывается тем, что эту выставку посетило почти миллион человек. Музей в 1950 году открыл первую большую постоянную выставку под названием «Первобытная история народов венгерской земли», а в 1952 г. продолжением этой экспозиции была открыта новая выставка — «История венгерского народа от завоевания отечества по 1848 г.». Этими выставками мы показали историю нашей родины и нашего народа от древнейших времен и пока что до 1848 года. Но наши выставки коренным образом отличаются от выставок, имевших место в период до освобождения страны. Они состояли из груды вещей, помещенных друг за другом и представляющих статистическим образом тот или иной период, а в тех выставках, которые были открыты после освобождения страны, мы, используя методы исторического материализма, старались представить отдельные исторические периоды в их внутреннем развитии так, чтобы наши посетители, изучая выставку, получили представление о развитии производительных сил и производственных отношений, а также увидели основной рычаг развития — борьбу классов. Экспозиции мы устроили в дидактической, понятной для всех форме, чтобы они могли вызвать интерес посетителей. Наш народ полюбил наши выставки, что до-

казывается тем фактом, что в 1938 году число посетителей музея было приблизительно 40 тыс. человек, а со времени освобождения Венгрии выставки посетило больше 3-х млн. человек, в 1952 году более 400 тысяч, что в 10 раз превосходит число посетителей в 1938 году. Эти цифры ясно показывают успешность той культурной революции, которая происходит в нашей стране.

Помимо больших постоянных выставок еще нужно отметить несколько временных, устроенных по случаю отдельных значительных годовщин, например, выставка, посвященная 250-летию освободительной войны Ракоци (1953 год), выставка по случаю 150 лет существования Национального Музея (1952 год), а также несколько довольно значительных выставок, для которых мы предоставили место в стенах нашего учреждения.

Ранее мы уже упомянули о том, что вследствие войны серьезно пострадали и наши хранилища. Следовательно, основной предпосылкой всей научной работы музея в послевоенное время было наведение порядка в хранилищах: согласовать имеющийся материал с инвентарными списками, включить в списки незарегистрированный материал и установить потери. Параллельно с этим шла, конечно, работа как по реставрации, так и по консервации поврежденного материала. Это была неотложная задача также в силу того, что работа в этих областях до освобождения Венгрии в течение нескольких десятков лет была запущена, и наш материал находился на краю гибели. Каждый научный отдел исследовал десятки и сотни тысяч экземпляров вещей, переданных им из хранилищ, и почти в течение десяти лет велась эта кропотливая, большая работа по регистрации материала. Теперь мы подходим уже к концу этой работы и нам удалось создать в хранилищах такой порядок, который является почти беспрецедентным в истории нашего учреждения. Этим мы заложили и основы научной разработки материала. Для консервации материала мы создали современные мастерские, подготовили и включили в работу многочисленных реставраторов. Историческому Музею в виду его всевенгерского характера предстоят еще подобные задачи в области регистрирования и спасения коллекций в провинции. Бригады, организованные из наших научных работников и реставраторов, направлялись в провинцию и там в многочисленных музеях регистрировали и реставрировали десятки тысяч объектов, которые раньше никогда не регистрировались и не реставрировались. Наши научные работники и реставраторы приобретали большие заслуги в деле спасения музейных ценностей нашей страны.

Наведение порядка в хранилищах Всевенгерского Исторического Музея, как я уже сказал, скоро подходит к концу. Осталось еще подготовить указатели к отдельным группам вещей, однако реставрация и консервация материала составляет еще многолетнюю работу для наших реставраторов ввиду того, что в продолжении нескольких десятков лет музейный материал лежал мёртвым грузом.

В течение пройденного десятилетия и особенно в последние 4—5 лет в нашем учреждении имели место многочисленные организационные изменения. Особый отдел занимается историей нашего народа от эпохи переселения венгров на территорию нашей родины вплоть до конца XVII столетия, то есть до освобождения от турецкого ига. В работу отдельного отдела входит исследование истории от XVIII столетия вплоть до наших дней.

В 1951 г. мы создали регистрационный отдел музея, задачей которого является разыскать и собрать сведения, карты и фотоматериалы старых

раскопок и сделать их доступными для изучения. Таким образом, нам удалось спасти от гибели много ценных старых документов. Кроме того, этот отдел заведует фоторегистрационными листами, которые сделаны как в нашем музее, так и во всех провинциальных музеях нашей страны, и которые после полного собрания будут составлять полную фоторегистрацию археологического материала всей страны. Кроме этого отдел регистрации берет на учёт и материал, находящийся в частных коллекциях. В целях способствования развитию научной работы в 1952 году в стенах Всевенгерского Исторического Музея была создана Центральная Археологическая Библиотека путём объединения состава книг, которые до этого времени находились в многочисленных учреждениях. Как выше было упомянуто, мы создали современную реставрационную мастерскую, которая реставрирует наш материал; вторая же мастерская реставрирует материалы провинциальных музеев. С 1953 году в стенах нашего учреждения работает полиграфический завод большой мощности, который доставляет во все музеи страны размноженные указатели выставок, плакаты и другие издания.

С целью руководства научной работой в 1954 году в стенах нашего учреждения был основан Научный Совет, который обсуждает самые важные научные вопросы, планы и издания музея. Также с целью улучшения научной работы была введена функция научного секретаря.

Наше учреждение за последние 10 лет, благодаря заботе нашего правительства, обновилось в области своей научной и народнопросветительной деятельности, укрепились организационно и играет важную роль в развитии венгерской науки.

Ференц Фюлеп

DIX ANNÉES

Voici dix ans que notre pays a secoué le joug du fascisme allemand. Voici dix ans que notre peuple a été délivré de l'oppression féodalo-capitaliste et qu'il a pris en main sa propre destinée. Le pays entier, y compris ses trésors culturels, a passé dans la propriété du peuple libéré de ses chaînes.

Les orages de la guerre ont durement frappé notre institution : le Musée National Hongrois, Musée National Historique. Le bâtiment lui-même a été ruiné, une partie de la réserve a été incendiée. En 1945, à la fin des hostilités, l'édifice détruit par 75 obus et par un incendie intérieur, ainsi que les collections gravement endommagées offraient un aspect lamentable au spectateur se hasardant à une visite.

La reconstructions du bâtiment a été commenée dès 1945 par les travailleurs du musée, si bien qu'en 1947, on y a déjà pu organiser une exposition. Grâce à la libéralité de notre gouvernement en 1952 pour le 150e anniversaire de la fondation du Musée National, l'édifice était complètement restauré, de sorte que ce chef d'oeuvre de l'architecture hongroise de style classicisant pare toute renouvée et dans toute sa splendeur, notre capitals.

De profonds changements ont aussi été opérés dans la vie interne de notre institution ; le nombre des traivailleurs scientifiques et du personnel auxiliaire a monté presque à son double par rapport à l'état d'avantguerre. En 1949, après l'établissement du Conseil Scientifique Hongrois et la réorganisation de l'Académie des Sciences de Hongrie notre institution s'est mise au travail scientifique systématique, et a joué un rôle primordial dans les recherches relatives à l'histoire du pays et du peuple. Les travailleurs scientifiques du musée ont procédé à des fouilles de grande envergure sur tout le territoire du pays. Parmi ces fouilles les plus importantes sont les recherches paléolithiques dans la grotte de Istállóskő, celles de Tiszapolgár-Basatanya pour l'âge du Cuivre, celles de Szentes-vekerzug et de Tápiószle pour l'âge du Fer (schythe), celles de Sztálinváros, Adony et Nagytétény pour l'époque romaine celles de Zalavár et Halimba pour l'époque slave et enfin celles de Tiszalök et de Turkeve pour la fin du moyen âge (ces dernières ayant eu pour but l'ouverture des villages hongrois).

Outre ces fouilles de grande portée exécutées dans le cadre du plan quinquennal archéologique de l'Académie des Sciences de Hongrie notre musée a dirigé de nombreuses autres fouilles sur les lieux des importantes constructions effectuées dans notre pays.

Ce sont nos savants qui furent chargés de sauver les différentes trouvailles qui y étaient decouvertes. Les résultats de cette activité on été d'abord communiqués par nos collaborateurs dans le périodique intitulé «Magyar Múzeum» (Musée Hongrois), dont ce ne sont que quelques numéros qui parurent entre

1945 et 1947, ensuite dans les périodiques qui a partir de 1949 avec l'aide de l'Académie des Sciences de Hongrie paraissaient régulièrement *Bulletin Archéologique*, *Acta Archaeologica* publiés en langues étrangères et dans la série de monographies intitulée *Archaeologica Hungarica*. Des trois volumes de cette série publiés depuis la guerre, deux sont l'oeuvre du musée. En 1954, notre gouvernement a donné au musée la possibilité d'éditer une publication spéciale : ce fut le VIe volume des *Folia Archaeologica*, qui a paru sous forme d'annuaire du musée. La sphère d'intérêt des travailleurs du musée s'est étendue à d'autres domaines de l'histoire de la culture matérielle ; nous citons comme exemple l'étude de M. Alexandre Mihalik consacrée à la vie et à l'oeuvre du fameux orfèvre Joseph Szentpétery. Les travailleurs de la Galerie des Portraits Historiques ont traité de nombreux problèmes iconographiques, tandis que M. Emeric Fejős s'est occupé de quelques questions relatives à l'histoire de la construction de l'édifice du Musée d'Histoire.

Par rapport à la situation d'avant-guerre l'activité du Musée Historique est caractérisée par un travail plus systématique, travail qui est en harmonie avec les plans nationaux de recherches ; la sphère de collecte et des recherches scientifiques établie sur des bases bien plus larges s'étendent au matériel et aux problèmes du XIXe et même du XXe siècle. Nous avons fait encore trop peu dans ce domaine, cependant l'une des principales tâches du Musée d'Histoire consiste à collecter une riche documentation pouvant illustrer comment et dans quelle mesure s'est transformée la vie du peuple et du pays au cours des dix années succédant à la Libération. Par conséquent le travail le plus urgent des années à venir consistera dans l'élaborations des méthodes qui présideront aux recherches et à la collection des objets de même que dans l'établissement de la collection.

Depuis la Libération le travail du Musée, en ce qui concerne l'éducation populaire, a subi un changement radical. Le Musée a organisé un grand nombre d'expositions importantes, parmi lesquelles l'exposition centenaire de 1948 — oeuvre collective de plusieurs institutions — fut certainement la plus considérable. L'exposition vit près d'un million de visiteurs, signe probant de l'intérêt que porte notre peuple aux questions culturelles. La première grande exposition permanente organisée par le Musée en 1950, concernait la «Préhistoire des peuples de la Hongrie», puis en 1952, le Musée a ouvert une exposition destinée à compléter la première exposition illustrant «L'histoire du peuple hongrois depuis la conquête du pays jusqu'en 1848.»

Pour commencer, ces expositions ont fait connaître l'histoire de notre pays et de notre peuple à partir des temps les plus anciens jusqu'en 1848. Cependant ces expositions diffèrent d'une façon décisive de celles qui ont été organisées avant la Libération. Celles-ci consistaient simplement en une masse d'objets juxtaposés, représentant statiquement une époque, tandis que les grandes expositions d'après la Libération, se sont efforcées de représenter, à l'aide des procédés du matérialisme historique, les différentes époques dans leur développement, dans le but que les visiteurs puissent se faire une idée claire de l'évolution des forces et des rapports de production, afin qu'ils se rendent compte du ressort de l'évolution et qu'ils comprennent la lutte de classes. Les expositions ont été arrangées sous une forme qui, tout en éveillant la curiosité, soit assez didactique pour être compris par le grand public. Les chiffres ci-après illustrent l'intérêt que le public porte à nos expositions : en 1938 le nombre des visiteurs se chiffrait environ par 40 000. Ce nombre atteignait en 1952 400 000,

chiffre dix fois plus grand qu'en 1938. — Depuis la Libération, plus de trois millions de personnes ont visité le Musée. Ces chiffres illustrent d'une manière convaincante l'efficacité de la révolution culturelle ayant eu lieu dans notre pays.

À côté des grandes expositions permanentes, nous devons mentionner celles qui ont été effectuées, à l'occasion d'un anniversaire important, comme l'exposition organisée à l'honneur du 250e anniversaire de la Guerre d'Indépendance de François II. Rákóczi (1953) l'exposition jubilaire pour célébrer le 150e anniversaire de la fondation du Musée National (1952) et quelques expositions littéraires d'une certaine importance.

Nous avons déjà mentionné plus haut que nos réserves avaient été sérieusement endommagées par la guerre. L'une des conditions indispensables de notre travail scientifique consistait à les réorganiser, à collationner le fonds existant avec l'inventaire, à tenir en évidence le fonds non inventorisé, à enregistrer les manques. Il va de soi que, simultanément, nous avons procédé à la restauration et à la conservation des objets endommagés. Ces travaux étaient d'autant plus urgents qu'ils avaient été négligés pendant des dizaines d'années avant la Libération, et que le fonds se trouvait en état de dévastation complète. Chacun des départements scientifiques a parcouru un à un des centaines de milliers d'objets situés dans les dépôts qui leur avaient été confiés et cet énorme travail d'inventaire s'est poursuivi sans cesse durant ces dix dernières années. Aujourd'hui nous en sommes à peu près arrivés au terme et nous avons réussi à mettre de l'ordre dans nos archives et dans nos collections comme il en est peu d'exemples depuis la fondation de notre musée. C'est ainsi que nous avons donné une base au travail scientifique de recherche. En vue de la conservation des objets, nous avons monté des ateliers modernes, formé et embauché de nombreux restaurateurs. Précisément en raison de son caractère national, le Musée Historique a aussi été chargé d'un travail analogue, c'est-à-dire de dresser l'inventaire des collections de la province et de les sauvegarder.

Des brigades, composées de travailleurs scientifiques et de restaurateurs, sont parties pour la province, ont procédé aux inventaires des musées de province et ont restauré par dizaines de milliers des objets qui auparavant n'avaient jamais été inventoriés ni restaurés. Nos travailleurs scientifiques et nos restaurateurs ont accompli un travail vraiment méritoire en sauvant et en préservant les trésors de nos musées.

La mise au point des magasins du Musée Historique touche à sa fin. Il ne reste qu'à préparer, dans le cadre des différents groupes, les index nécessaires. Mais la restauration et la conservation — précisément en raison d'une négligence de longues années — exigent encore un dur travail de la part des restaurateurs.

Au cours de cette dizaine d'années — surtout pendant les cinq dernières années — notre institution a été l'objet de nombreux changements administratifs. Un département spécial s'occupe de l'histoire de notre peuple depuis son établissement sur notre territoire jusqu'à la fin du XVIIe siècle, c'est-à-dire jusqu'au refoulement des Turcs ; un autre département s'occupe de la période s'étendant du XVIIIe siècle jusqu'à nos jours.

En 1951, nous avons établi les archives du Musée : sa tâche consiste à rechercher et à recueillir les notes, les plans et la documentation photographique des fouilles les plus anciennes et à les rendre accessibles à tous ceux qui s'occupent de recherches scientifiques. De cette manière, nous avons réussi à sauver

un grand nombre de documents anciens de grande-valeur. Ce même département est aussi chargé d'administrer les feuilles d'inventaire accompagnées de photographie qui ont été prises et au Musée Historique et dans tous les musées de province. L'ensemble de celles-ci composera l'inventaire photographique complet des documents archéologiques de tout le pays. C'est la que sont inventariés aussi les objets se trouvant dans les collections privées.

En vue de faire progresser l'activité scientifique, nous avons, en 1952, fondé, dans les cadres du Musée National d'Histoire, la Bibliothèque Centrale d'Archéologie, où sont réunis les livres éparpillés dans les différentes collections. Comme nous l'avons déjà mentionné, nous avons créé un atelier moderne de restauration destiné à restaurer nos collections et un autre pour les collections des musées de province. Depuis 1953 nous possédons aussi un atelier de polycopie de grande capacité qui pourvoit tout les musées du pays de guides d'exposition, d'affiches et d'autres publications.

Afin de diriger systématiquement l'activité scientifique, nous avons fondé en 1954, dans les cadres du Musée, un Conseil Scientifique dont la tâche consiste à discuter les problèmes les plus importants du Musée, de reviser ses projets et de contrôler ses publications. Pour la même raison, nous avons créé le poste de secrétaire scientifique.

Au cours de ces dix dernières années, grâce à l'aide du gouvernement, notre institution s'est complètement rénovée dans son travail scientifique et dans son rôle éducateur, son organisation s'est raffermie, si bien qu'elle occupe une place importante dans le développement de la vie scientifique hongroise.

F. Fülep

A Szeleta barlang 1947. évi kutatásainak eredményei

A Szeleta-barlang a magyarországi ősemberkutatás történetében alapvető, nagyfontosságú lelőhely. A Bükk-hegység barlangjainak és legfőképpen a Szeletának feltárását a miskolci »szakócák« (1891), nem különben a miskolci avasi temetőben sírásás közben talált paleolitikok kérdésének tisztázása céljából Herman Ottó szorgalmazta. Ezek a kutatások végeredményben a magyarországi pleisztocén-kori ősember létezése körül kialakult vitának eldöntését célozták.

A Szeletában 1906-ban kezdődő és 1913-ban végződő, összesen 15 hónapig tartó rendszeres kutatás minden várakozást felülmúló eredménnyel járt, s a barlang feltárásának Kadic Ottokár által következetesen alkalmazott módszere mintaszerű volt.

A kutatásokat Kadic 1908-ban Hillebrand Jenővel együtt folytatja s az 1906-tól 1913-ig tartó ásatások eredményeit 1915-ben részletesen ismerteti.¹

A Szeletában folytatott ásatásokat a külföldi szakkörök is igen nagy érdeklődéssel kísérték és az egyes szakemberek által hangoztatott kételyeket csakhamar eloszlatták a pontosan végzett ásatások és a nagy számban előkerült leletek. A Szeletából kikerült anyag európai viszonylatban is a solutréi művelődés egyik legfontosabb leletét alkotja.

A lelőhely jelentőségét különösen az a tény határozta meg, hogy a Szeleta solutréi iparát Hillebrand beosztása szerint — amint Kadic írja — »tipológiai és rétegtani szempontból is két jól megkülönböztethető, de kapcsolódó tagok által genetikailag is összefüggő kultúrszintre sikerült szétválasztani, a solutréinek egy idősebb és egy újabb periódusára« (korasolutréi és javasolutréi).

A javasolutréi a felsőbb szintekben, (főleg a világosszürke és vöröses barlangi agyagban), a korasolutréi az előbbihez viszonyítva mélyebb szintekben (a világosbarna barlangi agyagban) található. A javasolutréit igen fejlett technikájú, szabályos, lapos babérlevél alakú lándzsahegyek és túlnyomóan lapos szilánkolás, a korasolutréit durvább kidolgozású, szabálytalan, vagy kevésbé szabályos »babérlevélhegyek« és túlnyomóan merőleges szilánkolás jellemzik. A korasolutréiben is előfordulnak szabályos babérlevél alakok, de ezek ritkábbak és kisebb méretűek.

Sajnos, a Szeleta rendszeres feltárásának folytatására csak 1928-ban került sor, amikor is a barlang fő-folyosójának hátsó szakaszában egy javasolutréi lándzsahegy, az előcsarnok és mellékág határterületéről pedig számos korasolutréi típusú forma kíséretében két csonteszköz került elő. Ezek közül az egyik amellettszól, hogy a Szeleta korasolutréi ipara a későaurignacival

¹ Kadic O.: A Szeleta-barlang kutatásának eredményei. Földtani Int. Évkönyve 23. (1915) 147 skk.

keveredhetett. A szóbanforgó hasított alapú csontlándzsahegyet Hillebrand a franciaországi aurignaciból jól ismert »pointe d'Aurignac, à base fendue« néven meghatározott csonteszköz-típussal azonosítja.² Hasonló csonteszközt talált Hillebrand már előbb a Pálffy barlangban is. A Pálffy barlangban (Dzeravá skala) újabban Prošek ásott.³ A bonyolult rétegsort sikerült az eddiginél világosabban széttagolnia. Ő a szeletai rétegegyüttes felett késői aurignacit talált. Tagadja a hasított alapú csontlándzsahegyek létezését a Dzeravá skala-ban. Amint Vértés L.-hoz írt levelében⁴ közli: »... in Dzeravá skalánur eine Szeletien-Schicht befindet (sie ist aber durch Kryoturbation sehr stark gestört!); in dieser Schicht wurden ausser einer typischen Szeleta-Industrie häufige Knochen spitzen gefunden, die man in vier verschiedene Gruppen einteilen kann. Ausser den typischen mladečer Spitzen fanden wir auch flache grobe Knochenspitzen weiter bikonische Spitzen mit rundlichem Querschnitt und endlich mladačer Spitzen mit ausgebreitetem Kopfabschnitt. Viele von diesen Spitzen sind gespalten, die Spaltung kommt aber nur bei gebrochenen Spitzen vor und es ist sehr wahrscheinlich, dass diese Erscheinung ganz natürlich (ohne Menschen-einfluss) entstanden ist. Bei den gebrochenen Spitzen befindet sich die Spaltung nicht nur an der Basis, sondern oft auch an der Spitzen. Bei den völlig erhaltenen Spitzen könnten wir nie eine künstliche Spaltung beobachten.«

Prošek megállapítása ellenére is fenntartjuk azonban azt az álláspontunkat, hogy a Hillebrand által kiásott hasított alapú csontlándzsahegy hasítóka nem véletlen. Azt is tudjuk, hogy egy ilyen eszköztípus megjelenése nem szokatlan a magyar »szeletai« dunántúli csoportjában⁵ sem.

Itt kell megemlítenünk azt is, hogy amíg a régebbi ásatásokról szólva az illető szerzőket követtük a »solutréi« kifejezés használatában, addig az újabb ásatásoknál s a magunk munkáját illetően is a továbbiakban az európaszerző elfogadott »szeletai« megjelölést fogjuk használni, érzékeltetvén a szóbanforgó műveltségnek a solutréitól való alapvető különbözőségét.

Visszatérve a Szeleta korábbi ásatásaival kapcsolatos megfigyelésekre, ki kell még térnünk arra a kérdésre, hogy az 1928. évi ásatás idején, amikor a hasított alapú csonthegyet megtalálták, az volt a vélemény, hogy az Istállóskői barlang »késői java-aurignaci« — leleteiből ez az eszközfajta hiányzik. Az utóbbi évek ásatásai azonban ennek — a Szeletától légvonalban alig 20 km-re fekvő — barlangnak aurignaci I. rétegéből meglepően sok és jellegzetes hasított alapú csontlándzsahegyet hoztak napvilágra. Ugyanakkor az aurignaci II. rétegből a Szeleta hasonló leleteivel azonosnak tűnő fejlett babérlevélhegy töredékét ásták ki.⁶ Ezek a leletek több szempontból új megvilágításba helyezik pl. a Szeleta 1928 évi ásatásán megfigyelt jelenségeket is, nevezetesen azt a körülményt, amire már egy alkalommal utaltunk,⁷ hogy t. i. a Szeleta baloldali oldalfolyosójának korai-szeletai rétegében egy bizonyos ponton — ott, ahol a hasított alapú hegy is előkerült — babérlevélhegyek nem voltak, előkerültek azonban aurignaci

² J. Hillebrand: Über eine neue Aurignacien-Lanzenspitze à base fendue aus dem ungarländischen Paleolithikum. Die Eiszeit 5 (1928) 99. — Saád A.: A Bükkhegységben végzett újabb kutatások eredményei. Arch. Ért. 43 (1929) 243 skk.

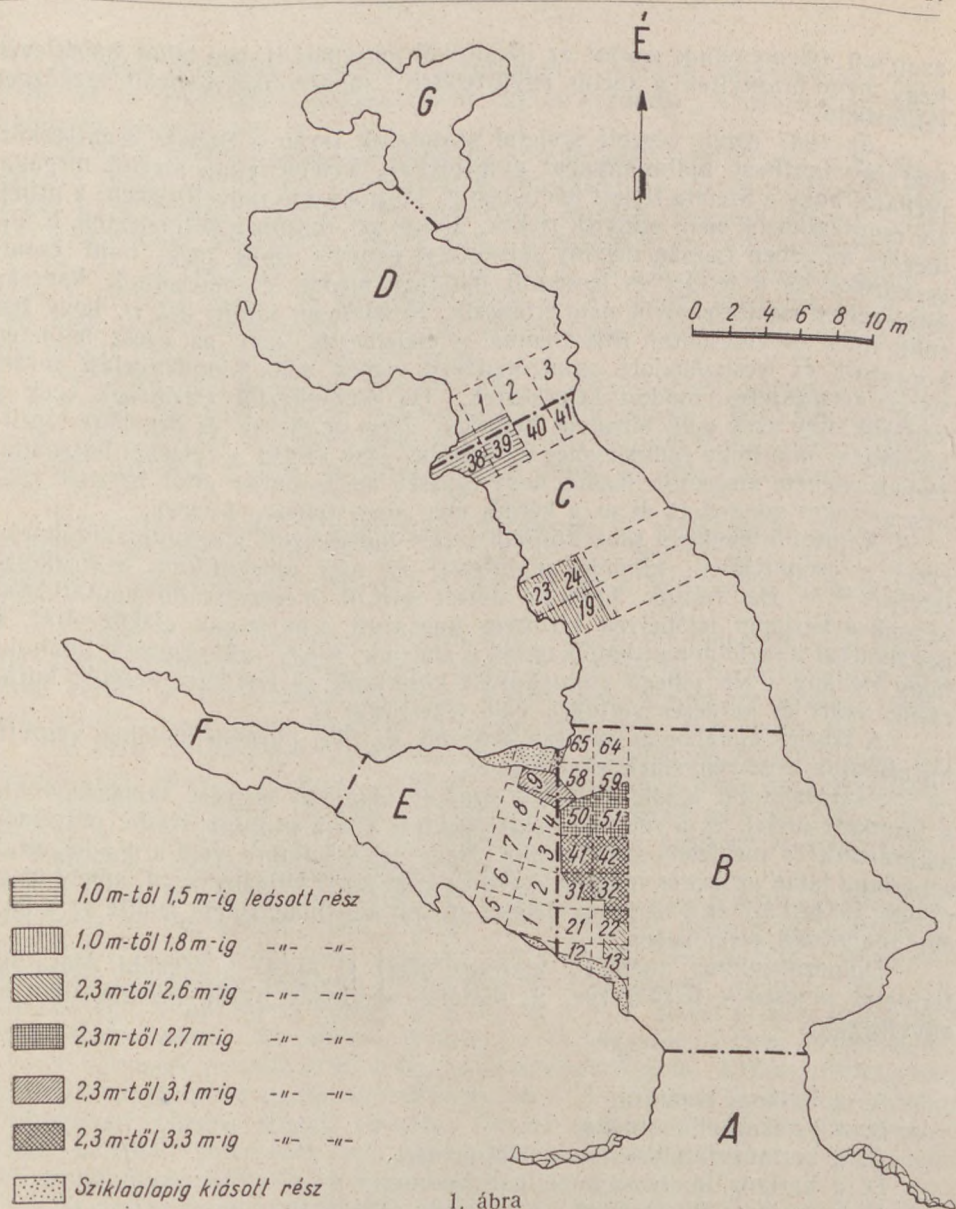
³ Fr. Prošek: Výzkum jeskině Dzeravé skaly v Malých Karpatech. A R. 3 (1951) 293 skk.

⁴ Fr. Prošek és V. Ložek levele Vértés L.-hez 1955. II. 3-án (Vértés László szíves közlése).

⁵ Mészáros Gy. — Vértés L., Arch. Ért. 82 (1955) 3 skk.; Acta Arch. Hung. 5 (1955) 1 skk.

⁶ L. Vértés: Acta Arch. Hung. 5 (1955)

⁷ Saád A.: i. m. 247.

jellegű pengék s egy csontár is, amely a Szeleta egyetlen csonteszköze ebben az időben a hasított alapú hegyen kívül.

Az újabb megfigyelésekkel alátámasztva, mindezek alapján valószínűnek látszik — amire egy helyen Vértés is felhívja a figyelmet,⁸ hogy a Szeletában egy bizonyos időben, a korai-szeletai művelődés időtartamán belül, az aurignaci I. kultúra hordozói is megtelepedhettek, legalább is átmenetileg. Ugyanakkor

⁸ L. Vértés: Acta Arch. Hung. 5 (1955)

azonban véleményünk szerint az istállóskői aurignaci II.-ben talált babérlevél-hegy nem bizonyíték a tartós együttélésre; inkább zsákmányolt eszköznek tekinthető.

Az 1947 őszen végzett szeletai ásatásaink során a Szeleta csonteszköz-iparára vonatkozó újabb anyagot gyűjtöttünk. Véleményünk szerint megállapítható, hogy a Szeleta fejlett leleteiben is, főleg a korai műveltségben, a primitív csonteszközök nem annyira ritkák, amint azt régebben feltételezték. Kadic idézett művében csupán néhány »kiskevélyi pengét« említ meg, mint csonteszközöket és a feltört és lecsiszolt barlangi medve csővescsontok kapcsán kifejezetten csonteszközzől nem értekezik. Részletesen kifejti azt is, hogy bár több ilyen csővescsonton ütés nyomai is észlelhetők, ezek az egész felületen koptatott és lecsiszolódott csonttöredékek vízben való hömpölygése során, tehát természetes módon keletkeztek. Ha emberkéztől erednének ezek a kopások, úgy azok csak bizonyos helyekre, főleg az élekre és hegyekre szorítkoznának, minthogy tudvalevőleg az ősember csak ezeket a részeket használta. Ennek ellenére megemlíti Kadic, hogy egyesek mégis ember által használt csővescsontokra gondolnak és ez a kérdés még nincs teljesen lezárva.

Az utóbbi években több külföldi szerző foglalkozott a »csonteszközöknek« ezzel a csoportjával, különös tekintettel az alpi paleolitikum eszközkészletére.^{9, 10, 11} Bár tudjuk, hogy az idézett szerzők a legnagyobb fenntartással kezelik a barlangi lelőhelyek bizonyos koptatott csontjainak eszközvoltát, s aggályaikat a legfőbb pontban magunk is aláírjuk, mégis szükségesnek találjuk, hogy néhány ilyen jellegű csonttárgyat közöljünk az esetleges későbbi kutatások miatt és kérdéses voltukra való tekintettel is.

A fentiek előrebocsátása után áttérünk az 1947 október havában végzett kutatásaink eredményeinek ismertetésére.

Ásatásainknál Kadic 1915-ben kiadott alapvető művére támaszkodunk a munkaterületek és a szintek megjelölésénél. Ezért utalunk Kadic művének alaprajzára és megfelelő szelvényeire. Nagy segítségünkre volt a Kadic által a barlang falán az ásatás megkezdésekor végighúzott kátrányvonal, amely még mindig jól látható és a barlangi kitöltés eredeti szintmagasságát jelölte az 1906. évi állapotnak megfelelően.

Dolgozatunkhoz mellélt alaprajzunkon (1. ábra) a régebbi ásatások területei nincsenek feltüntetve. A barlang szakaszai Kadic beosztásában a következők:

- A. a barlang bejárata.
- B. a barlang előcsarnoka.
- C. a barlang főfolyosójának elülső része.
- D. a barlang főfolyosójának hátulsó része.
- E. a barlang oldalágának elülső része.
- F. a barlang oldalágának hátulsó része.
- G. cseppköves üreg a barlang végén.

⁹ M. Jeanneret : La lame de Kiskevély, un produit naturel en forme d'artéfact. Mitteil. d. Naturf. Ges. Bern 5 (1948)

¹⁰ F. Koby : Le »charriage à sec« des ossements des cavernes. Eclaoe Geol. Helvetiae 34 (1938)

¹¹ A. Schmidt : Zur Frage der protolithischen Knochenkultur. Sudeta 12 (1936)

Az egész barlangot az említett alaprajzon 2 méteres négyszögekre osztották fel és számozásuk szakaszonként egytől kezdődik. A szintmagasságok félméteres beosztásúak.

Sajnos a barlang eredeti pleisztocén rétegsorának felső részeit a korábbi ásatások teljes egészükben eltávolították. Ásatásunkon éppen ezért legelőbb azokat a négyszögeket kerestük fel, amelyek a barlang rétegsora jelenleg található legmagasabb szintjének feleltek meg. Ilyenformán megállapítottuk, hogy a C. 19., 23., 24 valamint az ettől hátrább eső C. 38., 39 négyszögeket eddig a Kadic f. vonaltól csak 1 m mélységig ásták ki. Az előbbi területen 1,0 m-től 1,80 m-ig, az utóbbinál pedig 1,0 m-től 1,50 m-ig ásattunk. A mélység a Kadic által jelzett III. és IV. szintnek felel meg.

Paleolitot nem találtunk, ellenben a C. 38. négyszögben számos koptatott és lecsiszolt barlangi medve csövescsontot gyűjtöttünk. Tűzhelynyomokat csupán bekormozott mészkő-törmelékek alapján állapíthattunk meg. Fauna: kizárólag barlangi medve. A csövescsontok zöme fel van hasogatva és régi törést mutat.

Háromnapos munka után az előcsarnoknak a mellékággal szomszédos területére mentünk át, a B. 13., 22., 31., 32., 41., 42., 50., 51 és az E. 9. négyszögeknek megfelelően. Az említett területet a Kadic-f. vonaltól 2,20 m mélyen találtuk leásva.

A munkát a barlang mennyezetéről a pleisztocén folyamán lehullott hatalmas sziklagörgetegek akadályozták, amelyek szétverése és eltávolítása sok időbe került. A csontleletek javarésze e kőtuskók körülásása közben, azok széle mentén, vagy elmozdításukat követően azok szélei alól került elő.

Az elért mélységeket közleményünk végén összefoglalóan adjuk meg, itt megemlítjük, hogy a Kadic-f. vonaltól 3,30 m-nél mélyebben nem ásattunk, hogy lehetőleg egykorú leleteket gyűjthessünk. Így tehát némileg még a IV., főleg az V., a B. 41., 42., 31., 32., négyszögekben a VI. szintben is dolgoztunk. Összesen három paleoliteszközt találtunk.

A B. 41. négyszög területéről 2,60 m mélységből, közvetlenül egy előzőleg körülásott és elmozdított több mázsás szikla szélénél néhány csákányvágás után vékony, szabályos, alul oválisan lekerekített, felül hegyben végződő, fejlettebb kidolgozású kalcedon babérlevélhegyet találtunk: Mérete: 69×23 mm. Réteg: világosbarna agyag. (I. t. 1.) Az I. t. 2. ábrán kicsiny kalcedon-hegy látható. Méret: 50×24 mm, lelőhelye a 41. négyszög. 2,70 m mélységben.

A harmadik paleolit az E. 9. négyszög területéről való, 3,10 m mélységből. A réteg a világosbarna agyag. Az eszköz mérete: 75×35 mm. Eredetileg, durván megmunkált babérlevélhegy lehetett. Csúcsa letört, minek következtében, amint baloldali peremének erős és merőleges bekopása mutatja, pengének (kaparónak?) használhatta az ősember. (I. t. 3.)

Az ásatás egyik legfontosabb lelete sajnos nem közvetlenül a mi munkálataink alatt került elő, hanem az általunk meghagyott metszetben találta egy amatőr-kutató. A lelet egy hasított alapú csontlándzsahegy töredéke. Hossza 118 mm, legnagyobb szélessége 16 mm. Csúcsa és alapja, a hasítókkal együtt letörtött. Lapos, lencse alakú keresztmetszete, karcsú, szépen kidolgozott hegye, méretei egyaránt igazolják, hogy az eszköz — ha letört is a hasitéka — mindenképpen csak hasított alapú csonthege, az Istállóskői barlang ilyenfajta leleteivel jellegben, méretben, kidolgozásban azonos (II. t. 2.).

Lelelkörülményeinek bizonytalan volta sajnálatos ugyan, de származásának hitelességét nem ingatja meg. Ugyanis azon a helyen, ahol találták az

összes felsőbb — fejlett szeletai — rétegeket már korábban leásták, kb. 3—4 m mélységig. Itt pedig már csak a korai-szeletai rétegek vannak.

Ez a csonteszköz megerősíteni látszik azt a gyanút, amelyet már fentebb kifejeztünk, az oldalfolyosó alsó szeletai rétegébe ékelődött aurignaci I. betelepülésről.

Ezek után áttérünk az általunk gondosan különválasztott barlangi medve csövescsontok ismertetésére. Hangoztatjuk, hogy a csövescsontok nagy részén felhasogatás, régi törés mellett sem észleltük az éleknek, felületeknek, széleknek kifejezett koptatottságát, vagy csorbulását, mint amilyen mértékben az általunk különválasztott anyagon ezek a jelenségek megfigyelhetők.

Elsőnek egy lyukasztónak, vagy csontárnak meghatározható darabot mutatunk be, melyen (C. 38 négyszög 1,40 m) a csúcsától a basis felé 2,5 cm távolságban kifejezett harántbekopás látható, s e mögött több egymással párhuzamos, finom karcolás van (I. t. 4.). Méret: 78×24 mm.

Ugyancsak kérdéses az általunk gyűjtött nagyobb számú, koptatott, lesimított, egyeseknél lecsiszoltnak látszó, vagy pedig az egyik végen erősen csorbult corticalisok elbírálása. Az anyag áttekintésénél szembeötlik, hogy a szóbanforgó, koptatott, lesimított, csorbult csontok javarésze csoportonként elkülöníthető, egymáshoz hasonló formában jelenik meg. Ezeknél természetesen nem gondolhatunk gondosan formált csonteszközökre, viszont feltehető, hogy a szeletai ősember a paleolitokon kívül csontcorticalisokat is használt a mindennapi életében primitív csonteszközökként; ezeket elsősorban az elejtett állatok bőrének megnyúzása, bőruk megtörésére, puhítására, stb. használhatta.

A diósgyőri barlang korasolutréi rétegéből előkerült két csontlándzsahegy alapján valószínű, hogy frissen tört, hegyes corticalisokat lándzsahegy gyanánt is használt az ősember.^{12, 13} Az említett diósgyőri lándzsahegyek egyikének mindkétoldali éle retusált. A kevésbé kihegyesedő, korasolutréi durva kalcidon lándzsahegyek bedöfése a szőrrel, bundával fedett állatba emberfeletti erőt feltételez. Erre a célra a frissen tört, hegyes, erős csontcorticalis is megfelel. Ilyen lándzsahegy lehetett az a megnyúlt babérlevél alakú, alul lekerekített karcú hegyű, köröskörül koptatott csonttárgy, amelynek hossza 138 mm, szélessége 39 mm. Hegye sérült (II. t. 1.). Felületén a biztos megmunkálásnak nyoma nincs.

A II. t. 4. képen négyszögalakú kettős élű, jól kiélezett csonttárgyat mutatunk be, amely metszésre (ínak elvágására) lehetett alkalmas.

A II. t. 3. képen bemutatott véső alakú corticalison kifejezett szilánkolások láthatók. Különösen kihegyesedő vége felé eső részén a csont egyik szélén látunk számos, összefolyó retust. Basisán és végén tengelyirányban durvább ütéseknek megfelelő felületek vannak.¹⁴

A szeletai csonteszközöknél is valószínűleg kétféle jelenséggel állunk szemben: az egyik az emberi kéztől eredő, használat közben létrejött kopás és csorbulás, amely a leírt csonttárgyak munkaéleinek, munkafelületeinek megfelelően kifejezettebb, mint a tárgyak egyéb részein, amelyeken a lesimítottság, koptatottság részben használat (fogás), nagyrészt azonban az idézett szerzők által hangoztatott természetes behatások folytán jött létre.

¹² Gaál I.: A diósgyőri Tapolca-barlang negyedkori emlékei. Term. Tud. Közl. (1934. okt.—nov.) 135.

¹³ Saád A.—Gaál I.: A diósgyőri Tapolca-barlang felsődiluvialis kőeszközei és faunája. Dolg. 11 (1935) 74.

¹⁴ Az általunk ismertetett tárgyak a Borsod-Miskolci Múzeum birtokában vannak.

Az 1947 évi ásatás eredményeinek táblázatos összefoglalása

Négyszögek	Szintmagasság a Kadíc-f. vonaltól mérve		Kadic által a szelvényeken jelzett szintmagasság	Főbb eredmények	
	az ásatás elején	az ásatás végén			
	méretekben				
C. 23, 24, 19	1,00	1,80	III, IV.	Világos-barna, mészkő-törmelék-kes barl. agyag	Koptatott csontok
C. 38, 39	1,00	1,50	III.		Babérlevélhegy, csontlándzsahegy (?), koptatott csontok
B. 41, 42, 32, 31 ..	2,20	3,50	(IV.) V, VI.		Koptatott csontok
B. 50, 51	2,30	2,70	(IV.), V.		Koptatott csontok
B. 22, 13	2,20	2,60	(IV.), V.		Paleolit (protosol.), koptatott csontok (?)
E. 9	2,10	3,10	(IV.), V.		

Saád Andor és Nemeskéri János

A tiszai műveltség viszonya a szomszédos újkőkori műveltségekhez

A *Folia Archeologica* III—IV. kötetében megjelent tanulmányomban¹ a bükki és a tiszai újkőkornak viszonylagos időrendjét igyekeztem tisztázni. Írásom megjelenése óta több mint egy évtized múlt el, felfogásomat azóta szelvében elfogadta a kutatás,² végeredményben azonban a legérdekeltebb hazai kutatók körében még mindig nem alakult ki egységes vélemény ezzel kapcsolatban, annak ellenére, hogy érveimet azóta senki sem cáfolta meg.

Az azóta eltelt idő folyamán felszínre került újabb körű leletek semmi-
ben sem teszik szükségessé felfogásom megváltoztatását. Az akkoriban felvetett kérdések tisztázása érdekében ugyan nem végeztünk azóta sem számottevő problémaátást, néhány újabb mentőásatás azonban éppen úgy újabb bizonyítékokat hozott, mint a múzeumok raktáraiban heverő, azóta rendezett és hozzáférhetővé tett leletanyag. Az akkor tárgyalt kérdés újabb felvetése így időszerűvé vált; szükségesnek mutatkozik azonban az is, hogy a bükki-tiszai kérdést beleágyazzuk a magyarországi újkőkör általános képébe, hogy mondani-
valóinkat a nem szalagdiszes keramikájú tiszai műveltség köré csoportosítsuk.

A tiszai műveltségnek szakaszok szerint való szétbontása csakúgy, mint a bükki műveltségé, ma éppen annyira indokolatlan és lehetetlen, mint amilyen tíz évvel ezelőtt volt. Tiszai I. és II., bükki I., II., III. szakaszokról azóta mégis sok szó esett, a két műveltség emlékanyagát ilyen erőszakolt módon ismételtlen »periódusok«-ba kényszerítették és a feltételezett »periódusok«-at egybevetve más műveltségekkel, időrendi következtetéseket vontak le. Miután azonban ilyen időt jelző szakaszok nem mutathatók ki, a belőlük levont keltezési következtetések is, természetesen értéktelenek.

A tiszai műveltségnek I. és II. fokozatra való szétválasztása alapjaiban elhibázott lépés, mert a 10 évvel ezelőtt nálunk tiszai II. szakasznak nevezett lengyel-zengővárkonyi, illetve polgári jellegű anyag nem a tiszai műveltség késői továbbfejlődése, hanem különálló csoport. Eredete ma még nem egészen világos kérdés, sok szál fűzi a babskai csoporthoz,³ de megérezni rajta a dunántúli vonaldiszes keramika spirálvolútás hatása mellett már a Dunántúlon is

¹ *Csalog J.*: A magyarországi újabb kőkori agyagművesség bükki és tiszai csoportja FA 3—4 (1941) 1 ssk.

² *V. Milojević*: Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas (Berlin, 1949) 92. — *R. Pittioni*: Urgeschichte des österreichischen Raumes, (Wien, 1954) 143 ssk.

³ *Vö. V. Milojević*: i. m. 82 ssk. (Babskáról szóló fejezet).

az alföldi tiszai keramika hatását.⁴ Ugyanilyen nehéz kérdés az Alföldre átszármazott polgári forma korbeli elkülönítése, mert ez a csoport néha önállóan jelenik meg, máskor jellegzetes tiszai anyaggal vegyesen fordul elő. (Erre a kérdésre különben még vissza fogok térni.)

A bükki műveltség szakaszokra bontása minden rétegtani alapot nélkülöz. Ilyen alapokra Tompa Ferenc maga sem építhetett. Szakasz-beosztása formai jegyek alapján, írásztal mellett készült és egyetlen lelőhelyen sem volt igazolható. Elfogadhatónak vélt alapja mindössze az volt, hogy a bükki cserépanyag első feldolgozása idején az látszott valószínűnek, hogy az edények díszítése eltérő sajátosságokat mutat a bükki művelődés elterjedési területének három különböző övezetében.⁵ Az állítólagos stílus-övezetek időbeli egymásutániségét azonban egyetlen ásatási megfigyelés sem igazolta. Legvilágosabban ezt maga Tompa írta meg, ezért leghelyesebb minden további félreértés elkerülése végett saját írásait idéznünk. Meg kell azonban előbb jegyeznem, hogy Aggteleket illetően Tompa Ferenc jó ideig maga sem látott tisztán. Míg ugyanis korábbi munkájában⁶ arról ír, hogy a Baradla-barlang Csontház-nevű fülkéjében csak a bükki I. és II. szakasz volt található, addig egy későbbi munkájában⁷, ahol az 1929. évi ásatás eredményeit is figyelembe vette, azt írja, hogy »Die Keramik gehörte allen drei Stufen an, die stratigraphisch nicht zu trennen waren«. Hozzá kell még ehhez fűzni azt, hogy az 1929. évi ásatás során a feltárt barlangrész zömében zavartalan rétegződést találtunk, ami lehetővé tette volna a feltételezett három szakasz anyagának különválasztását.

De hiba van a stílus-övezetekkel is, mert a bükki emlékananyag a Tompa-féle vándorláselméletnek ellentmondva, az Alföld felé irányuló állítólagos vándorlásnak megfelelően, nem tartozik megközelítőleg sem a későbbinek tartott »periódusokhoz«. Nem illeszthetők be a Tompa-féle elgondolásba az ún. protobükkii lelőhelyek, mert ezeknek túlnyomó zöme a bükki műveltség bölcsőjének tartott területen kívül fekszik. A bükki I. »periódus« emlékananyaga nemcsak a barlangövezetben, hanem azon kívül, néha igen nagy távolságokra található meg — pl. Folyás-Szilmeg, Tiszavasvári, Crna-Bara. Ugyanez a helyzet a második »periódus«-nál is, és csak az látszik bizonyosnak, hogy az ún. harmadik »periódusnak« stílusban erős tiszai hatást mutató anyaga, zömében a bükki területnek a tiszai területtel szomszédos szélén található meg.

Végso fokon tehát ott tartunk, hogy sem a bükki, sem a tiszai műveltség belso tagolását, fejlődését és fokozatait ma még nem ismerjük.

*

A tárgyalandó különböző újkőkori műveltségek viszonylagos korának kérdését felvetve, több részletkérdés megvilágítása mellett, leghelyesebb, ha először is egy olyan jelenséget ragadunk ki, amely valamennyi csoportban egyformán fellelhető. Megítélésem szerint ilyen jelenség az idólpasztika, ami mellett természetesen számos kísérő jelenség is figyelembe veendő. A felvetett kérdés boncolgatásánál tehát az idólpasztikát, mintegy vezérfonálként fogom kezelni.

Újkőkori műveltségeink emlékananyagában az idólpasztika legkorábban a Körös-műveltségben lép fel. Kutzián Ida a Körös-kultúráról írt összefoglaló

⁴ Dombay J.: A zengővárkonyi őskori telep és temető. AH 23 (Bpest 1939) 13 k.

⁵ Tompa F.: A szalagdíszes agyagművesség kultúrája Magyarországon. AH 5—6 (Bpest 1929) 1 skk.

⁶ Tompa F.: i. m. 20.

⁷ F. Tompa: 24/25 BRGK (1936) 37.

művében⁸ behatóan foglalkozott ennek a műveltségnek valamennyi időljával, illetve változatával és kimutatta ezekről, hogy valamennyi déli, mediterrán eredetű. Időrendi szempontból bennünket itt elsősorban az érdekel, hogy a Kőrös-kultúra erősen zsirfaru időlfajtája Vinča »A« rétegére jellemző, és hogy elterjedése idején más műveltség emlékanyagában csak a Dunántúlon, Medinán hagyott nyomot. Medinán ez, — kétrészes, zsirfaros formában, vonaldiszes keramikával együtt került felszínre.⁹ Hangsúlyoznom kell azonban, hogy a medinai vonaldiszes keramika nem sorolható abba az állítólagos fokozatba, amelyet tipológiai alapon egyesek »régebbi lineáris keramikának« szoktak nevezni.

A Kőrös-kultúra emlékanyagában mindössze egyetlen plasztikusan felrakott, edényfalon szereplő emberábrázolást találunk, amely nem hozható kapcsolatba a zsirfaru időlfajtával. Ez a darab a szentesi Jaksorpartról való¹⁰ és azokkal a háromszögletes fejű idólokkal, illetve emberábrázolásokkal rokon amelyek Vinča »B«-ben lépnek fel és melyek nálunk már a Kőrös-műveltség helyébe lépett tiszai műveltségben, ezen felül a bükkiben, a Dunántúl északi felében és az erdélyi Tordoson lépnek fel nagyobb számban. A jaksorparti darab kivételes alakjával csak azt bizonyítja, hogy a Kőrös-műveltség még nem tűnt el egészen akkor, amikor a tiszai már felvette a kapcsolatokat Vinča »B«-vel. Ez különben azt is bizonyítja, hogy a Kőrös-műveltség virágkorának legvége egybeesett a tiszai délföldi terjeszkedésével, és hogy az előbbi, mint a déli Alföld legrégibb újkőkori műveltsége, a tiszai műveltség terjeszkedésének esett áldozatul. Levonható ebből az a következtetés is, hogy a tiszai műveltség akkor, amikor az Alföld déli részét még nem vette birtokába és így a Kőrös-műveltséggel még nem került kapcsolatba, ettől függetlenül már létezett. Valószínűleg ennek a folyamatnak a következménye volt az is, hogy a Kőrös-műveltségben és Vinča »A«-ban az obszidián még alig játszik szerepet, Vinča »B«-ben viszont, ahová ezt az anyagot a tiszaiak továbbították, már tömegesen jelenik meg.¹¹

Az időlplasztika csoportjai közül, bennünket az ugyancsak déli eredetű, Vinča »B«-re jellemző, második változat érdekel a legjobban. — Minden időlt, sajnos, nem vehetünk figyelembe; vizsgálódás céljaira nem alkalmasak az elnagyolt, gyatra kivitelű darabok, amelyek az időlplasztika középpontjától távol természetesen nagyobb számban fordulnak elő, de feltétlenül sokat mondanak a jellegzetes darabok. — Ilyen jelenség idólokon a háromszögletes és többnyire hátracsapott fejforma, a fejtetőnek lyuksorral való díszítése, az ember alakú edényeken pedig az ugyancsak háromszögletes arcábrázolás.

A háromszögletes fejforma kérdésénél maradván előbb néhány ember alakú edényt veszek vizsgálat alá:

Jellemző darabként az ún. »szentesi arcos-urnákkal« kezdem. Egyiküket Szentesen a megyeháza udvarán találták kisebb földmunka alkalmával, a másik Szentes-Nagyhegyről való, a harmadik Kunszentmárton határában, a Jaksoron került elő. Mindhárom edénynek csak a nyaka maradt meg a jellegzetes arcábrázolással. Valamennyi nagyméretű, 70–90 cm-es edény volt és egyik sem volt urna. Rövid közlésük Csallány Gábor tollából, a Germaniában jelent meg,¹²

⁸ Kutzián I.: A Kőrös-kultúra. Diss. Pann, II. 23. (Bpest 1944) 78. skk.

⁹ Csalogovits J.: Újabb kőkori leletek Tolna vármegyében. Tolna vármegye múltjából II (Szekszárd 1936) 2 t., középen.

¹⁰ Kutzián I.: i. m. 41 t., 3 k.

¹¹ V. Milošević: i. m. 80.

¹² G. Csallány: Gesichtsdarstellungen auf Gefäßen der Theisskultur. Germania 23 (1939) 145. sk. 15 t.

fényképüket ugyanott találjuk meg. Ezek felmentenek az újabb részletes leírás alól.

A Szentés-környéki arcsosedények hovátartozásának megállapítása nem okoz nehézséget. A kunszentmártoni példány nyakának hátulsó részén váltakozva vörösre és sárgára festett, egymásba kapcsolt »S«-mintákból álló, térborító textilmintát találunk, amelyet a régebbi közlemény helytelenül nevez meandróid mintának. Ez a díszítés a tiszai műveltség körében meglehetősen általános volt.

Az arcsosedények kérdésében igen sokat mond elterjedésük és az a körülmény, hogy milyen környezetben fordulnak elő hasonló darabok. Valamennyi megfelelő közül legfontosabb a vinčai példány, amelyet Vasič nyomán mutatok be. (VI. t. 2)¹³ Ez a hatalmas, 120 cm-es magas edény a »B« rétegsor leleteihez tartozik és ugyanolyan »M«-alakú bemetszés feletti háromszögletes arcot mutat, mint a Szentés-környékiek. Hasán azonban körülfutó, egymásba kapcsolt S-ekből álló szalagdíszítést találunk, ennek jelentőségére később még vissza fogok térni.

Nagyon közel áll az említett arcsosedényekhez az a töredék, amelyet Tompa talált Békásmegyeren.¹⁴ Az áll alatti, »M«-alakú bemetszés ezen a darabon is világosan felismerhető. Fontossága azért igen nagy a mi szempontunkból, mert Békásmegyerenek tiszai-zselizi keverékanyagához tartozik; ugyanahhoz, melynek bükki kapcsolatai is kétségtelenül kimutathatók. A tiszai, a zselizi és a bükki műveltség itteni kapcsolatait illetően különben leghelyesebb, ha magát Tompát idézem:¹⁵ »Sie (t. i. a zselizi kultúra) gehört tatsächlich der jüngeren Stufe der Linearkeramik an. Da sie in dem obenerwähnten Gebiet eine längere Lebensdauer hatte, erhielt sie den Einfluss der vom Osten kommenden älteren Theisskultur, aus erster Hand. Dafür spricht auch die Tatsache, dass in dieser Gruppe schon rote bzw. weisse (leicht abwaschbare) Bemahlung vorkommt, gleichartig, wie in der Theisskultur... Die Bemahlung dient im allgemeinen der Betonung der Ritzmuster... Sie zeigt in prägnanter Weise die Mischung beider Kulturen.« Valamivel lentebb ezeket írja: »Unter den jungsteinzeitlichen Gefäßbruchstücken befanden sich zwei Scherben, die der Bükkerkultur zuzuteilen zu sein scheinen. Vorausgesetzt, dass diese Annahme richtig ist, ... dürfen wir sie als Einfuhrware ansehen.«

A két bükki cserepet az ásatás alkalmával közlőről is megvizsgáltam és mert eredeti bükki daraboknak találtam azokat, közlésüket később — vitám során — hiányoltam is.¹⁶

A három említett újkőkori műveltségnek egyidőben való összetalálkozását azóta az 1948-ban végzett borsodi ásatás leletei is igazolták. Itt ugyanis az I. felület I. gödrében bükki lakótelepen és bükki cserepek között olyan vonaldiszes anyagot, illetve zselizinek nevezhető cserépanyagot találtunk, — amely a legközelebbi rokonságban van a békásmegyeri vonaldiszes zselizi anyaggal. — Márpedig, ha Békásmegyeren a vonaldiszes edényművesség egykorúnak bizonyult az ottani tiszaival, ráadásul pedig még bükki behozott keramikát is találtak ott, Borsodon pedig a bükki keramika egykorú volt a békásmegyeri jellegű vonaldiszes zselizi edényművességgel, akkor a tiszai és a bükki szükségképpen egymásközt is csak egykorú lehet.

¹³ M. M. Wasič: Preisztoriszka Vinča II. (Beograd 1936) 108—109 t., 69. á.

¹⁴ F. Tompa: i. m. 8 t., 3 k.

¹⁵ Uo. 31.

¹⁶ Csalog J.: i. m.

A dunántúli vonaldíszes edények körében azonban még további hármaspárhuzamra is találunk példát: Bicskén 1934-ben a székesfehérvári múzeum ásatott olyan vonaldíszes lelőhelyen, ahol azzal egykorú tiszai festett keramika került elő.¹⁷ A tiszai textilstílusnak hatása érvényesül ezenfelül több kaposvári vonaldíszes cserépen is,¹⁸ de nem tagadható le a tiszai hatás Keszthely-Csórégödör edényein sem.¹⁹ E leletek megítélésénél a békásmegyeri együttes előfordulás miatt, erőltetett dolog lenne arra hivatkozni, hogy a dunántúli vonaldíszes edényművesség oly hosszú életű volt, hogy előbb a bükkivel, s csak azután érintkezett a tiszaiával. Ez a feltevés különben is csak akkor jöhetne szóba némely dunántúli megfigyelés magyarázataként, ha előbb már bebizonyított tény lenne a bükki-tiszai egymásutániség.

A tiszai-bükki vonaldíszes párhuzam érthetővé teszi, hogy a háromszögletes arcábrázolás a vonaldíszes anyagban is előfordul. Jellemző példája ennek egy szőnyi cserép, (IV. t. 4.) mely a Magyar Nemzeti Múzeum raktárából került elő. Ennél a darabnál a háromszögletes arciképzés ugyan világosan megmutatja a déli eredetet, de az arcformán kívül semmi olyan déli formajellegzetességet nem őrzött meg, amit innen vehetett volna át a bükki idólplasztika. Mielőtt azonban a Bükk-vidék anyagára rátérnék, vissza kell térnem az alföldi tiszai leletekhez.

A Vinča felé mutató Szentcsanak-környéki arcsodények megfelelője, a kökénydombi lakótelepek edényei között is fellelhető. A hódmezővásárhelyi múzeum őskori kiállítási termének bejárata mellett, egy hatalmas, 90 cm-es edény áll, melyben a sérülések ellenére is könnyen felismerhető lenne az »arcsodény«, ha a helyreállításkor a munkát elsietve, gipszszel be nem kenték volna a karcolt díszítésnek is egy részét. Mai állapotában az »M« alakú bemetszés csak gondos megfigyelés után fedezhető fel, a nyaknál, a szakaszonként ismétlődő díszítések között.

A háromszögbe foglalt, kiemelkedő orral díszített arcábrázolásnak igen jó példáját találjuk az ún. kökénydombi oltáron.²⁰ Ennek a darabnak a térborító textildíszítése különben a kökénydombi II. Vénuszon is nagy szerepet játszik. Ezért is, de más okokból is, érthetetlennek találok a két Vénusznak mai kiegészítést és annak feltételezését, hogy ezeknek az ember alakú edényeknek ne lett volna fejük. E kérdés tisztázása érdekében némiképpen el fogok ugyan térni a tárgytól, felvetett főkérdésem érdekében azonban szükséges a tiszai idólplasztika és az idetartozó ember alakú edények helyes megítélése.

A tiszai műveltség legjelentősebb és egyben legtöbbet mondó, emberalakot utánzó edénye a kökénydombi lakótelep ásatása során, 1942-ben került felszínre; kevés különbséggel, egyszerre két példányban. Mindkét edényt maga az ásató, Banner János ismertette.²¹ A leletek ma a Hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeum büszkeségei és a »Kökénydombi I., II. Vénusz« néven régész-körökben világszerte ismertek. (III. t. 1–2)

A kökénydombi Vénuszok zsámolyszerű trónuson ülő női alakok. Részletes leírásuk a megtaláló közleménye után csak ismétlés volna; alakjukat és

¹⁷ Tompa F.: i. m. 31.

¹⁸ Uo. 7 t., 7.

¹⁹ Dornyai B.—Csalog J.: Az újabbkőkori szalagdíszes agyagművesség emlékei a Balatoni Múzeumban. FA 5 (1945) 4.

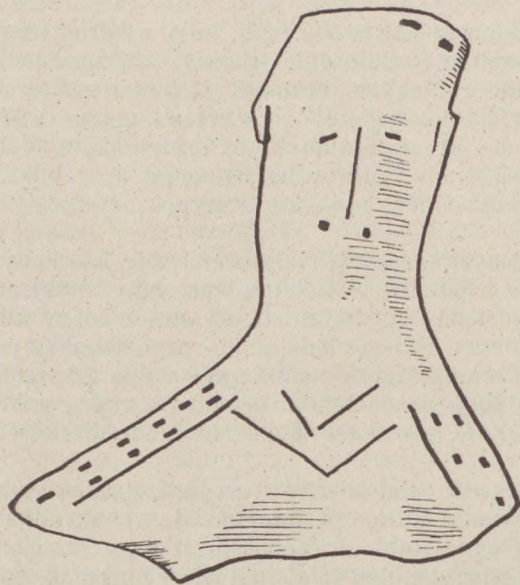
²⁰ Banner J.: Kökénydombi kőkori oltár. A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai II. (Szeged 1942) 1 t.

²¹ Banner J.: A kökénydombi Vénusz. DÉS 2 (1942) 3 skk.

díszítésüket szemünk elé idézi a róluk bemutatott fénykép. A mondanivalóm szempontjából lényeges részekre, részben a Banner János leírása, részben a nála közölt kiterített rajz és az eredeti darabon végzett saját megfigyelésem alapján fogok rámutatni.

A kökénydombi Vénuszok kérdésével azért is foglalkozom részletesebben, mert kiegészítésüket, — és itt az épebb állapotban megmaradt I. számú Vénuszra kell hivatkoznom, — megtevéstőnek tartom.

Az idézett leírásban Banner az I. számú Vénusznak megtaláláskori állapotáról ezeket mondja: »Hiányzott a bal láb alsó szárának kétharmada, a láb-

2. ábra

fejjel együtt; a jobb láb, a comb közepétől végig; a jobb karhoz csatlakozó váll, az alatta helyet foglaló lyukkal együtt; a díszítetlen felső rész hátuljának mintegy háromnegyed része; a hegybe szaladó elülső rész; a szék jobb lábának, alsó fele, a bal láb teljeseen, a fogantyúval együtt.« Elmondja továbbá azt is hogy »ezeket a hiányokat a kiegészítésnél a megfelelő formák alapján sikerült pótolni.«²²

Bennünket a »hegybeszaladó elülső rész« érdekel elsősorban. A »meglevő részekre« való hivatkozás ebben az esetben nem helyes. A hiányzó középrész két oldalán ugyanis csak egy-egy rövid szakasza maradt meg a felhajló edényszerűségnek. Ezekből a részekből sehogyan sem következik az, hogy a hiányzó peremrész a továbbiakban pontosan ugyanab-

ban a vonalban, illetve szögben folytatódott volna. (III. t. 1). Semmi sem zárja ki ugyanis azt, hogy a kiegészítés helyén a szegélyvonalak esetleg irányt változtattak. (III. t. 2). A kiegészítéshez ebben az esetben csakis az adhatott volna alapot, ha a hegybefutó peremrésznek valamivel több mint a fele maradt volna meg, (III. t. 3). vagy ha a kicsúcsosodás legmagasabb részén maradt volna meg egy darabocskája (III. t. 4).

Van azonban a kiegészítésnek még más hibája is: Amikor a megköttött gipszet az eredeti rész felett (III. t. 1) egyenesre faragták, a szerszám fűrész éle nyomokat hagyott a gipszen. Ezek a nyomok azonban az eredeti cserépen is felismerhetők egy szakaszon. Következés képpen itt az eredeti peremet is megfaragták, s így nem állapítható meg, hogy a peremvonal nem hajlott-e már itt felfelé. A belefaragás mértéke ma sajnos már nem állapítható meg és így elesünk a következőkben egy támponttól. De hibás a kiegészítésnek ez a része azért is, mert az edény belső részén az el

²² Uo. 3.

kent gipsz miatt alig lehet a kiegészítés határát megállapítani; ez pedig megnehezíti a pontos vastagságmérést.

Nem indokolja töredékes állapota miatt ezt a kiegészítést a II. kökénydombi Vénusz sem. Ezt a darabot szerencsére nem is egészítették az I-höz hasonló módon.

Az I. Vénusz mellső peremének középpütt való felcsúcsosodása ily módon csak biztos alap nélküli feltevés, a kiegészítés pedig megtévesztő, mert a befejezettség látszatát kelti. Végeredményben az adott esetből az a következtetés vonható le, hogy az ilyen, nem biztos alapokon való kiegészítés nem engedhető meg, s hogy a kökénydombi Vénusz pereme mellső részének hegybefutó gipsz-része eltávolítandó.

A kökénydombi Vénuszok, miként már említettem, trónuson ülő női alakok. Lábakat kerek szoborként mintázták, két karjukat, a melleket és a köldököt domborműszerűen rakták fel. Lényeges vonásuk az is, hogy karjaik az edényperem magasságából indulnak, s így *az edények pereme a váll vonalának felel meg*. Valamelyes szerves felépítés esetén tehát a fej, illetve az arc csakis a vállaknál magasabban lehetett elhelyezve és minden valószínűség szerint nyakon ült. De nincs is semmi okunk annak feltételezésére, hogy a Vénuszoknak ne lett volna nyakuk és fejük.

Bannernak az az érvelése, hogy a fej hiánya nem meglepő, mert hiszen már a Körös-műveltség időljain azt tapasztaljuk, hogy a hangsúly sohasem az arcon, hanem az erősen kidolgozott zsírpárnás faron és igen sok esetben az elsődleges nemi részeken van,²³ itt elesik. A kökénydombi Vénuszok a *tiszai műveltség* emlékei közé tartoznak, e műveltség időplasztikájában és egyéb emberábrázolásain pedig, már nem ezeket a részleteket hangsúlyozták ki a többi testrész, s így a fej rovására, hanem ellenkezőleg, gyakran csakis a fejet, illetve az arcot ábrázolták. Példaként ugyanerről a lelőhelyről idézhetném az ún. kökénydombi oltárt.

A fent mondottak alapján a kökénydombi Vénuszt a mellkas felett töredékesnek kell tekinteni. Meg kell azonban vizsgálnunk azt a kérdést, ültetett-e ezen a törésfelületen valamilyen fejben végződő nyakrész!

Szólottam már arról, hogy a kökénydombi ember alakú edények pereme a vállrésznek felel meg. A bonctani igazságnak megfelelően a fejet csakis a vállaknál magasabban kereshetjük. Mindezekon felül az említett törésfelületen legalább 3 cm széles nyak fér el. Feltűnő az is, hogy az edény fala ezen a törésrészen a legvastagabb; 1,4 cm, ami majdnem háromszorosa a két oldalt mért 0,5 cm-es falvastagságnak. Feltűnő jellegzetessége az oldalról nézett I. Vénusznak még az is, hogy oldalfala a mellbimbókon felül, a középrészen enyhén behajlik, de azután ahelyett, hogy a peremnek más helyen tapasztalt futását követné, ismét csak kivastagodik és ezzel a hiányzó nyakra figyelmeztet.

A hiányzó fej elképzelése szempontjából nagyon fontos egy Thesszáliában talált cseréptöredék.²⁴ Ez a darab (2. ábra) világosan megmutatja, hogy időléhoz hasonló fej az edény pereméből kinövő formában valóban előfordulhat. Ilyen esetben mindössze az lényeges, hogy a nyak és a fej lapos legyen.

További megfelelők után kutatva, igen jó példát találunk a Torma Zsófiagyűjteménybe került tordosi anyagban is.²⁵ Az idézett darabot Roska Márton is edénytöredéknek nevezte a táblamagyarázat szövegében.

²³ Uo. 5.

²⁴ Csalogovits J.: Arch. Ért. 44 (1930). 49.

²⁵ Roska M.: A Torma Zsófia gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régisegtárában. (Kolozsvár 1941) 140 t., 6 k.

A tordosi töredék több szempontból érdekel bennünket. Az eredetileg hozzátartozó edényperem a váll vonalában éppen úgy felcsúcsosodott, mint a kökénydombi I. Vénusz mellső része; a fejtetőn itt is megmaradt a déli időlokon gyakori lyuk sor nyoma; a vállak peremén és a nyak alatt pedig megtalálható az »M«-betűhöz hasonló díszítés, amely az arcsodényekre annyira jellemző. Az »M« két szára itt a vállak vonalát kihangsúlyozó, tüzdelt-vonalas szalagdísz, a középső rész pedig nyilván nyakék utánzata. Ez a töredék természetesebb ábrázolás, mint az, amit az arcsodényeken találunk, de éppen ez teszi lehetővé, hogy az arcsodényeken jelzéssé vált »M« mintát megfejthessük. Ugyancsak az ábrázolás természetesebb módjából következik az is, hogy a fej nem háromszögletes.

Jellegzetes a tordosi töredékre és az ottani cserépanyagra a tüzdelt vonalakkal élénkített szalag, amely Vinčán igen nagy szerepet játszik és amely díszítésmód az alföldi tiszai anyagon is gyakran megtalálható.²⁶ Ez a dísz a kökénydombi Vénuszon sem hiányzik.²⁷ A tiszai-tordosi egykorúságnak megfelelően az is természetes, hogy kölcsönhatásként Vinča »B«-ben éppen úgy érezhető a tiszai textilstílus hatása, mint Tordos anyagában.

A tordosi töredékről még csak annyit: ha ebből az edényből nem a fejrészt találták volna meg, hanem a hozzá tartozott megcsönkult edényrészt, akkor a felhajló peremet tévesen éppen úgy egészíthették volna ki, mint a kökénydombi Vénuszt.

A háromszögletes arckiképzés, de még a fej hátracsapottságának az érzékeltetése is, nálunk a kenézloi ember alakú edényen is világosan felismerhető.²⁸ Ennél a darabnál az arc ábrázolását nem vitték ugyan rá különálló, a peremből kimagasodó fejre, hanem csak a peremet horpasztották be lapos hátrahajló síkban. Kivitelét tekintve ez az edény textildíszítésének jellege miatt a бүккі-tiszai határsávra jellemző. Első közzététele szerint feltehető, hogy polgári jellegű cserepek környezetében került elő.²⁹ Ezen nem csodálkozhatunk, mert hiszen a бүккі-polgári csoport találkozására másutt, Tiszavasváriban is fogunk példát találni.

A Szentcsanak-jaksori cserép falán megfigyelhető szalagtestű, háromszögletes fejű emberábrázolásról már szoltam. Ez a darab a Körös-műveltségnek késői emléke és sok tekintetben rokona annak az emberábrázolásnak, amelyet azon a kökénydombi tiszai edénynyakon találunk, amelyet Banner »Hódmezővásárhely története a Honfoglalásig« című műve II. tábláján a 9. képen mutatott be. Az egymásba karoló és az edényt (csak a közzétételében bemutatott oldalon) körtáncszerűen körültáncoló alakok feje ezen a darabon ugyan nem tökéletesen háromszög, Kökénydomb újkőkori anyagában azonban a háromszögletes fejforma uralkodónak mondható.

Vonalrajzos kivitelben a szalagszerűen megrajzolt test és a háromszögletes fejforma az egyik borsodi-bүккі cserépen is ismétlődik.³⁰ Az edényfalán alkalmazott háromszögletes fejű emberábrázolás tehát legkorábban a Körös-műveltség legvégén bukkan fel és jellemző formája lesz a tiszai és a бүккі műveltségnek.

Teljesen az eddig mondottakkal egyezik így az, hogy 1948-ban a Borsod-derekegyházi бүккі lakótelep I. felülete 1. gödrében olyan égetett agyagidől

²⁶ Pl. a Csókai (Čoka) telep anyagának jelentős része.

²⁷ A kökénydombi I Vénusz oldalán a keretekben.

²⁸ Tompa F.: AH 5—6. 41 t., 1.

²⁹ Fettich N.: Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához. Arch. Ért. 45 (1931) 80.

³⁰ Tompa F.: i. m. 18 t., 5.

találtunk, amely formájának minden részletében jellegzetesen déli vonásokat mutat, s amelynek legközelebbi rokonát hazai leleteink között a Hortobágy-zámi, tiszai idólban találjuk meg.

A borsodi cserépidól (IV. t. 2—3.) 6,9 cm magas és szürkés-vöröses színű. Alsó része törött, felső részén csak az állon mutat sérülést. Feje háromszögletes kiképzésű, arcsíkja hátracsapott. Arcán két bemetszés jelzi a szemeket, orra bütyökszerű és az orrlyukakat is feltünteti. Szája vízszintes irányban bemetszett vonal. Vállait szögletesen kiugró csomók jelzik, mellén nyakába lógó és gyöngy-sorra emlékeztető elmélyített vonaldisz látható. A háromszögletes lapos fej felső jobbsarka át van fúrva.

A tiszai területről való és tiszai díszítésekkel borított Hortobágy-zámi idól (IV. t. 5. kép) magassága csak 1 mm-rel több az előbbinél, legnagyobb szélessége 4,2 cm. Ez is agyagból mintázott és sárgásbarnára égetett. A bütyökszerűen kidomborodó mellek szerint az idól nő alakot ábrázol.³¹ Ez a darab lakótelepről került elő, ahol réz árat is találtak.

A borsodi-bükki idóllal való szoros formarokonságon felül igen tanulságos ennek a tiszai idólnak díszítése: a karcoltvonalas díszítések az idól testén tulajdonképpen két csíkba rendezve fordulnak elő. A mellen keresztbe futó csík tulajdonképpen négyzetes rács-rendszerbe illeszkedő rombusz-sor, amely akkor értelmezhető csak világosan, ha nem pusztán a vonalrajzot keressük benne, hanem az elmaradt festést pótolva a textilmintát. E díszítés felett nyoma van a nyakék ábrázolásának is.

A hason levő függőleges csík, ugyancsak rombuszok sora. Ezt azonban kettészeli egy függőleges vonal.

Ugyanilyen mintákból álló díszítést találunk a kökénydombi Vénuszon is. Egészen szembetűnő, hogy ott — bár szintén tiszai darabról van szó — ismét csak csíkokról, sávok elrendezéséről beszélhetünk és nem mezőkről, amelyekben a keretet tetszés szerint kivágott, ismétlődő térborító textilminták fedik. Ez a jellegzetesség erősen alátámasztja Bannernak azt a nézetét, hogy a kökénydombi Vénusz díszítése inkább a testfestéssel, mint az edényfestéssel hozható kapcsolatba. Banner a zsugorított csontvázakon található festéknyomokra, a testfestés kétségtelen bizonyítékaira alapozta véleményét,³² én más véleményen vagyok.

A mi éghajlatunk alatt a testfestés nem lehet helyben kialakult szokás, hanem csakis Délről átvett átmeneti jelenség. Olyan szempont ez, amely teljes mértékben összhangban van a vele egyidőben fellépő idólplasztika déli eredetével. Nem véletlen így, hogy a déli kapcsolatokban igen gazdag, idólplasztikájában pedig a korábbi déli zsírfarú jelleggel bíró Körös-csoport lelőhelyein a testfestésnél használt pecsételők, a cserép pintadérák tömegesen fordulnak elő.³³ Olyan pecsételő azonban nincsen az említett leletek között, amellyel az emberi test egyes részeit sávselrendezésű mintákkal lehetett volna beborítani. A tiszai testfestést ezért más eszközökhöz kell kötnünk.

A szentesi Koszta József Múzeum kiállítási anyagában egy 8 cm hosszú, 6,7 cm átmérőjű, gazdagon díszített cseréphenger fele részét találtam. A barnás-szürkére égetett hengert régebben alaposan megsavazták, kefével megtisztogatták és utólag szürkére festett gipsszel kiegészítették. Ha tehát volt rajta festéknyom, akkor ez a »tisztogatás« folytan mind lejött róla (V. t. 1. kép).

³¹ Zoltay L.: Debreceni halmok, hegyek. (Debrecen 1938) 19.

³² Banner J.: DéSz (1942) 4.

³³ Kulcsár I.: i. m. 83. sk.

A cseréphenger tengelye irányában át volt fúrva. Az átfúrás bősége 1,9 cm.

A cseréphengerről régebben azt tételezték fel, hogy hálósúly volt, hogy az átfúrás a háló kötelének áthúzására szolgált. Ezt a nézetet nem tudom elfogadni, mert a lyuk belsejében hosszirányú kopás nem látható, a keresztirányú, helyesebben körbefutó kopások viszont felismerhetők és azt igazolják, hogy a hengert botra, azaz tengelyre húzva hengerlésre használták. De nem lett volna értelme annak sem, hogy a hálósúlyt fáradtságos munkával ilyen gazdagon díszítsék.

Miután kísérletileg meg akartam győződni arról, hogy ilyen hengerrel lehet-e emberi testet sávosan festeni, a henger mását kifaragtam fűzfából. (V. t. 2.) Munkám során arra is rájöttem, miért nem ér össze a cseréphenger díszítése a palást egyik oldalán. A hengerpalást területének előzetes bemérése, illetve pontos beosztása nélkül készült szabadkézi rajz — a faragás, a mintázás — mustrái ugyanis a munka végén csak véletlenül találkozhatnak. Hengeremmel a V. t. 3. képen bemutatott mintát készítettem okkerfestékekkel.

Miután hasonló eljárással készült testfestésre számítottam, kérdést intéztem ebben az ügyben a Magyar Néprajzi Múzeumhoz. Vajda László levélbeni válaszát a 34. sz. alatti jegyzetben kivonatossan közlöm. Eszerint a hengeres testfestés a Mediterraneum vidékéről származott el hozzánk.

Nem hagyható figyelmen kívül az a jelenség, hogy a háromszögletes arcforma és a hátracsapott fej, valamint a fejtetőnek lyuksorral való díszítése az idólokban és az ember alakú edényeken Dél felé egyre gyakoribbá válik.

M. Vasičnak említett vinčai munkájában számos háromszögletes arcú idólt találunk.³⁵ Ezeknél a fejtető átfúrása gyakran előfordul.³⁶ Ugyancsak átfúrásokat találunk a Temeskubin-csolakmalmi idólokban is.³⁷

Az átfúrásokkal díszített vinčai és temeskubini idólok megmagyarázzák a hortobágyi és a borsodi idól fején található átfúrás eredetét. Megtalálható azonban a fejnek az átfúrása a tordosi ember alakú edény fején is. Tordos kapcsolatairól Vinča és a tiszai műveltség tekintetében már szóltam, de ki kell még emelnem azt a tényt is, hogy Tordoson бүкки cserépanyag is található.³⁸ Ezeket a cserepeket Roska Márton бүкки behozatalnak, vagy бүкки hatás alatt készült helyi utánzatnak tartja. Roska fényképe alapján én ugyan eredeti бүкки darabokra gondolok, de hangsúlyoznom kell, hogy ennek a részletkérdésnek nincsen jelentősége az egykorúság szempontjára.

³⁴ Vajda László hozzám intézett levelében részletesen összefoglalja mindazt, amit az irodalomban a testfestésre vonatkozóan talált. Leírásában részletesen szól a lapos pintadérák-ról, nyilván ezek körébe tartoznak a Kőrös-kultúra cserép-pecsétlői, ismerteti a pintadérák használatára vonatkozó különböző nézeteket és külön csoportban szól a testfestő hengerekről. Levelében idézi *G. Marcy*, *La vraie destination des Pintaderas des Iles Canaries*. *Journal de la Société des Africanistes* 10. (1940) 163 skk cikkét, melyben a szerző szerint az Itáliából (Liguria, Emilia) előkerült példányok egy része hengeralakú, akárcsak a közismert heftita, asszír, vagy égei pecsétlő-hengerek. Ugyancsak hengeralakú a mexicói testfestő eszközök egy része is. Úgy látom tehát, — írja a továbbiakban Vajda László, — egyetlen gyenge pontja nincs annak az okoskodásnak, melynek értelmében a mintázott és középen átllyukasztott agyaghengerek alkalmazását az emberi test mintázott festésével kell kapcsolatba hozni. Ez a kapcsolat feltétlenül megvolt, az viszont igen valószínű, hogy e hengerek alkalmazásának nem ez volt az egyetlen funkciója.

³⁵ *M. M. Vasič*: i. m. 1 (Beograd 1932) 18 t., 92; 21 t., 97; 22 t., 100.

³⁶ *M. M. Vasič*: Die Hauptergebnisse der prähistorischen Ausgrabung in Vinča 1908. PZ 2 (1910) 9 t., 9 k.

³⁷ *Bella L.*: Aldunai leletek. Arch. Ért. 18 (1898) 103. sk., 12. k., a—c.

³⁸ *Roska M.*: i. m. 41. 32. k.

ból. Tény, hogy a cserepeket Tordoson találták, ott pedig nem élt az újkőkorban más nép, amely az ismert tordosi jellegű kevert stílusú keramikában a sajátja mellett bükki árut utánczott volna, vagy bükkit szerzett volna be. Ugyanígy nem tételezhető fel az sem, hogy a Tordoson talált obszidián anyagot is ne a bükki keramikával együtt hozták volna Tordos vidékére. Ez a Tokaj-környéki nyersanyag éppen úgy a bükki kultúra felé mutat, mint a bükki cserépanyag.

A tordosi újkőkori anyagban Roska tehát helyesen ismerte fel a bükki, a Vinča »B« és a tiszai hatást.³⁹ Ez a hármas párhuzam ismét csak megfelel annak, amit az időlplasztika közös jegyei és formasajátosságai alapján már levontunk.

A háromszögletes fejforma és a fejtetőnek lyuksorral való díszítése Délre egyre gyakoribb jelenséggé válik. M. Vasič fejtegetései során arra az eredményre jutott, hogy ez az időlfajta Vinčán déli eredetű, s hogy előzményei a trójai-aegei műveltség körében keresendő.⁴⁰ Állítása ma is helytáll, mindössze azt kell hozzáfűzni, hogy ez a fajta a Balkánon át még északabbra, a Kárpát-medencében is feljutott. Délen Pločnik,⁴¹ Sztara Zagora, Trákia,⁴² Amorgos, Naxos és Kréta praemykénei anyaga⁴³ mellett felsorolhatnám a már említett thesszáliai edényfogót és típusunknak sok példányban ismert bulgáriai helyi változatát, a fejükön ugyancsak lyuksorral díszített csontidőlokat.⁴⁴ A bulgáriai darabok különben azt is megmutatják, hogy ez az időlfajta már a Balkánon is korcsosodni kezdett, hogy már ott is kialakultak bizonyos helyi változatok.

Az eddig említett hazai és balkáni időloknak még távolabbi kapcsolatai vannak. Vassits felhívta a figyelmet arra, hogy a fejtetőn lyuksorral díszített vinčai időlok egyiptomi hiksos-sírokban talált, vallásos rendeltetésű cserépszobrocskákkal hozhatók kapcsolatba. Ezeknek egyike Cambigdeba, a Fitzwilliam Múzeumba került, s a XVIII. dinasztia korából való.⁴⁵ Egy másik darab, mely a XII—XVIII. dinasztia korából való, a káhuni temetőben került elő és a British Múzeumban látható.

Hasonló és igen jó megtartású darab került Abusir el Melek temetőjéből a berlini egykori Állami Múzeum egyiptomi gyűjteményébe. A terrakottá szobrocskát 1931-ben láttam; azóta elpusztult; fényképét azonban dr. Rudolf Anthes egyiptológus szívessege folytán bemutatom. (IV. t. 1.) Magassága 13,7 cm, közlését Alexander Scharf írta meg.⁴⁶

Scharf idézett művében az egyiptomi hiksos-sírokban talált átfúrt fejű időlformát. Elő-Ázsiából származtatja és onnan igen jó megfelelőket idéz. Tekintve, hogy ennek a szobrocskának vallási rendeltetéséhez kétség nem férhet, s hogy az Egyiptomban hódítóként megjelent hiksosok ezt az időlformát Elő-Ázsiából hozták magukkal, világosnak találok, hogy az ugyanerre a formára visszavezethető balkáni és kárpátmedencei időlok ugyanannak az Elő-Ázsiából kisugárzott ritusfélének az emlékei. Mivel pedig a cserépszobrocskák nő alakot

³⁹ Uo. 40.

⁴⁰ M. M. Vasič: Die Datierung der Vinča-Schicht. 3 (1911) 131.

⁴¹ M. Grbič: Pločnik. Aeneolitische Ansiedlung. (Beograd 1929) 61—63. k.

⁴² R. Popov: Predisztoriceszki mramorni idoli. Izv. Ins. Bulg. (1925) 93. 1 k.; 86. 6 k.

⁴³ M. Hoernes—O. Menghin: Urgeschichte der Bildenden Kunst in Europa³ (Wien 1925) 367.

⁴⁴ R. Popov: i. m. 9. k. — N. Petkov: Annuaire du Musée National Bulgare (1933) 22. 37 k.

⁴⁵ M. M. Vasič: Vinča II. 28 sk. 49 k.

⁴⁶ A. Scharf: Die archaeologischen Ergebnisse des vorgeschichtlichen Gräberfeldes von Abusir el Melek. (Leipzig 1926) 95.

ábrázolnak, tehát valamilyen vallási elképzelés női isten-alakjával függnek össze, valószínűnek tartom, hogy ez a hit a Balkánon át azért juthatott el a Kárpát-medencébe, mert a kérdéses időben ezeken a területeken anyajogú fokon álló népek éltek.

Láttuk, hogy a kökénydombi Vénusz formája, feltételezett fejnélkülisége nem illenék bele ebbe a körbe. Kimutattam azt is, hogy ennek a darabnak mai kiegészítése mégcsak nem is valószínű. Tekintve azonban, hogy a mellő ki-csúcsosodás helyén levő törésfelület azt kívánja, hogy lapos nyakú fejet képzeljünk az edény pereme fölé, az idólplasztikának felsorolt példái alapján pedig hátracsapott, háromszögletes arccal kell számolnunk a tiszai műveltség körében, az edény gipszmásolatán plasztelinnel kísérletet tettem a Hortobágy-zámi és a borsodi idól alakjából kiindulva az edény valószínű kiegészítésére. Munkám eredményét (III. t. 3—4.) az egyes részletekben természetesen nem tartom mindenben feltétlenül pontosnak. E kiegészítés célja kizárólag az, hogy ennek az ember alakú edénynek az eredeti alakjáról megközelítőleg helyes képet alkothassunk.

A déli eredetűnek bizonyult idólforma és emberábrázolás földrajzi elterjedése arra mutat, hogy mindazok a műveltségek, amelyekben ez a forma található, gyaníthatólag egykorúak. Elméletileg nézve a kérdést, természetesen azzal is számolnunk kellene, hogy a formák helyenként megrekednek, tovább élnek olyan időkben is, amikor más, gyorsabb fejlődésű átdóterületeken már kivesztek. A fennmaradásnak ez a módja valóban elképzelhető, de nem vitás, hogy a kérdéses jelenség elterjedése idején az átdó műveltség és az átvevő egykorúak voltak. Következésképpen egy bizonyos területen átvevőnek csak azt a műveltséget tekinthetjük, amely a kérdéses jelenséget nem örökölte helyben élt elődjétől. Következik azonban ebből az is, hogy hosszú útvonal esetén, amikor több közvetítő műveltség is szerepel, a legtávolabbi vidékeken későbbben jelentkezik az átvett jelenség, mint ahogyan az a kialakulási központban létrejött. Emiatt a lemaradás, késlekedés miatt az idólplasztika kárpátmedencei megjelenését az abszolút időrend szempontjából nem tarthatom döntő jelenségnek.

Az eddigiekből azt láttuk, hogy az Észak-Balkán régebbi jellegű idólplasztikája — a zsírfarú ábrázolás forma — az Alföld déli felében élő Körös-műveltséget gazdagította. Eljutott hatása még a Dunántúlra is, ahol az egy mástól el nem választható, ún. régebbi és ún. újabb vonaldiszes edényművesség medinai telepén bánáti jellegű csövestalpú tál formákkal együtt került elő.⁴⁷ A dunántúli vonaldiszes edényművesség azonban nem lehetett mindvégig a Körös-műveltséggel egykorú. A bicskei és békásmegyeri leletek tanúsága szerint, akkor is virágzott, amikor már a tiszai műveltség kezdte meg terjeszkedését, amikor ez a csoport egyrészt az Alföld déli részén elfoglalta a Körös-műveltség területeit, másrészt megkezdte átszivárgását a Dunántúlra és hatását kezdte éreztetni ott az említett vonaldiszes edényművességen kívül még a Zengővárkony—Lengyel jellegű keramikán is. Érthető, hogy a déli irányban egészen a Balkánig előretört tiszai műveltség átvette az ott megjelenő háromszögletes fejű újabb idólformát, s hogy ezt a békásmegyeri arcosedény töredéke szerint nyugati irányban is tovább adta. Ezt az időt jelenti a szónyi töredék.

⁴⁷ Az első leletek publikációjának megírása után újabb, még nem ismertett darabok kerültek a szekszárdi múzeumba.

Az Alföld déli részén megjelenő tiszai műveltség a terjeszkedés folyamatának megfelelően valahol feltétlenül érintkezésbe került a Kőrös-műveltséggel, hacsak azt nem tételezzük fel, hogy ez utóbbi már a tiszai megjelenése előtt végleg megszűnt. A Szentcsanak-jaksori emberábrázolás azt mutatja, hogy a Kőrös-műveltség a Vinča »B« időszak elején még életben volt, s így ugyanabból a forrásból meríthetett még, amelyből a tiszai és a bükk-műveltség háromszögletes fejű időlajai származnak. Kérdés, hogy a feltételezett tiszai-kőrösi érintkezés ebben az időben történt-e, s vannak-e ennek más bizonyítékai.

E kérdés szempontjából igen nagy jelentőségűek a szakálhádi és a crnabari leletek.

A Hódmezővásárhely közelében fekvő szakálhádi lelőhely hulladékgödreit és házak alatti, törmelékanyaggal kitöltött gödreit Banner János és Bálint Alajos tárták fel 1934-ben. A gödrökben egymással összekevert és ezért egykorúnak mondott anyagot különböző időpontokban: 1935-ben,⁴⁸ 1940-ben⁴⁹ és 1941-ben⁵⁰ különböző kiadványokban ismertették, — első alkalommal közösen. A végső megállapítás minden esetben ugyanaz volt, csak a táblaanyagból maradt ki a második és harmadik alkalommal az első dolgozat IV. táblája és a hozzáfűzött szövegrész. A szerzők véleménye szerint ez a lelőhely már csak azért is fontos az újabb-kőkori időbeosztása szempontjából, mert itt a bükk-kultúra »III. szakaszának« emlékei, a vonaldiszes edényművesség késői darabjai a már erős déli, illetve vinčai hatást mutató tiszai műveltség I. szakaszának emlékeivel keverve, ugyanazokból a gödrökből kerültek elő.

A szakálhádi leletanyag értelmezése ma már elavult. Meg kell ezért a fentiekkel szemben állapítanom, hogy az ottani gödrökben egyetlen bükk-cserép sem volt. A későbbi dolgozatokból kimaradt IV. tábla 1—8, 10—26, 28—30 és 36. számú díszített bodrogkereszturi jellegű cserép. Ugyanezen a táblán a többi töredék vinčai jellegű. A többi képen bemutatott cserepek közül, a bükkinek nevezett darabok között szintén nem találunk olyat, amely bükk lenne. Ezek közül mégis nagyon tanulságosak a 3. kép 14. számú, az V. tábla 18., VIII. tábla 6. 9., a IX. tábla 2., 14., 17. számú cserepek. Ezeket Banner az első dolgozat 81. oldalán a »tiszai kultúra III. periódusa prototípusainak« nevezi.

A »tiszai kultúra III. periódusa« elnevezést azonban Banner később maga is elhibáztattnak tartotta. Világossá vált, hogy ez az állítólagos III. szakasz nem a tiszai műveltségnek egyik fejlődési szakasza, hanem különálló és korábbi csoport, amely azóta a Kőrös-műveltség nevet viseli. Végeredményben tehát a Kőrös-műveltség emlékeit találták meg Szakálháton.

A most tárgyalt darabok igen jól bele is illenek a Kőrös-kultúrába. Megérezte ezt maga Banner is, aki az V. tábla 14. számú töredékéről szólva megemlíti, hogy ennek csaknem kihegyesedő kiöntője és a felületét borító egyforma nagyságú bütykökből álló díszítése a bükk-cserepek közt nem található, de annál inkább képviselve van a »tiszai kultúra III. periódusának barbotin-anyagában«, azaz a Kőrös-műveltségben.

A szakálhádi vonaldiszes leletek a medinaiaknál valamivel későbbi eredetűek, s már abból az időből valók, amikor a Dunántúlon a tiszai műveltség

⁴⁸ Banner J. — Bálint A.: A szakálhádi őskori telep. Dolg. 11 (1935) 76 skk.

⁴⁹ Banner J.: Hódmezővásárhely története a honfoglalás koráig. (Hmvhely 1940) 5 skk.

⁵⁰ J. Banner: Das Tisza-, Maros-, Kőrösgebiet bis zur Entwicklung der Bronzezeit. (Szeged 1942) 27 skk.

népei is megjelentek. Korban ez Bicskével és méginkább Békásmegyerrrel esik egybe; Békásmegyeren azonban a vonaldíszes edények mellett nemcsak a tiszai, hanem a bükki edényművesség is megjelent.

A szakálhádi állítólagos bükki cserepek kérdése így mégiscsak igen fontos. Banner ezeket nyilván azért sorolta a bükki anyag közé, mert ezek némelyikéhez jó megfelelőket talált bükki területen.⁵¹ Egybevetéseit helyesnek találom én is, de a jelenségek magyarázatát látom másként. Szakálháton nem találtak bükki behozott keramikát, sem bükki utánzatokat, hanem olyan Körös-műveltségéből való cserepeket, amelyeknek készítmódja és stílusa mint a Körös-kultúra hatása a Bükkvidéken is éreztette hatását egy időben. Ennek időpontja pedig érthető módon csakis az lehetett, amikor a terjeszkedő tiszai műveltség már felvette az érintkezést a Körös-műveltséggel és megteremtette a közvetett kapcsolatot lehetőségét a bükki területek felé.

Igen érdekes kérdés, hogyan lehettek egykorúak Szakálháton a bodrogkeresztúri műveltség cserepei az ottani tiszai és késői Körös-anyaggal. E kérdéssel feltétlenül foglalkoznunk kell, mert semmi okunk sincsen arra, hogy a szakálhádi ásatás módszerének helyességében, illetve az ottani rétegek megfigyelésében kételkedjünk.

Szóltam már arról, hogy a tiszai műveltség az Alföld déli felében csak a kialakulása után megindult terjeszkedése idején jelent meg. Másként ez el sem képzelhető, mert hiszen a tiszai műveltség edényei formákban és díszítésük módjában nem vezethetők le a Körös-műveltség agyagiparából; lényegében különböznek attól és teljesen kialakult formáikkal jelennek meg Szakálháton a Körös-műveltség mellett, más lelőhelyeken pedig ugyanígy a Körös-műveltség helyére lépnek. Indokolt ezért, hogy a tiszai fejlődésében két időszakot különböztessünk meg, egy korábbi »A« és egy későbbi »B« fokozatot. Tekintve pedig, hogy a tiszai műveltséggel együtt jelenik meg az Alföld déli részén, de még az Észak-Balkánon is nagy mennyiségben a Tokaj-vidéki obszidián, e nyersanyag közvetítőinek kialakulási helyét csakis északabbra, az Alföld felsőbb vidékein kereshetjük. Lelelőhelyek szerint ezt a két tiszai fejlődési fokozatot az eddigi kutatás hiányosságai miatt pontosan még nem mutathatjuk ki, mert hiszen jobbára szórványos leletekre vagyunk utalva, s az Alföld északi felében a tiszai »A« fokozatot a »B« fokozat váltotta fel. Tipológiaiilag a kérdés mégis megfogható, ha különválasztjuk az elsődleges és a rajzosan továbbfejlesztett textil-díszítéseket. Erre a kérdésre később még visszatérek.

A bodrogkeresztúri műveltség természetszerűleg nem lehetett rövid életű. Anélkül, hogy keletkezési helyét és kialakulásának körülményeit kutatnám, csak annyit jegyzek meg, hogy edényei közt vannak nem-tiszai elemek mellett kisebb mértékben kimondottan tiszaiak is. Ilyen például a textildíszítés, illetve a tiszai textildíszeknek bodrogkeresztúri szellemében való továbbfejlesztése. Ezek a díszítések önmagukban is igazolják, hogy az átadónak és az átvevőnek valahol és valamikor találkozniuk kellett. — Szakálhád idézett bodrogkeresztúri edényei már a tiszai elemek átvételét mutatják. Kérdéses, hogy a textil-díszes tiszai edényművesség mellett fellépő sima, bütykös darabok nem valamelyik szomszédos műveltség behatását mutatják-e?

Van a bodrogkeresztúri anyagban olyan darab is, amelyen nemcsak tiszai eredetű textildíszítés fordul elő, hanem több párhuzamos vonalkarcolatból álló, keretként alkalmazott szalag, ez ebben az esetben kimondottan bükki jelleg-

⁵¹ Banner J.: Hódmezővásárhely története 32.

zetesség.⁵² A mondottak után ez nemcsak érthető, hanem szükségszerű is, mert a már kifejlesztett időbeli párhuzamosságnak megfelelően a bodrogkeresztúri műveltségnek a tiszai eredetű összetevője nemcsak a tiszáival, hanem a bükkivel is egykorú volt kialakulása idején. Természetes e mellett, hogy az említett elemek átvétele csakis a bodrogkeresztúri műveltség korai szakaszában történhetett, mert e műveltség zömében erősen túlélte a tiszait és a bükkit.

Időrendi tekintetből ugyanilyen fontosak a crna-barai leletek. Ezen a lelőhelyen a Tisza bánáti szakasza közelében egy újkőkori lakótelepnek ugyanazon rétegében tiszai cserepekkel együtt bükki töredékeket és olyan cserépanyagot találtak, amely erős vincai hatást mutat. A bükki cserepeket Vladimir Milojević behozottnak tartja, amit rajzos ábrái alapján nem lehet ellenőrizni.⁵³ Kétségtelen azonban, hogy akár eredeti darabokról van itt szó, akár helyi utánzatokról, a cserepek mindenhogyan a bükki-tiszai egykorúságot igazolják. Érdekességük különben még az is, hogy a crna-barai darabokat Milojević a Tompa féle I. és II. szakaszba sorolja, ami — ha ilyen bükki szakaszok léteztek volna — egészen korai egykorúságot bizonyítana és semmi esetre sem a Tompa-féle leszármazási elméletet.

Az edényeknek nagy távolságokra való szállítását, vízi úton a Tiszán, el is lehet képzelni, ha figyelembe vesszük, hogy hasonló jelenségek olyan természeti népeknél is előfordultak, amelyek az újkőkori műveltségi fokon a legutóbbi időkig sem jutottak túl.⁵⁴ Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy a Tisza vonala ebben az időben a hegyaljai obszidiánnak, de talán még a máramarosi sónak is fő kereskedelmi útvonala volt. A szolnoki festett bükki edény (VI. t. 3) jó példa arra, hogy ezt az árut a tiszai műveltség lakossága szívesen fogadta.⁵⁵ Még utánzására is sor került, ahogyan azt egyik példa mutatja. Ilyen helyi utánzat a bemutatott két kistőkei cserép (V. t. 4—5), amelyet 1899-ben P. Balogh Mihály ármentesítő nyilvántartó tanyája mellett találtak.⁵⁶ E cserepek égetésének módja igen sok tekintetben megközelíti a bükkit, a karcolt és vörös festés nyomait viselő textildísz azonban kétségtelenül tiszai. Nem tiszai ezen a lépcsőzetesen tört bökködött vonalakból álló felületborítás, amelyet ebben a kivitelben és ugyanilyen mészbetétes alakban csakis bükki darabokról ismerünk. Összehasonlításként bemutatok itt (V. t. 6—9.) néhány borsodi cserepet, de jó megfelelőket találunk az A. H. V—VI. kötetében is. Eredeti bükki készítmények nélkül ez a díszítés és készítés aligha ismételthetett volna meg az Alföld közepén.

A kistőkei cserepek tiszai díszítése egyébként a Kunszentmárton-jaksori arcosedényen is ismétlődik, mint a tiszai műveltség egyik igen gyakori mintája. Ennek az arcosedénynek a kivitele jóval egyszerűbb a kistőkei darabokénál, de itt is azonos az »S« minták kifestésének a módja. Koruk is nagyjából azonos lehet ezért, s így az sem véletlenség, hogy mindkettőnek a kapcsolatai kimutathatók Vinčával.

⁵² Tompa F.: AH 5—6. 38 t., 5 k.

⁵³ V. Milojević: i. m. 92. 35 t.

⁵⁴ Bodrogi T.: Fazekasság az észak-újguineai Astrolabe-öbölben. Népr. Ért. 36. (1954) 92.

⁵⁵ A VI. t. 1. bemutatott szolnoki festett bükki edény Kaposvári Gyula múzeumvezető közlése szerint a villanytelepen, a Zagyva-torok bal partján, 1934-ben került napfényre. Leletkörülményei tisztázatlanok. — Nem messze ettől a helytől, 4 km-rel feljebb, a Zagyva jobb partján, különböző korú szórványos leletek között szintén találtak néhány bükki cseréptöredéket.

⁵⁶ Szentesen a Koszta József Múzeumban 54.161. 1—2 lelt. sz. alatt.

A vincai arcosedényen a lépcsőzetesen meg-megtört párhuzamos vonalakból álló díszítést egyszerű vonalrajzban találjuk meg. Feltehető, hogy egyszerűsített formája ellenére ez is бүкки hatást mutat. A Vinča »B«-tiszaibүккi egykorúság mellett ez a jelenség érthető.

A kistőkei töredékeknek egy másik tiszaibүккi díszítő eleme, a rombikus minta egészen közeli megfelelője Vinčán szintén szerephez jutott rokon edényformákon (VI. t. 1.) A több párhuzamos vonallal határolt rombuszok kereteit bizonyára a vincai »Wickelbandkeramik« hatására, kereszt irányú vonalkázást mutat (hasonló keretbefoglalt rombusz díszítés, tűzdelt vonalkázás nélkül Drassburg—Taborac tiszaibүккi leletei között is előfordul,⁵⁷ ráadásul itt a tiszaibүккi anyag mellett бүккi cserepeket is találtak).⁵⁸

A mi darabjainkkal párhuzamba állított két vincai edény azonban egymással is rokon a nyak díszített felső részén látható sakktábla-minta és a hasukon levő egymásba kapcsolt körülfutó S-szalagokból álló díszítés révén. A textil-díszítésektől egészen idegen körbenfutó szalagdíszeknek alkalmazása ezeknek az edényeknek a hasán azt is világosan megmutatja, hogy a két díszítésmódot nem lehet és nem is szabad egymásból származtatnunk, hogy ez a kettő egymástól függetlenül élt és helyenként alkalmilag összetalálkozott. A szalagdíszes csoport különállását és alkalmi érvényesülését idegen körben jól mutatja a pusztai-istvánházi 29. sír egyik edénye.⁵⁹ Egyáltalán nem valószínű ezért, hogy az Alföldön elvétve előforduló szalagdíszes töredékek régebbiek lennének a tiszaibүккi műveltségnél. Bizonyítják azonban azt, hogy a szalagos felületdíszítés hosszabb ideig éreztette hatását a szintén nem rövid életű, de nem szalagdíszes keramikájú Alföld késő-neolitik és rézkori kultúráiban.

A tiszaibүккi műveltség edényeinek a szomszédságához való viszonyát stíluskritikai síkon alapjaiban kell megvizsgálni. Ehhez az szükséges, hogy a különböző műveltségek keramikáját alaposan megismerjük, hogy a felbukkanó edényformák és díszítések eredetkérdésével foglalkozzunk. Végeredményben itt az edényművesség keletkezéséig, a díszítések létrejöttéig kell visszanyúlnunk, mert meggyőződésem, hogy az edényformák és díszítések milyensége a már régebben is létezett, más anyagból készült edényfélékből átszármazott jelenség. — A fentebb mondottak után nem tartom kétségesnek, hogy a Kárpát-medence valamennyi újkőkori csoportja nem egyetlen töről fakadt, hanem különböző gyökerekből sarjadt s hogy itt tulajdonképpen a különböző formák és díszítések fonódtak úgy össze, hogy a képet első pillanatra szinte érthetlenné teszik.

Az edénykészítés eredetének kérdését mellékes formában és inkább csak mint érdekességet már régebben is felvetették. Carl Schuchhardt⁶⁰ például igen érdekes fejtegetésekbe bocsátkozott, amikor az újkőkori edényeket régebbi tők-edények utánzatának tekintette. Feltevése kétségtelenül komoly, mert nemcsak a félgömb- és a bombaformájú edények eredetét világítja meg, hanem az ezeken található díszítéseket, a díszítések vonalvezetését is. Nem lehet vitás, hogy a szalagdíszes edények említett formái valóban tők-edényekből származnak s hogy a körülfutó vonaldíszítés az edény hordozását megkönnyítő, vagy szilárdságát biztosító zsinórozás utánzata. Az is érthető, hogy az ilyen szerkezeti elemeket utánzó díszek mintájára már a tők-edényeken is kialakulhatott a szabadon tervezett, karcolt körbefutó vonaldíszítés.

⁵⁷ R. Pittioni : i. m. 113 k.

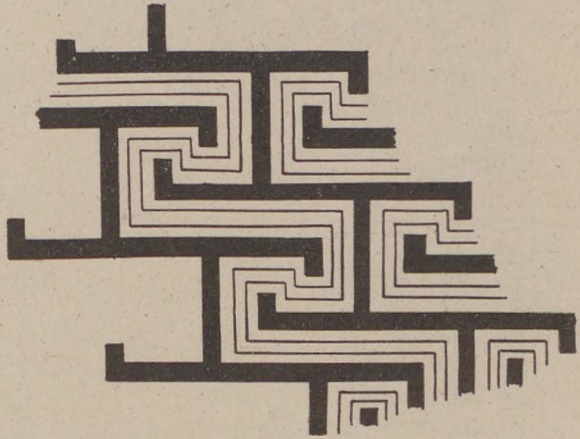
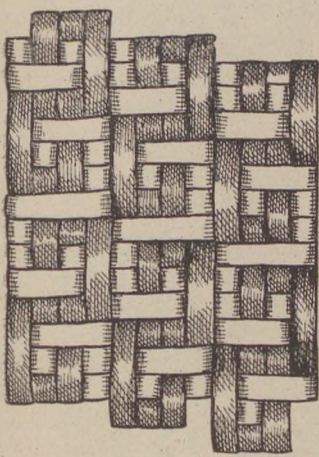
⁵⁸ R. Pittioni : i. m. 80, 211 j.

⁵⁹ Hillebrand J. : A pusztai-istvánházi korarézkori temető. AH 4 (Bpest 1929) 1 t., 5 k.

⁶⁰ C. Schuchhardt : Alteuropa (Berlin 1944) 50 skk.

A tök-edények helyére lépő agyagedények csoportjának formái és díszítései ezzel lényegében megmagyarázhatók. Azt azonban nem fogadhatjuk el, hogy a forma- és mintakincsből minden újkőkori csoport edényformái és díszítései levezethetők lennének. Nem vezethetők így le a tiszai edényformák és díszítések sem, mert ezek mögött egészen más eredetet kell keresnünk.

Egy régebbi tanulmányomban már írtam arról, hogy a tiszai edények díszítései kereteket kitöltő, a végtelenségig ismételtető, négyzetes rácsrendszerbe illeszthető egységekből tevődnek össze, amelyeknek eredetét a fonatolás és szövés területén kell keresni.⁶¹ Visszatérve erre a kérdésre, most hozzá kell fűznöm az akkor mondottakhoz, hogy a tiszai edények díszítésegységei *átlós-irányú rácsrendszerbe illeszkednek bele*. Ennek a sajátosságnak fontosságára Endrey Walter textilmérnök figyelmeztetett. Kitűnik ebből az, hogy a tiszai edények mintái a gyékény- és háncs kasoknak a fonatolás technikájából adódó díszít utánozza. (A vízszintes függőleges irányú rácsrendszer vászonszerűen szőtt textilmintákra mutat.)

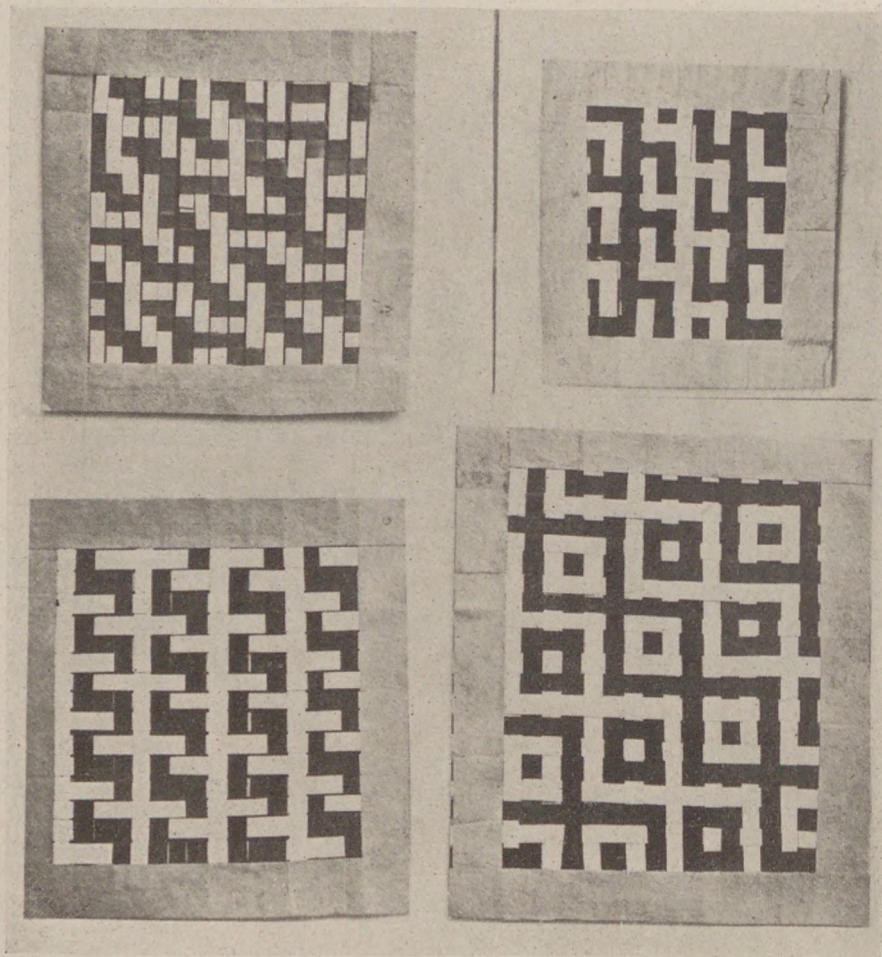
3. ábra

Nem kétséges, hogy ennél a díszítésmódnál maga a keret alkalmazása is készítési okokból szükséges, mert hiszen a fonatolással készült edény-féléknek feltétlenül volt erősebb váza is. A legtöbb, eddig ismert edényünknel és töredékünknel ez a váz már pusztá keretdísszé csenevészedett, vannak azonban olyan darabok is, amelynél az utánzott fonatolt edény sarkait, helyesebben a sarkokban elhelyezett merevítő váz függőleges pálcáit szinte természetűen ábrázolt gerinc érzékelteti. Kitűnő példa erre az A. H V—VI. k. XXVIII. t. 4. képen bemutatott edény, amely még egészen fonatolt kas-félére emlékeztet. Nem véletlen jelenség, hogy a fonatolt edényalakot utánzó cserépedény formák a későbbi bodrogkeresztúri műveltségben is megtalálhatók. Számolva ugyanis azzal, hogy az agyagedények mellett a tiszai műveltségben a fonatolt kasfélét is hosszú ideig használták még, a bodrogkeresztúri műveltség pedig máshonnan történt származása ellenére is, feltétlenül érintkezett egy időben a tiszaival (ezt mutatják a szakálháti leletek!) az átvétel okai kézenfekvők lesznek.

⁶¹ Csalog J.: FA 3—4. 1 skk.

A tiszai edények díszítésének eredetével részletekbemenően most nem foglalkozom. Erre a kérdésre kérésemre Endrey Walter textilmérnök külön tanulmányban részletesen fog kitérni. Ő ez irányban folytatott kísérleteimhez eddig is számos hasznos felvilágosítást adott.

A 3. és 4. ábrákon bemutatott néhány tiszai díszítő mintát ama sok közül, amely két különböző színűre festett háncsból, gyékényből könnyen le-

4. ábra

fonható, akár vízszintes-függőleges, akár pedig átlós rendszerben. Mintáim elkészítésekor még nem gondoltam az átlós szerkezet szükségességére, pedig enélkül fonatolt edény felső pereme nem készíthető el. (A természeti népek fonatolt edényei kivétel nélkül átlós szerkezetűek.) A fonásokat kísérletképpen én csak különböző színű papírcsíkokból készítettem el. A cserepeken előforduló és mintául felhasznált rajzok eredetét a táblák alatti szövegben adom meg.

Jóllehet ezek a minták eléggé bonyolultak, mégsem rajzban tervezték, hanem a fonatolás munkamódjából adódtak. Jó bizonyítéka ez annak, hogy a tiszai műveltség embere a fonatolásnak valóságos művésze volt. De arra is rávilágítanak az ilyen minták, hogy azokon a lelőhelyeken, ahol rajzosan tovább fejlesztett, tehát már nem lefonható minták nem fordulnak elő, hanem csak a közvetlenül áttett fonottasak, ott a tiszai műveltség régebbi, A-fokozatával számolhatunk. Ott viszont, ahol rajzosan tovább fejlesztett, tehát csak rendszerük lényegében fonottas mintára visszavezethető díszítések fordulnak elő, ott már a későbbi B-fokozat jelenlétével kell számolni. Nagyon valószínűnek tartom, hogy a tiszai díszítőelemeknek ilyen módon való különválasztását, az ásatótevékenység fokozása után, rétegek alapján is be fogjuk igazolni.

Másodrendű kérdés a fentiek mellett, hogy a tiszai edényeken a fonatolt edények díszítését egyszerűen csak utánózták-e, vagy pedig hogy a fonatolt edényféléknek valamilyen ismeretlen anyaggal való bekenése, kibélelése, illetve vízállóvátétele vezetett-e az effajta edények létrejöttéhez. Az Országos Néprajzi Múzeum raktáranyagának megtekintésekor minden esetre találtunk olyan fonatolt afrikai hánccsedényt, amelynek belsejét ujnyi vastagon aszfaltszerű anyaggal kenték be.

A fentebb mondottaknak látszólag ellenpróbája lehet az, hogy a tiszai edények vajon egytől egyig mind fonatolt edényfélék alakját örítették-e meg. Ez a kérdés mégsem lehet döntő, mert ma még nem tisztáztuk, hogy a tiszai műveltség területén a megismert edényformák közül, melyek alakultak ki helyben és melyek kerültek idegenből, mint átvett formák erre a vidékre. Ma csak azt látjuk világosan, hogy tiszai területről még egyetlen olyan, fonatolt edényre vissza nem vezethető edényalakot sem ismerünk, amely más szomszédos műveltségben nem fordulna elő. A tiszai edényformák ennek megfelelően nagyon kevésbé változatosak; eredeti tiszai formának egyelőre talán csak a többé-kevésbé négyszögletes, fonatolt kashoz hasonló, vagy a kissé tölcseresen felfelé kiszélesedő virágcserep alakú edényeket tekinthetjük. Nem tiszai eredetű formák a csövestalpú tálak, a gömbölyű hasú és az erősen tagolt, külön nyakrésszel bíró edényalakok és a már említett félgömb-, illetve bomba-alakok. Ezek a szomszédos újkőkori műveltségek emlékananyagából mind levezethetők. Nyilván átveszik ezeket a tiszaiak, mint ahogyan átveszik ezeknek idegen szellemű díszítéseit és helyettük átadják saját formaelemeiket.

Az összehasonlított újkőkori műveltségek élettartama természetesen nem lehetett egyforma. Számolnunk kell azzal, hogy az egymásrahatás utáni időkben bekövetkezhett az is, hogy az átvevő adott esetben túlélte az átadót és továbbvitte az átvett elemeket. Ez bizonyos, időben való, eltolódást eredményezhett, az eltolódás mértéke azonban ilyen esetben rétegtani megfigyelésekben kifejezésre jut. Például ezekből tudjuk, hogy a tiszai elemeket is tartalmazó bodrogkeresztúri műveltség feltétlenül túlélte a tiszait és a bükköt is.⁶² Adódhatnak természetesen olyan réteg-megfigyelések is, amelyek egymásnak látszólag ellentmondanak. Ilyen a herpályi rétegsor, ahol a tiszainál későbbi, polgári jellegű leleteket találtak,⁶³ és a tiszavasvári megfigyelés, ahol ugyanez az edényanyag tiszaiak és bükkiekkel volt egykorú. Tekintve, hogy ennek a mentőásatásnak az eredményei még nincsenek ismertetve, de a tárgyalt kérdéshez szorosan hozzákapcsolódnak, a következőkben Tiszavasvárral foglalkozom.

⁶² Uo. 10 sk.

⁶³ Uo.

A Bereczki-halom Tiszavasvári délnyugati végénél az ártéren fekszik, de egészen közel azokhoz a barkánháthakhoz, melyek már a magasabb fekvésű rész szélihez csatlakoznak. Átmérője kb. 100—120 méter volt. Környezet feletti magassága 4—5 méter. Felszínét 50—60 cm vastag termőréteg fedte, főtömege a Tisza árteréből kifújt agyagos homok.

A halmot, mivel a tiszai főcsatorna útjában állott, földjére pedig gátépítés-nél is szükség volt 1953-ban alapjáig lehordották.

Odaérkezésem idején már hiányzott a dombnak keleti fele és nyugati részének kb. egyharmad része. Középuított csak keskeny földszáv maradt meg, de ennek helyén is nagyrészt lehordották már a termőföldet, illetve a művelődési réteget. A domb keleti és nyugati felét alávágással és omlasztással kubikosok rakták kordélyokra és hordották el a gátba.

A legfőbb feladat a munka régészeti szempontból való ellenőrzése volt; a régebben vagy a munka közben előkerülő leletek összegyűjtése és a menet-közben talált sírok felszedése. Próbaásatásra, lelethitelesítésre csak nagyon kevés hely állt érintetlen állapotban rendelkezésre.

A kubikosok elbeszélése és saját megfigyeléseim szerint a termőföldben helyenként tömegesen találtak cseréptöredékeket és konyhahulladékot. Az ilyen foltok alatt kerek, máskor négyszögletes gödröket találtak a homok altalajába beásva. Ugyanígy a homokba beleásva találták a sírokat is. Kettő ezek közül újkőkori volt, több sír pedig szarmata.

A szarmata sírok régebben talált mellékleteink nagy része elkallódott már. A két újkőkori sír odaérkezésem előtt fél nappal került felszínre, mellékleteit meg tudtam szerezni a munkavezető útján. Mindkettőben zsugorított helyzetben feküdt a csontváz és mindkettőben okkerfesték vörösre színezte a megmaradt csontokat. A csontokat a munkások sajnos már összetörték, a koponyadarabokon pedig az »öregek« osztozkodtak. A régente babonáiról híres Tiszavasvári, illetve Büdszentmihály — (büdi boszorkány!) — népe ugyanis azt tartotta, hogy a holtember porrátört csontja kásába keverve használ az ijedségben megbetegedett gyerekeknek, ha azzal etetik. A gyógyszernek elhordott koponyatöredékekből két darabot visszaszereztem. Egyik az »A« sírból, másik a »B« sírből származott.

A. sír.

A csontváz zsugorítva oldalán feküdt kb. 60 cm mélyen. Irányítása és az, hogy jobb, vagy baloldalán feküdt-e bizonytalan.

Mellékletek: Pohár alakú, téglaszínű, szürke-foltos, kézzel mintázott cserépedény négy bütyökkel. Magassága 9,2, szája 7,4, feneke 2,8 cm. (VI. t. 5)

Félgömb alakú, finoman iszapolt agyagból, jól égetett, simafelületű bükki edényke. Barnásszürke. Magassága 3,7, szája 5,1, feneke 1,7 cm. (VI. t. 6.)

B. sír.

Mélysége állítólag 70 cm körül volt. A váz zsugorítva feküdt, de nem biztos, hogy melyik oldalán és hogy mi volt az irányítása.

Melléklete: Kézzel mintázott, szürkefoltos barnára égetett cserépedény, alacsony nyakkal, gömbölydeden kisélesedő vállal, kúposan összeszűkülő alsó résszel. Hasán négy bütyök ül, az edény felülete simított. Magassága 16, szája 12,4, feneke 5,2 cm és kissé homorú. (VI. t. 4.)

Mindkét sírban közös volt a polgári jellegű edények jelenléte, mellettük azonban egyik esetben bükki edényt is találtak. A két műveltség találkozása ugyanolyan, mint Kenézlőn.

A még le nem hordott középső dombrész közepetáján, ennek nyugati partjához csatlakozva egy 6×6 méteres földtömb maradt a helyén. Miután a munka ezt a részt egyelőre még nem érintette, itt bontottam ki az I. számú próbafelületet.

A homokos altalajt 50 cm vastag termőföldtakaró fedte. Ennek eltávolítása után két sötétebb földdel betemetett gödör helye rajzolódott ki. Az A.-val és C.-vel jelzett folt helyén két különböző korú gödört találtunk: A 50–70 cm mélyen beásott, meredekfalú, laposfenekű gödör volt, helyesebben földháznak megmaradt része. Egykori tetőszerkezetét nem lehetett megállapítani, mert a gödrön kívül, az altalajban semmilyen cölöplyuknak nem találtam nyomát. Fenekén feldúlt tűzhely sározásának kiégett darabjai mellett jellegzetes szarmata cserepeket találtunk. A földházat készítésekor részben beleásták a C.-vel jelzett régebbi kerek verem töltelékföldjébe.

B. helyén az előbbihez mindenben hasonló szarmata földház részét bontottuk ki. Nagyon kevert töltelékföldjében, — amit nyilván más helyről hordtak ide betemetésekor, — szarmata cserepek mellett néhány durva újkőkori edénytöredéket is találtunk. A gödrnek szándékos betemetését különben a töltelékföld törmelékűpos elhelyezkedése is megmutatta.

A C. folt helyén egy 50 + 140 cm mély, 120 cm átmérőjű, meredekfalú és lapos-fenekű vermet találtunk. Töltelékének termőföldes részei barnábbak és világosabbak voltak a részben felette talált és inkább zsíros-feketének nevezhető, termőföldrögöket tartalmazó szarmata földház töltelékénél. A gödör alsó részében talált, feltétlenül egykorú cserépanyagot a VII. tábla 1–6. képen mutatom be. Igen jó karcoltvonalas eredeti bükki cserepek mellett csíkos, vörösfestésű bükki festett cserép és két jellegzetes tiszai töredék került elő. Itt tehát a két műveltség egykorúságának rétegtani bizonyítékát találtuk meg.

Az I. felület észak-keleti sarkától 6 méterre a kitermelt rész partjában ugyancsak meredekfalú gödör töltelékföldje volt látható. Egy 4×4 méteres kicsiny felületen leszedettem róla a humusztakarót és ekkor kiderült, hogy a verem átmérője 146 cm. Kibontásakor ez is meredekfalú, laposfenekű, 50+90 cm mély, kerek veremnek bizonyult. A benne talált bükki cserepeket, a karcoltvonalas és bütyökdiszes darabokat, a kiöntötöredéket és a csiszolt lapos kőbaltát a VII. t. 7–15. képen mutatom be.

Tetemes volt az az anyag is, amit a közelben, különböző helyeken találtak a kubikosok. Obszidián szilánkokból és pattintékokból egy fél kalapra valót gyűjtöttek össze a kubikosok, ezeket azonban az egyik segéd munkás autogén-hegesztővel egyetlen rögge olvasztotta össze.

A Bereczki-halmon talált neolitik lakótelep-anyag, a kubikosok által összegyűjtött tárgyak, egészen közel állanak ahhoz, mely a még publikálatlan Polgár-szilmei ásatás során került elő. Nagy szerepet játszik ebben a pereme alatt lyuksorral bíró, bogrács-szerű házi keramika és az ugyancsak vastagfalú, hólyagszerű kidudorodásokkal díszített keramika. Elszórva, nagyszámmal kerültek elő ökolnagyságú gömbölyű és átfúrt hálonehezékek.

A peremük alatt lyuksorral bíró edények, az említett hálonehezékek, a díszes bükki keramika és az obszidián egyaránt a Bükk-vidék felé mutatnak. Legközelebbi megfelelőik a borsodi bükki lakótelepen, az 1948. évi ásatás során kerültek elő. A tiszavasvári és Polgár-szilmei, illetve az ezekhez hasonló és az Alföld északi felében többhelyen is megtalálható anyag így a bükki műveltség egy helyi csoportjának tűnik. Úgy látszik pillanatnyilag, hogy ennek a csoportnak a háttérben álló népség a Bükk vidékről rajzott le az Alföldre, emlék-

anyagának zöme az új lakóterületen is készült, de ez a helyi csoport fenntartotta továbbra is a kapcsolatot a bükki törzsterülettel. Igazolja ezt a valódi bükki importkeramika és az obszidián.

A Tiszavasváriban talált tiszai cserepek azonban azt is igazolják, hogy ez a csoport a tiszai kultúrával is érintkezésbe került. Ezért Tiszavasvári neolith anyaga térben a tiszai és a tulajdonképpeni bükki közé helyezendő, időt illetően pedig mindkettővel egykorú. Hasonló a helyzet a szilmegin is, ahol ugyan tiszai cserepeket nem találtunk, de előkerült egy olyan emberalakú edény, mely déli hatásként tiszai közvetítéssel kerülhetett erre a vidékre.

Csalog József

Adatok a harang alakú edények budapestkörnyéki elterjedéséhez

Az elmúlt években a harang alakú edények műveltségének több lelőhelyét ismertük meg Budapest környékén. Ezeknek a lelőhelyeknek az anyaga hang-súlyozottan bizonyítja e műveltség nagy szerepét Magyarország területén.

1. Budakalász—Pusztatemplom¹

A lelőhely a Pusztatemplommal szemben, a Dunába torkolló Büdösárok balpartján van a torkolattól 100 méternyire. 1946-ban az árvízvédelmi munkák során előkerült leleteket Petrőczy József gyűjtötte össze. Állítólag 17 sír anyagát mentette meg, amelyek között vegyesen találhatók harangedény és koravaskori leletek.

Ezen a lelőhelyen végzett Banner János professzor 1947. május 14-én rövidlélegzetű próbaásatást. Feltárt két koravaskori sírt és egy megbolygatott harangedény műveltségbeli sírt, amelyet a koravaskori sírok ásásakor szét-dúltak. Így ebből a sírből csak a leletek maradtak meg.

a) Kettős csonkakúp alakú füles bögre, enyhén összeszűkülő nyakkal. Füle a perem alól indul és a vállra támaszkodik. Sötétszürke. M : 11,5 cm, szá : 6,7 cm, fá : 5,5 cm. (IX. t. 1).

b) Félgömb alakú tál. Vízzintesen kihajló szájpere me kívül-belül tagozott. Világos-szürke. M : 5,9 cm, szá : 6,3 cm, fá : 7 cm (IX. t. 2).

1948 május végén ugyanitt végzett Banner János professzor kisebb feltárást. Nyolc sírt talált, amelyek közül három a harangedények korából való, négy koravaskori és egy bronzkori volt. A feltárt nyolc sír 87,5 m²-es területen volt szétszórva. Ezen a területen feküdtek a Petrőczy által megmentett sírok is.

1. sír. Koravaskori.

2. sír. 30 cm mélyen az előbbitől keletre 2,7 m-re. Elszántották. Csupán egy tálat lehetett megmenteni. Fordított csonkakúp alakú, vízszintesen kihajló szájpere mmel, amely befelé kissé tagozott. Pere me alatt függőleges nyílású bütyö kfü l. Eredetileg négy lába volt, ezt jelzi a tál alján levő négy bemélyedés. Kiegészített. Sötétszürke. M : 6,5 cm, szá : 20,5 cm (IX. t. 3).

3. sír. Koravaskori, a 2. sírtől délkeletre 12 m-re.

4. sír. Szét dült, a 3. sírtől északra 1,5 m-re. A harangedények köré be tartozó cserepek és égett csontok mutatják, hogy hamvasztásos temetkezés lehetett. Mellette csak egy kis tál volt tagozott fené kkel. Pere me vízszintes. Szájpere me alatt átellenesen két kis bütyök ül. Szürke. Kiegészített. M : 3,6 cm, szá : 10 cm, fá : 6,5 cm (IX. t. 5).

5. sír. Koravaskori. A 3. sírtől északkeletre.

6. sír. Bronzkori. A 3. sírtől északnyugatra. 32,30 m-re.

¹ Ezúttal mondok köszönetet Banner János professzornak a Pusztatemplom melletti lelőhely anyagának és idevonatkozó jegyzeteinek átengedéseért ; Cs. Sós Ágnesnek a sziget-szentmihályos—hárosi leletek átengedéseért ; Soproni Sándornak pedig a Petrőczy gyűjtésből származó adatokért.

7. *sír.* Az előbbtől délre 6,2 m-re, 80 cm mélyen. A sírban kisméretű tál volt, benne bögre, mellette kis edény. Csontváz nem volt. Csak a fordított csonkakúp alakú kis bögre maradt meg. Ívelt nyakú, füle a szájrerem alól indul és a vállra támaszkodik. Ép. Sárgásszürke. M : 8 cm, szá : 6,9 cm, fá : 4,2 cm (IX. t. 4).

8. *sír.* Koravaskori.

Sajnos a temetkezések a különféle bolygatások miatt igen rossz állapotban voltak és így csak a csontvázak hiánya és a 4. sírnál az égett csontok gyaníttatják, hogy ezen a lelőhelyen hamvasztásos temetkezésekkel kell számolnunk.

Leletek a Magyar Nemzeti Múzeumban vannak.

2. Csepel—Halásztelek

Csepel-sziget északi részén, a Lakihegy mellett fekszik a »Május 1« TSz. gazdasága. A Dunától húzott csatorna területén végzett Mozsolics Amália leletmentést 1954 májusában. Vatyai kultúrába tartozó urnasírokat tárt fel. A 3. urnasír körül jellegzetes díszű harangalakú edény került elő. Ezen a területen is harangedényes temetkezéseket kell sejtenuünk.

Sávos díszű harang alakú edény. Vörös, kiegészített. M : 15,6 cm, szá : 15,4 cm, fá : 7,2 cm (IX. t. 7).

A lelet a Nemzeti Múzeumban van.

3. Szigetszentmiklós—Háros

Csepel-sziget északi részén, a Fácánhegy és az 5/1. sz. gátórház között gáterősítési munkákat végeztek. Cs. Sós Ágnes 1954 júliusában leletmentés során avarkori sírokon kívül urnasírt is tárt fel, amely a harang alakú edények csoportjába tartozott. Összegyűjtött más harangedény jellegű cserepeket is, amelyek a gátmunkák során kerültek elő és valószínűleg sírokhoz tartoztak.

Urnasír. Az avar sírok közelében feküdt 98 cm mélyen. A sírban tállal leborított nagyobb kétfüllű urna volt. Az urnában égett csontok között kis edényke állt. Az urna északi oldala mellett szintén kisebb edény állt. Az urna közvetlen közelében faszénmaradványok voltak.

1. Hengeres nyakú kettős csonkakúp alakú urna, öblén két füllel. Csak töredékei maradtak meg. Sárgásszürke. (VII. t. 5. a—d).

2. Az urnát borító tál. Szájrereme befelé ferdén tagozott. Teste félgömb alakú. Barnásszürke. M : 14 cm, szá : 30,5 cm (VIII. t. 1).

3. Fordított csonkakúp alakú kis csésze. Szájrereméből induló vízszintes, bevágott végű fogantyúja van. Barnásszürke. M : 3,5 cm, szá : 6,5 cm, fá : 4,1 cm (VIII. t. 2).

4. Fordított csonkakúp alakú csésze, oldalán kis bütyökkel. Az urna mellett volt. Sötétszürke. M : 7,1 cm, fá : 5 cm. (VIII. t. 3).

Az urnától 30 m-re északra kerültek elő azok a cserepek, amelyek friss törése is szétdőlt sírról tanúskodik.

a) Füles bögre töredéke. Füle a perem alól indul és a vállra támaszkodik. Szájrereme enyhén kihajlik, nyaka éles töréssel csatlakozik a vállhoz. Sötétszürke. (VIII. t. 7).

b) Befelé tagozott szájreremű tál töredéke, peremből induló vízszintes nyílású füllel. Téglavörös. (VIII. t. 6. a—b).

Az avar temető területén előkerült egyedül álló edény is e műveltség anyagát képviseli : Fordított csonkakúp alakú, enyhén kihajló szájreremű kis bögre. Füle a perem alól indul és a vállra támaszkodik. Világosszürke. M : 10,4 cm, szá : 6,4 cm, fá : 5,3 cm (VIII. t. 4).

Ez a lelőhely Halásztelektől kb. 2 km távolságra fekszik.

Leletek a Nemzeti Múzeumban vannak.

4. Budakalász—Tangazdaság

1954. július végén a mezőgazdasági szakiskola budakalászi tangazdasága területén öntözőcsatorna ásása során előkerült leletekről küldött jelentést Eredics József agrónómus a Nemzeti Múzeumnak. A jelentés alapján lelet-

mentést végeztem és bronzkori, valamint szarmatakori gödröket és harang alakú edények csoportjába tartozó négy sírt tártam fel. A leletmentés előtt előkerült két sír anyagát Eredics József példásan elkülönítve tartotta. További két sír anyagát a csatorna partjára kiszórva találtam meg. Így összesen nyolc sír került elő. Minden sír helyét pontosan meg lehetett állapítani.

A lelőhely a Duna partján fekszik kb. 500 m-re délre az ismert, péceli műveltségbe tartozó temetőtől és kb. 500 m-re északra a Pusztatemplom melletti lelőhelytől. A tangazdaság 5. sz. tábláján ásták a K—Ny irányú, 1 m széles és 750 m hosszú csatornát, amelynek vonalában a nyolc sír előkerült. Közvetlenül a parton, a vízhez közel feküdtek a későbronzkori és szarmatakori gödrök s a víztől távolabb, kb. 250 m távolságban találták az első sírt.

1. sír. A munkások ásták ki. Hamvasztásos temetkezés. A hamvak urnában voltak. Az urnának csak töredékeit sikerült megmenteni. A sír mélysége 80 cm-nél mélyebb nem lehetett. Mellékletek:

1. Kettős csonkakúp alakú egyfűlű bögre, olyan mint a későbbi »nagyrévi jellegű« bögre. Szájpereme ívelten tölséres. Füle a nyakból indul és a vállra támaszkodik. Sötétszürke. M : 9,7 cm, szá : 5,1 cm, fá : 3,2 cm (X. t. 3).

2. Fordított csonkakúp alakú csésze, pereméből kiinduló fogantyú csonkjával. Sötétszürke. M : 6,2 cm, szá : 9,5 cm, fá : 5,8 cm (X. t. 2).

3. Fordított csonkakúp alakú tál. Szájpereme kissé kihajlik és a belső oldalán ferdén tagolt. Szájpereme alatt két kis vízszintes nyílású fül ül, eredetileg négy volt ebben a magasságban. Téglavörös. M : 7,4 cm, szá : 18 cm, fá : 7,2 cm (X. t. 1).

4. Vékony lemezből készített deltoid alakú réztör. Szélesebb végén három kitört szegecslyuk és két szegecs maradt meg. Törékes hossza 14,3 cm (X. t. 5).

5. »Csuklóvédő lemez.« Téglalap alakú, kissé hajlott kölemez. Egyik végénél a sarkainál egy-egy átfúrás, másik végéből egy átfúrt ívelt nyúlvány áll ki. A lemez felső részén két ívelt karcolt vonal indul ki, amely a lemez közepe táján találkozik. H : 7,6 cm, sz : 3,2 cm (X. t. 4).

6. Urna szájpere és oldaltörédei.

2. sír. Az 1. sírtől nyugatra 20 méterre. Ezt is a munkások ásták ki. Hamvasztásos temetkezés. A hamvak urnában voltak. A sír mélységét itt sem lehetett megállapítani, de ez sem feküdhett 80 cm-nél mélyebben. Mellékletek:

1. Rövid, ívelt nyakú, nyomott gömbös hasú urna. Vállán borda fut körül, öblén két vízszintes nyílású fül ül egymással szemben. Feneke tagolt. Sötétszürke. M : 28 cm, szá : 14,3, fá : 13 cm (IX. t. 6).

2. Körte alakú kis bögre lapított fenékkal. Szájpereméből induló füle kissé felemelkedik és a vállra támaszkodik. Téglavörös. M : 7 cm, szá : 5,5 cm, fá : 4,2 cm (IX. t. 10).

3. Laposfenekű félgömb alakú tál. Szájperemének belső oldala ferdén tagozott. Vízszintes nyílású füle a szájpereből indul ki. Téglavörös. M : 10 cm, szá : 18,8 cm, fá : 6,2 cm (IX. t. 11).

4. Félgömb alakú tál. Lapos feneke kissé kiugrik. Egyenesen levágott szájpere a belső oldalán tagozott. Szürke. M : 10,8 cm, szá : 30 cm, fá : 10,7 cm (IX. t. 9).

3. sír. A 2. sírtől nyugatra 41 méterre. A munkások részben kiásták. Hamvasztásos temetkezés. A hamvak urnában voltak. A sír mélysége 45 cm. Mivel a temetkezés a felszínhez közel volt, az urna felső részét korábban elszántották. Mellékletek:

1. Lapos fenekű urnából származó töredékek. Az urnában volt az elhamvasztott csontokon kívül a 2. sz. edény.

2. Rövid, ívelt nyakú, gömbös hasú kis függeszthető edényke négyszögletes áttört talpazattal. Vállán két kis vízszintes nyílású bütyökfül ül egymással szemben. Öblét mindkét oldalán három párhuzamos ívelt borda díszíti. Sárgászöld. M : 9,7 cm, szá : 5,2 cm, talp-átmérő 4,5 cm (IX. t. 8).

3. Belső oldalán ferdén tagozott peremű tál szájpere-törédeke.

4. sír. A 3. sírtől nyugatra 18 méterre. Hamvasztásos temetkezés. A hamvak urnában voltak. Sírmélység 45 cm. Az urna felső részét itt is elszántották. Mellékletként enyhén öblös, laposfenekű urna töredékeit találtuk.

5. sír. A 4. sírtől nyugatra 18 méterre. A munkások ásták ki. Hamvasztásos temetkezés. A hamvak urnában voltak. Sírmélység 80 cm-nél mélyebb nem lehetett. Melléklete:

Kettős csonkakúp alakú urna töredékei. Alsó része simított, felső részét sűrű fésűzés borítja. A két részt körülfutó bekarcolt vonal választja el. Törékesen maradt meg. (X. t. 6. a—c).

6. *sír.* Az 5. sírtól 15 méterre nyugatra. Hamvasztásos temetkezés. A hamvak urnában voltak. Az urnát tállal borították. A fedőtál oldalára két kis bögrét helyeztek fekvő helyzetben. Harmadiknak csak a darabja maradt meg. Sírmélység 40 cm. Mellékletek:

1. Ívelten kihajló, tölcséres nyakú kis bögre lapos fenékkal. Széles szalagfüle a nyakból indul ki és a vállra támaszkodik. Sötétszürke. M: 7 cm, fá: 2,8 cm (XI. t. 2).

2. Kettős csonkakúp alakú, ívelt nyakú, laposfenekű kis bögre. Füle a szájeremből indul és vállra támaszkodik. Sárgászöld. Szá: 6,4 cm (XI. t. 4).

3. Laposfenekű, tagolt aljú, gömbölyödő öblű, vállánál behúzott és kihajló szájeremű tál. Barna. M: 9,7 cm, szá: 22,5 cm, fá: 9,3 cm (XI. t. 1).

4. Alján fordított csonkakúp alakú urna. Öble gömbölyű. Nyaka ívelten indul ki, szájereme letörött. Barna (XI. t. 5).

5. Gömbölyű öblű laposfenekű kis edényke töredéke.

7. *sír.* A 6. sírtól nyugatra 25 méterre. Szórthamvas temetkezés. A sír mélysége 90 cm. Mivel a sírgödört az altalajba vágták, ezért alakját meg lehetett állapítani. A sírgödör hossz-négyszög alakú, É-D irányú. Hossza 220 cm, szélessége 115 cm. Az égett csontok a sírgödör északi felének közepén voltak 55 cm hosszú, tojásdad alakú halomban. Az égett csontalmaz felett edénytöredékek heverték. A sírgödör északnyugati és északkeleti sarkában néhány égett csontszilánk feküdt. Ezek fölött is cserepek voltak. Ez a jelenség ismétlődött meg a sírgödör nyugati szélén is. A sírgödör délnyugati sarkában nagy, kétfülű urna feküdt oldalán. Szétomlott állapotban találtuk meg. Ebben állt egy jellegzetes, díszített harang alakú edény. Az urna töredékei mellett kisebb, díszített harang alakú edény töredékei heverték. Az urna észak felé mutató része mellé a sírgödör nyugati széléhez tálat helyeztek fenékkal felfelé. A sír töltésközdjének kibontásakor több helyen találtunk cserepeket elszórva. A különböző helyeken talált töredékek egy urnához és egy tálhoz tartoztak. Több darabot össze lehetett ragasztani. Mellékletek:

1. Harang alakú edény, vízszintes sávos díszítéssel. A fenék kivételével a díszítés az egész felületet elborítja. Vörös. M: 12,3 cm, szá: 14,5 cm, fá: 6,9 cm (XI. t. 9).

2. Kisebb harang alakú edény. Nem volt meg minden darabja. Díszítése az előbbivel teljesen megegyezik. M: 10,2 cm, szá: 9,7 cm, fá: 5,4 cm (XI. t. 8).

3. Kettős csonkakúp alakú urna. Nyaka ívelten tölcséres. Öblén két vízszintes nyílású fül ül egymással szemben. Barna. Ebben volt az 1. sz. harang alakú edény. M: 30 cm, szá: 21 cm, fá: 8 cm (XI. t. 7).

4. Laposfenekű, félgömbös öblű tál. Vállánál behúzott. Rövid nyaka erősen ívelt, szájereme kihajlik. Sötétszürke. Nyaka alatt függőleges nyílású füle letörött. M: 10,5 cm, szá: 24 cm, fá: 8,3 cm (XI. t. 6).

5. Tölcséres nyakú urna töredékei. Szájereme bevágásokkal csipkézett. A szájerem alatt kotosztású bütyök ül. Az egyik oldaltöredék vízszintes nyílású fül csonkjait őrzi. A sír különböző pontjairól került elő.

6. Félgömb alakú, a 4. sz. tálhoz hasonlóan a töredéke, kihajló szájeremmel.

8. *sír.* A 2. és 3. sír között, a 2. sírtól 16 méterre nyugatra. A csatornaásó munkások ásták ki. Hamvasztásos temetkezés. A hamvak urnában voltak. Az urna töredékeire hamvak tapadtak. Sírmélység ennél sem lehetett 80 cm-nél mélyebb. Mellékletek:

1. Ívelten tölcséres nyakú urna töredékei.

2. Belső oldalán ferdén tagozott szájeremű tál töredékei.

Az 5. és 6. sír között a csatorna oldalából szedtem ki egy tál töredékeit. Semmi egyéb nem volt mellette.

Félgömb alakú tál. Vízszintes szájereme belső oldalán tagozott. Szájeremét zeg-zug vonalakkal és ferde keresztekkel díszítették, amelyek keretben ülnek. Emellett körkörös díszítés nyomai is megmaradtak. Ezek a minták váltogatták egymást. A tálnak négy hengeres lába volt. A lábak belül üregesek és csörgő kavicsok vannak bennük. Erősen kiegészített. M: 8,4 cm (XI. t. 3).

Leletek a Nemzeti Múzeumban vannak.

Budakalász és Szentendre körül Petróczy József több harangedényes jellegű lelőhelyet fedezett fel.

5. Budakalász—Pusztatemplomtól északra 400 méterre

Lövészárokból gyűjtött jellegzetes harangedényes leletek vannak a szentendrei múzeumban.

6. Szentendre—Pannónia-dűlő

A szivattyúház környékén Petróczy feljegyzése harangedényes telepet említ. Több lakógödörrel beszél, amelyekben az anyag tanúsága szerint a műveltségben gyakori kísérő edények között megvoltak a jellegzetes harang alakú edénytöredékek is. Sajnos közelebbi adatokat nem tudunk. Leletek a szentendrei múzeumban vannak.

7. Szentendrei-sziget déli csúcsa

A volt Adria biztosító üdülőjével szemben a Duna partján, jellegzetes harangedény töredékeket gyűjtött Petróczy, vonaldíszes és péceli cserepekkel együtt. A töredékek szintén a szentendrei múzeumban vannak.

8. Óbuda—Hajógyári-sziget

Az 1952-es ásatások során Pekáry Tamás a római kori rétegek alatt őskori leleteket talált. A cserepek egy része bronzkori, másik része azonban a harang alakú edények körének jellegzetes darabjait képviseli. A cserepek a Budapesti Tört. Múzeum Régészeti Osztályán vannak.

A Budakalász—Tangazdaság területén előkerült nyolc sír a K—Ny irányú csatorna vonalában egy sorban helyezkedett el. Szabályos soros temetkezés a harang alakú edények körében nem általános, de az eddigi, elég szűkszavú közleményekből is kitűnik, hogy ez a temetkezési mód is elég gyakran előfordult.² Soros temetkezést figyelhetünk meg több korai bronzkori temetőnél, amelyek a harang alakú edények műveltségének hatása alatt állottak.³ Ennek a jelenségnek gyakori előfordulása feljogosítana arra, hogy Budakalászon is szabályos soros temetkezést tételezzünk fel, annál is inkább, mivel a sírok eléggé szabályos távolságban követték egymást. A 8. sírt éppen azért találtuk meg a csatornából kiszórt földben, mivel a 2. és 3. sír között a többitől eltérően kétszeres távolság mutatkozott. Szabályos távolságot feltételezve, meg is találtuk ott a hiányzó 8. sírt. Azonban a síroknak egymástól való ilyen nagy távolsága⁴ és főleg a feltárt földszalag keskeny volta egyelőre nem teszi lehetővé, hogy ebből az itt esetleg egyetlen jelenségből általános érvényű következtetést vonjunk le. Ezt csakis nagyobb arányú feltárás dönthetné el.

A tangazdasági lelőhelyen kívül nagy távolság mutatkozott Szigetszentmiklós—Hároson is az urnasír és a feltehetőleg szétdőlt sírból származó cserepek között.

A síroknak ilyen nagy térközben való fekvése nem meglepő. Gondolhatunk erre Tökölön⁵ is, és ezt tapasztalhattuk a harang alakú edények több

² J. Palliardi : WPZ 6 (1919) 44. skk.: a znaimi (Znojmo) síroknál sírsorokat említ. — Fr. Dvořák : PA 37 (1931) 45.: Kolin A. temetőben négy sor sír, a Tuklaty-i temetőben pedig 9 sír volt három sorban. — P. H. Stemmermann : Germania 17 (1933) 5 sk.: Breisgauban 3 sír É-D vonalban helyezkedett el. — G. Kraft : Badische Fundberichte 17 (1941—47) 132.: A feldkirchi sírok egy vonalat képeztek, bár nagy távolságban voltak egymástól.

³ E. Beninger : MAG 60 (1930) 69.: A Hainburg—Teichtal-i temető sírjai szabályos távolságban, sorban helyezkedtek el. — K. Willvonseder : Germania 21 (1937) 89.: A Leopoldsdorfi temető sírjai sorban feküdtek.

⁴ A tangazdasági sírok távolsága : 1—2. sír = 20 m ; 2—8. sír = 16 m ; 8—3. sír = 25 m ; 3—4. sír = 18 m ; 4—5. sír = 15 m ; 5—6. sír = 15 m ; 6—7. sír = 25 m.

⁵ Csetneki—Jelenik E. : Arch. Ért. 13 (1879) 48 sk ; Nagy G. : BpR 8 (1904) 91 sk.

külföldi lelőhelyén is.⁶ Ez a jelenség azonban nem kizárólagos, mert előfordul az egészen csekély sirtávolság is.⁷ Egyelőre e műveltség elterjedési területén szigorú szabályt ilyen szempontból még nem találunk. Mindenesetre egy-egy lelőhelyen feltárt sírok csekély számát részben a nagy sirtávolsággal magyarázhatjuk. Másrészt azzal, hogy az egyes temetők sem tartalmaztak olyan sok sírt, mint amennyit a tököli temetővel foglalkozó munkák feltételeznek.⁸ Az újabb eredmények éppen arról győznek meg, hogy a harang alakú edényeknek nincsenek nagy sírszámú temetői. Több külföldi kutató hangoztatja, hogy a harang alakú edények műveltségét mindig kis sírcsoportok jellemzik.⁹ Erről tanúskodnak a Budakalász környéki lelőhelyek is. A Tangazdaság területén előkerült nyolc sír, kb. 500 méterre délre a Büdösárok bal partján Banner János két ásatása során négy sír, továbbá a Petrőczy-féle sírok. A Büdösárok jobb partján szintén voltak harangedényes leletek, valószínűleg sírok.¹⁰ A Pusztatemplomtól északra 400 m-re találta Petrőczy az említett leleteket. 1,5 km-rel délebbre, Békásmegyeren Tompa Ferenc tárt fel harangedényes sírokat.¹¹ Az Óbudai Gázgyár területén urnát találtak.¹² Pekáry Tamás a Hajógyári-szigeten találta az említett leleteket. Tabánban Nagy Lajos talált egy zsugorított csontvázas temetkezést.¹³ A Tangazdaságtól északra kb. 3 km-re a Pannóniadűlőben került elő harangedényes sírlelet¹⁴ és a fentebb említett leletanyag. A Szentendrei-sziget déli részén két helyről is ismerjük e műveltség leleteit. Mindezek a lelőhelyek egyetlen temető részére elképzelhetetlenül nagy területet jelentenének, hozzátéve még azt is, hogy az említett területeket patakmedrek, sőt a Duna is elválasztja egymástól. Mindezek után Tökölön sem számolhatunk több ezer síros temetővel. Az 1876-os dunai árvíz alkalmával kimosott leleteket nem hozhatjuk összefüggésbe a Csetneki-féle 14 ill. 71 síros lelőhelyekkel. Terepbejárás során a Csetneki-féle lelőhelyektől 3 km-re délnyugatra is találtam harang alakú edény töredéket. Miután Tökölön is aligha számolhatunk »óriási« temetővel, Csalog kutatóárka¹⁵ sem találhatta meg a feltételezett folytatást. Még a 71 síros temető egységes voltát is kétségbe vonhatjuk. A 10 000 m²-es területen elszórt 71 sír a közlemények szerint nem egységesen oszlott meg. Nagy Géza szerint a csontvázas és hamvasztásos temetkezések elég élesen elkülönültek egymástól.¹⁶ Ezenkívül, mint fentebb láttuk és Patay is közölte,¹⁷ a tököli lelő-

⁶ J. Trautwitz—Hellwig: MAG 54 (1924) 100 skk: Gross-Mehringben és Haunersdorfban a sírok 8–10 m távolságban feküdtek egymástól. — P. H. Stemmermann: i. m. 5 sk: A II. sírtól északra 30 m-re volt a III. sír. Mind a három sír egymástól számottevő távolságban feküdt. — G. Kraft: i. m. 132: A sírok nagy távolságban feküdtek egymástól.

⁷ J. Palliardi: i. m. 44 skk: Znaimban 4 zsugorított sír csak 16 m²-t foglalt el. — G. Kraft: i. m. 129 sk.: Künheimben a sirtávolság 2,5 m volt.

⁸ Csetneki E.: i. m. 49 sk.: — Nagy G.: i. m. 91. — Tompa F.: Budapest az őskorban. (Bpest 1942) 43.

⁹ I. L. Červinka: Ebert's RV II (1925) 66. — G. Kraft: i. m. 132. — H. Seger: Schlesiens Vorzeit 7 (1916) 78. — J. Palliardi: i. m. 54 sk. — J. Schranil: Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens (Praha 1928) 82 sk.: szerinte Csehországban csak kis temetők vannak. Morvaországból nagy temetőnek említi a nemcicit, ahol 30 sír került elő. — Legnagyobb ismertettét temető Schlapnitz, ahol 46 sír volt. — K. Schirmeisen: Nachrichtenblatt für dt. Vorzeit 13 (1937) 177.

¹⁰ F. Tompa: 24/25. BRGK (1936) 60. — Garádi N.: BpR 15 (1950) 445 skk.

¹¹ Tompa F.: Budapest az őskorban 45.

¹² Uo. 45., ¹³ Uo. 45.

¹⁴ Petrőczy J.: Arch. Ért. (1941) 4 sk.

¹⁵ Tompa F.: i. m. 44.

¹⁶ Nagy G.: i. m. 91 skk.

¹⁷ Patay P.: Korai bronzkori kult. Magyarországon. (Diss. Pann. II. 13, Bpest 1939.) 19.

helyek közelében is több helyen megvan a harang alakú edények műveltsége és ez szintén a nagy temetők ellen tanúskodik.

Mindezek alapján a harang alakú edények műveltsége véleményünk szerint Budapest környékén is csak lazán elszórt sírokból álló kis temetőkkel és hasonló méretű kis telepekkel jelentkezik, amelyek kisebb-nagyobb térközökkel, de igen sűrűn követték a Duna folyását, mintegy 50–60 km-es távon.¹⁸

Budakalászon egy sírgödör alakját figyelhettük meg, mivel csak ez mélyedt az altalajba. A sírgödör annak ellenére, hogy hamvasztásos temetkezést tartalmazott, igen nagy méretű, 220 cm hosszú és 115 cm széles volt. Erre is ismerünk példákat.¹⁹ A sírgödör ilyen nagy mérete a temetkezési szokás változásával állhat kapcsolatban, mivel a kis helyigényű hamvasztásos temetkezés részére ástott sírgödör még csontváz részére is elegendő lett volna. E műveltség csontvázas temetkezéseinél megfigyelt sírgödrök mérete ugyanilyen, vagy még kisebb is.

A sírgödör irányítása É–D. A harang alakú edényes temetkezéseknél Közép-Európában a legtöbb esetben ezt az irányítást figyelték meg. Úgy látszik tehát, hogy e műveltség hamvasztásos temetkezéseinél is még olyan szabály szerint irányították a sírgödröt, mint a csontvázas temetkezéseknél.

Budakalászon a 7. sírból kerültek elő cserepek, amelyek nem tartoztak a mellékletként elhelyezett edényekhez. Ezek két edény összetartozó töredékei voltak. Figyelemre méltó, hogy a cserepek főleg a sírgödör különböző pontjain elhelyezett égett csontok fölött feküdtek. Ezenkívül megvoltak rendszertelenül a sír töltelékföldjében, még a termőrétegben is. Itt kell megemlíteni, hogy a 7. sír kisebb harang alakú edényének — amelyet töredékben találtunk — csupán kétötöd része volt meg. A többi részét már eredetileg sem tették a sírba. Egyes kutatók a sírokban talált összetört edényeket véletlennek tartják és a szándékosságot kizárják.²⁰ Ezt a feltevést cáfolja a 7. sírnál nyert megfigyelés, ahol az edénycserepek szándékos széttörését és a sírban való szétszórását kétségtelenül megfigyelhettük.

Amint a hézagos leírásokból kitűnik, a harang alakú edények műveltségének²¹ és a belőle fejlődő gátai (wieselburgi) műveltségnek²² több temetkezésénél előfordult az edénycserepek szétszórása a sírokban. Ez a jelenség az őskortól egészen napjainkig követhető és igen általános elterjedésű. Nem célom itt, hogy ennek a jelenségnek a magyarázatával foglalkozzam, csupán hivatkozom az ezzel kapcsolatos irodalomra, amelyből kitűnik az edénytörés, cserépszórás nagy szerepe a temetkezési szokásokban.²³ A cserépszórással kapcsolatos

¹⁸ Az eddig ismert legdélibb és legészakibb lelőhely távolsága 55 km.

¹⁹ J. Palliardi : i. m. 41 skk. : A szórthamvas sír gödre Strelceben 170 cm hosszú és 90 cm széles volt. — K. Schirmeisen : Sudeta 2 (1929) 5 sk. : a 3. hamvasztásos sír 1,5 m hosszú és 1 m széles gödörben volt.

²⁰ M. Lienau : Mannus 11/12 (1919–20) 33 sk. — P. Reinecke : WPZ 4 (1917) 83. skk.

²¹ J. Trautwitz—Hellwig : i. m. 103 : Dillingen I—III. sírból elszórt cserepeket említ. — K. Schirmeisen : Sudeta 2 (1929) 5 sk. : a 2. hamvasztásos sírnál az égett csontokat egy fekete edény néhány összeállíthatatlan töredékével és egy tállal borították be. — Fr. Dvořák : i. m. 45 : Rodin lelőhelyen egy sírt említ tállal és cserepekkel. — K. Schirmeisen : Nachrichtenblatt . . . (1937) 177 : Zsugorított csontvázas sír fekete tállal, két korsóval, elszórt cserepekkel. — K. Hetzer : Arch. Aust. 4 (1949) 94. sk. : Laa a. d. Thaya 8. sírnál a hamvasztásos temetkezés mellékleteiben az egész edényeken kívül cserepek is voltak.

²² K. Willvonseder : MAG 66 (1936) 277 skk. : Statzendorf 11. zsugorított csontvázas sírban szabálytalanul elszórt cserepek voltak a sír északi oldalán. — E. Beninger : i. m. 65 skk. : Majdnem minden sírban voltak széttört edénycserepek. A 77. lapon a 15. képen bemutatott edényt is a 6. sírban szétszórt cserepekből állították össze.

²³ P. Sartori : Das Scherbenmachen. Niederdeutsche Zeitschrift für Volkskunde 10 (1932) 143 skk.

vizsgálatokhoz a budakalászi adatok is támpontot adnak. Újabban ezt a jelentést Kahlke szalagdíszes síroknál is megfigyelte.²⁴

Hogy ismertetett sírok korát meghatározhassuk, és hogy összefüggéseiket megállapíthassuk, szükséges ezek anyagát részletesebb összehasonlító vizsgálat alá vennünk.

A Budakalász-tangazdasági két jellegzetes harang alakú edény (XI. t. 8, 9) díszítése közeli rokona a Halásztelken (IX. t. 7) előkerült edény díszítésének. Ezekhez hasonló darabokat ismerünk a többi Budapest környéki lelőhelyről.²⁵ Megegyező darabok ismeretesek Ausztriából,²⁶ de a legtöbb külföldi párhuzamot Cseh-Morvaországból hozhatjuk.²⁷ Néhány szórványos előfordulás Közép-Európa más területével is kapcsolja,²⁸ de itt már csak közvetett, a cseh-morva csoporton keresztül érvényesülő rokonságról beszélhetünk.

A Budakalász-tangazdasági sírokban szokatlanul gyakoriak az urnák. Minden sírban találtak urnát. Hat sírban a hamvakat helyezték beléje, a 7. sírban egy egész és egy töredékes darab volt, viszont itt a hamvakat nem is tették urnába. Szigetszentmiklós—Hároson szintén urnában voltak a hamvak. Az urnák között két fajtát különíthetünk el:

a) Öblös hasú, széles nyakú, díszítetlen kétfülű urna. Ilyen volt a legtöbb Budakalász—Tangazdaság 1., 2., 3., 4., 6., 7. sírban, Szigetszentmiklós—Hároson (IX. t. 6., XI. t. 5, 7., VIII. t. 5. a—d).

Ezek közül csupán a 2. sír urnájának van a vállán körülfutó bordadísz (IX. t. 6). Ezzel rokon darab Tökölről ismeretes.²⁹ Az ilyen típusú urnák legközlelőbbi darabjai szintén Cseh-Morvaországban fordulnak elő.³⁰ Meg kell azonban jegyezni, hogy a cseh-morva anyagban az urnák előfordulása nem olyan gyakori, mint hazánkban. Tekintetbe kell venni, hogy ott főleg csontvázás temetkezéseket ismerünk. A kevés hamvasztásos temetkezés között található urnás temetkezések.³¹ Az urnák teljes hiányát tapasztaljuk a harang alakú edények műveltségének egyéb közép-európai lelőhelyein.

A cseh-morva területen azonban az ilyen urnák igen nagy számban találhatók a zsinórdíszes kerámia csontvázás temetkezéseinek mellékleteiként. A budakalászi urnákkal való rokonságra tömegesen hozhatjuk ezek közül a példákat.³² Gyakori a bordásdíszű is.³³ A harang alakú edények Magyarország

²⁴ D. Kahlke: Die Bestattungssitten des donauländischen Kulturkreises der jüngeren Steinzeit. 124 sk.

²⁵ Tompa F.: i. m. 7 t., 1 c; 10, 12 k; 8 t., 11 k.

²⁶ F. Hautmann: MAG 62 (1932) 367. 1—2 k. — K. Hetzer: i. m. 89. 2 k.

²⁷ A. Stocký: La Bohème préhistorique I. L'âge de pierre (Prague 1929) 108 t., 10, 11; 109 t., 9; 110 t., 6; 111 t., 4, 7, 13; 112 t., 7; 113 t., 18; 115 t., 3; 121 t., 7. — R. Pittioni, Sudeta 7 (1931) 71. 1 k. — Fr. Dvořák: i. m. 38. 10 k., 3. — A. Benešova: AR 5 (1953) 469. 208 k.

²⁸ Sziléziából: H. Seger: i. m. 81. 291 k. — Bajorországból: K. Schumacher: AuhV 5 (1900) 1 t., 11 k. — Szászországból: Niklasson, Jahresschrift für die Vorgesch. der sächsisch-thüringischen Ländern. 14 (1926) 12 t., 2 k. — Közép-Németországból: Neumann, PZ. 20 (1929) 1 k., 6. — Badenből: G. Kraft, i. m. 43 t., C 4; 42 t., B 1.

²⁹ A. Mozsolics: WPZ 29 (1942) 42. 5 k. — Petróczy J.: i. m. 1 t., 6. Kétfülű urna girlandos dísszel. — Tompa F.: i. m. 19 t., 5.

³⁰ D. Hájek: PA 6—8 (1936—38) 118 sk. 2 k. — A. Stocký: i. m. 140. 66 k.; 118 t., 3 k.

³¹ L. az előbbi jegyzetet.

³² A. Stocký: i. m. 65 t., 1, 2, 7; 66 t., 8; 68 t., 10; 70 t., 1, 5, 6; 71 t., 16; 72 t., 7; 73 t., 4, 6, 10; 75 t., 2; 76 t., 6, 16; 77 t., 18; 78 t., 4, 8; 79 t., 1; 80 t., 19, 20.

³³ A. Stocký: i. m. 67 t., 4, 9; 68 t., 2; 69 t., 13; 71 t., 11, 16; 73 t., 7, 9; 74 t., 2, 20; 78 t., 2; 79 t., 3, 5, 6, 19, 21; 80 t., 14.

anyagában a zsinórdíszes kerámia nagy szerepét már Mozsolics Amália is ki-mutatta és Tompa Ferenc is hivatkozott rá.³⁴ A két műveltség keveredésére Németországon kívül Ausztriából és Cseh-Morvaországból ismerünk adatokat.³⁵ Hogy a keveredés a műveltség melyik időszakában történt és milyen arányú volt, egyelőre még nem tudjuk. A Budakalászon temetkezett csoport esetében igen erősnek kellett lennie, ezt az itt talált zsinórdíszes elemek bizonyítják.

b) A másik jellegű urnából csak egy töredékes darab került elő az 5. sírből (X. t. 6. a–c). Ez a fajta már másirányú kapcsolatot mutat. Külföldön nincsenek párhuzamai. Kétségtelen, hogy az előbbi formából fejlődött ki hazánk területén. Hasonló darab ismeretes Vácról,³⁶ amely valószínűleg szintén a harang alakú edények műveltségébe tartozik. Ilyen urnák azonban legnagyobb számmal a korabronzkori kisapostagi műveltségben találhatók,³⁷ és ehhez az összekötő láncot a budakalászi és váci urna kétségtelenül megadja.

Az Alföld korabronzkori anyagában a szőregi temetőben találunk urnákat, ill. urnaszerű edényeket.³⁸ Mivel az alföldi korabronzkort egyéb vonatkozások is kapcsolják a harang alakú edények műveltségéhez, valószínű, hogy ezek az edények is ennek közvetítésével jutottak az Alföldre.

Végeredményben a budakalászi sírok urnái láncszemet képeznek egyrészt a harangedények magyarországi csoportja és a cseh-morvaországi eredővidék között, főleg a zsinórdíszes kerámiával, másrészt ugyancsak a budakalászi sírok anyaga mutatja a kapcsolatot a kisapostagi műveltség felé. A kisapostagi műveltségben az urnák a Budakalászon már megmutatkozó kissé változott formában lépnek fel. Az alföldi korabronzkori anyagban már erősebben változott, megnyúlt formában jelenik meg az urna és nem is hamvasztásos temetkezésnél, hanem csontvázas sírokban.

A bögrék közül legáltalánosabb a 2. sír körte alakú bögréje (IX. t. 10). Legtöbb rokonarabja ennek is Cseh-Morvaországból került elő.³⁹ Időrendi jelentősége nálunk nem nagy, mert kissé változott formában a hazai bronzkorban általánosan elterjedt.⁴⁰ Közép-Európa egyéb vidékein is igen általános a harang alakú edények műveltségében.⁴¹

Ugyancsak igen széles elterjedésű a Tangazdaság 6. sír 2. sz. bögréje (XI. t. 4), a Pusztatemplom 7. sír (IX. t. 4) és a Szigetszentmiklós–Hárosról előkerült bögre (VIII. t. 4). A műveltség egész közép-európai elterjedési területén megvan és igen jellemző rá.⁴² Erre is ismerünk azonban példát a csehországi

³⁴ A. Mozsolics : i. m. 38 sk. — Tompa F. : i. m. 42.

³⁵ M. Hell : WPZ 28 (1941) 73. — K. Willvonseder : Germania 21 (1937) 94. — J. Schranil : i. m. 81 : podjebradi sír.

³⁶ Magángyűjteményben van, fényképe a MNM-ban, Ltsz. : A CXXXIV/11.

³⁷ Mozsolics A. : A kisapostagi korabronzkori urnatemető. (AH 26, Bpest 1942) 15. 1 k., 1, 4 ; 2 t., 1, 29, 60 ; 3 t., 1 ; 10 t., 26 ; 11 t., 1–2, 5 ; 12 t., 5–6. — A. Mozsolics : i. m. 47 sk.

³⁸ Foltiny J. : Dolg. 17 (1941) 15 t., 15 ; 16 t., 4, 12.

³⁹ A. Stocký : i. m. 111 t., 20 ; 112 t., 14 ; 113 t., 19, 24 ; 115 t., 12 ; 116 t., 9, 11, 15 ; 118 t., 8, 15 ; 119 t., 6, 7, 8, 15, 17 ; 120 t., 4, 8, 10, 6 ; 122 t., 5. — K. Schirmeisen : Sudeta 2 (1929) 6. 2 k., b.

⁴⁰ Foltiny J. : i. m. 4 t., 20, 23 ; — Foltiny J. : FA 3–4 (1941) 3 t., 12, 23.

⁴¹ K. Schumacher : i. m. 61 t., 1106, 1109. — Neumann : i. m. 3 k., 4. — Fr. Dvořák. i. m. 4 t., 2, 18, 28.

⁴² A. Stocký : i. m. 111 t., 19 ; 112 t., 11 ; 116 t., 1 ; 117 t., 6 ; 118 t., 6. — J. Palliardi : i. m. 5 k., 3. — K. Schirmeisen : Sudeta 2. (1929) 6. 2 k., c. — Neumann : i. m. 3 k., 1. — K. Schumacher : i. m. 61 t., 1105. — Fr. Dvořák : i. m. 4 t., 11. — A. Mozsolics : i. m. 44. 7 k., 1, 4. — K. Hetzer : i. m. 104. 14 k., 1 ; 102. 12 k., 2.

zsinórdíszes kerámiából.⁴³ Megvan az Alföld átmeneti, ill. korabronzkori anyagában is.⁴⁴

Még jellegzetesebb a Tangazdaság 6. sír 1. sz. bögréje (XI. t. 2). A műveltség hazai anyagában szintén megvan.⁴⁵ Ismerjük a cseh-morva,⁴⁶ közép-németországi és bádeni területről is.⁴⁷ Ez a forma is több példányban ismeretes a csehországi zsinórdíszes kerámiából, ahol legtöbb darabja díszítetlen,⁴⁸ de megtalálható díszített formában is karcolt dísszel.⁴⁹ Ilyet közöl Mozsolics Amália is a laibachi láp leletei között.⁵⁰ Ez a bögreforma is átvezet bennünket a hazai korai bronzkorba. Hasonló darabokat ismerünk a Duna–Tisza közéről,⁵¹ melyeket Mozsolics Amália joggal nevezett a harang alakú edények műveltségéből a bronzkor felé átvezető, átmeneti anyagnak.⁵² Ennél a bögreformánál is hangsúlyozzuk a zsinórdíszes kerámiával való erős kapcsolatot.

Igen érdekes a tangazdasági 1. sír bögréje (X. t. 3) és ennek változata, amely Pusztatemplom melletti lelőhelyről került elő (IX. t. 1.). Ez a harang alakú edények külföldi anyagában ismeretlen, csupán hazánkban jelenik meg tömegesen.⁵³ Arra kell tehát gondolnunk, hogy hazánkban alakul ki, a harang alakú edények műveltségének a terméke, amely legnagyobb elterjedését a nagyrévi kultúrában érte el.⁵⁴ Ez az ún. »nagyrévi jellegű« bögre. A harang alakú edények műveltségét és a nagyrévi műveltséget éppen ez a forma kapcsolja össze a leghatározottabban. Az átmeneti anyagnak nevezett Duna–Tisza közeli leletcsoport területileg is megadja az összekötő láncszemet a nagyrévi műveltség Tisza- és Maros-vidéki csoportja felé.⁵⁵

Meg kell azonban állapítanunk, hogy egyfülű korsók némileg hasonló formában megtalálhatók a csehországi zsinórdíszes kerámiában.⁵⁶ A hasonlóság azonban nem olyan egyértelmű, mint az eddig ismertett anyagnál. Lényeges ellenérv, hogy a cseh-morvaországi harangedényes leletekből teljesen hiányzik ez a forma. Igaz, hogy a laibachi anyagban megtalálható, azonban oda a harang alakú edények műveltségének magyarországi csoportja közvetíthette.⁵⁷ A csehországi aunjetitzi anyagban szintén vannak egyfülű bögrék, melyek nagyon emlékeztetnek a nagyrévi jellegű bögrékre.⁵⁸ A rokonság azonban mégsem látszik annyira tisztázottnak, még ha egyes cseh szerzők az aunjetitzi és nagyrévi műveltség rokonságát más edényformákon keresztül be is bizonyítják.⁵⁹

⁴³ A. Stocký: i. m. 75 t., 10; 80 t., 5.

⁴⁴ Tompa F.: i. m. 9 t., 5. — Kiskőrös (MNM. Ltsz.: 69/1939, 3).

⁴⁵ Tompa F.: i. m. 8 t., 8.

⁴⁶ H. Stocký: i. m. 110 t., 10; 111 t., 6; 112 t., 2; 115 t., 10. — Fr. Dvořák: i. m. 4 t., 20.

⁴⁷ Neumann: i. m. 1 k., 14, 16. — G. Kraft: i. m. 43 t., C 2.

⁴⁸ A. Stocký: i. m. 75 t., 3, 5, 6; 80 t., 9, 13.

⁴⁹ Uo. 68 t., 7.

⁵⁰ A. Mozsolics: i. m. 44. 7., 12.

⁵¹ Nagykovács — Alsófűzesi csordajáró: MNM. Ltsz.: 49/1936, 3. Kiskőrös — Seregélyes: MNM. Ltsz.: 67/1939, 4, 69/1939, 1.

⁵² Mozsolics A.: AH. 26, 20, 34. j.

⁵³ Patay P.: i. m. 1 t., 10, 11. — Tompa F.: i. m. 8 t., 6, 14.

⁵⁴ F. Tompa: Bericht 21 t., 1, 5, 9, 10. — Tompa F.: Budapest 9 t., 3, 4, 8.

⁵⁵ Nagykovács: MNM. Ltsz.: 49/1936, 1. (3 db.) — Kiskőrös, MNM. Ltsz.: 67/1939, 1–2.

⁵⁶ A. Stocký: i. m. 68 t., 9; 66 t., 13; 75 t., 16, 17.

⁵⁷ A. Mozsolics: WPZ. 44. 7 k., 8, 9.

⁵⁸ K. Tihelka: PA. 44 (1953) 249. 7 k., 1; 250. 8 k., 4, 9; 251. 9 k., 3; 254. 11 k., 1; 260. 15 k., 1. — Ezt a bögrétípust joggal származtatja a marschwitzi típusból 326-sk.

⁵⁹ K. Tihelka: uo. 324. — D. Hájek: PA 44 (1953) 214.

A Budapest környéki lelőhelyekről három tálfajta került elő:

a) Vízszintesen álló, befelé tagozott szájeremű, négy hengeres lábbal ellátott tál. (Tangazdaság szórvány, Pusztatemplom 2. sír) (XI. t. 3., IX. t. 3).

b) Vízszintesen vagy ferdén álló, befelé tagozott szájeremű félgömb, ill. csonkakúp alakú tál, vízszintes ill. függőleges nyílású füllel. (Tangazdaság 1., 2., 3., 8. sírból, Pusztatemplom 1947-ben ásott sírból, Szigetszentmiklós—Háros urnasír és cserépcsomó.) (X. t. 1., IX. t. 2., 9., 11., VIII. t. 1. 6. a—b).

c) Vállánál behúzott rövid nyakú, kihajló szájeremű, félgömb alakú tál. (Tangazdaság 6. és 7. sírból.) (XI. t. 1. 6).

Az első forma olyan jellegzetes a harang alakú edények műveltségére, mint maga a harang alakú edény. Szinte egész elterjedési területén otthonos. A Tangazdaság 5. és 6. sír között előkerült tállal megegyező darabokat találunk Cseh-Morvaországban és Németországban.⁶⁰ Ezekkel nemcsak a külső forma közös, de használatuk is közös célt szolgálhat. Ezt mutatják azok a morvaországi tálak, melyek üreges hengeres lábaiba éppúgy csörgő kavicsokat helyeztek, mint a budakalászi példánynál.⁶¹

A második tálfajta szintén általános elterjedésű e műveltségben, egész Közép-Európában megvan.⁶² Az egészen ferdén befelé tagozott tálakat Budapest környékén még a későbronzkorban is használták. A leletmentés során feltárt későbronzkori hulladék gödrökben teljesen hasonló táldarabokat találtam. Tököli terepbejárásom során vatyai műveltségben tartozó bronzkori telephelyen szintén találtam ilyen tálperemeket. Ezeket a harang alakú edények műveltsége örökségének tekinthetjük.

A harmadik tálfajta, melyet nálunk a tangazdasági 6. és 7. sírban ismerünk meg, az előbbinél ritkább. Tökölről ismerjük több példányát.⁶³ Nagyobb összehasonlító anyag híján nem dönthetjük el, hogy a második és harmadik forma között van-e időbeli különbség, mindenesetre a Tangazdaság területén a két formát egy sírban együtt nem találták.

A Budapest környéki sírokból ismert tálakat változatlanul, vagy kissé változott formában használják tovább a korai, sőt későbronzkorban is.⁶⁴ A tangazdasági 1. sír mélyebb tálja a perem alatt ülő négy füllel (X. t. 1) őse a magyarországi korabronzkor négyfülű táljainak, azzal a különbséggel, hogy azoknál a szájerem nem tagozott, hanem erősen kihajlik.

Ugyanazok a tálak, mint a hazai korabronzkorban, élnek az aunjettizi műveltségben.⁶⁵ Ez, a közös alapot tekintve, nem meglepő és a két terület korabronzkora között nem szükséges közvetlen kapcsolatot feltételeznünk. Minden-

⁶⁰ A. Stocký: i. m. 108 t., 2; 111 t., 14, 18; 116 t., 13; 118 t., 2; 119 t., 19; 120 t., 7, 9. — G. Kraft: i. m. 42 t., D 2. — Grössler: Jahresschr. für die Vorgesch. der sächsisch-thüringischen Ländern 8 (1909) 3 t., 29, 30 b., 31. — K. Schumacher: i. m. 61 t., 1114 k. — Neumann: i. m. 1 k., 15, 21. — Fr. Dvořák: i. m. 4 t., 21.

⁶¹ K. Schirmeisen: Nachrichtenblatt für dt. Vorzeit 3 (1927) 141 sk. — K. Schirmeisen: Sudeta 2 (1929) 40.

⁶² A. Stocký: i. m. 113 t., 2, 5, 10, 13, 22; 117 t., 15, 17, 20; 118 t., 10, 12, 19; 120 t., 18; 122 t., 2, 10. — K. Helzer: i. m. 107. 17 k., 1. — D. Hájek: AR 3 (1951) 41. 26 k. — K. Schumacher: i. m. 61 t., 1101, 1111 k. — K. Schirmeisen: Sudeta 2 (1929) 6. 2 k., e. — D. Hájek: PA 6—8 (1936—38) 118. 3 k. — Stroh: WPZ 28 (1941) 77. 1, 2 k., 1. — J. Palliardi: i. m. 5 k., 2, 3, 8. — Fr. Dvořák: i. m. 4 t., 24, 25.

⁶³ Tompa F.: Budapest 7 t., 13. — MNM. Ltsz. 143/1878, 46—51.

⁶⁴ Banner J.: Dolg. 7 (1931) 5 t., 22 k., a—c., 6 t. — Patay P.: i. m. 2 t., 10; 6 t., 6; 8 t., 9; 12 t., 8, 9. — Mozsolics A.: AH 26. 1 t., 85; 10 t., 3—23, 25; 11 t., 22, 23, 25, 27—29.

⁶⁵ K. Tihelka: i. m. 254, 11 k., 6, 7, 9.

esetre a sírokban talált tálak is mutatják a Budapest környéki sírok közbülső helyzetét a rézkor és bronzkor között.

A fordított csonkakúp alakú csésze (Tangazdaság 1. sz. sír, Szigetszentmiklós—Háros urnasír) (X. t. 2. VIII. t. 2., 3), megvan a harangedényes műveltségben,⁶⁶ de a bronzkorban is igen gyakori.⁶⁷ Igen sok van az aunjetitzi műveltségben.⁶⁸ Fordított csonkakúp alakú csésze megvan a zsinórdíszes kerámiában is,⁶⁹ de időrendi jelentősége nem nagy.

Legérdekesebb forma a tangazdasági 3. sírból előkerült kis négyszögletes áttört talpú, függeszthető edényke (IX. t. 8). Ilyen edény a műveltség külföldi anyagában teljesen ismeretlen. Joggal állíthatjuk, hogy hazánk területén alakult ki és legkorábbi darabját láthatjuk ebben a példányban. Előzménye egyelőre teljesen bizonytalan. Négyszögletes tömör és áttört talpú edények igen gyakoriak Budapest környékén a péceli műveltség lelőhelyein.⁷⁰ Esetleg ezekkel lehetne kapcsolatba hozni. Legközelebbi rokon darabjait a nagyrévi műveltségből ismerjük. A négyszögletes talp csak ott lesz általános.⁷¹ A budakalászi kis edény formája a harang alakú edények műveltségének nyomott gömbhasú bögréivel együtt található.

Áttört talpú edényeket ismerünk a cseh-morvaországi aunjetitzi műveltségben is.⁷² Ezeket Tihelka és Hájek a nagyrévi műveltséggel hozzák kapcsolatba.⁷³ A cseh-morva darabok némileg elütnek a nagyréviéktől. Egyetlen tál ismeretes Nagyrévről, amely hasonlóságot mutat a cseh-morvaországiakkal.⁷⁴ A tőköli példányok rokonok még velük.⁷⁵

Már láttuk, hogy a két terület között nem szükséges közvetlen kapcsolatot feltételeznünk. A közvetítő a harang alakú edények műveltsége volt. Ennél a formánál a Kárpát-medence volt az adó fél, annál is inkább, mert az aunjetitzi műveltség közép-németországi anyagából teljesen hiányzik.

A harang alakú edények magyarországi elterjedési területe és a kisapostagi terület között közvetlen a kapcsolat. A nagyrévi műveltséggel ez nem látszott olyan világosan. Azonban a nagyrévi műveltség leletei ismeretesek a Duna mentéről,⁷⁶ és megvan az átmenet a Duna—Tisza közén is, amint ezt már fentebb láttuk. Az áttört talpú edények is mutatják ezt. Ilyen került elő Kamaraerdőből,⁷⁷ amelynek díszítése is megegyezik a Sztálinvárosban,⁷⁸ Tószegen⁷⁹ és Nagy-

⁶⁶ Tompa F.: i. m. 8 t., 15. — H. Seger: i. m. 291 k. — G. Kraft: i. m. 43 t., C 1 k, (fogó nélkül). — Neumann: i. m. 1 k., 22.

⁶⁷ Banner J.: i. m. 7 t., 25/b, 26/c.

⁶⁸ PA 37 (1931) 2 k., 2, 9, 10 stb.

⁶⁹ A. Stocký: i. m. 73 t., 3. — E. Sangmeister: Die Glockenbecherkultur und die Becherkulturen. (1951) 13 t., 4, 9, 12.

⁷⁰ Tompa F.: i. m. 5 t., 4, 6. — A budakalászi péceli kultúrák temetőben sok ilyen darab került elő, melyeket Banner professzor a péceli kultúráról szóló, sajtó alatt lévő munkájában dolgozott fel.

⁷¹ Tompa F.: 24/25 Bericht 21 t., 12—14 k. — Patay P.: i. m. 2 t., 6; 3 t., 5—6; 5 t., 4.

⁷² D. Hájek: PA (1953) 214: Az Aunjetitzi kultúrában található ilyen tálakat a bádeni kultúrával hozza kapcsolatba eredet szempontjából.

⁷³ K. Tihelka: i. m. 324. — D. Hájek: uo.

⁷⁴ Patay P.: i. m. 2 t., 7.

⁷⁵ Tompa F.: Budapest. 7 t., 14, 16.

⁷⁶ Mozsolics A. szíves közlése. Sztálinvárosban a Koszider-padlason a telep alsó rétegéből tipikus nagyrévi anyag került felszínre.

⁷⁷ MNM. Ltsz.: 32/1935, 1.

⁷⁸ Az említett sztálinvárosi leletek között tömör és áttört talpú edények kerültek elő, jellegzetes díszítéssel.

⁷⁹ F. Tompa: 24/25 Bericht 21 t., 8. — A. Mozsolics: WPZ 29 (1942) 33. 1 k.

réven⁸⁰ talált áttört talpú edények díszítésével. Ilyen jellegű edényke került elő Ápokán is, díszítése megegyezik az előbbiekkal, csupán a talpazata nem négyszögletes, hanem kerek.⁸¹ A Foltiny által legrégibbnek tartott szőregi sírokban is megvan az ápokáival és egyes tőszegiekkel formailag megegyező edény.⁸²

Az összehasonlító vizsgálatok befejezéséül meg kell még vizsgálni a réztört és a »csuklóvédő« lemezt.

A réztör markolatát e műveltség töreivel ellentétben nem tövisre szerelték, hanem szegecselték (X. t. 5). Ezeket a töröket a legtöbb kutató már a bronzkorba helyezi.⁸³ Mindig a bronzkorban lép fel hazánkban is.⁸⁴ Így törünk szintén a bronzkor felé mutat.

A »csuklóvédő« lemez e műveltség jellegzetes darabjai közé tartozik (X. t. 4). Azonban ez is megvan a hazai korabronzkori anyagban,⁸⁵ mint bizonyíték arra, hogy a harang alakú edények műveltségének nagy szerepe volt ennek kialakulásában. A Tőszegen talált példánynak felül csak egy átfúrása van. Eredetileg azonban ott is két lyuk volt, a másik a használat folyamán letörött, ezért fúrtak középre egy lyukat. A budakalászi példánynál eleve csak egy lyukat fúrtak felül. Tehát a két darabot azonos módon használhatták. Figyelemre méltó, hogy Budakalászon az 1. sír minden darabja erős vonatkozást mutat a bronzkor felé.

A tangazdasági nyolc sír mind hamvasztásos volt. A hamvasztás két formáját ismertük fel. Hét sírban volt urnás temetkezés és egyben szórthamvas. Urnás temetkezés volt Szigetszentmiklós—Hároson is. Hamvasztásosak voltak a pusztatemplomi temetkezések is, de meg nem állapítható formában.

A harang alakú edények műveltségében a hamvasztás nem általános. A nyugat- és közép-európai csoportból úgyszólván teljesen hiányzik. A cseh-morva csoportban jelenik meg, de a csontvázak temetkezésekhez képest igen kis számmal és főleg szórthamvas formában.⁸⁶ Az arányokat tekintve, a legtöbb hamvasztásos temetkezést hazánkban találjuk, túlnyomórészt urnával.⁸⁷

A csontvázak és hamvasztásos temetkezések egymáshoz való viszonya e műveltségen belül egyelőre még tisztázatlan. Egyesek felfogása szerint a csontvázak temetkezés korai, és a hamvasztás csak a későbbi szakaszban jelenik meg.⁸⁸ A másik felfogás szerint a hamvasztás a csontvázak temetkezésekkel

⁸⁰ F. Tompa uo. 21 t., 12; 23 t., 5.

⁸¹ MNM Ltsz: 9/1936

⁸² Foltiny I.: Dolg. 16 t., 8, 11.

⁸³ E. Beninger: PZ 25 (1934) 130 skk. A feuersbrunni sírban 2 db szegecslyukas »Stabdolch«-szerű tör került elő. Ennek a sírnak az alapján is állítja a harangalakú edények kultúrája és aunjettizi kultúra egyidejűségét. — J. Trautwitz—Hellwig: i. m. 110: Saiferstettenből korabronzkorinak közül egy sírt, melyben szegecslyukas tör, csuklóvédő és harangalakú edény volt.

⁸⁴ Foltiny I.: i. m. 19 t., 59. — Patay P.: i. m. 3 t., 7. — Banner J.: i. m. 11 t., 54 a—d. — Mozsolics A.: AH 26. 5 t., 13, 14, 36.

⁸⁵ F. Tompa: 24/25 Bericht 21 t., 3. — Patay P.: i. m. 3 t., 7.

⁸⁶ J. Schranil: i. m. 82: Cseh- és Morvaországban is főleg csontvázak temetkezéseket ismerünk.

⁸⁷ Tökölön az 1. lelőhelyen vegyesen voltak csontvázak és hamvasztásos temetkezések. A 2. lelőhelyen 34 csontváz és 37 hamvasztásos temetkezés volt. Lehet, hogy ebben már bronzkori anyag is volt. Békásmegyerről hamvasztásos temetkezéseket ismerünk. Óbudán urna került elő. Szigetszentmiklós—Dunára-dűlő lelőhelyen szintén urna került elő.

⁸⁸ K. Schirmeisen: Nachrichtenblatt. (1937) 177. Schlapanitzban 46 sír között 7—8 volt hamvasztásos. A bronzból készült török a temetőt a késői korba keltezik. — J. Neustupny: PA 36 (1928—1930) 112 skk. Brűxben kőládás hamvasztásos temetkezés. Szerinte is a hamvasztás a harang alakú edények kultúrájának fiatalabb szakaszában jelenik

egyidőben jelenik meg a harang alakú edények cseh-morvaországi csoportjában.⁸⁹

A hazai csontvázas és hamvasztásos temetkezések mellékleteit vizsgálva, egyelőre nem állapíthatunk meg közöttük időrendi különbséget, mivel a kétféle temetkezési mód mellékletei azonosak.

Pittioni e műveltséget az anyag alapján osztja régibb és fiatalabb szakaszra.⁹⁰ Hazai viszonylatban ezt nem tehetjük meg, mivel nálunk teljes egészében a Pittioni által fiatalabbnak tartott kevert jellegű műveltség lép fel azokkal a jellegzetes harang alakú edényekkel együtt, amelyeket Pittioni a régibb szakaszba sorol. Ilyen beosztásra Ausztriában sem találunk megnyugtató adatokat, mivel éppen a Laa a. d. Thaya mellett talált sírt Pittioni szerint részben a régibb, részben a fiatalabb szakaszba kellene sorolnunk, és Pittioni is egyszer a fiatalabb,⁹¹ másszor pedig a régibb szakaszba sorolja.⁹² Valószínűnek látszik, hogy Ausztriában is már ez a kevert jellegű műveltség hatol be. Abban igaza lehet Pittioninak, hogy ez a kevert jellegű műveltség késői időre keltezhető.

A csontvázas és hamvasztásos temetkezések együttélésének lehetőségét mutatja az a tény is, hogy Cseh-Morvaországban és Ausztriában, ahol a csontvázas temetkezés volt az uralkodó, a bronzkorban is ugyanez a temetkezés folytatódik. Hazánkban e műveltség túlnyomó részben hamvasztotta halottait, így a kispostagi műveltségben is a hamvasztás folytatódik, sőt a nagyrévi műveltség is hamvaszt a Duna mentén és szórványosan a hamvasztás a Tisza mentén is megjelenik.⁹³ A Maros vidékén azonban halvány nyomoktól eltekintve, szilárdan tartja magát az ősi zsugorított csontvázas temetkezés.⁹⁴

Ezzel kapcsolhatjuk az általános időrendi kérdéseket is. A harang alakú edények műveltségével foglalkozó munkákból kitűnik, hogy e műveltség igen késői, átmeneti időbe tartozik, sőt a bronzkorba is belenyúlik.

Trautwitz—Hellwig a safferstetteni és haunersdorfi sírokat a korai bronzkorba sorolja, bár ezek a harang alakú edények bélyegét viselik magukon.⁹⁵

Beninger a feuersbrunni és a Laa a. d. Thaya melletti sírok alapján állítja a harang alakú edények és Aunjetitz egyidejűségét.⁹⁶

Willvonseder a leopoldsdorfi temetővel kapcsolatban emeli ki e műveltség szerepét, és ő is a bronzkor elejére helyezi.⁹⁷

Martin Hell is későinek tartja e műveltséget.⁹⁸

meg. — *I. L. Červinka*: i. m. 66 sk: A legrégebbi síroknak a csontvázasakat tekinti. — *J. Schranil*: i. m. 82: az urnás sírokban talált kerámiai típusok alapján azt tételezi fel, hogy ezek a harang alakú edények kultúrája fiatalabb szakaszába tartoznak. — *Nagy G.*: i. m. 93 sk.: is korábbinak tekinti a csontvázas sírokat, mint a hamvasztásosakat.

⁸⁹ *K. Schirmeisen*: i. m. 177 sk: arra utal, a schlapanitzi sírokkal kapcsolatban, hogy az elszigetelten fellépő égetés nemcsak a kultúra vége felé, de hordozóinak ott tartózkodása kezdetén is fellép. — *Csetneki—Jelenik E.*: Arch. Ért. (1879) 56.

⁹⁰ *R. Pittioni*: Beiträge zur Kenntnis der Landschaft Burgenland (1941) 49; Urgeschichte des österreichischen Raumes (Wien 1954) 251.

⁹¹ *R. Pittioni*: Beiträge. 49.

⁹² *R. Pittioni*: Urgeschichte. 251.

⁹³ Szabó János ázott Szolnokon néhány nagyrévi kultúrába tartozó hamvasztásos sírt.

⁹⁴ *Foltiny I.*: i. m. 51.

⁹⁵ *J. Trautwitz—Hellwig*: i. m. 103, 110.

⁹⁶ *E. Beninger*: PZ 25 (1934) 143.

⁹⁷ *K. Willvonseder*: Germania 21 (1937) 92 sk.

⁹⁸ *M. Hell*: i. m. 73.

Kurt Hetzer is azt hangoztatja, hogy a harang alakú edények hordozói mindenütt olyan műveltségekre bukkantak, amelyek már teljes változásban voltak a bronzkor felé. Ő is hangoztatja a harang alakú edények és Aunjetitz egyidejűségét.⁹⁹

A nohrai temetőben jellegzetes harang alakú edényt találtak elő-, ill. koraaunjetitzi sírban.¹⁰⁰

Jogosan állíthatják egyes kutatók, hogy az okai sírok anyaga tulajdonképpen a harang alakú edények körébe tartozik, ezért helyes, ha a sarródi anyagot is ide helyezzük.¹⁰¹

A magyar kutatók is rámutattak már arra a nagy szerepre, amelyet a harang alakú edények hordozói játszottak a magyarországi bronzkor kialakulásában.¹⁰² Patay Pál felvetette a harang alakú edények és Nagyrév érintkező egyidejűségének lehetőségét is.¹⁰³ Ezt a feltevést alátámasztják az ismertetett leletek.

A harangedény és nagyrévi műveltség kapcsolatát az elmondottakon kívül kiegészíthetjük a díszítésben fellépő rokon vonásokkal is. A harang alakú edények szokásos díszítése közt előfordul, hogy egy-egy szakaszban díszített és díszítetlen, ill. eltérő díszítésű részek váltogatják egymást, amelyeknek főmotívuma a zeg-zugvonal.¹⁰⁴ Ugyanezt a díszítést figyelhetjük meg a tálak peremén, ill. oldalán.¹⁰⁵ Ez a díszítés előfordul a vučedol—zóki kultúra edényein mészbetéttel.¹⁰⁶ A nagyrévi műveltségben példa ennek a díszítésnek az alkalmazására a Nagyréven talált négyszögletes áttört talpú edényke, amelynek nyakán fut körül ez a díszítés mészbetéttel.¹⁰⁷

Másik díszítés a keretezett ferde kereszt kihagyással vagy karcolva. A harang alakú edények körébe tartozó scharlinzi bögre oldalán láthatunk ferde keresztet tüzdelt pontokkal kísért párhuzamosok között.¹⁰⁸ Hasonló díszítés van egy Petróczy gyűjtéséből származó, ide tartozó edényen.¹⁰⁹ Ilyen keresztísz látható egy vučedol edényen.¹¹⁰ Ugyancsak pontokkal kitöltött párhuzamosok közötti ferde keresztísz van egy Sztálinvárosban talált nagyrévi körbe tartozó négyszögletes áttört talpú edényen,¹¹¹ s kissé módosult formában ugyanez a díszítés ismétlődik a fentebb idézett nagyrévi edényen,¹¹² s más nagyrévi és tószegi edényen is.¹¹³ Ez a ferde keresztísz lép fel a kisapostagi anyagba sorolt több edényen is.¹¹⁴

⁹⁹ K. Hetzer: i. m. 87.

¹⁰⁰ Nachrichtenblatt für dt. Vorzeit 9 (1933) 94.; Mannus 24 (1932) 244 skk.

¹⁰¹ R. Pittioni: Beiträge. . . . 49 sk.

¹⁰² F. Tompa: 24/25 Bericht. . . . 60.; Budapest. . . 45 sk. — Patay P.: i. m. 21, 22 sk. 34. — Mozsolics A.: i. m. 19 sk. — Banner J.: Arch. Ért. 77 (1950) 108.

¹⁰³ Patay P.: i. m. 27.

¹⁰⁴ F. Tompa: i. m. 19 t., 3.

¹⁰⁵ Tompa F.: Budapest. . . . 7 t., 14, 16. Tangazdaságból előkerült tál, stb.

¹⁰⁶ R. R. Schmidt: Die Burg Vučedol. (Zagreb 1945) 37, t., 2, 4; 44 t., 4, 6, 11.

¹⁰⁷ Patay P.: i. m. 5 t., 4.

¹⁰⁸ Stroh: i. m. 79. 3 k.

¹⁰⁹ Közöletlen, MNM. Ltsz. 11/1948, 6.

¹¹⁰ R. R. Schmidt: i. m. 44 t., 11.

¹¹¹ Közöletlen, jelenleg MNM. Ltsz. 3. 53. 92.

¹¹² Patay P.: i. m. 5 t., 4.

¹¹³ F. Tompa: 24/25 Bericht. . . . 21 t., 8, 12.

¹¹⁴ Patay P.: i. m. 4 t., 3; 5 t., 2. — Mozsolics A.: i. m. 9 t., 30.

Azt hiszem, nem kell külön hangsúlyoznom az említett műveltségekbe tartozó edényeken a fül alatti plasztikus díszítés azonos voltát, amely megvan Tökölön¹¹⁵ és a nagyrévi műveltségben.¹¹⁶

Az eddigieket összefoglalva megállapíthatjuk:

Az ismertetett sírok anyaga legszorosabban kapcsolódik Ausztrián keresztül a cseh-morvaországi csoporthoz. Ezzel megdőlt az Olaszország felőli bevándorlás gondolata, amit amúgy is kétségesse tett az a körülmény, hogy Itália és a Duna közötti területről nem ismerünk e műveltségbe tartozó leleteket.

A sírok anyagában igen erősen érezhető a csehországi zsinórdíszes kerámia hatása.

A sírokból előkerült anyag jól szemlélteti az átmenetet a bronzkor felé és ezzel megadja az időrendet is.

Valószínű, hogy a tangazdasági temető időszaka egybeesik a nagyrévi és aunjetitzi műveltség korával.

A sírokból kerültek elő olyan edényformák, amelyek ismeretlenek a műveltség külföldi elterjedési területén, ezeket hazánkban fejlesztette ki a harang alakú edények műveltsége és adta át a bronzkornak.

Kalicz Nándor

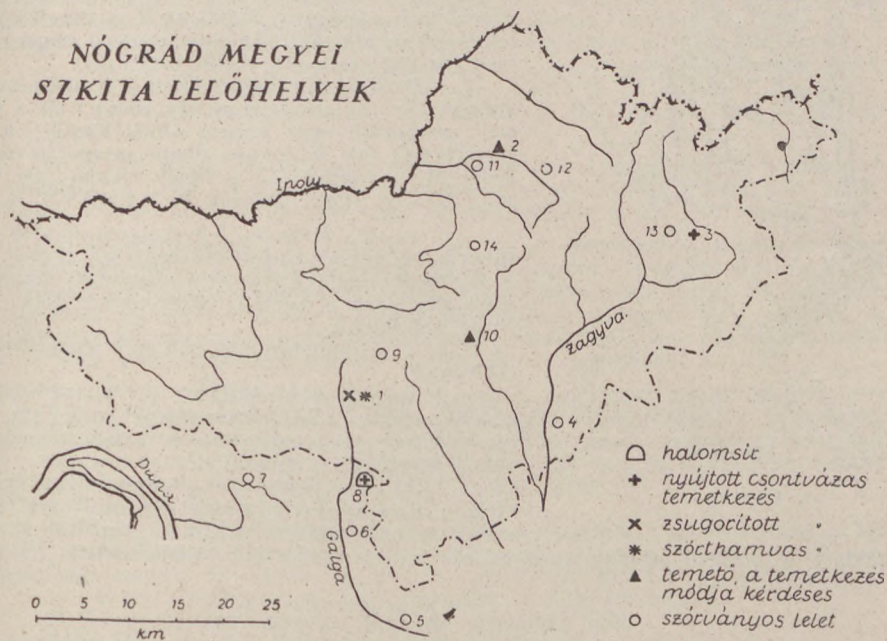
¹¹⁵ Közöletlen, MNM. Ltsz. 143/1878, 18.

¹¹⁶ Patay P.: i. m. 3 t., 3; 4 t., 4.

Szkíta leletek a nógrádi dombvidéken

A Kárpát-medence területén az utóbbi évek során végzett kutatások több tekintetben új megvilágításba állították a szkíta-kor történetére vonatkozó ismereteinket.¹ Jelen tanulmányom során is új adatokat teszek közzé a szkíta-

NÓGRÁD MEGYEI SZKITA LELŐHELYEK

5. ábra

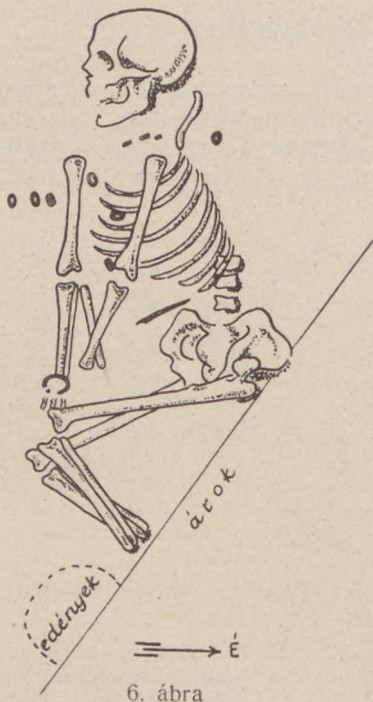
ságnak a Duna—Tisza közöttől északra eső dombvidéken való megtelepüléséről. Erre az 1952-ben és 1953-ban Nógrádkövesden végzett leletmentő ásatások leletei szolgáltatottak kiindulópontot, azonban átvizsgálva a környék leletanyagát, a szkítaság itteni megtelepedésének — az eddig ismerteken kívül — több emlékét, közöttük jelentősebbeket is, meghatározhattam.

¹ M. Párducz : Acta Arch. Hung. 2 (1952) 143 skk ; uo. 4 (1954) 25 skk. — B. Benadik : Skythský problém ve světle nových archeologických nálezu na Slovensku. AR 5 (1953) 672 skk.

A nógrádi dombvidék területét vizsgálom, vagyis az országhatár, a Mátra és a Börzsöny által körülhatárolt egységes tájjellegű területet, amelynek Nógrádkövesd nem egészen a közepén fekszik. Ez a tájjelleg dél felé, különösen a Galga mentén, a közigazgatási megyehatáron túl, nagyjából Aszód—Vác vonaláig lenyúlik.

Tekintsük át először is ennek a területnek a leleteit.²

1. *Nógrádkövesd.* A Galga völgyének keleti partján, a vasútállomással szemben emelkedő kisebb domb tetején és nyugati oldalán építkezés és vízvezeték fektetési munkák során találtak a temetőre. A leletmentés a földmunkák alkalmával megbontott sírok feltárására és a közvetlenül veszélyeztetett terület felkutatására szorítkozott. Az ásatások során más korok leleteit is megtaláltuk, ezek közül ránk nézve lényeges egy kelta sír. (A nem szkíta-kori leletekről külön tanulmányban számolok be.)³ A szkíta temető nagy kiterjedésű, a szélső sírok távolsága É-D irányban 49, K-Ny irányban 66 m. Ezideig 17 szkíta sírt tártunk fel.

6. ábra

2. *sír.*⁴ A sír részben az építkezések területére nyúlt át. A víztároló medence alapjának megásása során éppen a koponyát vágta át. A munkások a sírt teljesen feldúlták. Állítólag oldalán fekvő zsugorított csontváz volt benne. Tá. Ny-K volt.⁵

Mellékletei nem voltak hitelt érdemlően megállapíthatók. Egyesek szerint egy edény volt a sírban: *magasfülű bögre*, korong nélkül készült, hasa gömbölyded, füle az enyhén kihajló perem fölé emelkedik. M. a peremnél 7,3, a fülénél 8,4 cm; pá. 6,7 cm; fá. 4 cm. (Palóc Múzeum. 55. 1.1.) (XVIII. t. 4.)

5. *sír.* Mē. 55 cm. 4–5 éves gyermek jobb oldalán fekvő, enyhén zsugorított csontváza. (Felső M¹ és M² fogak csíráállapotban.)⁶ A vízvezeték árkanak ásása alkalmával a csontváz zömét tönkretették. Tá. Ny-K. Mellékletek:

1. A sír földjében elszórtan apró *cseréptörédek* voltak.

2. A koponya két oldalán 1–1 vékony huzalból készült kúposfejű *bronz tekercses függő*. Átm. 2 cm. Az egyik példány csak törödékekben és patinanyomokban volt észlelhető. (55. 4. 1.) (XII. t. 1.)

3. Az alkarcsontokon 1–1 nyitottvégű *bronz karperec*. Ezek egyikét még a leletmentést megelőzően az árok ásásakor találták meg és a munkások kezén rovátkoltak és egymás fölé hajlanak. Átm. 4,9 cm.

elkallódott. A meglevő példány végei (55. 4. 2.) (XII. t. 2.)

² Az alábbiakban az eddig még nem ismertetett leleteket részletesen közlöm; a már ismertetetteket csak felsorolom.

³ *Patay P.*: Ásatások Nógrádkövesden és adatok a nógrádi dombvidék településtörténetéhez. (Kéziratban.) — A kelta és szkíta sírokon kívül 4 honfoglaláskori magyart is találtam itt.

⁴ A sírok számozása az ásatás sorrendjében folytatódóan történt, tekintet nélkül azok korára.

⁵ Rövidítések: Tá. = tájolása, m. = magassága, h. = hossza, sz. = szélessége, v. = vastagsága, mē. = mélysége, átm. = átmérője, pá. = peremátmérője, fá. = fenékátmérője. Az égtájakat nagy kezdőbetűvel rövidítettem. A tárgyak leírása után levő zárójelbe tett számok a leltári számot jelentik.

⁶ A csontvázak korára és nemére vonatkozó adatokat Malán Mihály volt szíves meghatározni. Ezúton is kifejezem ezért neki hálás köszönetemet.

4. A vállcsontoknál apró *gyöngyök* (valószínűleg borostyánból). Teljesen tönkrementek
 5. A vízvezeték árkának ásásakor egy *edényt* is találtak, azonban csak az alja maradt meg. FÁ. 6,2 cm. (55. 4. 3.)

6. *sír.* Mē. kb. 37 cm. Jobboldalon fekvő erősen zsugorított csontváz. A lábakat a medencénél derékszögben, a térdnél kb. 45°-ra hajlították be. A karok nyújtva a test előtt voltak, a kezek a térdnél. A csontváz h. 150—155 cm, zsugorítva 100 cm. Tá. Ny-K (262°—82°). A sírt az északi vízvezetékárak ásásakor részben megbolygatták, többek között a lábfejeket levágták (6. ábra). Mellékletek:

1. A jobb kézfejen nyitottvégű *bronz karperec.* Átm. 5,9 cm. Valószínűleg az alkarról, illetve a csuklóról csúszott le a közézképcsontokra. (55. 5. 2.) (XII. t. 3.)

2. A deréktájon *vaskés.* Tönkrement. H. 11 cm volt.

3. A nyakon és a mell körül *gyöngyök*: 5 db *Cyprea*, 8 db (7 ép, 1 törött) különböző alakú pasztagyöngy (az utóbbiak közül az egyik a könyöknél volt). (55. 5. 3.) (XII. t. 4—6.)

4. A koponyacsontok között kis kerek kék *üveggyöngy.* Átm. 0,8 cm. (55. 5. 4.)

5. A leletmentés előtt az árok ásásakor egy behúzott peremű *tál* került elő. Csak töredékei voltak összegyűjthetők. (55. 5. 1.)

6. Ugyanakkor egy másik *edényt* is találtak. Egyesek szerint kb. 20 cm magas füles bögre lett volna, míg mások szerint a munkások által beszolgáltatott kis gömbalakú, kihajló peremű *edényke* származott e sírből. Utóbbi m. 6 cm; pá. 3,4 cm; fá. 3,2 cm. (55. 6. 1.) (XVIII. t. 6.)

7. *sír.* Mē. 30 cm. Jobboldalon fekvő zsugorított csontváz. Tá. Ny-K (260°—80°). A sírt a déli árok ásásakor feldúlták. Az árok partján a leletmentéskor már csak a lábak és a karok egy részét találtam meg. Mellékletei a leletmentést megelőzően kerültek elő:

1. *Magasfülű bögre.* Korong nélkül készült. Hasa kettős csontkakúp alakú, pereme enyhén kihajló. M. a peremnél 6,7, a fülnél 9,1 cm; pá. 6,6 cm; fá. 3,8 cm. (55. 7. 1.) (XVIII. t. 7.)

2. *Tál.* Korong nélkül készült. Pereme behúzott. M. 10,5 cm; pá. 27,5 cm; fá. 11,5 cm. (55. 7. 2.) (XVIII. t. 1.)

9. *sír.* Mē. 60 cm. 18—25 éves egyén bal oldalon fekvő zsugorított csontváza. (M³ fogak növfőfélben.) Tá. DNY-ÉK (215°—35°). A zsugorítás mind a lábaknál, mind a karoknál igen erős volt. A térdek szinte az állkapocs előtt feküdtek. Melléklete nem volt.

10. *sír.* Közvetlenül a 9. sír mellett volt, de azt megelőzően temették el. A két sír különidejűsége abból is megállapítható volt, hogy a 10. számút világosabb színű föld töltötte ki. Mē. 70 cm. Bal oldalon fekvő gyermekcsontváz. Tá. a lábak helyzete alapján ÉK-DNY lehetett. A zsugorítás ugyancsak erős volt, a boka és lábfejcsonatok a medence alatt feküdtek. A vízvezeték árkának ásásakor a csontváz törzsét már elpusztították, úgy, hogy a leletmentéskor csak a lábak voltak a földben. Mellékletet nem lehetett megfigyelni.

11. *sír.* Mē. 90—95 cm. Eredetileg zsugorított csontvázat tartalmazhatott, amelyet azonban É-D irányban húzott 110 cm szélességű téglalap alakú beásással — valószínűleg sírrablás alkalmával — megbolygattak. A sír ÉK-i sarkában ugyanis összeszórva hevert néhány csont, valamint 2 *edény* töredékei. A sír É-i fala mellett volt az egyik humerus. A mellékletek közül megmaradt tárgyak zömmel a sír DNY-i részében voltak:

1. *Vaskés.* H. 8,9 cm. Darabokra törött. (55. 9. 1.)

2. *Magasfülű bögre.* Hasa gömbölyű. A fülre merőlegesen az oldalán csecsszerű bütyök látható, amelyen keresztül az edény belsejébe lyuk vezet. Az edény valószínűleg kis gyermek szoptatására szolgált. M. 6,4 cm; pá. 4,7 cm; fá. 3,5 cm. (55. 9. 2.) (XVIII. t. 5.)

3. *Vas pálcá.* Az egyik vége megvastagodott. H. 5 cm. (55. 9. 3.)

4. *Borostyángyöngy.* Teljesen elmállott állapotban volt.

A sír ÉK-i sarkában voltak a további mellékletek.

5. *Tál* töredékei. Csak néhány darabja volt megtalálható, amelyekből az alakját nem lehetett megállapítani. (55. 9. 5.)

6. *Magasfülű kancsó* töredékei. Korongon készült. Hasa kettős csontkakúp alakú. Füle szalagszerű. Pereme enyhén kihajló. Méretei az alábbiak lehettek: M. kb. 12 cm; pá. 12,5 cm; fá. 6,5 cm. A sírban teljesen összetört állapotban és összeveisszaságban heverték a darabjai. (55. 9. 4.)

7. *Lapos kődarab.* Lapjának mérete 15×20 cm; v. 5 cm.

8. A sír É-i fala mellett kisebb emlős lapockacsontja.

A sír DNY-i és ÉK-i végében különböző magasságban szénfoltok voltak megfigyelhetők.

12. *sír.* Mē. 65 cm. Fiatal gyermek csontváza (testhossza kb. 110—115 cm lehetett), a koponyája a jobb oldalán, a törzse hanyatt, míg a lábai enyhén zsugorítva a bal oldalukon feküdtek. Tá. (koponya-medence) ÉNy-DK (352°—172°). A sírt a 13. sz. honfoglaláskori

magyar sír részben érintette, így a sír földjében talált *csereptöredékek* esetleg egy eredetileg a sírhoz tartozó edény darabjai lehettek. Melléklete:

A lábak tájékán kisméretű *hordóalakú edény*. Korong nélkül készült, durván kidolgozott. M. 6,6 cm; pá. 6,2 cm; fá. 6,5 cm. (55. 10. 1.) (XVIII. t. 3.)

14. sír. Halotthamvasztásos, szórt hamvas temetkezés. A sírgödör hozzátévelegesen téglalap alakú. H. 170 cm; sz. 80–100 cm; mé. 45 cm. A hamvak aránylag elég nagy területre voltak szétszórva. Melléklete:

Enyhén behúzott peremű *tál* töredékei. A töredékek a sírban szétszórtan feküdtek. Korongon készült. A pereme alatt barázda fut körbe. Pá. kb. 31 cm lehetett. (55. 13. 1.)

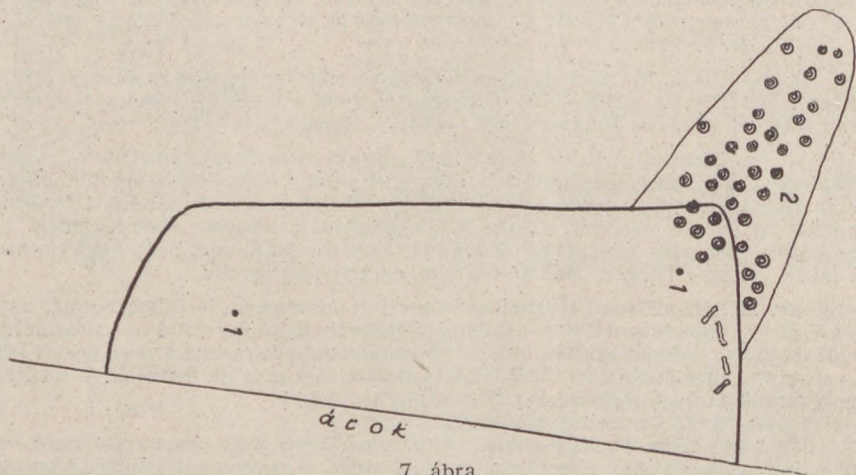
15. sír. Mé. 40 cm. 3–4 éves gyermek jobb oldalon fekvő zsugorított csontváza. A koponyája az alapján feküdt. A jobb alkart a könyökben enyhén hajlították be, a lábszárakat viszont csípőben is, térdben is erősebben, úgy, hogy az alsó lábszárak a törzssel párhuzamosan helyezkedtek el. Tá. Ny-K (270° – 90°). Mellékletek:

1. A koponya mögött, attól Ny-ra *hordóalakú edény*. Korong nélkül megmunkált. A pereme alatt eredetileg 4 bütyök volt. Méretei az alábbiak lehettek: m. 12 cm; pá. 13,5 cm; fá. 7,5 cm. (55. 14. 1.)

2. A medencénél, attól K-re *tál*. Majdnem félgömb alakú. Pereme egyenes. Méretei az alábbiak lehettek: m. 7,3 cm; pá. 17,5 cm; fá. 6,2 cm. (55. 14. 2.)

16. sír. Szórt hamvas temetkezés. A hamvak kb. 25 cm átmérőjű területen voltak találhatóak. Mennyiségük aránylag kevés volt, viszont a csontok eléggé elégték, sok volt közöttük a szenesedett töredék. A halott jól fejlett felnőtt egyén volt. Mellékletek:

1. A hamvak közepétől 30 cm-re K-re agyag *pecsétlő* (pintadera). Fogantyúján zsinór átfűzésére alkalmas lyuk van. A felületének mintázatát átlóirányban kettéosztott rombusz alkotja. H. 2,2 cm; lapjának sz. 2,6 cm; v. 1,6 cm. (55. 15. 1.) (XII. t. 7.)

7. ábra

2. Az előbbi mellett, attól 5 cm-re, de 3 cm-rel mélyebben újabb agyag *pecsétlő* (pintadera). Felülete rombusz alakú, amely 4 kisebb rombuszra osztott. H. 2,5 cm; lapjának sz. 2,7 cm; v. 1,7 cm. (55. 15. 2.) (XII. t. 8.)

3. A leletmentést megelőzően, a vízvezeték árkának ásásakor a *pecsétlők*től D-re vagy K-re, azok közeléből egy *edényt* emeltek ki, ez azonban elkallódott.

17. sír. Mé. 75 cm; h. 110 cm. Csontvázas temetkezés. A sírt a vízvezeték árkának ásásakor annyira megbolygatták, hogy a leletmentés során a csontváznak már csak a bokáit találtam meg. Tá. feltehetőleg Ny-K volt (7. ábra). Mellékletek:

1. A sír földjében 2 db karika alakú *pasztagyöngy* volt. Átm. 0,7 cm. (55. 16. 1.)

2. A sír ÉK-i végében 46 db *csigahéj*. Egy csomóban voltak a sírgödörnek mintegy oldalt levő kiöblösödésében. A sír fenekénél magasabban, mindössze 50 cm mélységben feküdtek. (55. 16. 2.)

18. sír. Mé. 48 cm. 6–7 éves gyermek jobb oldalon fekvő zsugorított csontváza. Tá. É-D. Melléklete nem volt.

19. sír. Mé. 35 cm. Feldúlt gyermeksír. Csak összedobált csontvázrészek voltak megfigyelhetők.

20. sír. Mé. 45 cm. 28–32 éves nő jobb oldalon fekvő zsugorított csontváza. Felső teste hanyatt feküdt. A jobb felkar a testtel párhuzamosan, az alkar tompaszögben behajlítva, a kéz a térd közelében volt. A bal felkar a testen keresztbe téve feküdt, az alkart derékszögbe hajlították be, a kéz a test előtt volt. A lábakat csípőben majdnem derékszögbe, térdben majdnem teljesen behajlították. A csontváz h. 155 cm, zsugorítva 100 cm. Tá. Ny-K (270°–90°) (8. ábra). Mellékletek:

1. A mell előtt *cserépdarabok*.

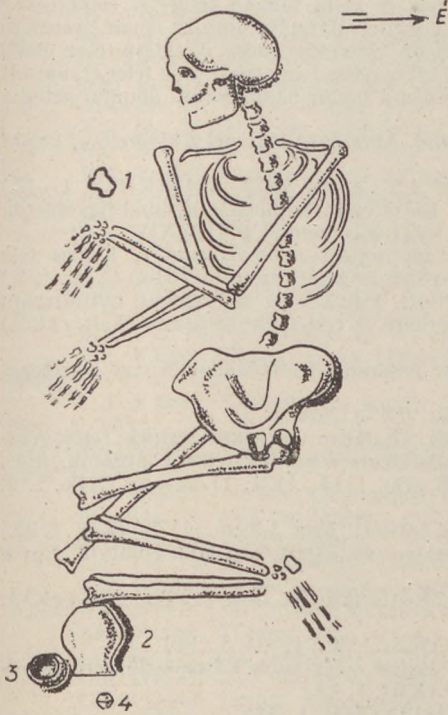
2. A bal alsó lábszár mellett *köcsög* feküdt oldalára dőlt helyzetben. Teste kettős csonkakúp alakú, pereme kihajló. M. 13,7 cm; pá. 9,8 cm; fá. 6,5 cm. (55. 17. 1.) (XVIII. t. 8.)

3. Mellette kisebb *bögre*. Teste csonkakúp alakú, alja lapos. M. 7,5 cm; pá. kb. 5,7 cm. (55. 17. 2.) (XVIII. t. 9.)

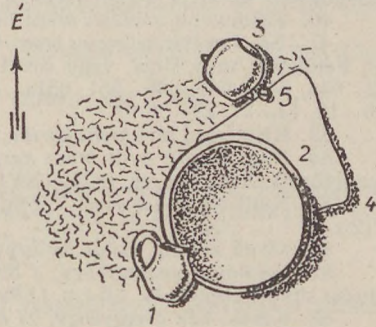
4. Ugyancsak az előbbi mellett, illetve a szájában *orsógomb*. Alakja kettősen kúpos. Átm. 4,2 cm; v. 3, 6,5 cm. (55. 17. 3.) (XII. t. 10.)

21. sír. Halotthamvasztásos, szórt hamvas temetkezés (9. ábra). Mellékletek:

1. *Magasfülű bögre*. Az alábbi, 2. jelzésű tálra ráborulva feküdt. Teste kettős csonkakúp alakú, pereme enyhén kihajló. A füle nagyjából négyszögletes átmetszetű. Korong nélkül megmunkált. M. a peremnél 8,7, a fülnél 10,4 cm; pá. 7,7 cm; fá. 3,8 cm. (55. 18. 1.) (XVIII. t. 10.)

8. ábra

9. ábra

2. *Tál*. Félíg a hamvakon, félíg a 4. jelzésű kőlapon feküdt. Menthetetlen állapotban volt, így az alakját sem lehetett megfigyelni, csak azt, hogy a pereme nem volt kihajló. Átm. 27 cm.

3. *Hordóalakú edény*. A pereme alatt eredetileg 4 bütyök volt. Durván kidolgozott. M. 9,8 cm; pá. 9,2 cm; fá. 6,8 cm. (55. 18. 2.) (XVIII. t. 11.)

4. Nagyjából téglalakú *kőlap*. H. 31 cm; sz. 20,5 cm; v. 8,5 cm. (55. 18. 3.)

5. A 3. jelzésű edény és a kőlap között *orsógomb*. Durván kidolgozott, aszimmetrikus. Átm. 3 cm; v. 2,1 cm. (55. 18. 4.) (XII. t. 9.)

22. sír. Mé. 70 cm. 3–4 éves gyermek jobb oldalon fekvő csontváza. H. zsugorítva 60 cm. Tá. DNy-ÉK (212°–32°). Melléklete:

1. Az egyik karon kerek huzalból készült nyitott *bronz karperec*. Egyik vége elhegyesedő. Átm. 4,3 cm. (55. 19. 1.) (XII. t. 11.)

2. A sír földjében csigahéjak.

2. *Piliny*.⁷ Nyáry Jenő pilinyi ásatásai szkíta sírokat is feltártak. A jelentősebb leletek már külön-külön ismeretesek a szakirodalomban, azonban az egész szkíta leletanyag ismertetése ezideig még nem történt meg. Több tárgy korábbi kormeghatározása is téves volt, ami annak a következménye, hogy Nyáry ugyanazon a lelőhelyen egy nagyobb bronzkori temetőt és kelta sírokat is feltárt, továbbá egyes darabok téves illusztráció folytán összekeveredtek a nem sokkal későbbi időben megtalált leshegyi honfoglaláskori sírok anyagával.

Sajnos Nyáry csak a többé-kevésbé ép tárgyakat gyűjtötte be, továbbá az anyagot sem tartotta síronként nyilván. Így ma már nem állapítható meg, hogy hány sírt is tárhatott fel. Az azonos rendeltetésű tárgyak, mint pecsétlők, spirálisos függők, épen megmaradt vaskések nagy mennyiségéből ítélve azonban a feltárt szkíta sírok számát is jó néhány százra kell becsülnünk, figyelembe véve a hasonló tárgyak többi hazai temetőben való arányát. Nyáry adatai is igen nagy kiterjedésű temetőről tesznek említést; az általa feltárt területnek csak azt a részét, ahol bronz- és vastárgyakat is talált, kb. 10 holdra, ahol csak vastárgyak voltak találhatóak, újabb 10 holdra becsülte (ezen a szkíta és kelta temető területét érthetjük).⁸

Az alábbiakban megkísérlem a pilinyi anyag szétjelválasztása után az onnan származó szkíta leleteknek a lehetőséghez képest minél teljesebb felsorolását adni. Természetesen ebből egy-két tárgy még most is hiányozhat, ugyanis az egész pilinyi anyagból több lelet elpusztult a háború alatt, vagy azonosíthatatlanná vált. Csupán a leltári napló leírása alapján pedig a tárgyak időrendi szétválasztása lehetetlen.

1—18. *Pecsétlők*, 18 db, mintázatuk különböző. Ábrájukat Hampel 1 kivételével közli.⁹ (MNM. 44/1898—156—173.)¹⁰

19—41. Háromelű *bronz nyílhegy*, 23 db.¹¹ H. 1,5—2,7 cm. (452—474.) (XIII. t. 1—12.)

42. *Tekercses bronz függő*. Teste rovátkolt. Rajta elektron borítás nyomai figyelhetők meg. Kúpos feje elektron lemezből készült. Ezen 3 hosszúkas szem ül. (641.) (XIV. t. 1.)

43. *Tekercses bronz függő*. Felületén elektron borítás nyomai vannak. Kúpos feje elektron lemezből készült. Ezen 3 db 3—3 kis golyóból összetett szem ül. (648.) (XIV. t. 5.)

44. *Tekercses bronz függő*. Elektronnal borított. Egyik vége nagyszemű, nyitottszájú állatfejet ábrázol. Ezt követően sörény utánzata látható. A test többi része rovátkolt. (1122.) (XVI. t. 11.)

45. *Tekercses bronz függő*. Testének felülete hosszanti barázdákkal és erre merőleges rovátkolással díszített. (659.) (XIV. t. 13.)

46. Vékonyabb *tekercses bronz függő* töredéke. (645.) (XIV. t. 3.)

47—82. További *tekercses bronz függők*, 36 db. Általában vastagabb testűek, fejük gombos. Felületük vagy sima, vagy rovátkolt. Többön elektron borítás nyomai láthatók. (640, 642—644, 646—647, 649—651, 651a—c, 652—658, 660, 1114—1121, 1122a—b.) (XIV. t. 2, 4, 6—12, 14—21, 23—36.)¹²

83. Kisméretű zárt *bronz karika*, elektronnal borított. Átm. 1,9 cm. (1123.) (XIV. t. 22.)

84. Nagyméretű nyílt *bronz karperec*. Elkeskenyedő végein kúpalakú gomb ül. Egyik vége letörött. Átm. 9,4 cm. (924.) (XVI. t. 10.)

85. Nyílt *bronz karperec*. Végein rovátkolt díszítés látható. Átm. 7,2 cm. (986.) (XVI. t. 12.)

86. 18 db korong alakú *borostyángyöngy*. (1132—1149.) (XIII. t. 18.)

87. *Csőalakú pasztagyöngy*, 4 db. Sötétebb alapon világosabb kiemelkedő peremek és 3 dudor díszíti ezeket. H. 1,6 cm. (1304—1307.)¹³ (XIII. t. 13.)

88. Kerek, kék *üvegyöngy*, 94 db. (1326—1419.) (XIII. t. 20.)

89. Szögletes kék *üvegyöngy*. Átm. 1 cm; v. 0,8 cm. (1427.) (XIII. t. 15.)

⁷ Arch. Ért. 3 (1870) 125 sk.; Arch. Ért. 13 (1893) 385 sk., 392; Arch. Ért. 17 (1897) 20 sk. N. Fethich: Bestand der skythischen Altertümer Ungarns. (M. Rostowzew: Skythien und der Bosphorus. Berlin 1931) 511.

⁸ Arch. Ért. 3 (1870) 125.

⁹ J. Hampel: Catalogue de l'exposition préhistorique. (Budapest 1876) 86—91, 95, 97—106. képek. A 92—94. és 96. képek alatt bemutatottak nincsenek leltározva. Ezzel szemben 166. alszám alatt egy S alakú díszítéssel ellátott példány szerepel, amelynek a rajzát Hampel nem közli.

¹⁰ Miután az egész pilinyi anyag a MNM-ban 44/1898 sz. alatt szerepel a leltári naplóban, a továbbiakban csak az alszámot tüntetem fel.

¹¹ Azonosítani csak 12 db-ot állt módomban.

¹² Azonosítani csak a 641, 644—645, 647—650, 651a—c, 654, 657, 659—660, 1114—1119, valamint az 1122 leltári alszámúakat tudtam. Utóbbi kivételével a XIV. t. 1—20 alatt ezeket közlöm leltári számsorrend szerint. A 21, 23—36 alattiakról is megállapítható, hogy pilinyiek.

¹³ Közülük csak 1 db-ot találtam meg.

90. Kettős *pasztagyöngy*, kék »pávaszemekkel« diszítve, 6 db. H. 1,2 cm. (1432–1437.)¹⁴ (XIII. t. 14.)
91. Zöld *üveggyöngy*. Eltorzult. V. kb. 1,7 cm. (1438.) (XIII. t. 16.)
92. Zöld *üveggyöngy*. Oldala gerezdelt. Átm. 1,9 cm; v. 1,5 cm. (1439.) (XIII. t. 17.)
93. Különböző alakú *pasztagyöngy*, 64 db. Van közöttük csőszerű hosszúkás, apró kerek, nagyobb rovátkolt felületű. (1444–1507.) (XIII. t. 19.)
94. *Kétélű vastör*. Markolatának töve mindkét oldalon szívidomú. Markolata közepén kiszélesedik, széleit kidomborodó lécek alkotják. Végét egyenes pálca zárja le. H. 35,5 cm, ebből apengére 26,5 cm esik. (2267.) (L. Hampel: Catalogue ... 121. kép; Arch. Ért. 13. (1893) 387. 3. ábra.)
95. *Vas lándzsahegy*. Fűzfalevél alakú, köpüje gyengén bordázott. H. 23,5 cm. (2269.) (XV. t. 1.)
96. *Vas lándzsahegy*. Fűzfalevél alakú. H. 22,3 cm. (2270.) (XV. t. 2.)
97. *Vas lándzsahegy*. Sérült, hegye elgörbült. H. 15 cm. (2272.) (XV. t. 3.)
98. *Vas csákány*. Foka négyszögletes átmetszetű. H. 22 cm. (2273.) (XVI. t. 6.)
99. *Vas csákány*. Foka négyszögletes átmetszetű. H. 21 cm. (2274.) (XVI. t. 7.)
100. *Vaskés*. Markolata tüskés, teste hajlott. H. 10,8 cm. (2283.) (XV. t. 4.)
101. *Ua*. H. 11 cm. (2284.) (XV. t. 5.)
102. *Ua*. H. 11,6 cm. (2285.) (XV. t. 6.)
103. *Ua*. H. 9 cm. (2286.) (XV. t. 7.)
104. *Vaskés*. Tüskéje hajlott, háta egyenes, éle ívelt. H. 9 cm. (2287.) (XV. t. 8.)
105. *Vaskés*. Tüskés, teste hajlott. H. 11 cm. (2288.) (XV. t. 9.)
106. *Ua*. H. 8,9 cm. (2289.) (XV. t. 10.)
107. *Ua*. H. 8,6 cm. (2290.) (XV. t. 11.)
108. *Ua*. H. 8,1 cm. (2291.) (XV. t. 12.)
109. *Ua*. H. 7 cm. (2292.) (XV. t. 13.)
110. *Ua*. H. 7,5 cm. (2293.) (XV. t. 14.)
111. *Ua*. Törött példány. H. 4,3 cm. (2294.) (XV. t. 15.)
112. *Vaskés*. Tüskéje széles. Háta enyhén hajlott, éle azzal ellentétesen ívelt. H. 13 cm. (2295.) (XV. t. 16.)
113. *Vaskés*. Tüskés, teste hajlott. Éle a használattól erősen kopott. H. 11 cm. (2296.) (XV. t. 17.)
114. *Vaskés*. Tüskéje lefelé megtört, pengéje háromszög alakú. H. 12,5 cm. (2297.) (XV. t. 18.)
115. *Vaskés*. Tüskés, teste hajlott. H. 12,4 cm. (2298.) (XV. t. 19.)
116. *Ua*. H. 14,5 cm. (2299.) (XV. t. 20.)
117. *Ua*. H. 13 cm. (2300.)
118. *Ua*. H. 15,3 cm. (2301.) (XV. t. 21.)
119. *Vaskés*. Lapos tüskéjéhez kétoldalt szegecsekkel erősítették a markolatborító lemezt. 1 szegecs és 1 szegecslyuk látható a csonton. Teste hajlott. H. 17 cm. (2302.) (XV. t. 22.)
120. *Vaskés*. Tüskés, teste hajlott. H. 18,4 cm. (2303.) (XV. t. 23.)
121. *Ua*. Erősen sérült. H. 18,2 cm. (2304.) (XV. t. 24.)
122. *Ua*. H. 20,7 cm. (2305.) (XV. t. 25.)
123. *Vaskés*. Tüskés, teste hajlott. Markolatát vaspánt-karika szorította a tüskéhez. H. 20,7 cm. (2467.)¹⁵ (XVI. t. 1.)
124. *Ua*. H. 24,5 cm. (2468.) (XVI. t. 2.)
125. *Ua*. H. 16,2 cm. (2469.) (XVI. t. 3.)
126. *Ua*. H. 20,8 cm. (2470.) (XVI. t. 4.)
127. *Kés hüvelyének vas hegye*. H. 7,3 cm. (2471.) (XVI. t. 8.)
128. *Bronz tükör nyele*. Végén bozontos farkú ragadozó (farkas?) van. A nyél bordázott; előlapján 3 erősebb borda között 2 gyengébb, a hátlapján csak 3 erősebb látszik. A tükör lapja letört. A három részre törött nyelén égés nyomai láthatók. H. 16,7 cm. (2333.) (XVI. t. 5.)
- Meg kell még jegyezni, hogy a pilinyi leletek között még több vas karperec található. Ezek kora azonban meghatározhatatlan; épp úgy lehetnek késő vaskoriak is, mint szkítákoriak, ezért ezeket itt nem is vettem fel.

¹⁴ Közülük csak 1 db-ot találtam meg.

¹⁵ Az alábbi, 2467–2471 leltári alszámú tárgyak lelőhelyéül a leltári naplóban »Piliny-Leshegy? sír« van bejegyezve, vagyis a honfoglaláskori sírokból származóknak vannak nyilvánítva. Erre valószínűleg az adott okot, hogy a Hampel: i. m. XXIV. tábláján 2 példányukat a honfoglaláskori leletek között ábrázolták. Ezzel szemben az AK 9 (1873) kötetében leírt leshegyi sírokból ilyenek nem voltak. A 4. és 5. sírnál világosan »kis késekről« van szó (i. m. 22).

3. *Homokterenye—Kerekdomb.*¹⁶ A leletet — tévesen — mint Mátraszeléről származót ismeri az irodalom. A Dornay által közölt vázrajzon megjelölt hely — a Kerekdomb — azonban Homokterenye község határában fekszik.¹⁷

Csontvázas sírlelet. Mellékletei: bronz »tegezdzisz«, 35 db háromlú bronzy nyílhegy, vas karika (esetleg karperec) töredéke, 2 db gombalakú csont szíjelosztó, csontfaragvány töredéke, fenőkő. Párducz Mihály mutatott rá arra, hogy a hitelesítő ásatás során talált égett csontok valószínűleg egy másik hamvasztásos sírból származnak.¹⁸ A lelőhelyen korábban is jöttek elő leletek, így állítólag egy vas csákány is. (MNM. 34—35/1931.)

4. *Szurdokpuszti.*¹⁹ Ismeretlen eredetű lelet: Csonteskőz, vége egyszerűsített kampószerű madárfejet ábrázol; öntőkanál. (MNM. 14/1938—1—2.)

5. *Aszód.*²⁰ Ismeretlen eredetű lelet. 2 db háromlú bronz nyílhegy. (MNM.)

6. *Galgagyörk.*²¹ Ismeretlen eredetű lelet. Háromlú bronz nyílhegy. (MNM. 114/1870.)

Talán azonos korú és eredetű egy másik tárgy is, amely ugyanannak a személynek az ajándéka révén jutott a Nemzeti Múzeumba: »barna színű kögyöngy« (esetleg pasztagyöngy lehetett). (116/1870.)

7. *Penc—Téglaház-puszt.* A lelet megmentése Jakus Lajos penci általános iskolai igazgató érdeme, aki azt az ócskavastelepen a begyűjtött ócskavasból emelte ki. A lelőköri körülményekről annyit sikerült megtudnia, hogy a leletet mintegy 5 éve szántás közben az eke vetette ki a földből.

Egyélű kard. H. 63,5 cm, amelyből 14 cm jut a markolatra, 49,5 cm a pengére. Az egyélű törökkel, illetve késekkel azonos alakú, de nagyságánál fogva egyiknek sem nevezhető (XVII. t. 1—3). Teste hajlott. Pengéje a töve után kissé elkeskenyedik, de középen ismét szélesebb lesz. A felénél éri el a legnagyobb szélességét, majd a hegye felé egyenletesen keskenyedik. Markolatát kétoldalt csont- vagy falemez borította; 3 szegecs fogta ezt a markolat tövishez. A markolat végét és a pengét a markolattól elválasztó kereszttagot bronzból készítették. Az előbbi kampószerű madárfejet ábrázoló díszítmény. A görbe csőr igen hosszú nyúlt, majdnem teljes kört alkot, sőt visszakanyarodva érintkezik magával a fejjel. A fejen kidolgozták még a keretes, kidülledő, hosszúkás mandula alakú szemet, valamint mellette a csőr felső kávájának tövén levő viaszhárttyát. Utóbbit kiálló recés rész jelzi. A bronz kereszttagon a penge fokánál ugyancsak találunk az előbbi madárfej szeméhez hasonló részt, amely erősen kiáll a díszítményből. Vele szemben az él mellett a díszítmény kis karikát képez, amely lehet, hogy madárécsőrt, az egész díszítmény pedig igen csökevényes madárfejet akar ábrázolni. Az eredeti alak ebben az esetben azonban igen eltorzult. A karika mellett a díszítmény felületéből egy háromszög alakú kis rész kitört. Nem állapítható meg, hogy szándékosan távolították-e el ezt, vagy véletlenül törött-e ki. Előbbi esetben a kis karikának a kampós csőr voltát akarták szemléltetővé tenni. A díszítményeket csak az előlapjukon dolgozták ki, a hátlapjuk sima. A markolat végén ülő madárfejen néhány helyen újabb eredetű reszelés által okozott sérülés látható.

8. *Acsa—Zsidódomb.* 1932-ben Fettich Nándor irányítása mellett egy *halomsírt* tártam fel. A halom alatt kamrasír volt, benne 34—38 éves nő nyújtott csontváza. Utóbbinak melléklete nem volt. A halom földjéből a sírnál magasabb rétegből 1 db háromlú bronz nyílhegy került elő (a háború alatt elvesztett).

9. *Szanda.* Ismeretlen eredetű lelet. *Vas csákány.* Teste íves, foka négyszögletes átmetsetű és a végén kissé megvastagodó. (Palóc Múzeum. 51.631.) (I. t. 14.)

10. *Cserhátszentiván.* A lelet lelőköri körülményei ismeretlenek. Még 1891-ben ajándék útján jutott a balassagyarmati (jelenleg Palóc) Múzeumba. A lelőhely nem teljesen biztos.

1. *Vas zabl.* Szájrésze két csuklósan összekapcsolt tagból áll, amelyek oldalt karikában végződnek. Az egyenes, középen széles és lapos, végeiken rúdszerű és kúpos gombban végződő oldalpalcák szilárdan vannak a szájrészhez szegecselve. Az oldalpalcákon 2—2 kis lyuk van. Sz. 18 cm; az oldalpalcák h. 15,4 cm. (53. 53. 1.) (XII. t. 12.)

¹⁶ B. Dornay: Der skythische Fund von Mátraszele bei Salgótarján. PZ 19 (1928) 340 skk. — N. Fettich: Bestand ... 520. — Fettich N.: A garcsinóvói szkíta lelet. AH XV (Budapest 1934) 45. 12. t. — Arch. Ért. 43 (1929) 95, 17. t. — M. Párducz: Acta Arch. Hung. 4 (1954) 56.

¹⁷ B. Dornay: i. m. 2. kép.

¹⁸ M. Párducz: i. m. 56.

¹⁹ Ghillány É.: FA 5 (1945) 48 skk. 1 t., 1, 2.

²⁰ Hampel J.: A bronzkor emlékei Magyarhonban. (Budapest 1886) 27 t., 12, 13. — N. Fettich: Bestand ... 512.

²¹ Hampel J.: A bronzkor ... 2, 164. — Nagy G.: BpR 8 (1904) 109. — Nagy Géza csontvázas sírokról tesz említést, de az általa hivatkozott sírok — 1. AK 6 (1886) 111. — és a fenti leletek közötti összefüggés nem biztos.

2. *Vas zabla*. Az előbbi párja, azzal egyező is, csak kettétörött. Az oldalpalcák h. 16,3 ill. 15,7 cm. (53. 54. 1.) (XII. t. 13.)

A lelet valószínűleg páros lósírból származhat.

11. *Benczurfalva*.²² Az 1876. évi budapesti Ősrégészeti Kongresszus kiállításán Pintér Sándor gyűjteményében szerepelt egy szkítakori egyélű vas tör. Bár a katalógusból kétséget kizáróan nem állapítható meg, a lelőhelye minden valószínűség szerint Dolány (mai nevén Benczurfalva). Ezt a kardot később Hampel, majd utána Fettich is tévesen mint Pilinyről származót említette.

Pintér Sándor hagyatékából a Palóc Múzeumba jutottak az alábbi leletek, amelyek ugyancsak szkíta-koriaknak tekinthetők:

1. *Bronz kantár-rózsa*. Hátlapján 2 fül van. Átm. 7 cm. (50. 360. 13.)²³ (XVIII. t. 13.)

2. *Bronz kantár-rózsa*. Hátlapján 2 fül van.

Átm. 5,9 cm. (50. 362.) (XVIII. t. 14.)

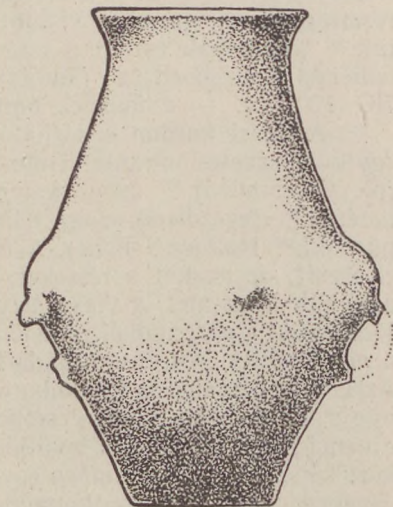
3–7. *Bronz kantár-rózsa*, 5 db. Hátlapjukon 1 fül van. Átm. 4,6–4,9 cm. (50. 363–367.) (XVIII. t. 15–19.)

12. *Kazár-Bányatelep*.²⁴ Ismeretlen eredetű lelet. Nagyméretű *pecsétlő* (pintadera). Eredetileg téglalap alakú lehetett; két vége és nyele letörött. Felületén sorokba rendezett erősen bemélyített háromszögek alkotják a mintát. H. 5,4 cm; sz. 5 cm. (Palóc Múzeum. 51. 36.) (XVIII. t. 12.)

Meg kell említeni, hogy ugyanerről a lelőhelyről egy kettősen csontkakúpos testű urnát is ismerünk. Hasának alsó részén 2 fül van. Az urnában hamvak és egy egyfülű bögre volt. Az urna alakja bizonyos tekintetben emlékeztet már a »villanova« jellegűekre, bár különösen a füleinek elrendezésében még korábbi párhuzamokra utal. A benne talált bögre korai vaskori alak. (Palóc Múzeum. 51. 34. 1.) (10. ábra.)

13. *Ságújfalu*. Ismeretlen eredetű lelet. Kis bögre. Tojásdad teste kis talpon áll. Nyaka igen rövid, szájereme kifelé áll. Testének egyik keskenyebb oldala csecsé kialakított; ezen keresztül a belsejébe lyuk vezet. A vele szemben levő oldalon hármaskidudorodásszerű fogantyú van. M. 7,3 cm; pá. 4,3 cm; fá. 3,4 cm. (Palóc Múzeum. 50. 437.) (XVIII. t. 2.) Ez is, miként a nógrádkövesdi 11. sírból való magasfülű bögre, kis gyermek szoptatására szolgált. Talán nem tévedünk, ha e párhuzam alapján ezt az edényt is szkíta-korinak tekintjük.

14. *Nagylóc*. Ismeretlen eredetű lelet. *Vas lándzsahegy*. Fűzfalevelalakú. Hegycsonka. H. 27,8 cm. (Palóc Múzeum. 53. 66. 1.) (XVI. t. 9.)

10. ábra

A fent felsorolt, de korábban nem ismertetett leletek közül elsősorban is a penci karddal kell foglalkoznunk (XVII. t.). A fegyver alakja, az egyélű, hajlott test, ismert a Kárpát-medence szkíta-kori leletanyagában, e tanulmány keretében is említettük a benczurfalvai tört. Hasonló hajlott testű kések, a most ismertetett pilinyieken kívül is ugyancsak gyakoriak, sőt jellegzetesek a szkíta anyagra (Muhi—Korcsmadomb, Meszes,²⁵ Csanytelek,²⁶ Szen-

²² J. Hampel: Catalogue... 49, 34. kép. — Arch. Ért. 13 (1893) 386. — N. Fettich: Bestand... 511.

²³ A Múzeum régi leltári naplója mint bronzkorvégi, korai vaskori raktárleletből származót említi. Ez azonban nem biztos, sőt nem is valószínű.

²⁴ Dornay B.: Salgótarján és vidéke őskorához. (Salgótarján 1926.) 11, 1. t., 21. 2 t., 6, 7.

²⁵ Mindkettő: Leszih A.: FA 1–2 (1939) 3 t., 24, 25., 28; 4 t., 24, 28.

²⁶ Arch. Ért. 1944–45, 28 t., 2.; 32 t., 5.

tes—Vekerzug,²⁷ Hetény (Chotin)²⁸. A penci kard mégis több tekintetben egyedülálló. Már a 63,5 cm hossza is felülmúlja az összes többi ismert darabot; éppen a nagysága alapján törnek nevezni nehezen lehetne. Még leginkább megközelítik a Muhi—Korcsmadomb 10/a). sírjából való (33,5 cm),²⁹ a gyöngyösi (kb. 36 cm),³⁰ a benzurfalvai (40 cm) és a szentes—vekerzügi temető 120. sírjából való (39,5 cm)³¹ példányok. Mindamellett legfigyelemreméltóbb a penci kardon a markolat kiképzése. Ennek madárfej alakú végződésére csak egy példát ismerünk, az előbb említett szentes—vekerzügi példányt, azonban utóbbin ezt csontból kidolgozva találjuk. A penci kard keresztagjának alakja is lényegesen eltér a töröknél szokásos szívalaktól. A vas pengének bronz keresztaggal való szerelése viszont szintén ismert; a miriszlói törön is ezt találjuk.³² Ugyancsak ismert a szkíta török lapos markolatnyújtványának csontlemezzel való borítása (Muhi—Korcsmadomb 10/a). sír, Szentes—Vekerzug 76., 120. sír. — a falemez borítás ugyancsak feltételezhető).

A penci kardon is látható madárfej, amint tudjuk, a szkíta állatstílus egyik jellegzetes mintája. Ünös-üntalan találkozzunk vele, térkitöltő szerepben (pl. Garcsinovó),³³ egyes kompozíciók részleteiként (Komárom megyei³⁴ és hetényi³⁵ »tegedzisz«), vagy néhány esetben önálló díszítményként (Szurdok-püspöki,³⁶ Hetény,³⁷ Penc). A mi kardunkon a madárfej alakja ugyan erősen eltorzult, de azokat a részeket, amelyeket általában ki szoktak hangsúlyozni, a kidülledő szemet, a viaszhátyát és a kampós csőrt, itt is jól érzékeltették. Különösen a garcsinovói préselőmintán, az állatalakok lábai között, úgyszintén a griff bóbítáján látható madárfejek részletei szolgáltatnak jó párhuzamokat. Az előbbieket szeme is kidomborodó, keretezett, megközelítően mandula alakú, míg a viaszhátya minden esetben zsinórszerűen kiképzett, ami erősen hasonlít a penci kard madárfején levő kidolgozásához. A csőrnek eltúlzott, szinte teljes kört képező alakja feltűnően egyezik a penci és a szentes—vekerzügi markolatvégeken, annak ellenére, hogy más-más nyersanyagból készültek. E két fegyver markolatának kiképzése azonos elgondolás eredménye. A közöttük fennálló alakbeli eltérések jelentős része a nyersanyag különbözőségére is visszavezethető. Mindkettő a Kárpát-medence szkíta művészetének jelentősebb darabjai közé tartozik.

Abban, hogy a fenti két esetben a csőr karikát alkot, nem tudom, nem kell-e gyakorlati rendeltetést sejtenuünk, vagyis azt, hogy abba szíjat vagy zsinórt fűztek.

A penci kard keresztagját illetően, annak csak egyes részletei engednek igen eltorzult madárfejre következtetni.

A nógrádi dombvidék fent felsorolt leletei különben teljes mértékben beleilleszkednek a Kárpát-medence szkíta-kori anyagába. A kétélű pilinyi

²⁷ M. Párducz: Acta Arch. Hung. 4 (1954) 7 t., 24. 8 t., 4 stb.

²⁸ M. Dušek: Skýtske birituálne pohrebište v Chotíne na Slovensku. AR 5 (1953) 59. k.

²⁹ Leszih A.: i. m. 3 t., 24.

³⁰ Arch. Ért. 28 (1908) 45, 2 t., 5.

³¹ Párducz M. kéziratban levő tanulmánya. E tanulmányban foglaltak rendelkezésemre bocsátásáért, valamint egyéb, a jelen dolgozatomban megjelenését előmozdító segítségéért ezúton fejezem ki hálás köszönetemet.

³² Roska M.: Erdély régészeti repertórium. I. Óskor (Kölozsvár 1942) 183. 221. k.

³³ Fettich N.: A garcsinovói ... 1—4 t.

³⁴ Uo. 9 t., 2.

³⁵ M. Dušek: i. m. 76 k.

³⁶ Ghillány É.: i. m. 1 t., 1.

³⁷ M. Dušek: i. m. 78 k.

és az egyéltű benczurfalvai tört már Hampel is tárgyalta, a párhuzamok is közismertek (Szirmabesenyő,³⁸ Árdánháza,³⁹ Erked, Maroscsapó, Nagyenyed—Cinegetelek, Nagyenyed—Sétatér,⁴⁰ illetve Gyöngyös, Miriszló, Magyarborosbenedek).⁴¹

A pilinyi hajlott hátú kések, mint már említettük, jellegzetesek a szkíta leletanyagra. Közülük azok érdemelnek különösebb megemlítést, amelyeken megmaradt a markolatot a tüskéhez odaszorító vas karika is, különösen azért, mert ezeket az anyag összekeveredése következtében Hampel honfoglaláskoriaknak vélte (XVI. t. 1—4).⁴² De ugyanezt a megoldást találjuk a muhi—korcsmadombi 10/a sír már említett késének az esetében is, amely viszont kétségtelenül szkíta-kori. A szorító pántok különben egy lemezdarab összehajlítása útján készültek.

A pilinyi vas késhüvelyvég (XVI. t. 8.) a szentes—vekerzúgi 120. és 142. sír hasonló leletei alapján volt a szkíta-korba keltezhető.⁴³

A háromélű bronz nyílhegyek igen közönségesek. A mi esetünkben annyi a jelentőségük, hogy három lelőhellyel gyarapították a szkítaság itteni megtelepedésére vonatkozó adatainkat.

A homokterenyei (mátraszelei) díszes »tegezdisz« közismert.

Bő párhuzamaik következtében nem kell bővebben tárgyalnunk a szandai, és pilinyi csákányokat (I. t. 14, XVI. t. 6—7.).

A pilinyi 2 fűzfalevél alakú lándzsahegy (XV. t. 1—2.) korának a meghatározását a hasonló gyöngyösi,⁴⁴ szentes—vekerzúgi⁴⁵ és nyárádszentbenedeki⁴⁶ példányok tették lehetővé. A harmadik, erősen sérült példánynak (XV. t. 3.) a szkíta emlékek közé való besorolása nem kétségtelen. A lándzsát kétrét behajlították, márpedig ez a kelták temetkezésénél volt szokásban. A nagylóci lándzsa is a fűzfalevélhez hasonló alakja révén lenne ide sorolható (XVI. t. 9.).

A cserhátszentiváni zablapár (XII. t. 12—13.) páros lovas temetkezésre vall. A zablák alakja nagyjából megegyezik az újabb időkben egyre nagyobb számban megismert példányokéval (Szentes—Vekerzúg,⁴⁷ Gyöngyös,⁴⁸ Mezőnyék, Diósgyőr,⁴⁹ Nyírmártonfalva, Nyíregyháza,⁵⁰ Hetény⁵¹). Az egyenes oldalpálcáik révén mégis az általánostól eltérő változatot jelentenek. Legjobban hasonlít hozzájuk a hetényi 22. sír példánya. Utóbbi még abban is megegyezik az általunk bemutatottakkal, hogy az oldalpálcái közepén aránylag szélesek és a kantár szíjazatának átfűzésére szolgáló nyílások nem alkotnak félig kiálló hurkot, hanem csak a pálcá testén levő kis kerek lyukak alakjában jelentkez-

³⁸ Arch. Ért. 17 (1897) 20, 10 k.

³⁹ J. Eisner: Slovensko v pravěku. (Bratislava 1933) 165. 18. k., 6.

⁴⁰ Utóbbi négy lelőhely: Roska M.: i. m. 91, 186, 224, 225 képek.

⁴¹ Uo. 173 k.

⁴² Hampel J.: A honfoglaláskor hazai emlékei. (Budapest 1900) 526.

⁴³ Párducz M. kéziratban levő tanulmánya.

⁴⁴ Arch. Ért. 28 (1908) 44. 2 t., 4.

⁴⁵ M. Párducz: Acta Arch. Hung. (1954) 19 k., 1—2.

⁴⁶ Roska M.: i. m. 246 k., 1.

⁴⁷ Arch. Ért. (1944—45) 43 t., 9; 45 t., 12. — M. Párducz: Acta Arch. Hung. 2 (1952) 48 t., 6; 49 t., 1 stb. — M. Párducz: Uo. 4 (1954) 2 t., 13; 3 t., 8; 12 t., 2.

⁴⁸ Arch. Ért. 28 (1908) 44. 2 t., 6—9.

⁴⁹ Utóbbi kettő: Gallus S.—Horváth T.: A legrégebbi lovasnép Magyarországon. (Diss Pann. II. 9. Bpest 1940) 67 t., 3—6; 67 t., 1—3.

⁵⁰ Utóbbi kettő: M. Párducz: Acta Arch. Hung. 2 (1952) 65 t.; 64 t., 5.

⁵¹ M. Dušek: i. m. 59. 79. kép.

nek. Az oldalpálcáik gombos végződését látjuk viszont a gyöngyösi és a hetényi 40. sírból való példányon.

Lószerszám tartozékai lehettek a benzurfalvai kantár-rózsák is (XVIII. t. 13–19.). A szentes–vekerzúgiakhoz képest aránylag laposak. Az öt kisebb példány abban tér el az utóbbiaktól, hogy csak 1 fülük van a hátlapjukon. Ennek ellenére a kétfülű példánnyal való összetartozásuk miatt a szkíta-kori anyaghoz számíthatjuk ezeket is.

Mind a pilinyi tükörről (XVI. t. 5.), mind párhuzamai jól ismertek a szakirodalomban. Legközelebb áll a példányunkhoz a makkfalvi tükör, ugyanis ezen sincs a nyél és a tükör közé szarvas-alak közbeiktatva.⁵² A nyél farkas-alakban való végződését találjuk még az oláhzsákodi, pókafalvi,⁵³ muhi tükörön és a miskolc–dudujkai töredéken is.⁵⁴

Bronz és vas karperecek általánosak a Kárpát-medence szkíta temetőinek anyagában. Ilyeneket Nógrádban is találunk, bronzból: Nógrádkövesden és Pilinyben (XII. t. 2–3., 11., XVI. t. 12.), vasból: Homokterenyén (Mátra-szelén). Egy pilinyi nagyobb méretű, kúpos végű bronz karperec (XVI. t. 10.) párhuzamait Erdélyből ismerjük, pl. Kajántóról és a piski sírokból.⁵⁵

Pilinyből különösen nagy számban ismerünk tekerces függőket. Ezek bronzból készült tömör példányok, közülük sok elektronnal borított (XIV. t., XVI. t. 11.). A kúpos fejű példányokra párhuzamokat találunk a hetényi temető anyagában.⁵⁶ Más alakúak a nógrádkövesdi 5. sír függői (XII. t. 1.). Ezekhez igen közel áll a tápiószentmártoni aranyszarvassal együtt lelt, elektronnal készült példány; velük azonban csak a csanyteleki 1. sírban leltek.⁵⁷

A Pilinyben és Nógrádkövesden talált paszta-, üveg-, borostyán- és Cyprea gyöngyök (XII. t. 4–6., XIII. t. 13–20.) még az alakjukat illetően is pontosan megfelelnek a többi Kárpát-medencei temető hasonló példányainak. Ezen a téren párhuzamként felhozhatjuk a hetényi,⁵⁸ szentes–vekerzúgi,⁵⁹ csanyteleki és kunszentmárton–jaksori temetőket.⁶⁰

A pilinyi pecsétlőkről, amelyeket sokáig bronzkoriaknak véltek, bebizonyosodott, hogy szkíta-koriak. Ma már több temetőből, így Szentes–Vekerzúgról,⁶¹ Csanytelekről⁶² és Hetényből⁶³ és amint láttuk, Nógrádkövesdről is ismerünk ilyeneket (XII. t. 7–8.). A kazári, háromszögekkel díszített nagyméretű példányhoz (XVIII. t. 12.) hasonlók Tápiószelén⁶⁴ és Hetényben voltak találhatóak.⁶⁵

A szurdokpüspöki öntőkanál hitelesítése szempontjából igen fontos, hogy 2 hasonló eszköz a szentes–vekerzúgi 69. sírban is volt található.⁶⁶ A ho-

⁵² Roska M.: i. m. 180 k.

⁵³ Utóbbi kettő: Roska M.: i. m. 251, 282 k.

⁵⁴ Utóbbi kettő: Leszih A.: i. m. 78. 7. k., ill. 76. 5. k.

⁵⁵ Roska M.: i. m. 143, ill. 278–279 képek.

⁵⁶ M. Dušek: i. m. 79 k.

⁵⁷ Arch. Ért. (1944–45) 27 t., 1–2.

⁵⁸ M. Dušek: i. m. 71. k.

⁵⁹ M. Párducz: Acta Arch. Hung. (1954) 8 t., 10, 16–20, 24; 23 t., 3–22, stb.; 24 t., 6.

⁶⁰ Utóbbi kettő: Arch. Ért. (1944–45) 31 t., 4, ill. 34 t., 4.

⁶¹ M. Párducz: i. m. 28 t., 7.

⁶² Arch. Ért. (1944–45) 30 t., 4–6.

⁶³ M. Dušek: i. m. 72 k.

⁶⁴ Magyar Nemzeti Múzeum. Nincs ismertetve.

⁶⁵ M. Dušek: i. m. 72 k.

⁶⁶ M. Párducz: i. m. 21 t., 7–8.

mokterenyei fenőkőre Muhiról vannak analógiáink.⁶⁷ Végül a Nógrádkövesden lelt kettősen kúpos orsógombok (XII. t. 9—10.) ugyancsak általánosan elterjedt alakok.

A szentes—vekerzügi temető 26., 27., 31., 76. és 112. sírjában mocsári csigahéjakat találtak.⁶⁸ Ezzel kapcsolatban rá kell mutatnom arra, hogy a nógrádkövesdi 17. sírban, a gödör egyik sarkában 46 db volt belőlük. Ezek nem voltak közvetlen mellékletek, magasabban is voltak a sír fenekénél. Ennek ellenére a sírbahelyezésük minden bizonnyal a temetési szertartáshoz tartozhatott. Ugyancsak voltak csigahéjak a 22. sírban is. Faszén nyomait szintén meg lehetett figyelni Nógrádkövesden a 11. sírban. A 11. és 21. sírban pedig a sír fenekén nagyobb kőlap volt. Utóbbiak ugyancsak ismert jelenségek.

A kerámiát illetően a vidékünkről csak Nógrádkövesdről áll rendelkezésünkre kisebb anyag. Általában az ismert formák találhatók meg itt, így a magasfülű korongolt és korong nélkül megmunkált bögrék (XVIII. t. 4., 7., 10.), behúzott peremű tálak (XVIII. t. 1.), hordóalakú edények (XVIII. t. 3., 11.), végül kettős csontakúp alakú edények (XVIII. t. 8.). Mindezek párhuzamait bőségesen megtalálhatjuk az alföldi szkíta temetők anyagában. Ritkább már a 6. sír kis gömbölyű edénye (XVIII. t. 6.), de ehhez hasonló is ismeretesek Békéscsaba—Fényesről.⁶⁹

Fel kell azonban hívnom a figyelmet a nógrádkövesdi 11. sír egyik edényére (XVIII. t. 5.). Ez kis gyermek szoptatására készült. Űrtartalma 100 cm³ is éppen megfelel egy csecsemő egyszeri tejszükségletének. A vele lényegében azonos ságújfalusi edény (XVIII. t. 2.) is ezt a célt szolgálhatta (utóbbi űrtartalma 80 cm³). A fenti két példányon kívül ismerek még egy hasonlót a miskolci múzeumban Tiszaszentimre—Bekehalomról. A korát illetően utóbbi is a korai vaskorra keltezhető.⁷⁰ Minthogy az állattartást nagyban űző szkíták maguk is fogyasztották a tejet, sőt a lovaikat is fejték (görög jelzőik γαλακτοφαγοι, ὀπιημολγοι), igen könnyen elképzelhető, hogy a csecsemőik táplálásához is felhasználták azt.

Láthattuk mirdebből, hogy a nógrádi szkíta leletek teljes mértékben beilleszthetők a szkítaság Kárpát-medencei leletanyagába. Hasonló a helyzet a temetkezés módjait illetően. Itt is megfigyelhető a többféle szokás együttes alkalmazása. Csontvázaz temetkezések, mégpedig zsugorítottak voltak Nógrádkövesden; nyújtott Acsán, bár utóbbi szkíta-kori volta — közvetlen mellékletek hiányában — esetleg kétséges. Ez egyben halomsír is volt. Homokterenyén (Mátraszélén) is volt csontvázaz sír, de nem tudjuk, hogy nyújtott volt-e, vagy zsugorított. Hamvasztásos temetkezés — szórt hamvas — volt Nógrádkövesden, de erről tanúskodnak a pilinyi tükkörnyélen levő olvadásnyomok és a Homokterenyén talált égett csontok is. Végül lótemetkezésre vall a cserhátszentiváni zablapár.

A sírokra vonatkozólag közelebbi megfigyeléseket csak Nógrádkövesdről ismerünk. Uralkodó a csontvázaknak a jobb oldalra való fektetése (10 megfigyelt esetből 7, valamint további hasonló a koponyájának fektetése alapján 1). A leggyakoribb tájolási irány a Ny—K volt (7 eset), míg DNy—ÉK tájolást 2,

⁶⁷ Leszih A.: i. m. 2 t., 7—9; 3 t., 6.

⁶⁸ M. Párducz: i. m. 5 t., 10—11, 15, 17; 8 t., 26; 24 t., 8—11. — Párducz M. kéziratban levő tanulmánya.

⁶⁹ Arch. Ért. (1943) 10 t., 24; 11 t., 4.

⁷⁰ A kézirat lezárása után az esztergomi múzeumban is találtam egy korai vaskori szoptató edényt.

ÉK—DNy, É—D és ÉNy—DK tájolást 1—1 esetben figyelhattunk meg. Feltűnő a gyermeksírok sokasága.

A fentebb ismertetettek révén új megvilágításba kerül az Alföldtől északra eső területnek a szkíták által történt benépesítésének kérdése. Azt ugyanis már eddig is tudtuk, hogy a Mátra környékéről nem egy jelentős szkíta lelet származik, arról azonban, hogy a Mátra és a Börzsöny közötti nógrádi dombvidéken is bővebben található ilyenek, a szakirodalom még nem vett tudomást. A pilinyi temető jelentőségét sem lehetett az eddig ismertetett néhány tárgy alapján felmérni. A most közölt adatok révén azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a szkíták szállásterületének általunk ismert határát messze északra az Alföld pereme fölé tudjuk tolni. Ugyanakkor a nógrádi leletekben megtaláljuk azokat az összekötő láncszemeket, amelyek az alföldi lelőhelyeket a délnyugat-szlovákiaiakkal (Zseliz [Želiezovce], Nagymánya [Vel'ka Maňa], Hetény [Chotin]⁷¹) összekapcsolják. Különben is a nógrádi lelőhelyek a leletanyagukat illetően is, de főként a zsugorított csontvázas temetkezések gyakorisága révén a hetényi és a tápiószelei temetőkhöz állanak közel, amelyek között területileg is helyet foglalnak.

Ha már most figyelembe vesszük a mai Magyarország északi és Szlovákia déli részéről származó leleteket is (Kassa [Košice],⁷² Meszes, Szendrő,⁷³ Méhi [Mehy],⁷⁴ Kiszellő [Malé Zlievce], Devicse [Devičie]⁷⁵) megállapíthatjuk, hogy az itt elterülő egész dombvidék, akárcsak a Kisalföld, a szkíták által lakott volt. Hogy pedig a megtelepedésük nem volt csekély, azt éppen a nógrádkövesdi, de még inkább a pilinyi temető nagy kiterjedése is bizonyítja.

A leletek sokasága révén nyilvánvalóvá válik egyébként az is, hogy a délszlovákiai és észak-magyarországi területeken, amelyeken a korai vaskor elején a pilinyi kultúra II. szakasza volt honos, e kor végén a korábbi lakosságot éppen a szkíták váltották fel. Erre utal különben a hivatkozott kazári urna »villanova«-szerű alakja is, valamint egy, a legújabban megmentett balassagyarmati urnasír is, amelyben hasonló kisebb urna és egy felcsúcsosodó peremű tál volt együtt.⁷⁶

A szkíták ideérkezésére közelebbi adatok különben még nem ismereteseek a területünkről. Az itt tartózkodásuk alsó határának, annak az alapján, hogy Nógrádkövesden is, Pilinyben is a szkíta temetőben kelta sírok is voltak, amely utóbbiak már LT C időbe keltezendők, legalább is a III. század elejét kell megállapítanunk.

Patay Pál

⁷¹ B. Benadik: i. m. 678. 315 k.

⁷² M. Párducz: Acta Arch. Hung. (1952) 152. 3. k.

⁷³ Leszih A.: i. m. 79 sk.

⁷⁴ Loysch Ö.: MKÉ 3 (1909) 142 skk.

⁷⁵ B. Benadik: i. m. 678. 315 k.

⁷⁶ Palóc Múzeum. (Balassagyarmat.) Nincs ismertetve.

A pomázi római sírkő

A CIL III 3642 sz. alatt a következő feliratot közli:
Pomasz prope Pestinum,

T. FL. T. FIL. C.../AGRIPINIEN si.vet.leg.ii AD MISSO honesta mis/
SIONE. VIX. A.../T.FL.SENECA.../PRIMITIVAE.I.../VIVAE.T.FL.../
VERVS.FI...

2. sorban N és I, 4. sorban V és I, 5. sorban N és E, 6. sorban M és I betűk vannak ligálva. Kiegészítését mint látjuk a 2. és 3. sorokban kísérli meg a Corpus.

A MNM-Történeti Múzeum Adattárában, Járdányi—Paulovics István hagyatéki anyagának rendezése közben egy pomázi lelőhelyű mindkét lapján faragott sírkő fényképeit találtuk meg, (XIX. t. 1., 2.), amelyet azonosítani tudtunk a fenti CIL felirattal.¹

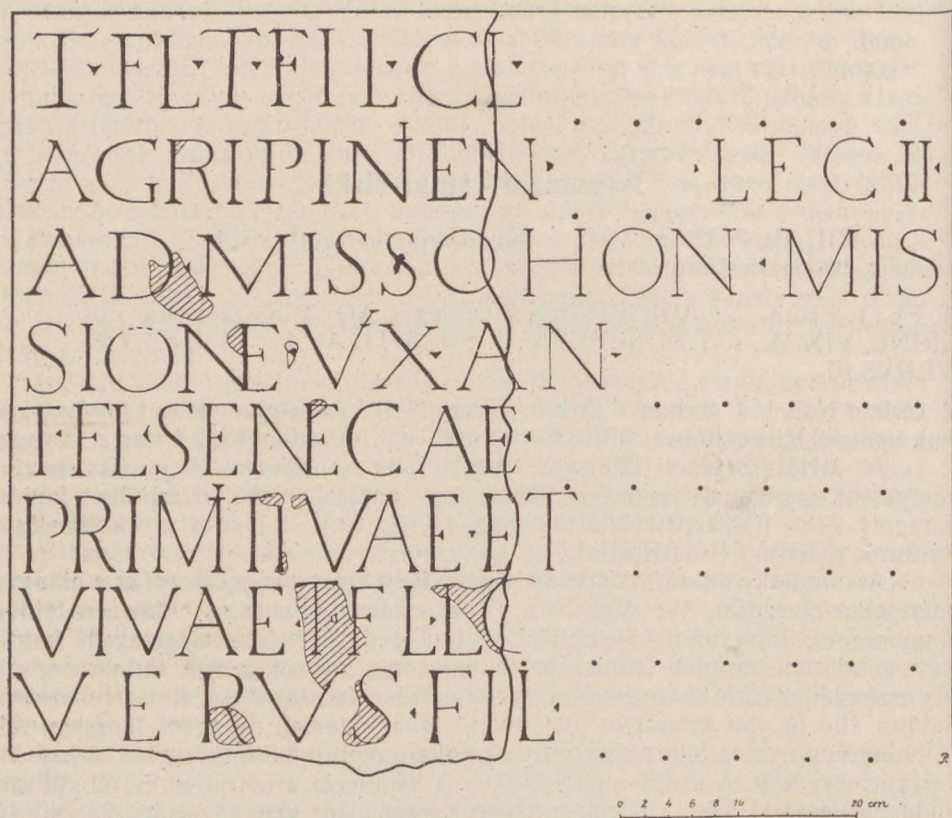
Alkalmunk volt a töredékes sírkövet a helyszínen megtekinteni és a hiányzó méréseket elvégezni. M: 109, Sz: 57, V: 23 cm. Feliratos oldala eredetileg nagyméretű, több mezős beosztású volt. Töredékében ma megmaradt balról egy gondosan hornyolt torus—trochilus—torus tagból felfelé induló oszlop. Az oszloplábazattól 14 cm távolságra, 42×25,5 cm-es kissé bemélyített mezőben jobbra álló ló van kifaragva, bal mellső lábát felemeli, nyugodt lépésben áll. A ló hátán a nyereg fölött hosszú nyeregtakaró (ephippium) csüng alá. A farhám szíja jelezve van. A ló feje már letörött. A képmezőt a feliratos résztől stilizált inda választja el. (Sz: 10 cm, indapárok egymástól való távolsága 24 és 23,5 cm.) A sírkőtöredék szélét baloldaltól borostyán inda keretezi. (Levelek H: 7, Sz: 5,5 cm, egymástól 14 cm távolságra.) A hármashornyalattal keretezett mezőben felirat van (Hornyalat Sz: 4,5 cm feliratos mező mai állapotban: 37×55 cm.) Apróbb sérülésektől eltekintve a felirat ma is igen jó megtartású annak ellenére, hogy az időjárás viszontagságainak igen hosszú ideig volt kitéve. A betűk formáit igen szépen megmunkálták. A gondosan rajzolt hasták erőteljes talpakban végződnek. A betűk nem egyforma magasak. Általában a T betűk valamivel magasabbak a többinél, P betű nem záródik.² Hátoldalán a feldara-

¹ MNM Adattár 58. P. II. — A sírkő fényképeire B. Thomas Edit hívta fel a figyelmemet, amiért ezúton is köszönetet mondok. — A közelebbi lelőhelyre vonatkozólag is találtunk ugyanitt adatokat Gallus Sándor és Sashegyi Sándor 1937-ből származó jelentéseiben, melyek szerint Pomázon, a volt Teleky kastély — ma Állami Gyermekotthon — kertjében került elő sírkőtöredékünk, amelyet a közeljövőben be fognak szállítani a szentendrei Ferenczy Károly Múzeumba. MNM Adattár 81. P. II., 101. P. II.

² 1. sor = 6, 2. sor = 5, 3. sor = 5,2, 4. sor = 5, 5. sor = 5,5, 6. sor = 5, 7. sor = 5, 8. sor = 5,3 cm magas. — A 3. sor D és M, 7. sor T és F, 8. sor R és S betűi között sérülések vannak. — A 3. sor második S betűjén ferde átvágás látszik.

bolt töredék méreteihez illően házaspár derékig látható képe van másodlagosan kifaragva.

Feloldásunk szerint a sírkőtöredék szövege a következő:

11. ábra

T(ito)·FL(avio)·T(iti)·FIL(io)·C[l(audia)]/
 AGRIPINIEN(si) [eq(uiti) Leg.(ionis) II.]/
 AD. (iutricis) MISSO [hon.(esta)nis]/
 SIONE. VIX(it)·AN(nos) [.]/
 T(ito)·FL(avio)·SENECAE [.]/
 PRIMITIVAE [.]/
 VIVAE.T(iti)·FL(avii)·L [.]/
 VERVS. FI[l(.)]/

Titus Flavius -nak, Titus fiának, ki a Claudia tribushoz tartozik, Colonia Claudia (Ara) Agripiniensiumból (Köln) való, aki a II. Legio Adiutrix elbocsáttott lovasa (?) volt, élt? valamint (fiának?) Titus Flavius Senecának és . . . Primitivanak és a még életben levő -nak, nek állították, Titus Flavius L és Verus, fiai . . .

Az egész feloldás és kiegészítés alapjául a 4. sor elején kezdődő SIONE és a 3. sortörédék végén levő MISSO szavak szolgáltak. Ugyanis ezekből önként adódott a *missus honesta missione*, — becsületben elbocsátott — formula.³ Az így kapott teljes szélesség alapján most már haladjunk soronként. 1. sorban T. Flavius római polgár, Col. Cl. Ara Agripiniensiumba (Köln) való, tehát a Claudia tribus-ba való sorozásához nem fér kétség.⁴ Megkísérrelhetjük T. Flavius cognomenjét megkeresni. Tekintettel arra, hogy az elsőszülött fiú az apa cognomenjét örökli, az 5. sorban szereplő T. Fl. Seneca-t véve alapul igen valószínűnek látszik, hogy az apa is Titus Flavius Seneca volt. Természetesen ezt a kísérletet csak feltételezeten jelölhetnénk be, a hiányzó 6 betű helyére.⁵ A 2. sorban kiegészítettük a sortörédék végén félig még meglevő N betűt, utána pontot majd eq. Leg. II. kiegészítést jelöltünk be. Ahhoz, hogy ezt elfogadhassuk, ismét a legbiztosabb 4. sort kell megvizsgálnunk. Tudjuk, hogy missiciusokat a legváltozatosabb csapattestekben, a birodalom bármely pontjáról, bármilyen korú katonák között elég nagy számban találunk.⁶ Azt a rövid időközöt jelölték így, amikor a kiszolgált katona tényleges szolgálatát ugyan már kitöltötte, azonban a veteránusok közé még nem számított, vagyis csapattestébe még visszahívható volt. A *missus honesta missione* mellett a csapattest mindig fel van tüntetve. Az ala katonáknál a m. h. m. után jelölik, míg a cohors és légiós katonák sírkövein felváltva fordul elő. Kötöttebb szabályt tehát itt nem tudnánk felállítani. A 3. sorban kezdődő első két betű AD. Már a D betű alsó fele sérült, úgy hogy nem látszik, vajon az AD és a MISSO között van-e punctum. Miután admissionnak semmi értelme nincsen, mi bejelöltük a punctumot. Ezek szerint az AD csakis az előző 3. sorhoz tartozó csapattest nevének része lehet. Tekintettel az Aquincum környéki lelőhelyre, a Leg. II. Ad. kiegészítés valószínűnek látszik. Így jutottunk el végülis a 2. sor kiegészített végéhez, ahol a sor végét Leg. II.-re jelöltük. AGRIPINIEN. és Leg. II. között, már csak két betűnyi hely marad az illető rangjelzésére. A lovasábrázolás későbbiekben tárgyalandó párhuzamait figyelembe véve, nyilvánvaló, hogy csakis lovas-katonával, *eques-szel* állhatunk szemben.⁷ A 4. sorban T. Flavius... életkorát tekintve feltételezhetjük a szokásos VIX. AN. formulát. VI ligálva, X után

³ PW—RE. XV. 2052, 2053.

⁴ PW—RE. II. 900.

⁵ A Seneca név a birodalomban igen gyakori volt, főleg a dunai tartományokban: CIL III 3114 (Arba), 4577 (Vindobona), 5067 (Triebendorf), 5598 (Laufen), 7437 (Nicopolis ad Istrum), 7451 (Kutlovica), 7803 (Apulum), 8132 (Semendria), 9379 (Salona), 10369 (Puszt-Geller), 10434 (Aquincum), 11583 (Virunum), 12649 (Arcar), 12763 (Zenica), 13464 (Petronell). — Más tartományból vö. ILS 2736 (Sevilla), 2737 (Firmi Picensi), 3082 (Pisauri), 3455 (Schwepenburg), 5674, 7363 (Sicca Veneriae = EL Kef).

⁶ Missicius ala katonák: CIL III 2065, 14039, XIII 7024, 8558, 8671, 11709. — ILS 305, 9138. — A. Anz. 24 (1909) 290. — Fr. Vollmer: Inscriptiones Bavariae Romanae (München 1915) 264 sz. — Missiciusok cohorsokban: CIL XIII 7515, 8593. — ILS 2028, 2034, 2049, 2097, 2098, 2101, 2103, 2104, 2109, 2110, 2117, 2124, 2165, 2567, 2568, 9062. — Missiciusok legiós-katonák között: CIL III 3571. — ILS 2035, 2247, 2251, 2254, 2260, 2267, 2300, 2301, 2302, 2304, 2311, 2312, 2313, 2316, 2321, 2324, 2339, 2347, 2463, 2472, 2666, 6855, 6957, 7078, 7531, 9085. — Missiciusok — *eques singularisok* között: ILS 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 4833. — Missicius-juttatásban: Margitszigeten előkerült sírkő CIL III 6461. — Tompa F. — Alföldi A. — Nagy L.: Budapest története I. Budapest az ókorban (Bpest 1942) 496, 62 j. — Missicius—egyéb: ILS 2022, 2905.

⁷ Ismerjük Óbudáról Aurelius Messius eq. sírkövét, aki a leg. II adiutrixban szolgált. Ltsz. MNM 47/1882; Arch. Ért. 10 (1890) 233. — Továbbá: C. Marius L. f. eq., a leg. I.-ből. — H. Hofmann: Römische Militärgabsteine der Donauländer (Wien, 1905) 13. 6 k.; C. Vettius Q. f. eq., a leg. VIII Aug.-ból, uo. 15. 7 k., ezen a sírkövön a két állítóval együtt három eq. szerepel a légióból. Az előbbi lelőhelye Bonn, míg a másik Zollfeldből származik.

punktum. Az A betű majdnem hiánytalanul megvan, jobb alsó hastáját kiegészítettük, utána N betűt jelöltünk. A 4. sor végét esetleg ET-re lehetne kiegészíteni, mivel a következő sorban kezdődő névfelsorolások ezt megindokolják. Az AN és ET között 3 betűnyi távolság van. Életkort jelző számot nem jelölhetünk, minden esetre figyelembe kell vennünk, hogy T. Flavius... a m. h. m. adományozásakor legkevesebb 25 évet már kiszolgált, így legjobb esetben is 45–50 év körüli lehetett. Az 5. sorban T. Flavius Seneca után valószínű ET és még egy rövid név következett. Lehetséges, hogy a sor végén is T. FL. állott, azonban ezt nem tudhatjuk biztosan. Amennyiben így volt, akkor ez a másodszülött fiú neve lehetett, aki már anyja cognomenéből képezte nevét, ami azt általános szabályoknak meg is felelt. A 6. sorban PRIMITIVAE.ET után ismét név következik. A 7. sor VIVAE szava alapján csak e legutolsónak említett van a sírkő állításakor életben. A továbbiakban még hiányzó neveket megkíséreltük kiegészíteni, azonban ez csak pusztán feltevésen alapulva nem vinné előre a szöveg feloldását. Egyébként a Primitivus, Primitiva név elég gyakori a birodalomban. Hogy az állítók eredetileg hogyan fejezték be a sírkőtöredéket, azt ma már nem tudjuk, lehetséges, hogy a H. S. E. formula szerepelt rajta.⁸

A CIL III 3642 sz. felirat feloldása részleteiben nem egyezik a mi fenti kiegészítési kísérletünkkel. Az egész felirat legbiztosabb kiegészítési alapjából kiindulva — a 3–4-sor beli missus honesta missione formula alapján ugyanis megkaptuk a feliratos mező legvalószínűbb eredeti szélességét. Ehhez viszonyítva eselik a Corpusban jelölt 2. sorbeli »si. vet. leg. ii« kiegészítés, továbbá a következő sor »honesta mis« jelölés is. A felirat értelmezésében lényegbevágó különbség csak annyi, hogy míg a Corpus T. Flavius...-t veteránusnak gondolja, úgy mi equesnek véljük azt. Ennek biztosabb alátámasztására vegyük figyelembe a sírkő ábrázolását.

H. Hofmann szerint a rajnai és dunai tartományok sírkőfajai élesen különválnak, mások a rajnai és mások az itáliai hatásra meginduló illyricumi lovasábrázolások megjelenési formái.⁹ Az I. sz. végéről származó rajnai darabokat vizsgálva jutunk el a pomázi sírkőtöredék lovasjelenetéhez. Könből maradt ránk a legtöbb és legszebb lovasjelenet az I. sz. végéről. Fokozott gondossággal kell tehát megvizsgálnunk ezeket, mivel T. Flavius..., Könből származott ide hozzánk. Mint az egész idevonatkozó emléktanyagban, úgy itt is — sőt itt különösen jól — széjjelválasztható a lovon harcoló, valamint a lovát nyugodt lépésben vezető (eddig »calo«-nak jelölt) lovas ábrázolása. Könből 6 db majdnem azonos kéztől származó nagyméretű síremléket ismerünk.¹⁰

⁸ Az epigráfiai felvétel és feloldás munkálatainál ezúton is köszönetet mondok Radnóti Aladárnak és Soproni Sándornak segítségükért.

⁹ H. Hofmann: i. m. 3 skk.

¹⁰ CIL XIII 8303: E. Esperandieu: Recueil Général des Bas-Reliefs de la Gaule Romaine VIII (1907) 6454 sz. — Westd. Korr. Bl.: 5 (1886) 13.; — E. Klinkenberg: BJb (1902) 96, 35 sz. — E. Gerster: Mittelrheinische Bildhauerwerkstätten im I. Jh. n. Chr. (Bonn 1938) 97. — K. Kraft: Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau (Diss. Bern 1951) 140, 112 sz. —

CIL XIII 8304. — E. Esperandieu: i. m. VIII. 6455 sz. — E. Klinkenberg: i. m. 96, 36 sz. — E. Gerster: i. m. 119. — K. Kraft: i. m. 140, 111. sz. —

CIL XIII 8305. — E. Esperandieu: i. m. VIII. 6565 sz. — E. Klinkenberg: i. m. 96, 38. sz. — E. Gerster: i. m. 119. — K. Kraft: i. m. 140, 114 sz. —

CIL XIII 8309. — E. Esperandieu: i. m. VIII. 6448 sz. — E. Klinkenberg: i. m. 96, 37 sz. — E. Gerster: i. m. 97, 119 sz. — K. Kraft: i. m. 155, 464 sz. —

Valamennyin a felső lekerekített sarkú fülkében halotti lakomaábrázolás van. Az alsó, szögletesen bemélyített mezőben díszesen felszerszámozott lovat vezető férfialak áll. A két képes jelenetet keret nélküli feliratos rész köti össze. A lovas-jelenet — véleményünk szerint — kiindulópontja a későbbieknek, éppen ezért kissé részletesebben szeretnénk itt erre kitérni. Valamennyien — két kivétellel¹¹ — a bal sarokban férfi áll. Az eddigi irodalomban általában »calo«-nak nevezett férfi fenti síremlékek között M. Aemilius Durisesén látható a legszebben. Fején sisak, lábain lábvért, egyébként ruhátlan. Valószínű, hogy festés pótolta vagy jelezte egyéb öltözetét. Jobbjával az előtte nyugodtan álló, díszesen felszerszámozott, hosszú ephippiummal takart ló kantárját fogja. Bal vállán lándzsát tart. Az igen gondosan kidolgozott ló bal mellső lábát felemeli. A farhámron és szügylőn a szíjak találkozásánál díszes áttört mívű korongokat, szíjostókat, csüngőket stb. vésett ki a kőfaragó. A díszes, oldalain opus interrasiléval díszített nyeregtakaró hol hosszan, hol pedig rövidebben csüng alá. Ezeknél a jeleneteknél a nyereghez erősített lekerekített sarkú pajzsot mindig jelezték. A nyeregtakaró alatt érzékeltetik a nyeret.¹²

Nézzük meg, hogy feliratuk szerint ezeket a síremlékeket kiknek állítják. Valamennyien alákból való lovaskatonák. L. Crispi f., Oluper Cergaepuri f., Romanus Atti f., equites és Oclatius Carvi f. signifer az *ala Afrorum veterana*-ból. Longinus Biarta Bisae f., M. Aemilius Durises equites az *ala Sulpiciana*-ból. F. Flavius Bassus Mucalae f., M. Sacrilus Securi f., C. Iulius Adari f., equites az *ala Noricorum*-ból. Ide soroljuk még a következőket: Dom...eq. az *ala Moesica felix torquata*-ból (Asciburgium = Asberg), Silius Attonis f. eq. az *ala Gallorum Picentiana*-ból, (Divenheim). Muranus eq., az *ala I. Flavia*-ból, (Aqua Mattiacorum = Wiesbaden). Silvanus Laupi f. eq. az *ala Vocontiorum*-ból, (Col. Ulpia Traiana = Vetera).

A nem kölni lelőhelyű sírkövek beosztásukban, felfogásukban egyeznek a kölniekkal, lovasábrázolásuk azonban már eltér ezektől. Az asbergi és a veterai sírköveken a »calo« már jobboldalt áll, a lószerszámok kevésbé díszesek, a nyeregtakaró rövid. A nyereghez erősített pajzs szegletes sarkú. A wiesbadeni sírkövön a »calo« baloldalt áll, a nyeret csak jelzik, a pajzsot nem tüntetik fel.

A majdnem azonos ábrázolásokon belül, lelőhelyek szerint is két csoport mutatható ki. 1.: A kölni, majdnem azonos lelőhelyű műhelyé,¹³ 2.: az egyéb Rajnamenti sírköveké. Hogy állást tudjunk foglalni kormeghatározás, stílus és műhelyek, valamint az egymásra hatások tekintetében nézzük meg a sírköveken feltüntetett alak-ra vonatkozó adatokat. *Ala Afrorum Veterana* a 78-ból származó alsógermániai diplomán szerepel először. A II. sz. folyamán kivonják Germania inferiorból. Kraft lehetségesnek tartja, hogy az *ala Noricorum*mal és *Sulpiciával* együtt már 70 előtt a Rajnánál volt. Különböző időben, balkáni

CIL XIII 8311. — E. Esperandieu : i. m. VIII. 6463 sz. — E. Klinkenberg : i. m. 95 32 sz. — E. Gerster : i. m. 119. — K. Kraft : i. m. 159, 592 sz. —

CIL XIII 8312. — E. Klinkenberg : i. m. 95, 33. — E. Gerster : i. m. 119. — K. Kraft : i. m. 159, 591 sz.

¹¹ CIL XIII 6277. — E. Esperandieu : i. m. VII. 5838 sz. — E. Gerster : i. m. 77. — K. Kraft : i. m. 157 ; 521 sz. —

CIL XIII 8592. — E. Esperandieu : i. m. IX. 6603 sz.

¹² A lószerszámokat Barkóczi László rekonstrukciója alapján képzeljük el : Arch. Ért. (1946—48) 174, 4 k ; 175, 5 k. — J. Werner : Opus interrasile an römischem Pferdegeschirr des I. Jahrhunderts. Festschrift für R. Egger I. (Klagenfurt 1952) 423.

¹³ Köln-Gereonstrasse, a CIL XIII 8304 és 8305 egy telken.

illyr és thrák emberek léptek be a csapatba.¹⁴ Gerster megállapítása szerint i. u. 70–80 közötti Oclatius és L. Crispus, 80–85 közötti Oluper, 80–100 között készülhetett Romanus sírköve. Az ala Afrorum fent tárgyalt sírkövei közül — és általában a fentiek közül — ki kell emelnünk Oclatius signiferét. Felső ábrázolása miatt kiválik a többtől. A lekerekített sarkú fülkében ugyanis itt az összes többi halotti lakomával ellentétben maga a signifer egészalakos képe áll, paenulában, jobb kezében signummal. A szövegrész alatti lovasjelenet is elüt a többtől, itt ugyanis nem a nyugodt, díszesen felszerszámozott lovat vezetővel találkozunk, hanem mozgalmas jelenetben jobboldalt álló férfialak szinte vonszolja ugrásban levő hosszú nyeregtakarós lovát.¹⁵ Ha figyelembe vesszük, hogy ez az egyedüli hiteles sírtáblánk — ugyanis Novaesiumhoz (Neuss) közel, a Köln–Neuss-i országúton, mellékletekkel ellátott sír fölött találták meg — akkor ennek igen nagy fontosságot kell tulajdonítanunk. A mellékletek is alátámasztják Gerster kormeghatározását, az i. u. 70–80 közti időt.¹⁶ Bár Oclatius rangját mind az ábrázolásban, mind pedig a feliratban világosan jelezték, — signifer — az alsó mezőben mégis az egyébként equeseknél megismert lovasjelenet látható.

Ha az *ala Noricorum* már 70 előtt az *ala Afrorum*mal egyidőben volt a Rajnánál, meg kell néznünk az odavonatkozó adatokat is. Az I. sz. közepén Germania superiorban van, majd kb. 70-től Germania inferiorban.¹⁷ Fenti anyagunkban az egyik kő lelőhelye Köln = Gereonstrasse, (CIL XIII 8308), míg a másik Calcarból került elő, (CIL XIII 8670). Germania inferiorban előbb Köln, majd Calcar lesz a tábor helye.¹⁸ Gerster a fenti 2 sírkövet külön-külön is 70–80 közé helyezi.¹⁹

A másik ala, melyet az ala Afrorummal együtt említenek a források, az *ala Sulpicia c. R.* Ezt az alát Galba állította fel, a *Leg. VÍ. Victrix*-szel együtt 70-ben került a Rajnához.²⁰ Germania inferiorban 78-ban diplomával bizonyított, ugyanitt találjuk a II. század végén is. Kraft szerint thrák újoncokat távolról soroztak az ala-ba. A CIL XIII 8311, és a CIL XIII 8312 sz. sírkövek ugyancsak Kölnből, a Gereonstrasse mellől kerültek elő. Gerster 80–100 közé helyezi őket.²¹

A más rajnai lelőhelyű sírkövekre vonatkozólag most nézzük meg még a következő alákat:

Ala Moesica felix torquata. A flaviusi korban Germania inferiorban állomásozott. Neve azt mutatja, hogy korábban Moesiában tartózkodott.²² Asberből ismerjük a CIL XIII 8592 sz. sírkövet. Asberg Flavius-kori állomáshely lehetett, mert ezt Tacitus is mint ala tábort említi.²³

Ala Gallorum Picentiana. Tacitus szerint a batavus felkelés alkalmával a Leg. XVI.-al először az ellenséghez pártol, majd elhagyja az ellentábort és

¹⁴ K. Kraft: i. m. 55.

¹⁵ A. Oxé: Germania 9 (1925) 120 skk. 1–2 k. — E. Gerster: i. m. 77. — K. Kraft: i. m. 140, 115 sz.

¹⁶ K. Kraft: i. m. 155, 460 sz.

¹⁷ K. Cichorius: PW—RE I. 1952.

¹⁸ E. Ritterling: PW—RE XII. 1602.

¹⁹ E. Gerster: i. m. 97 és 77.

²⁰ K. Kraft: i. m. 55; 159, 590 sz.

²¹ E. Gerster: i. m. 119.

²² K. Kraft: i. m. 155, 450 sz.

²³ Tacitus: Hist. IV. 33.

Moguntiacum (Mainz) felé menetel.²⁴ Kraft adatai szerint, a Flaviusok előtti időben Germania inferior-ban, 70 után Germania superiorban van. 82 és 90 között Britanniába helyezik.²⁵

Ala Augusta Vocontiorum milliaria c. R. I. u. I. században Germania inferiorban van.²⁶

Ala Indiana Gallorum. Az I. sz. közepe előtt Germania superiorban, 70-től kezdve Germania inferiorban van. 116—134 között ismét áthelyezik Germania superiorba.²⁷

A most tárgyalt síremlékcsoport azon darabjai, amelyeken halotti lakoma van a fenti főmezőben, feltétlenül balkáni eredetre vezethetők vissza. Ezt a nevek vizsgálata is kimutatta. Megnéztünk két olyan i. u. I. sz. közepéről való kölni sírkövet is, amelyen a fenti mezőben halotti lakoma ugyan van, azonban az alsó mezőben nincs lovasjelenet. (CIL XIII 8318, és 8320) Mindkettő Balkánon megfordult *c o h o r s* katona, tehát nem lovas alakulat tagja volt. Megfigyeltük továbbá néhány példán, hogy egyazon ala-ban szolgáló katonáknál milyen korbeli különbség mutatható ki a lovon ülve harcoló és a lovát nyugodt lépésben vezető típusok között. Míg az *Ala Noricorumból* pl. a már fentebb tárgyalt CIL XIII 8308, 9309, 8670 sz. köveket Gerster az i. u. 70—80 közti időre helyezi, addig *C. Romanus eq.* (CIL XIII 7029) sírtábláján, — melyet Gerster 60—70 közé helyez — a lovon ülő, ellenséget maga alá teperő harcos sírkövének prototípusát ismertük meg.²⁸ Továbbá az *Ala Gallorum Indianából* már ismerjük a CIL XIII 8519 sz. sírkövet. Ehhez hozzávettük a britanniai lelőhelyű (Cirencester) *Dannicus eq.* sírkövét (CIL VII 66) aki ugyanebben a csapatban szolgált, azonban 43 és 70 között. Itt is a lovon ülő, ellenséget maga alá gyűrő harcost ismertük meg.

Fentiek alapján tehát a lovasalakulatok katonáinak olyan sírkövet állítanak örökösei, vagy bajtársai, amelyeken a halottat harc közben örökítik meg. A nagyszámú ilyen jellegű rajnai köveknél ez a főmezőben van kifaragva. A többi tartományokban már ez a jelenet kisebb lesz, a sírkő aljára szorul. Mindig a halott életében fontosnak vélt állomásokat, a szolgálatban elért rangját örökítik meg. Nem »calo« az, aki a sírköveken a lovat vezeti, hanem az elhunyt maga. Az I. sz. közepéig létrejövő sírköveken lovon ül, maga harcol. A Flaviusok korától, főleg azonban balkáni csapatok kimutatható befojlyására, kb. a 70-es évektől kezdődően divatba jön a halotti lakoma ábrázolása. Az említett balkáni csapatok a Vespasianus uralma alatt lejátézkodó batávus felkeléssel kapcsolatban jelennek meg. (Annak jelzésére azonban, hogy az illető lovaskatona volt, az alsó mezőben megjelenik — már nem harc közben, hanem legdiszesebb felszerelésű lovát lépésben vezetve maga a halott.) A nagyobb harcoló egységeknél működő kőfaragók mindig igazodtak a megrendelők egyéni kívánságaihoz, még az esetben is, ha köveik alapbeosztása már megvolt.

A fent tárgyalt kölni sírköveken szereplő csapattestek mind megindokoltan a Vespasianus alatti batávus felkeléssel kapcsolatban fordulnak elő ebben az időben Köln környékén. Éppen ezért úgy gondoljuk, hogy a Fremersdorf-féle kölni rómaikori topográfia alapján egy korai I. sz.-i temető sírköveit

²⁴ Tacitus: Hist. IV. 62.

²⁵ K. Kraft: i. m. 157, 520. sz.

²⁶ Uo. 164, 710 sz.

²⁷ Uo. 153, 410 sz.

²⁸ E. Gerster: i. m. 77.

használták fel másodlagosan a későbbi századok folyamán — a Gereonstrasse környékén.²⁹

Pannoniában a pomázi sírkő lovas párhuzamait a következőkben ismertük fel. *Axeto curator* sírköve Intercisából, *Blandus Flavi f. eq.* Aquincumból, továbbá egy *adonyi*, s egy *intercisai töredéken*.

Axeto curator síremlékét legutóbb részletesen leírta és méltatta Erdélyi Gizella.³⁰ A második képmezőben ezúttal bal felé álló, hosszú nyeregtakarós ló határozza meg a síremlék közepét. A mellette álló, sajnos igen megrongált, álló alak alapján úgy gondoljuk, hogy itt a pomázi lovasjelenet tükörképét figyelhetjük meg. Ez a síremlékfajta azon csoportba tartozik, amelyben a felső főmezőben elhelyezett arcmás és a feliratos mező közé iktatott keskeny bemélyített sávba vagy lovasjelenetet, vagy a halotti lakoma nálunk leszűkített formáját, vagy pedig a kettőt egyesítve vésik be.³¹

Axeto síremlékének bő irodalma van. Számunkra most a pomázi sírkőtöredék lovasjelenetével való stílusazonossága miatt igen jelentős. *Axeto* lovascsapatban szolgáló hivatalnok volt.³² Pályafutását az *ala I. Thracum veterana*-kötelékében valószínűleg lovaskatonaként kezdte és élete legnagyobb részét így is tölthette el. Esetleg megsebesült, vagy egyéb okokból kifolyólag talán kiűntetésekképpen került irodai szolgálatra.

Axeto sírkövének majdnem egy kéztől való azonosságát *Nemoratta* Seregélyesen előkerült sirtábláján láttuk.³³ Most nem kívánunk a borostyánindadisz taglalásába fogni, csak arra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy ebben az időben a megrendelők kívánsága szerint a kőfaragók mindig azt faragták a sírkőre, ami állítójának katonai beosztása, vagy polgári volta alapján indokolt volt. A majdnem azonos beosztású *Axeto* és *Nemoratta* sírköveken is érvényre jut ez. Az előbbinél — aki lovasalakulatban szolgált — a már ismert lovasjelenetet látjuk, míg az utóbbinál a bennszülött, polgári jellegű házaspár ábrázolása alatt az itt divatba jövő halotti lakomát jelző tripot és bennszülött pár megjelenítését faragták ki, talán egyazon műhelyben.

Flavus Blandi f. eq. batávus lovasnak is nagyméretű, egykor diszes, fent két oszloppal keretezett sírkövet állíthattak.³⁴ A felső jelenet — sajnos letört — és a feliratos mező közé, utólagosan, szinte hevenyészett, szabálytalanul elhelyezett, oda nem illő, mélyebbre vésett szegletes mezőbe jobbra egy »calo« kantarjánál fogva vezeti a hosszú nyeregtakaróval borított lovat. A nyeregtakarót az íves nyereg fölé helyezték. Meglepő a beosztás díszítetlen, majdnem durva volta és a ló élethű, gondos kidolgozása közötti különbség egyrészt, másrészt pedig a kép mozgalmassága. *Flavus* sírköve Domitianus — Traianus kori.³⁵

²⁹ F. Fremersdorf: Neue Beiträge zur Topographie des römischen Köln (Berlin 1950). 2 t.-n a III–VIII-ig jelölt falaktól É-ra.

³⁰ Erdélyi G.: Intercisa I. (AH 33. Bpest 1954) 234, 6 sz. további irodalommal.

³¹ A lovasjeleneteket most tárgyaltuk, a halotti lakoma szimbolizálására megjelenő tripot és bennszülött férfi, nő számtalan példája közül most csak *Nemoratta* sírkövét idézzük, végül a kettő keveredésére most csak *Lentinus eq.* sírkövét említjük meg. — Erdélyi: i. m. 235, 11 sz. 36 t., 4. — K. Kraft: i. m. 169, 1151 sz.

³² J. Marquardt: Römische Staatverwaltung 2. (Leipzig 1881–1885). II. 533. — Tudjuk, hogy az *ala* legkésőbb 142-től a III. sz. 2. felég Pannonia Inferiorban van. (K. Kraft: i. m. 160. 62, 630 sz. A kő szerinte Traianus-kori.) — A DM és HSE formúláknak ezen a sírkövön együttesen történő előfordulásával kapcsolatban Nagy Tibor kimutatta, hogy *Axeto* sírkövét a II. sz. 20–30-as éveiben állíthatták. Arch. Ért. 81 (1954) 106 skk.

³³ Fülep F.: Ant. Hung. 3 (1949) 79.

³⁴ Nagy L.: Az Eskü-téri római erőd, Pest város őse. (Budapest 1946) 32, 58 jz.

³⁵ K. Kraft: i. m. 163, 685 sz.

Igen közel áll ismertetendő darabunkhoz az *adonyi* sírkőtöredék is.³⁶ Szerencsére annyi megmaradt belőle, hogy a lovasjelenet és feltehetően a feliratot keretező hornyolt léckeret közé iktatott borostyáninda motívumok találkozása alapján megállapítható az egykori szélesség közepe. Ehhez viszonyítva is a bal felé álló ló, pontosan felezi a sírkövet. A lépő lovat hosszú nyeregtakaróval ábrázolják. Mellette férfialak töredéke látszik, bal lábához helyezett ovális pajzzsal. A töredékes felirathból csak a D és M betűk maradtak meg. Barkóczi—Bónis a II. század 2—3 évtizedére keltezi.

Negyedik párhuzamunk a szalki sziget robbantásakor került elő *Sztálin-városban* (Dunapentele). Csak a ló töredéke maradt meg, hosszú nyeregtakaróval.³⁷

Fentieket összevetve láthatjuk, hogy Axeto curator sírkövén és a vele kb. egykorú adonyi töredéken egyrészt megkaptuk a lovasjelenet beosztását, másrészt az adonyi töredéken a sírkő középpontját megtalálva a ló elhelyezését. A Flavus kövön figyelemre méltó volt a lovasábrázolás, és a nyeregtakaró kidolgozása.

Mindezek alapján a pomázi sírkőtöredék azon I. sz. végi, II. sz. elejei katonai sírkövek csoportjába tartozik, amelyet lovasoknak állítanak.

A pomázi sírkő készítésének helyét és idejét illetően szerencsés helyzetben vagyunk. Nagyszámú párhuzamok alapján — díszítményeit és beosztását tekintve egyik aquincumi műhelyhez kapcsolhatjuk. Ebben az aquincumi műhelyben készülnek a II. sz. elején azok a katonai sírkövek, amelyeknek a következő beosztásuk van: a timpanonnal záródó, nagyméretű kövek felső részét két oszloppal keretezik. A kissé bemélyített mezőben vagy clipeus és taeniával ellátott koszorút, vagy szőlőindákkal és taeniával díszített koszorút faragtak ki. A kettős hornyolattal keretezett feliratos mezőt a felirat alsó végével egymagasságban — kehelyből induló — borostyánindadisz keretezi. Ez vagy megcsiszolás nélkül megkerüli a felső sarkokat és a középén találkozik vagy csak kétoldalt fut fel. A felső sávba D és M betűket vésnek vagy pedig, mint a pomázi kő egyedüli esetében elütő indamintát vésnek, nem jelezvén a középpontot.³⁸

³⁶ L. Barkóczi—É. Bónis: Das frühromische Lager und die Wohnsiedlung von Adony (Vetus Salina). Acta Arch. Hung. 4 (1954) 163.

³⁷ Erdélyi G.: i. m. 244, 77 sz. 33 t., 5.

³⁸ Luepintania sírköve: Aquincumi Múz. Ltsz. 465. — V. Kuzsinszky: Aquincum, Ausgrabungen und Funde (Budapest 1934) 217, 465. sz. — L. Nagy: Germania 16 (1932) 289 sk. —

Cl. Trophimus: Nagy L.: Arch. Ért. (1937) 87, 53¹k. —

L. Val. Seutes: Aquincumi Múz. Ltsz. 464. — V. Kuzsinszky: i. m. 217, 464. sz. — Nagy L.: i. m. 288 skk. —

M. Her. Pudens: MNM. Ltsz. 22/1905. — Erdélyi G.: i. m. 237, 25. sz. 38. t., 3. további irodalommal. —

Végül egy csonka sirtábla, melynek borostyánmotívuma meg-egyezik fentiekkel, csak a többi része letörött. Aquincumi Múz. Ltsz. 502. — V. Kuzsinszky: i. m. 219, 502. sz. —

Itt kell kitérnünk M. Her. Pudens sírkövének datálási problémájára is. Nem tudjuk ugyanis éppen a megvizsgált analóg darabok alapján elfogadni Nagy Lajos azon véleményét, mely szerint ez a kő a III. század elején készült. Arch. Ért. (1923—26) 114 skk. Erre hivatkozik Erdélyi G.: A pannoniai síremlékek ornamentikája (Eger 1929) 13, valamint Nagy T.: Bp. R. 15 (1950) 367. A koszorús, borostyánindás csoportot a legerőteljesebben ugyanis éppen M. Her. Pudens sírköve képviseli a II. szd. első két évtizedében. Kizárt-nak tartjuk, hogy esetleg több mint 100 év távlatában, a lezajlott háborúk után, minden előzménytől függetlenül egy ilyen nyugalmas, virágzó korban létrejehető művet készítsenek, amely méretarányaiban, kidolgozásában és minden vonatkozásában annyira azonos lenne a fentebb tárgyaltakkal. Nagy Tibor Cl. Trophimus síremlékét is — Her. Pudensével együtt — a III. századba helyezi. Fenti megjegyzésünk erre a kőre is vonatkozik. —

A pomázi sírkő oszloptöredéke pontosan megyegyezik néhány aquincumi sírkőével. Valamennyin megtalálható a feliratot környező borostyánindadisz is. A húsos levelű, néhol kis térkitöltő V alakú levélkékkal közbeiktatott borostyánok eltérnek az Axeto és Nemoratta síremlékeken megismert három levelű formától. Aquincumban az I. sz. fordulóján dolgozott az a műhely, amely ezeket az oszlopos, borostyánnal keretezett feliratú szépen kidolgozott darabokat készítette.³⁹

A pomázi sírkőnek az aquincumi — fent kimutatott — műhelyben történt készítése tehát nem lehet vitás. Az is kétségtelen, hogy az i. u. II. sz. első 3 évtizedében készülhetett. A pomázi töredéken sem a HSE sem a DM formulákat nem tudjuk kimutatni. Miután nem valószínű, hogy a timpanont lezáró akroterionokon helyezték el a D és M betűket, leginkább arra gondolunk, hogy vagy a szövegrész már hiányzó jobboldali részén, vagy pedig a szöveg befejezéseként szerepelt a HSE vagy HSS formula.⁴⁰

Valamennyi szempontot figyelembe véve azt kell látnunk, hogy T. Flavius ... kölni származású polgár, aki a Leg. II. Adiutrixben lovaskatona volt, szabadonbocsátása után rövidesen meghalt. Sírkövét hozzátartozói az aquincumi — kölni polgárok számára is dolgozó — műhelyben rendelték meg. A műhelyben már raktáron levő (értjük ez alatt, hogy az oszlopok, borostyáninda — kétoldalt — és a hornyolattal keretelt feliratos mező) táblát a rendelők kívánságára lovasjelenettel egészítették ki.⁴¹ Végeredményben, nem kétséges, hogy Hadrianus uralma alatt készülhetett sírkövünk, a II. század második-harmadik évtizedében.

A pomázi sírkőtöredéket a fent tárgyalt párhuzamok alapján megkíséreltük eredeti voltában bemutatni. Valamennyi táblának másodlagos felhasználása miatt felső, záró timpanonja hiányzik. Egyedül a Vihar u. 22. sz. alatt másodlagosan felhasznált timpanon alapján képzelhetjük el valamennyit.⁴² Két oldalt keretező oszlopa megegyezik a fent leírtakéval. Oldalain felfutó borostyáninda szintén e körbe tartozik, legfelül futó indamintája egyedülálló. Lovas jelenete Axeto curatoréval majdnem azonos, csak ellentett oldalon. A timpanon és a lovasjelenet között valószínű arckép ábrázolás volt. T. Flavius ... pomázi sírkő töredéke tehát eredeti állapotában a nagyméretű, oszlopos borostyánindás aquincumi sírkövekhez tartozott, aquincumi műhelyben készült^{43, 44}

C. Caereius Sabinus: Aquincumi Múz. Ltsz. 312. — V. Kuzsinszky: i. m. 166, 312. sz. —

P. Aelius Mestrius: MNM. Ltsz. R—D 138. CIL III 3530. — Hampel J.: A Nemzeti Múzeum legrégibb pannoniai sírtáblái. (1906) 19 t., 7. sz.; Arch. Ért. 27 (1907) 317, 6. k. — A. Schober: Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. (Wien 1923) 157, 76 k. — Erdélyi G.: A pannoniai síremlékek. ... 12, 44. — V. Geramb: Steierisches Trachtenbuch (Graz 1933) 141, 64 k.

³⁹ Most ezt a kérdést csak felvetettük, anyaggyűjtésünk során végzett legaprólékosabb méréseink azt bizonyítják, hogy ebben a műhelyben egyrészt a collégiumok, másrészt a kölni származású polgárok rendelték sírkövet.

⁴⁰ Vö. Nagy T.: Arch. Ért. 81 (1954) 106 skk.

⁴¹ Ugyanezt a jelenséget látjuk pl. Mestrius sírtábláján, ahol a meglevő keretbe a megrendelők által kért egész alakos ábrázolásban örökítették meg az optiót. (Vö. 38 jz.)

⁴² Vö. Nagy L.: Germania 16 (1932). 291. 16. t. 1.

⁴³ Ismeretes, hogy a leg. II adiutrix a leg. X gemina után i. u. 103—106 években kerül ide. (PW—RE XII. 1445.) Aquincumi feliratos emlékei a 103—107 évekből: CIL III 3550, 10479, 10517, 15162. (Szilágyi J.: Budapest tört. I. 500, 88 jz.) Ez a történeti esemény, valamint a fentebb már kifejtett időpont egybevágna (a DM és HSE formulákkal kapcsolatosan). Végeredményben csakis Hadrianus uralma alatt készülhetett sírkövünk a II. század második évtizedében.

A pomázi nagyméretű katonai sírkövet még a római uralom ideje alatt feldarabolták és másodlagosan is felhasználták. A fentiekben ismertetett töredék hátlapján ugyanis egy házaspár fölkébe helyezett derékig ábrázolt képe van kifaragva (XIX. t. 2.) Az igen elmosódott, durva kidolgozás ellenére is kivehetők az alakok. A jobboldalt álló férfi szakálltalan, még kivehető jobb vállán a sagumát összekapcsoló fibula. Bal kezében irattekercset tart. A jobbán (baloldalt) álló asszony rómaid utánzó, középen elválasztott hajviselettel van megörökítve.⁴⁵ Ruházata nem tartozik a bennszülött viseletek közé. A fölkét lezáró két oldaloszlop még kivehető. A kidolgozás durva, esetleg félbemaradt volta, valamint az ábrázolás módja, a haj és ruhaviselet alapján a pomázi sírkőtöredék hátoldalát az i. u. III. századra keltezhetjük.

Sz. Burger Alice

⁴⁴ A CIL III 3642 kiegészítésére az irodalomban nem egyszer hivatkoznak : PW—RE. XII 1455. — Nagy L. : MM (1946) 6. — G. Forni : Il regrutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano. (Milano 1953) 181. — A II. század elején rekrutált emberanyagot vizsgálva feltűnő, hogy a pomázi sírkő lenne egyedüli példája a Germania Inferiorból való sorozásnak. (Noha jól tudjuk, hogy a leg. II ad. 70-ben néhány hónapig Moguntiacumban tartózkodott.) Feltételezésünk ezzel kapcsolatban a következő : A három generációt feltüntető pomázi sírkőtöredéken a nagyapa Titus még Germania Inferiorban léphetett be valamely ala kötelékébe, amely csapattal együtt eljutott Pannoniába. Fia — a mi T. Flavius . . . kölni polgárunk, apja nyomdokain haladva, azonban polgárjoga birtokában már légiócsapatba lépett be, még hozzá lovas-katonának. Elbocsátása alkalmával missio agrariában részesülhetett és mint kölni polgár telepedett le Pomázon.

⁴⁵ Hasonlóan a következő darabokhoz : Hampel J. : Legr. sirt. 13 t., 64. — A. Schober : (i. m. 355, 179 k. (MNM. Ltsz. —);

Bp. R. 7 (1900) 53 sz. Aqv. Múz. Ltsz. 183.

Bp. R. 7 (1900) 57 sz. Aqv. Múz. Ltsz. 171. Az első Óbudáról, az utóbbi kettő az Eskü-térről került elő ; III. századiak.

Providentia Augusti

Adatok a IV. századi limeserősítés kérdéséhez

A Providentia Augusti egyike a legközönségesebb és legsemmitmondóbb megszemélyesített fogalmaknak, amelyet a mythológia mesés fordulataitól idegen római észjárás megalkotott a maga számára. Szinte semmi egyéb, mint az egyszerű jogi fogalom kézzelfogható ábrázolásba sűrítve; nőnemű, mert az eredeti szó is az. Ciceró megdöbbenő realitással mondja róla: »Anus fatidica, stoicorum pronia, quam Latine licet providentiam dicere.«¹ Nem csoda tehát, hogy amikor feliratokban, az érmeiken imitt-amott előfordul, ábrázolásai nem nagyon sokatmondók, nem is nagyon változatosak. Különösen jellegtelen az a kép, amely a IV. század huszas éveiben sorozatosan kivert nagytömegű aprópénzen jelenik meg: itt a PROVIDENTIAE AVGG illetve a PROVIDENTIAE CAESS körirat teljesen síkraíró, quaderkövekből rakott, két toronnyal megerősített táborkaput vesz körül. A Történeti Múzeum Éremtára abban a szerencsés helyzetben van, hogy a század elején előkerült antik éremleletek egyik legnagyobbika, a több mint 10 000 darabból álló nagytétényi éremlelet tekintélyes részét éppen e típus változatai alkotják, s képezik egyúttal az idevágó gyűjteményrész gerincét.² E hatalmas és változatos nagytétényi anyag módot ad arra, hogy érdemben foglalkozzunk ezzel a képtípussal s a vele jellemzett eseményekkel is, mert a látszólag jelentéktelen éremábrázolás mögött érdekes és Pannonia tartomány életében jelentős történeti tények húzódnak meg.

A felvetett probléma három kérdés köré sűrűsödik. Meg kell határozni a szóban forgó konstantinkori kisbronz-sorozat keletkezésének időpontját és a típus használatának korát, külön kell foglalkozni a körirat szövegének, a Providentia-fogalom tartalmának változásával a császárkorban s végül világosan el kell határozni a táborkapunak, mint éremképnek kialakulási folyamatát ahhoz, hogy ez az ábrázolás messzebb menően megszólaltatható legyen.

A PROVIDENTIAE AVGG illetve CAESS táborkapus aprópénz Konstantin uralkodása alatt egyetlen időszakban szerepel. Stílusban és kivitelben a

¹ Cicero, de nat. deor. 8.

² A nagytétényi lelet adatai a következők: nem sokkal előkerülése után röviden megemlítik az Arch. Ért. 1887. évfolyamában (445.), majd 691-A/1901. szám alatt lajstromozzák az Éremtár irattárában, végül sor kerül részletes numizmatikai értékelésre is: A. Alföldi: Il tesoro di Nagytétény. Riv. Ital. di Num. 1921, klny. 1—78. Ez a hatalmas tömegű lelet mindössze kétféle súlyú aprópénzből tevődik össze, és teljesen új veretekből áll. Ebből arra lehet következtetni, hogy a lelet egy tábori pénztár maradványa, amely zsoldfizetés céljából került Nagytétény, az antik Campona táborába. A lelet anyagából Constans caesar pénzei teljesen hiányzanak, így világos, hogy 333. decembere, Constans caesárrá való kinevezése előtt kellett a földbe kerülnie, bizonyára valamilyen fenyegető barbár betörés elől. (Id. m. 3.)

VOT/XX-veretek megfelelője, ez önmagában már a 324–25. körüli időre, Konstantin vicennalia-ünnepségeinek korára mutat. A körirat AVGG-változatából arra következtethetünk, hogy a típus eredetileg még a Liciniusszal való egyezményes párhuzamos verés keretében készült el, de már Konstantin 324 elején, a polgárháború kitörése előtt birtokolt verdéiben sem verik ki Licinius nevére.³ A 324. évi polgárháború után, ez év végétől kezdve azután általánossá válik a birodalom minden működő verdéjében.⁴ Hatalmas kiterjedésű bronzverés ez, hosszú ideig tart változatlan formában. A verés intenzitását egyetlen adattal elég bemutatni: a nagytétényi bronzleletben a közeli sisciai verdéből egyedül Konstantin nevére 54-féle verdejegy és képváltozat található. A verdejegy folytonos változtatása mellett a sorozatok könnyebb ellenőrzése kedvéért a képből is valamilyen jelzéssel, ponttal, vonalkázással jelölték meg az egymásután következő sorozatokat. A római verdék gyakorlatában a legritkábban fordul elő, hogy magában a képből helyezzenek el ellenőrző jegyet, szívesebben változtatják az egész éremképet. Ebben az esetben azonban úgy látszik, hogy a verető hatóság számára a körirat és a kép fontosabb volt, mint egy új típus elindítása. (A sorozatot l. a XX. táblán.)

A Providentia-sorozatokhoz a későbbi években, főképpen a birodalom keleti felében közvetlenül csatlakozik a 328-ban megjelenő CONSTANTINIANA DAFNE-típus, amely Konstantin aldunai táborépítkezését dicsőíti. Nem sokkal ezután indul meg általánosan a GLORIA EXERCITVS- (2 signum) aprópénz verése is, amellyel együtt a kérdéses éremkép teljesen eltűnik.⁵

Összefoglalva tehát a táborkapus Providentia-ábrázolás 324-ben, a II. polgárháború végével válik általánossá s aktualitását veszti 328-ban.

³ A táborkapus Providentia-kisbronz egyetlen alkalommal és egyetlen verdében jelentkezik Licinius uralkodása alatt, mégpedig a thráciai Heracleiában, egy kisebb jelentőségű, mellékes verdében. (Vö. O. Voelter: Katalog der Sammlung Paul Gerin, Wien, 1921. (a továbbiakban: Kat. Gerin) Heracleia, Licinius sen. 18–26, illetve Licinius iun. 2–5.) A táborkapu a régebbi sok tornyos III. század-végi formát mutatja (vö. lent 67. sk.) és Heracleiában pontosan datálható is. Itt tudniillik a Konstantin nevére vert ritkábban előforduló kisbronz éppenúgy, mint a sorozat nagyobb részét kitevő Licinius-veretek (XXII. t. 1., 3., 4.) mindkét császárt consuli ornátusban ábrázolja. Konstantin és Licinius utoljára 315-ben volt együtt consul (PW—RE s. v. Constantinus 1019. hasáb), e típus verése itt tehát ekkor kezdődhetik. A verdejegyek változásából (vö. Kat. Gerin id. h.) körülbelül nyolc sorozatot lehet rekonstruálni, ami a kisbronzverésben meglehetősen rövid időt jelent. A keleti és nyugati birodalomrész utolsó egységes veretsorozata a II. polgárháború előtt 321-re, a caesari quinquennalia ünnepére készült el (XXII. t. 5.), amely már egészen eltérő stílusú. Innen látszik, hogy a 315-ben először kivert Providentiae-aprópénz milyen rövid életű lehetett Heracleiában.

⁴ XX. t. 1. skk. A verdék a tábla sorrendjében: Londinium, Arelate, Treviri, Ticinum, Roma, Siscia, Sirmium, Thessalonica, Heracleia, Nicomedia, Kyzikos, Constantinopolis, Antiochia, Alexandria. A típus Lugdunumból is ismert, vö. J. Maurice: Numismatique Constantinienne II, 1911, Paris, 124. 7. emisszió. A verettípus korára jellemző még a következő tény. Aquileiában a vicennalia-veretek még megjelennek, ez a 323–24. évek előkészítő verését jelenti (Kat. Gerin Aquileia, I. Constantinus 32–35.), a verde következő kibocsátánya már a 2,3 g körüli, redukált formájú kisbronz, amely zömmel 330 után készült. Aquileia tehát 324–30. között nem működött. Figyelembevétel a Providentia-típusok közeli stílusbeli rokonságát a vicennalia-veretekkel, ebből is világos, hogy azok valamikor 324 végétől kerültek kiverésre.

⁵ Különösen pontosan határolja el ezt az időpontot az a tény, hogy a Providentia-típusok még a 3 g feletti súlyú, egyelőre nem redukált kisbronzok csoportjába tartoznak, éppúgy, mint a Constantiniana Dafne-sorozat 328-ban, viszont a Gloria exercitus-veretek már kisebb átlagsúllyal jelennek meg. (A Nemzeti Múzeum verdefényes anyagából a következő átlagsúlyokat nyertük: az előbbi csoporté 3,15 g, az utóbbié viszont 2,65 g. Vö. a nagytétényi lelet megfelelő adatait, A. Alföldi: i. m. 3.)

Ha a továbbiakban a körirat tartalmának fejlődését követjük nyomon, sokkal szélesebb távlat nyílik meg előttünk. A Providentia fogalma — sokféle értelmezésben — végigkíséri az egész császárkort. Ez idő alatt a provideo ige kétféle értelmének megfelelően nagyjában kétféle értelmezése alakul ki. Jelent előrelátást,⁶ de jelenti a vele kapcsolatos gondoskodást is.⁷ Ugyanígy áll persze a Providentia-istenség a császár és védőistenei, illetve a császár és népe között is. A császárt védi az isteni Providentia, ő pedig gondoskodik a római birodalomról. E fogalom képszerű ábrázolásában közelebb maradt az eredeti szó értelméhez, külső megjelenési formája sincsen kikristályosodva, értelmezése tehát könnyen változtatható. Legáltalánosabban használt képe egy nőalak, aki a kezében levő pálcával a globust irányítja⁹ (XXI. t. 2—3.) Bizonyos esetekben azonban a vissza-visszatérő ábrázolás mellett megjelennek alkalmasszerű Providentia ábrázolások is az érmeiken. Ilyenek elsősorban az I. század végén és a II. század elején a császári adoptio-val kapcsolatos képek. Titus¹⁰ és a Traianus¹¹ esetében még az előd bölcs előrelátása biztosítja a trónöröklés folyamatosságát,¹² amikor az éremképeken Vespasianus és Nerva adja át a későbbi utódnak, Titusnak illetve Traianusnak PROVIDENTIA-felirat kíséretében az uralkodást jelentő globust (XXI. t. 6.). A trónöröklés kérdésének rendezése itt még tisztán a Providentia Augusti keretében történik. Röviddel ezután, már Hadrianus alatt

⁶ Cicero, Divin. 51: esse deos et eorum Providentia mundus administrari.

⁷ Cicero, 2. Iuvent. 53: Providentia est per quam futurum aliquid videtur antequam factum est.

⁸ Összefoglalóan: Forcellini: Totius Latinitatis Lexicon IV, 1868, 962. R. Peter Roscher's mythologisches Lexicon III/2, 3187. skk. hasáb. — G. Wissowa: Religion u. Kultus der Römer, Iwan Müller's Hdb. d. Altertumskunde Bd. 5., Abt. 4., 1902, 279.

⁹ Vö. a II. század elejétől kezdve minden uralkodó pénzverésében *passim*. Eleinte a pálcá helyett hosszú sceptrum van nála, vö. H. Mattingly: Coins of the Roman Empire in the British Museum (a továbbiakban: BMC Imp.) III, 1936. LXXXV. A hosszú sceptrum különben azt az irányító hatalmat jelenti, amely a fent 6. jegyzetben hozott Cicero-szövegben is megjelenik; ennek később csak konkretizálása az a tény, hogy az éremképeken a Providentia-alak a globust irányítja. — A feliratokon említett Providentia-típusok közül ide tartozik a Providentia-istenség minden említése, pl. a bázisokon, ahol az AVG kitétel értelemszerűen inkább Augusta-t, mint Augusti-t jelenthet: CIL V 1871 (Concordia, Italia); CIL VIII 841 (Thuburbo Maius, Africa); CIL XI 4171 (Interamna, Italia); vagy a fratres Arvales actáin (CIL VI 2023, 2028, 2042, 2044, 2051), vagy pedig önálló szentélyben, mint ahogyan például Macrobius (sat. 1, 17) Delos szigetéről említi. (XXI. t. 1—4.)

¹⁰ BMC Imp. II, 1930, Titus 178 skk. típusok, hozzá vö. H. Mattingly: uo. LXXV.

¹¹ BMC Imp. III, Traianus 55. vö. H. Mattingly: uo. LXVII.

¹² F. Kenner: Programm-Münzen römischer Kaiser, Num. Ztschr. 17, 1885, 57. Vö. O. Th. Schulz: Die Rechtstitel u. Regierungsprogramme auf röm. Kaisermünzen (Von Cäsar bis Severus) Stud. z. Gesch. u. Kultur d. Altertums Heft 4, Paderborn, 1925, 36, illetve 99. jz. Utóbbihoz vö. P. L. Strack: Untersuchungen zur röm. Reichsprägungen zur Zeit des Traian. Stuttgart, 1931, 45 skk. nyilvánított, talán kissé erőltetett nézetét. Ha a senatus a princeps és a maga közös uralmát hangsúlyozná ott, általánosságban véve, mint ő mondja, akkor éppen úgy megtalálná a lehetőséget ahhoz, hogy ezt az éremképen határozottan kifejezésre juttassa, mint ahogyan a Nerva alatt keletkezett PROVIDENTIA SENATVS-köriratú sestertius (t. XXI.) esetében megtörtént.

¹³ Rendkívül jellemző ebben az összefüggésben a BMC Imp. III, 117. sz. sestertius Nerva nevére. Hátlapi körirata, PROVIDENTIA SENATVS S—C két togás alakot vesz körül, akik egymással szemben állva közösen tartják a globust. Az egyik alak a kettő közül kétség-telenül Nerva, a másik pedig a Senatus megtestesítője. Ez a veret Nerva uralkodásának alap-érvét, a senatussal együtt való uralkodást hangsúlyozza. A körirat azonban — bizonyára célzatosan — túlmegy ezen a felfogáson, mert a Providentia Senatus jelen esetben annyit jelenthet, hogy íme, a Domitianus-féle önkényes uralom után a Senatus előrelátása emelte trónra Nervát, aki viszont, vele együtt, kiegyensúlyozott nyugalomban kívánja kormányozni a birodalmat. Vö. ehhez Traianus hasonló típusait, H. Mattingly: BMC Imp. III, CXVII., illetve P. L. Strack: előbb idézett helyét.

megváltozik ez a felfogás. Itt a megfelelő pénzekben a PROVIDENTIA DEORVM-körirat jelentkezik,¹⁴ mert a trónörökös Hadrianus az éremképen kezében tartja ugyan a (nyilván adoptio-ját írásba foglaló) irattekercset, de a tényleges uralmat jelentő sceptrumot az égből leszálló sas hozza neki (XXI. t. 7.). Ezt az isteni szférát érzékelteti a pénzverés Antoninus Pius alatt is azzal, hogy PROVIDENTIA DEORVM körirattal a iuppiteri szárnyas villámcsomót hozza¹⁵ (XXI. t. 8.). Ez a kép bizonyára arra akar utalni, hogy a császárt az Olympos főistensége védi; a kor különben is kedvelte ezeket a tudatosan régieskedő ízű megnyilatkozásokat. Ugyanez a felfogás jelentkezik még a század végén, Pertinax idejében is¹⁶ (XXI. t. 9.).

A III. század folyamán a Providentia Deorum fogalma erősen elhalványodik.¹⁷ A század utolsó harmadában, a nagy katonai veszteségek és a szinte legyőzhetetlen veszélyek idején már új fogalmazásban találkozunk vele: a Fides Militum megszemélyesített figurája a maga megszokott egy vagy két signumával a kezében áll szemközt az érmeken a birodalom új általános védőistenségével, Sol Invictus-szal.¹⁸ Az istenek védelme, amelyre a PROVIDENTIA DEOR(um) körirat utal, úgy látszik, már csak arra szorítkozhatik, hogy a katonák hűségét a római signumok iránt úgy-ahogy fenntartsa (XXI. t. 10.).

A római császárság alatt utoljára akkor jelentkezik a Providentia Deorum, amikor az I. tetrarchia császárai 305-ben Diocletianus intenciója szerint lemondva a trónról önkéntes nyugalomba vonulnak.¹⁹ PROVIDENTIA DEORVM QVIES AVGG(ustorum) mondja az éremkép körirata s ezzel a szokatlanul szubjektív hangú ábrázolással zárul a Providentia Deorum-képsorozat a IV. század elején (XXI. t. 11.).

A Providentia Augusti ezzel szemben merőben személyes jellegű fogalom, jelenti a császár törődésének mindenfajta megnyilatkozását népe iránt. Mindjárt a császárkor elején ilyenfajta mondanivalója van annak az éremábrázolásnak, amely a Tiberius uralkodása elején Augustus emlékére vert lugdunumi as-okon jelentkezik.²⁰ Ez a PROVIDENT-feliratú és díszes oltárépítményt ábrázoló pénztypus Tiberius első éveiben kerül először kiverésre²¹ egészen az I. század végéig használatban marad,²² dicsőítve Augustus legnagyobb adományát a népnek, a római békét, az Ara Pacis Augustae ábrázolásával.²³

¹⁴ BMC Imp. III, 1203. skk., ill. 1236. Vö. hozzá O. Th. Schulz : i. m. 94.

¹⁵ BMC Imp. IV, 1940, 1266 skk. vö. O. Th. Schulz : i. m. 45, 128. jz.

¹⁶ BMC Imp. V, 1950, Pertinax 9, 12. Vö. hozzá O. Th. Schulz : i. m. 46 kissé messze-menő következtetését: »Damit wird im Geist des astrologischen Irrwahns der Zeit auf die Erscheinung eines Kometen Bezug genommen und vice versa auf die Übernahme des Principats.«

¹⁷ Vö. ennek okáról lent 92. old.

¹⁸ Aurelianus Coh.² 183 skk.; Tacitus Coh.² 94 sk., Probus Coh.² 471 skk.

¹⁹ Kat. Gerin passim, minden follist verő verdében.

²⁰ BMC Imp. I, 1923, Tiberius 146 skk.

²¹ H. Mattingly : BMC Imp. I, CXXXII.

²² Vö. BMC Imp. I, passim, még Domitianus alatt is.

²³ H. Mattingly : BMC Imp. I, CXIX sk. általánosabb álláspontot foglal el: »The Altar is a direct reference to the worship of the dead Emperor (t. i. Augustus). The legend PROVIDENT requires interpretation; it is probably not »Providence« in the ordinary sense, but rather the Providence — the far-sighted wisdom of Augustus...« Hogy valóban a Providentia Augusti-ról van itt szó a rövidített PROVIDENT felirat mögött, jól mutatja Italica municipium egy bronzverete, amely hasonló nagy oltáron teljesen kiírva hozza a PROVIDENTIAE AVGVSTI-szöveget, I. M. Grant : Aspects of the Principate of Tiberius. Num. Notes and Mon. 116, New York 1950, 89 sk, VII. t. 4. — Nero alatt ugyanez a jellegzetes oltárábrázolás már ARA PACIS-felirattal jelenik meg szintén as-okon (H. Mattingly—E. A. Sydenham : The

Fentebb volt már róla szó, hogy az adoptio az I. század végén még a senatus, illetve a császár providentiája körébe tartozik,²⁴ Hadrianus alatt azonban már arra vallanak az éremképek, hogy mindezt az isteni előrelátásra bízta az emberi képezet. Ekkor válik szét tartalmában és ábrázolásmódjában határozottan a Providentia Augusti és a Providentia Deorum fogalma. Az előbbi sztereotip képe is ekkor válik általánossá: nőalak formájában jelenik meg, ki eleinte sceptrumot, majd később globust irányító pálcát tart.²⁵

A császár gondoskodása körébe tartoznak mindenekelőtt az uralkodás személyes nagy problémái, így például a trónra veszélyes elemek megbüntetése.²⁶ Emellett azonban kisebb helyi jelentőségű intézkedések is elérnek a Providentia augusti keretében, mint azt Plinius Traianushoz intézett levelei sokszor mutatják.²⁷

A II. század folyamán a császár providentia mindenekelőtt az élelemmel való ellátás, főképpen az Urbs és Italia számára biztosított alimenta dolgával van elfoglalva. C. Arrius Antoninus bázisán utalnak erre a legrészletesebben, mert a cusus honorum után a kövön ez áll: ...qui providentia maximorum imperat(orum) mis/sus urgentis annonae difficultatibus (sic!) iuvit.²⁸ Az éremképek legalább ennyire beszédesek. Különösen jellemző két Commodus-veretsorozat ábrázolása: az egyik²⁹ a császári uralkodási év jelzésén kívül a PROVID AVG szelvényfeliratot viseli magán, a tengeren haladó vitorláshajót mutat, a másik³⁰ pedig még ennél találóbb: PROVIDENTIAE AVG körirattal Commodus mint Hercules egy hajóról partra segít a nőalakban ábrázolt Africát, aki egyik kezében sisztrumot, a másikban pedig kalászköteget tart (XXI. t. 13–14.). Világos utalás Roma gabonaellátásának biztosítására, mely jobbára Afrikából történt. Hogy ez milyen súlyos, központi kérdéssé válik a III. század első felében, jól mutatja az a körülmény, hogy Severus Alexander veretein az istennő szokásos attribútumai helyett cornucopiae-t és kalászokat tart.³¹

Roman Imperial Coinage I, London 1923, Nero 315 skk.), amely függetlenül attól, hogy az oltár maga a római városi Ara Pacis Augustae-t jelzi-e (vö. az utolsó évtized idevágó széles irodalmából F. Poulsen: Acta Archaeologica 1946, 1 skk. a kutatás összefoglalásával), vagy helyi jelentőségű-e Lugdunumban (így H. Mattingly–E. A. Sydenham: RIC I, 139., illetve H. Mattingly: BMC Imp. I, CLXXX.), minden bizonnyal a pax Augustának kíván emléket állítani.

²⁴ L. fent 89. old.

²⁵ L. erről összefoglalóan H. Mattingly: BMC Imp. III, LXXXV.

²⁶ Jellemző példa erre némely olyan felirat, amelyet Tiberius előrelátása tiszteletére Seianus kivégzése idején állítottak, a messze eső lelőhelyekből úgy látszik, hogy általánosan: ILS 157 (Interamna, Italia): Providentiae Ti. Caesaris Augusti nati ad aeternitatem/Romani nominis, sublato hoste perniciosissimo Populi Romani /Faustus Titus Liberalis Vivir. Aug. iter./ p. s. f. c. — illetve ILS 158 (Gortyna, Kréta): [Num]ini ac Providentiae/ [Ti. Cae]sar. aug. et senatus / [in mem.] eius diei qui fuit XV K. Novembr/ [P.] Viriasius Naso procos. tertio sua pecunia/ consecravat.

²⁷ Két példa erre Plinius iun. leveleiből: Ep. X. 69, 1: tu quidem, domine, providentissime vereris, ne commissus flumini ita mari lacus effluat, egy duzzasztógát ügyében, majd ep. X. 81, 1: providentissime, domine, fecisti, quod praecepisti Calpurnio Macro, clarissimo viro, ut legionarium centurionem Byzantium mitteret, ez utóbbi különösen jellemző szöveg, mert valami helyi elégedetlenség elfojtására vonatkozik.

²⁸ ILS 1118 (Concordia, Italia), állítja C. Arrius Antoninus tiszteletére az ordo Concordensium. Kora Marcus és Verus közös uralkodása. Ugyanilyen res alimentaria magyarázhatja Tarracinában (Italia) az ILS 282. számú nagy bázis állítását Traianus tiszteletére is: Providentiae /imp. Caesaris Nervae/ Traiani Augusti /Germanici/ ex S. C. szöveggel. (XXI. t. 12.)

²⁹ BMC Imp. IV, Commodus 588.

³⁰ BMC Imp. IV, Commodus 355.

³¹ Coh.² 499. skk.

A markomann-szarmata háborúk közepette egy alkalmi vereten megint új színezetben jelenik meg a Providentia Augusti fogalma. Marcus Aurelius egy sestertiusán IMP VI COS III évszámmal (172 dec.-173 dec.) a szokásos adlocutio típusal találkozunk abban a formában, hogy Marcus mellett ott áll az ifjú Commodus is és apja úgy látszik, bemutatja őt az emelvény előtt felsorakozott katonáknak.³² Commodus ekkor még nem társuralkodója apjának, azonban ez az év az ő első győzelmi címének, a Germanicus-nak éve.³³ A Providentia Augusti itt tehát arra a tényre vonatkozik, hogy Marcus bevonta fiát a birodalom érdekében a markomann-szarmata háborúk küzdelmeibe s ezzel együtt bevezeti a hadvezetésbe is.

Hogy a Providentia-képek mennyire változatosak s mennyire alkalmazkodnak a császári politika pillanatnyi felfogásához és jelentkező szükségleteihez, világosan mutatja a III. század elején a Providentia alimentáris vonatkozásainak hangsúlyozása. A III. század derekától kezdve azonban, a gazdasági összeroppanás hatásán, a szinte megoldhatatlan katonai kérdések felvetődése idején ezek az éremkőiratok már csak a katonaságnak szólnak elsősorban, mint ahogyan néhány évtizeddel korábban szinte kizárólag a fővárosi tömegekre appelláltak. Gallienus alatt a Providentia Augusti-t Mercurius alakjában ábrázolják, szokásos attributumával, a szárnyas sapkával és saruval s a caduceus-szal, egyik kezében azonban intően felemelve pénzeszacskót tart.³⁴ Ebben az időben tehát a császári gondoskodás maximuma az, ha a megígért vagy kötelezőleg kijáró összegekről a katonaság számára gondoskodás történik.

Az itt vázolt fejlődés folyamán lassan elmosódik az isteni és a császári Providentia között korábban megvont éles határvonal. A császár istenítésével együtt az élő uralkodóra ruházzák rá az istenek egyes tulajdonságait is. Homályosan jelentkezik ez már az említett gortynai feliraton Tiberius korában, majd utal rá egy másik, sarmisegethusai felirat³⁵ a III. század elejéről Sept. Severus és Caracalla nevére, mert mindkettőn a dedikáció »Numini ac (illetve et) providentiae aug. (illetve imp.)« szól. A III. század végéig ez a fejlődés lezárul. A Providentia-istennő azon tulajdonságát, amelyet a szövegekben »mundus providentia regatur« szavakkal jellemeznek,³⁶ az éremképeken pedig a globus irányításával fejezik ki, mindenestül az uralkodó császárra ruházzák, amikor 290-ben a következő módon aposztrofálják Diocletianust:³⁷ »Providentissim[o] /principi, rector[i] / orbis ac domin[o] /fun[d]jatori pacis/ aeternae /Diocletiano p. f./ invicto aug., pont. /max, ger. max. pers./ max. trib. pot. VII. /cos IIII patri pat./ procos. Sept. / [Valen]tio v. p. p. pr./ [d. n. mque] eius d./ [d].

A IV. század elejére tehát a Providentia Augusti az egyetlen hatalom égen és földön, amely a birodalommal törődik. Bár az emberek képzelete időközben isteni magasságokba emelte, ez a törődés a közben kialakult súlyos gazdasági, társadalmi és politikai helyzetben kizárólag a pillanatszülte szükség-szerűségnek engedhet.

Háttra van még a táborkapu, mint éremkép származásának vizsgálata. Ez a Konstantin-kori kisbronzokhoz hasonló formában már néhány évtizeddel

³² BMC Imp. IV, Marcus Aurelius 1425 sk. Vö. ugyanott CXXXVIII. ebben az értelmében.

³³ M. Bernhart: Hdb. d. Münzkunde d. röm. Kaiserzeit 1926, 289.

³⁴ RIC V, 1927, Gallienus 653. Ez a típus még Aurelianus korában is szerepel: Coh.² 185.

³⁵ CIL III 1439.

³⁶ Quint. 7, 2.

³⁷ Augusta Vindelicorum, (Raetia) CIL III 5810.

korábban, a III. század utolsó éveiben is feltűnt. A legjelentősebb eltérés a két forma között a tornyok számában van, ez a korábbi típusokon változó, de háromnál sohasem kevesebb, míg a IV. század huszas éveiben mindig kettő, fölötté csillaggal.

Nagy Lajos utolsó munkájában e verettípusról a pesti római ellenerőddel kapcsolatosan a következőket írja: »Ezen szarmata vonal megerősítése (t. i. Diocletianus alatt, az Idatius-féle Fasti alapján 294-ben) oly jelentős esemény volt, hogy az ez évi ezüst érmeiken is megörökítik. A hátlapon VICTORIAE SARMATICAE körirattal egy vár képét kapjuk, mely így a pesti erődöt is ábrázolhatja jelképesen.«³⁸ Ez azonban csak akkor volna helytálló, ha ez alkalommal, célzatosan készítették volna el egy táborkapu-ábrázolást, hogy a pillanatnyi uralkodói célkitűzéseket támasszák alá vele. A táborkapus hátlap azonban e formájában nem új keletű, mert Diocletianus pénzverésében szabályos fejlődési sorozat áll előtte és utána. Az első tetrarchia ezüstverését Karl Pink állította össze.³⁹ Az általa adott katalógus és Történeti Múzeum Éremtárának gyűjteményyaga alapján a kérdéses táborkapus típus kora és használata tekintetében a következő eredményre jutunk.

Az I. tetrarchia ezüstverése 293-ban kezdődik. Elsőnek egy áldozati jelenetet vernek ki a pénzeken, amelyeken négy katonaruhás alak egy tripus körül áll, mögötte pedig nagytávlatú városkép körvonalai érzékelhetők.⁴⁰ A táborkapu előtt áldozatot bemutató négy alakban a két augustust és a két caesart kell látnunk, a típus bizonyára a caesarok 293-ban történt kinevezését ünnepli. Ez a hátlap valamennyi, akkor ezüstökön divó körirattal fut: VICTORIA SARMATICA, PROVIDENTIA AVGG, VIRTUS MILITVM illetve VIRTUS AVGG-szöveggel.⁴¹ E nagy távlatos hátlap azonban bizonyos idő múlva elvész, úgyannyira, hogy a III. század utolsó éveiben megszervezett⁴² Thessalonikában már nem fordul elő. Úgy látszik azonban, hogy ezen az időhatáron belül, főképpen a nyugati verdékben igen népszerű. Róma verdéje a korhoz képest magasabb vésnői színvonalat képvisel a verőtövek vésésében; ennek ellenére világosan látszik, hogy mennyire küzdenek a távlatos megoldás-okozta nehézségekkel. Úgy látszik azonban, hogy éppen a császárok személye miatt ragaszkodnak a legtorzabb kivitelű legügyetlenebb ábrázoláson is ehhez az elég nehezen megrajzolható figurához, s ezért nem egyszerűsítik a jelenetet úgy, mint ahogyan annak hátterével teszik. Mert a háttérben látszó nagyjában sokszögű fallal kerített tornyos épületkomplexum távlata hamarosan elvész: a régi, távlatos megoldáshoz ügyetlen formában még a ró mavárosi verde ragaszkodik a legjobban. Sisciában és a laposabban dolgozó keleti verdékben jobbra egysikű kép lesz belőle, alig-alig érzékeltetve a hátsó falat (XXII. t. 6—11.). Karl Pink emlékeztet arra,⁴³ hogy a városkapu-ábrázolás a keleti birodalomrész ún.

³⁸ Nagy L.: Az Eskü-téri római erőd, Pest város őse. Budapest 1946, 101. A Nagy Lajos által említett és a címképen hozott ezüst itt XXII. t. 17. szám alatt található meg, éremtári példány. U. i. Alföldi A.: Budapest története I, Budapest az ókorban (Budapest 1942) 674.

³⁹ K. Pink: Die Silberprägung der diokletianischen Tetrarchie. Num. Ztschr. 63, 1930, 10. skk.

⁴⁰ K. Pink: i. m. 11 skk.

⁴¹ A Victoria Sarmatica jelentkezését alátámasztja az a tény, hogy 293-ban az augustusok harmadízben, a caesarok pedig első ízben viselik a Sarmaticus címet. M. Bernhart: i. m. 307. skk.

⁴² A. Alföldi: Siscia. Vorarbeiten zu einem Corpus der in Siscia geprägten Römermünzen. Budapest 1931, 9.

⁴³ K. Pink: i. m. 13.

koloniális pénzein nem volt szokatlan, így természetes, hogy azokban a — főképpen keleti — verdékben, ahol az áldozó jelenet távlati megoldású háttére szinte áthidalhatatlan technikai nehézséget jelentett, hamar ráternek a teljesen rajzos kivitelű, egysíkú ábrázolásra. Így alakul ki a táborkapu képe az éremhátlapokon. (XXII. t. 12—17.) A PROVIDENTIAE AVGG-körirattal párosítva mindössze Thessaloniciában (XXII. t. 15.) és Nicomédiában jelentkezik,⁴⁴ ez utóbbi 2. és 3. ezüstemissiójában. Mivel azonban a táborkapu képe az akkor szokásos valamennyi ezüst-körirattal együtt is előfordul, mint a VICTORIA SARMATICA és a VIRTUS MILITVM, semmiképpen sem lehet célzatosságot feltételezni mögötte. Jelentése tehát a III—IV. század fordulóján seholsem egyértelmű, mert akkor nem váltogatták volna a különböző, általános tartalmú képtípusok között. Jellemző az is, hogy az ezüstnél aránytalanul nagyobb bronzverésben mindössze egyetlen Providentia-ábrázolás jelentkezik: a századok óta megszokott istennő-kép.

A táborkapu képe az idők folyamán VIRTUS MILITVM-körirattal öröklődik át Konstantin uralmára. A leggyakoribb a nyugati birodalomrész pillanatnyilag vezető verdéjében, Treviriben, itt aranyban is megtalálható⁴⁵ (egy éremtári ezüstpéldány: XXII. t. 18). Bizonyára a IV. század elején a Rajnán vívott súlyos határszéli harcokat dicsőíti, mert amikor Konstantin a IV. század első évtizedében annyira letöri a folyton támadó alamannokat és frankokat, hogy 310 után hosszú ideig viszonylagos nyugalom van a rajnai fronton, ez a kép eltűnik az érmekről. Másfél évtizeddel később azonban a két polgárháború végeztével, mint a birodalom első egységes bronzvereteinek egyike, valamennyi működő verdében egyszerre újra jelentkezik a táborkapu képe, most már állandóan PROVIDENTIAE AVGG illetve CAESS körirattal. (XX. t. 1—14.).

A Providentia-képzetek változását a császárkorban a fentiekben már nyomonkövettük. E gondolatsor végeredménye az, hogy a IV. század elejére az uralkodó előrelátása népe számára már csak a józan realitás, a törekvés a felvetődő nehéz kérdések lehetőleg gyors — bár igen sokszor nem végleges — megoldására. Teljes joggal feltételezhető tehát, hogy amikor a III. század végén tipológiai okokból kialakult táborkapú-ábrázolás, amelynek állandó értelmezése nem volt, tudatosan és célzatosan összeforr végleg a Providentia Augustorum illetve Caesarum-körirattal, akkor ez az uralkodó átfogó jellegű, messzetekintő ismerősítő politikájával van összefüggésben, annak illusztrálása és propagálása az érmeken.⁴⁶ Mint a Konstantinkori veretsorozat rendszeressége és hosszú

⁴⁴ K. Pink: i. m. 13, illetve 27 sk.

⁴⁵ J. Maurice: Numismatique Constantinienne Paris, I, 1908, 385 skk. *passim*.

⁴⁶ Ha így fogjuk fel, nem véletlen a fentebb megtárgyalt Licinius-kori táborkapus Providentia-éremkép elszigetelt feltűnése sem a thraciai Heracleiában. A veretek 315—16 körül keletkeztek (vö. a fent 3. jegyzetben mondottakat); ebben az időpontban pedig éppen Thracia dunai előterepén komoly helyreállító és határerődítő munka folyik, bizonyára Konstantinus ösztönzése nyomán. E munka legjelentősebb eredménye Tropaeum Traiani korábban nagy károkat szenvedett erődjének újjáépítése 315—17 között. (Vö. B. Rappaport: Die Einfälle der Goten in das röm. Reich 1899, 108 sk. — C. Patsch: Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa III/1. Sitz.-Ber. Ak. Wiss. Wien, Phil.-Hist. Kl. Bd. 208, Abh. 2., 1928, 10.; 14. Vö. CMH I, 1911, London, 211, 1. jz.) A Tropaeum Traiani újjáépítéséről megemlékező felirat (CIL III 13734 = ILS 8938 = Fiebiger—Schmidt, 160) szövege jellemző módon így szól: „... Constantino et ... Licinio piis felicibus aeternis Augg., quorum virtute et providentia edomitis ubique barbararum gentium populis ad confirmandam limitis tutelam etiam Tropeensium civitas ... constructa est.” Ez a felirat szövegben mondja el ugyanazt a gondolatot, amit az éremkép a Providentia-köriratnak a táborkapu képével való párosításával kifejez. Ekkor még helyi jelentőségű az erődítés munkája, mint ahogyan a táborkapu képe is csak egy

élettartama mutatja, ez a célkitűzés jelentősebb lehetett, mint a Diocletianus-féle.⁴⁷ Fel kell hívunk a figyelmet arra, hogy az általános határvédelmi intézkedések, ahogyan az érmeiken tükröződnek, időben összeesnek a consistorium végleges megszervezésének időpontjával s ezzel a katonai főhatóság kérdésének hosszú időre szóló megoldásával.⁴⁸ Úgy látszik tehát, hogy Mommsen azon nézete⁴⁹ még mindig rendkívül meggondolandó, amely szerint a határvédelem IV. századi rendezése Diocletianus és Konstantin közös alkotása. Ezt a nézetet a fentiek alapján a következőkben módosíthatjuk. A tetrarchia megszervezésének közigazgatási része nagyjában Diocletianus műve, a határokon pedig a katonai helyzet által megkívánt kisebb-nagyobb átépítések, erősítések, ellen-erődépítkezések fűződnek az ő működéséhez. A már kialakult és továbbfejlesztett közigazgatási rendszer birtokában azonban Konstantin — galliai tapasztalataira támaszkodva — akkor, amikor az egész birodalom a kezébe kerül, a consistorium végleges kialakításával együtt a határok átfogó újjászervezését is elvégzi,⁵⁰ a vele járó új építkezésekkel, tatarozásokkal és szervező intézkedésekkel együtt.

E hátlapok természetesen a legteljesebb defenzívát jelentik, a riparienses védelmét addig, amíg a szorongatott helyre a comitatenses serege megérkezik. A Providentia Augusti táborépítkezés és határerődítés-formában való jelentkezése az adott pillanatban a császár legnagyobb adományát jelenti a limesmenti lakosságnak és a katonaságnak: a határ lehetőleg nagyobb megszilárdítását az állandóan fenyegető támadásokkal szemben. Éppen a kibocsátványok nagy száma mutatja a kifejezett célzatosságot és bizonyos, hogy az érdekelt határmenti népesség is így, a császári gondoskodás megnyilvánulásaként fogta fel a nagyarányú limes-építkezéseket. A határerődítés Providentia-értelemben való felfogása különben mindössze egy lépés a Gallienus-kori Mercurius-képzettől. A legjobban pedig e verétsorozat ilyenén értelmezését az adott 324–28 közötti időben az erősíti meg, hogy a sorozat éppen az aldunai limesépítkezések egyik legnevezetesebb Konstantin-kori erődje tető alá hozásának megünnepléséig

helyen jelentkezik a később általános Providentia-körirattal, a közeli Heracleiában. A PROVIDENTIAE CAESS ekkor még egy helyen jelentkezik, Nicomediában, azonban az ott szokásos Iuppiter Conservator-ábrázolással. (*Kat. Gerin*: Nicomedia, Licinius iun. 2.) Világosan látszik tehát, hogy a veretnek a fenti értelemben csakis Heracleiában és ott is rövid ideig volt ekkor jelentősége: mintegy Licinius udvariassági gesztusa ez Constantinus nagyszabású limes-erődítő elképzelései iránt. Ez a példa egyúttal jól mutatja azt is, hogy az emlékek milyen érzékenyen reagálnak minden felmerülő aktuális problémára.

⁴⁷ Igen jellemző erre vonatkozóan *Zosimos* II, 34. helye, ahol ő az új határvédelmi rendszert merőben Konstantin munkájának tulajdonítja.

⁴⁸ Vö. *E. Stein*: Geschichte d. spätröm. Reiches I. 1928, 183 skk. Analóg eset a magister officiorum keletkezése, uo. 172. A vélemények az utolsó évtizedek kutatásában rendkívül eltérők; vö. a korábbiak összefoglalásával *CMH* I, 1911, 211. — *R. Grosse*: Röm. Militärschichte, 1920, 59. — *N. H. Baynes*: JRS XV, 1925, 204. — *H. D. M. Parker* JRS XXIII, 1933 177. 180.

⁴⁹ Idézi *N. H. Baynes*: i. h.

⁵⁰ Konstantin erődépítő tevékenysége különösen jól megfogható a IV. század harmadik évtizedében az aldunai fronton, amely akkor kétségtelenül a legjobban veszélyeztetett volt; a legújabb román régészeti kutatás az utolsó harminc év folyamán több, Konstantin alatt épített, illetve felújított tábornak kutatott át, ilyen Capidava (*Gr. Florescu*: Fouilles et recherches archéologiques à Capidava, Dacia III–IV, 1927–32, 483 skk.), Sucidava, (*D. Tudor*: Recherches à Sucidava I. Dacia V–VI, 1935–36, 387 skk. II. Dacia VII–VIII, 1937–40, 359 skk.) Adamklissi (vö. fent 46. j.), Drubeta (*A. Barcășila*: Drubeta. București 1938, 20 skk.), Dinogetia, (*Ch. Ștefan*: Dinogetia. Dacia VII–VIII, 1937–40, 401 skk.). Vö. *Nagy L.*: i. m. 93 skk. — *Barkóczi L.*: Intercisa I, Budapest 1954, 34 sk.

tart: a CONSTANTINIANA DAFNE-émlékveretek kibocsátásáig. Ez az erőd pedig nem egyszerű pontja a konstantini határvédelemnek, hanem egyúttal jelképe az egész erődtető munkának. Ezt az mutatja, hogy a birodalom valamennyi verdejében egyszerre bronzban és Constantinopolisban aranyban is bocsátanak ki az új erőd építkezésének emlékére pénzt. A Konstantin által megszilárdított határ nagyjában és egészében azután a következő két emberöltő alatt meg is állta a rendkívüli erőpróbát a külső támadásokkal szemben.

R. Alföldi Mária

Három későrómai ún. moesiaie ezüstitál a Nemzeti Múzeumban

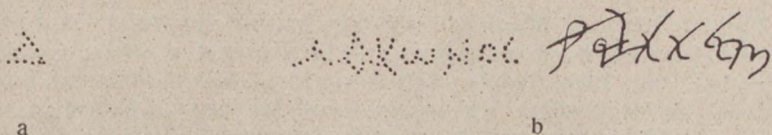
A Magyar Nemzeti Múzeum 1908-ban három ezüstitálat vásárolt meg.¹ A leltárkönyv szerint Wasa Kovacsevics adta el ezeket a sabáci javadalomból (akkor Szerbia, ma Jugoszlávia) 2350 koronáért. Az eladó bevallása szerint földmunkánál kerültek elő a Vukodzaia folyó Szávába torkolásánál. Hampel József, aki az 1908-as Múzeumi Jelentésben foglalkozik a táalakkal, azt állítja, hogy a vétel régiségkereskedelem útján történt s a táal már Bécsben is megfordultak.² A két adat nem zárja ki egymást, mert elképzelhető, hogy Kovacsevicsnek nem sikerült a bécsi régiségkereskedőkkel megegyezésre jutnia, s így ajánlotta fel a táalakat a Magyar Nemzeti Múzeumnak megvételre. Az a tény, hogy táal vétel útján kerültek a Múzeumba, megengedi azt a feltételezést, hogy más is volt mellettük, esetleg érmék, hiszen ezek majdnem minden nagyobb kincslelet kíséri. Mivel tehát származásuk bizonytalan, összetartozásuk ellen is merülhet fel kétely. A feldolgozás egyetlen lehetősége az, ha egyenként határozzuk meg a táal korát, esetleg eredetét s úgy alkotjuk meg véleményünket a leletről.

A három táal közül a *cikkelyes táal* (XXIII. tábla) lemezből kalapálták, majd famintán átesztergálták. Átmérője 41,5 cm közepét 10 cm átmérőjű körlap díszíti, amely három rombuszból hatszöget képez, így egy kocka látszati rajzát adja. A rombusoknak kettős hornyolású kerete van, amely a három közös oldalán kettősen fut egymás mellett. Ezt vésték, majd trasszírozták (karcolták). A rombusokban különböző díszítések helyezkednek el. Az egyik közepén egy 23 szirmú forgás irányban elhajlított rozetta van, a kihagyott két szélső részen leveles indadisz tölti ki a helyet. A következőben négy átlós vésést látunk, melynek végei kettéágaznak, majd spirálban végződnek, az átlók közeiben hegyes végükkel kifelé mutató cseppformák, a két szabadon maradt sarokban ugyanolyan leveles indadisz van, mint az előzőben. A harmadik rombus közepe szintén átlós beosztású, végeik szívformában végződnek, közeikben a cseppek ugyanolyan elrendezésben, mint az előzőben s a szabadon maradt részeket is leveles indadisz tölti ki. A hatszög oldalai és az esztergált kör közötti körszeletekben levelekkel díszített hullámvonalas indadisz van. A táal még 14, kifelé szélesedő homorú cikkely díszíti, amelyeknek oldalai élekben találkoznak. Az egyes cikkelyeket utólag hántolóval átsimították. Ezek a táal széle felé körívben záródnak. Két félkörív és a táal széle közötti kis felületeken (számszerint 14) különféle díszíté-

¹ Lelt. sz. 71/1908, 1–3. — Itt köszönöm meg B. Bónis Évának, Barkóczi Lászlónak és Radnóti Aladárnak támogatásukat.

² Jelentés a MNM 1908. évi állapotáról. 42.

sek vannak. Így sorban láthatunk: leveles virágdiszt, delfint, szirmos virágdiszt, ismét halat, levelekkel körülvevett szirmokat, megint halat, szirmos virágdiszt, halat, kelyhes virágdiszt, jobbra forduló ágon ülő fácánt, virágot, balra forduló ágon ülő fácánt, leveles indák közt kis szívet, végül sült libát. A perem 1,2 cm-re lehajlik, díszítése vésett pálcatagokból áll, a tállal együtt készült. A tál egy 10 cm átmérőjű, 0,5 cm magas, előre kovácsolt, majd ráforrasztott talpgyűrűn áll, ezen belül 5,5 cm átmérőjű kör látható. A karika és a kör között karcolt felirat van. A körön belül a háttalóval történt simítás nyomai láthatók. A tálon kapavágás nyomai vannak. Az egyik, cikkelyek közti élt a középponthoz közelebbi egyharmadban átvágták. Az ezzel ellentétes oldalon levő egyik cikkely külső egyharmadában hosszanti vágás nyoma van. Több kisebb sérülés is érte. A perem két helyen levált a tál testéről.

12. ábra

A rozettás ezüstitál (XXIV. tábla) lemezből kalapálták, majd nyomópadon átesztergálták, átmérője 43,5 cm. Közepén 4 cm átmérőjű, 13 szirmú rozetta van. A szirmok közepét durva mélyítés jelzi. A rozetta szélén a szirmok külső része által alkotott kis félköröket kis ívek kötik össze. Ezek mind traszszírozva vannak. Ez a külső szerkezet meglehetősen durván és elnagyoltan van mintázva, kettős, elhibázott és összefutó vonalak is vannak. A rozettát 14 cm átmérőjű hármás, körkörös keret veszi körül. A középső kör szélesebb hornyolat (0,4 cm), a két szélső vékony bevészt kör. Ezeket a nyomópadon nyerhették forgatás közben, kétféle szerszámmal tartva hozzá. A tál pereme 2,5 cm széles, hármasan tagolt, a tál belsejéből vízszintesen elhajlik és 0,7 cm széles. Majd egy 1,8 cm széles, kissé domború rész veszi körül a tálat, amelynek szélén poncolóval beütött astragalos dísz vonul körben. Ez egy tojás- és két gömbtagból áll. Egy helyen, ott, ahol a mester körbeért a poncolóval, három kis gömbtag van egymás mellett. Ettől lefelé hegyesszögben lehajlik a 0,5 cm széles perem. A tál aljára 13,3 cm átmérőjű, 3 mm vastag talpgyűrű van ráforrasztva, amely 7 mm magas.

A harmadik, a szalagdíszes tál (XXV. tábla) szintén lemezből kalapált, átesztergált lapos ezüstitálca. Átmérője 52 cm. A tálcá szélétől 4 cm-re ferdén magasodó 2,3 cm széles perem emelkedik ki. A sima vízszintes peremet kívül és belül 2—2 esztergált kör díszíti. A perem szintén lehajlik a szélét ugyancsak astragalos szegély díszíti, azonban a két gömbtag helyett egy kis, közepén bevágott gömböcske van. Ezt a peremet utólag forrasztották a tálcára. Közepén 12,5 cm átmérőjű körlap van, melynek díszítése mértani hatást kelt. Középen egy 12 szirmú rozetta van, amelyet szalagdísz vesz körül, ezt pedig négy félkörbe szerkesztett szíromdíszből álló szíromsor övezi, ezeket egymásba hurkolódó szalagok kötik össze. Az üresen maradt részeket hálósan elhelyezkedő, egymásnak fordult egyszerűsített liliomok töltik ki. A díszítés vésett és traszszírozott. A tálcá előre kovácsolt, majd ráforrasztott 37 cm átmérőjű talpgyűrűn áll. Ezen belül egy 27 cm átmérőjű esztergált kör van. A kettő között 12. ábra a, majd ettől 7 cm-re 12. ábra b felirat látható. A név mélyen be van poncolva, az utóbbi karcolt felirat.

A tálak párhuzamai mind nagyobb kincsletelekből származnak, tehát az is feltehető, hogy ezek is együtt egy leletet képeztek.

Az 1910-ben végzett tervszerű ásatás kapcsán *Traprain Law* dombon került elő egy nagy kincslet.³ A keleti skót partvidékhez közel, Edinburgh-tól nem messze egy kb. i. u. 400-ig fennállott római település egyik legkorábbi kerek alaprajzú háza alá volt elrejtve. A lelet több mint 100 darabból állt, és benne a legvegyesebb anyag szerepelt. Néhány darabon még a pogány mitológia alakjait látjuk, Hercules, Pan, Bacchus, Venus, Ulysses stb., de már a keresztény jelképiség is erősen megjelenik. Ó- és Újtestamentumi jelenetek, Krisztus monogram, alfa-omega gyakoriak az egyes darabokon. A harmadik csoportot a töredékek alkotják, amelyeken az ornamentális díszítések a hangsúlyozottak. Az érmek, amelyek a kincsel együtt kerültek elő, Honoriuszal (395–408) záródnak, így tehát a kincs legnagyobb része IV. sz.-i. — Az alakos díszű edények hellenisztikus hatást mutatnak, keleten Kairóban, Karthagóban, Athénben, Dél-Oroszországban, Romániában vannak hasonló darabok Curle szerint. Curle azt írja, hogy igen sok mesterember vándorolt Asia Minorból, Görögországból és Szíriából Itáliába, ezek készíthették ezeket és az ezekhez hasonló ötvösművészeti tárgyakat. A szerző szerint a kincs zöme IV. sz.-i, csak egy-két töredék régebbi, éppen azok, amelyeken astragalos peremdísz van. A kincset egyéni vagy együttes zsákmányolás útján szerezhette a tulajdonos. Az egyházi vonatkozású tárgyakon kívül minden egy nagy »ministerium« tartozéka. A lelet nagy tömege össze volt törve és be volt csomagolva. A kincs tulajdonképpen három részre oszlik: apróbb csészék, korsók, tálak különféle díszítésekkel, félbevágott tálak s teljesen épen megmaradt tárgyak. Curle azt a következtetést vonja le, hogy ez nem egy zsákmányolás gyümölcse, hanem a tulajdonos egész életének gyűjtése, különböző időben és helyen szedte össze darabjait. A szerző véleménye szerint a kisebb tárgyak az első szerzemények; a félbevágottakat elosztás útján szerezhette a tulajdonos, az osztzkodást jelzik a tárgyak darabolása. Az ép tárgyak lennének az utolsó zsákmányolás eredményei; ezeket megszerzőjük háztartásában is használta. Curle szerint az egészet Galliában zsákmányolhatták, de hogy Traprainbe hogy került, azt nem indokolja meg.⁴

A *Chaource*-i kincset 1883-ban találták Montcornet közelében, Galliában.⁵ Az egész lelet vászonba volt csomagolva, ennek foszlányai megmaradtak. Traianus, Hadrianus, Antoninus Pius érmek adják meg korhatározását. A kincs az ismertetés szerint II. sz.-i, de még a III. sz.-ban is használhatták és Gallienus alatt kerülhetett földbe. Összesen 39 darabból áll, teljes asztali edénykészlet, hat bronz tárgy kivételével minden ezüst.

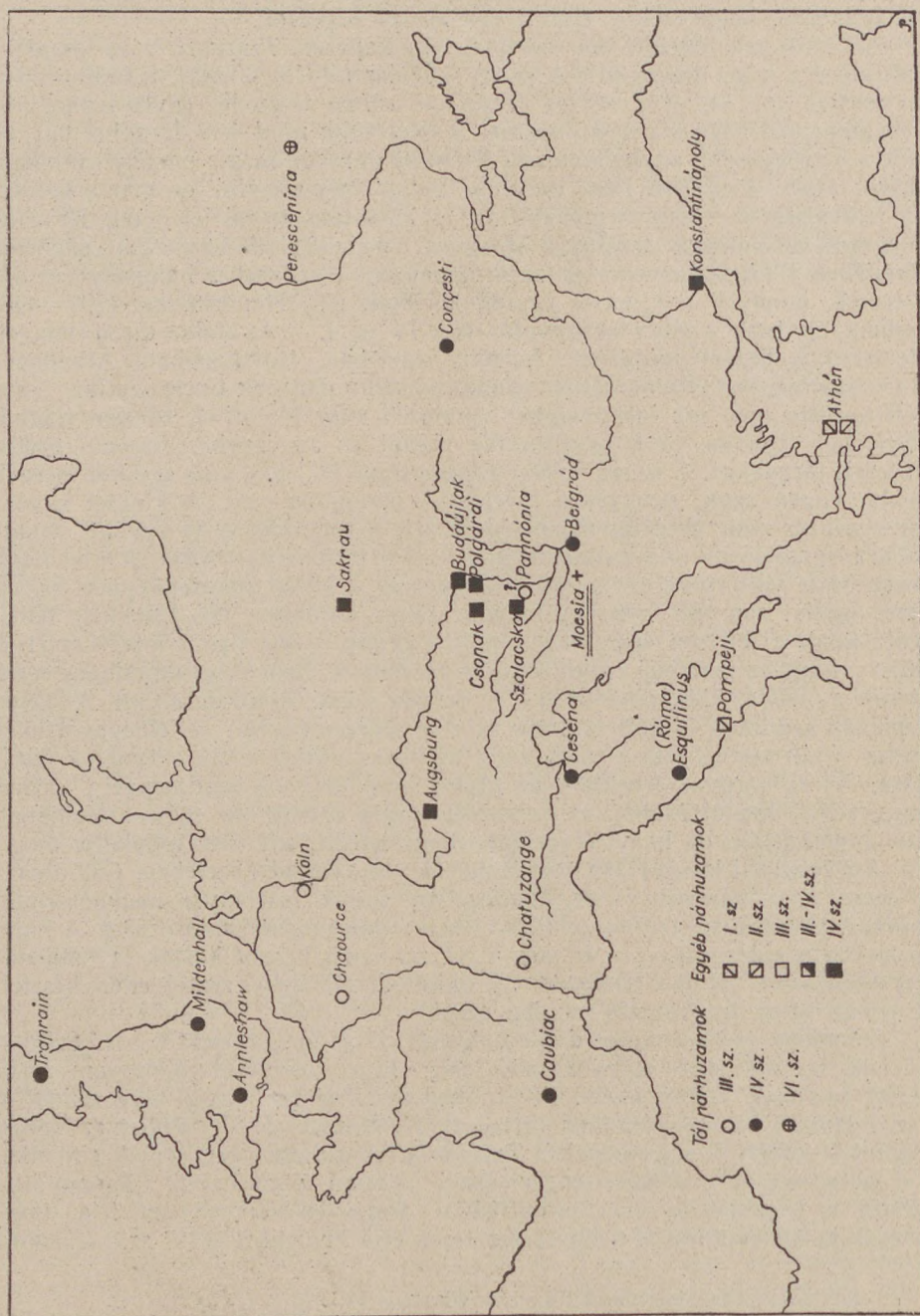
Rómában az *Esquilinus* dombon került elő az ún. Proiecta kincs.⁶ Szintén igen sok és változatos tárgyból álló lelet. Egy szerencsés monogram útján sikerült pontosan időhöz kötni. Ez a monogram Proiecta Turciát idézi, aki IV.–V. sz.-i előkelő római családhoz tartozott. Halálozási éve 379. Ebben az időben a consulok között is szerepelnek a Turciusok. A kincsen levő egyik cikkelyes tál a szerző szerint a Fekete-tenger északi partján készülhetett s kapcsolatba hozható a korabeli bizánci toreutikával. Pöglayen-Neuwall azt írja, hogy nemcsak keleti kívándorló kézművesek lepik el a Nyugatot a IV. sz.-ban, mint

³ A. Curle: *The Treasure of Traprain* (Glasgow, 1923).

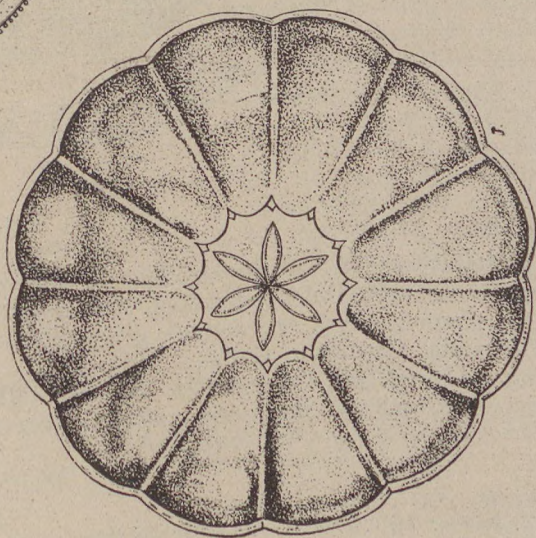
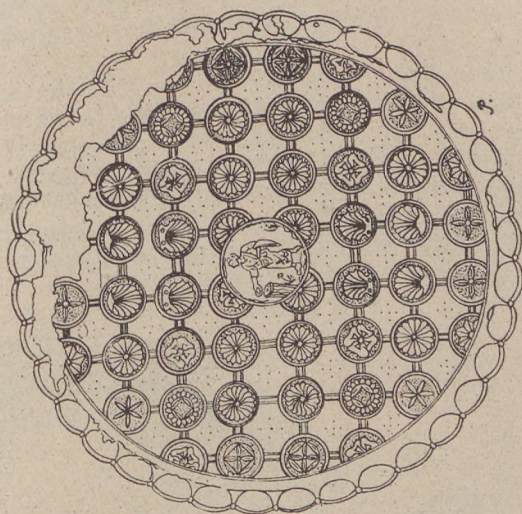
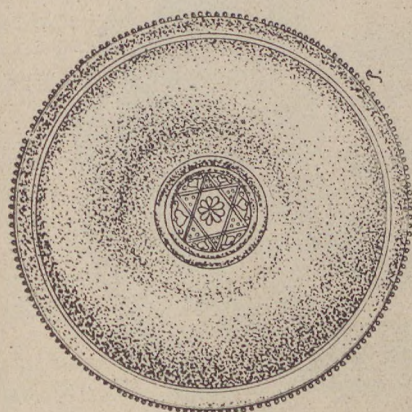
⁴ F. Drexel: *Germania* 9 (1925) 122 skk.

⁵ H. B. Walters: *British Museum Catalogues, Silver*. 38. (London 1921). (Továbbiakban BMC Silver.)

⁶ S. Pöglayen-Neuwall: *R. M.* 45 (1930) 124 skk.

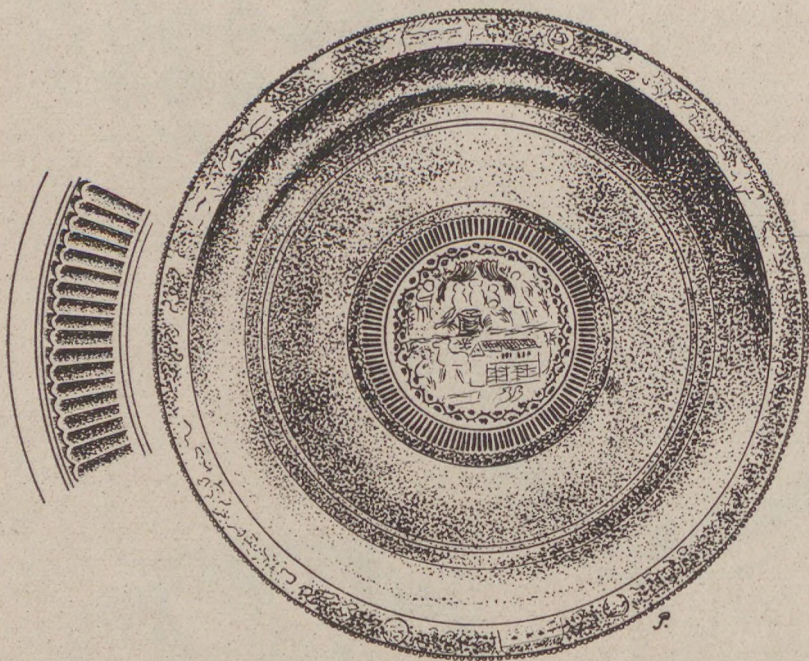
15. ábra

13. ábra

amilyen Elias aranyműves is volt,⁷ hanem a Nyugat a lendületes keleti kereskedelem révén is juthatott olyan árukhoz, amelyek a keleti művészetet tükrözhették.

Britanniában *Mildenhall* mellett, 1942-ben egy római villától nem messze 34 darabból álló kincsleletet találtak. Dohrn szerint,⁸ egy előkelő római tisztviselő vagy tiszt asztali edénykészletét képezhette. Ebben ugyancsak keverednek a pogány motívumok a keresztény jelképiséggel, ebből a szempontból rokon a trapraini és esquilinusi kincssel. A britanniai kincsleletek földbe kerülésének legkésőbbi időpontja 417 lehet, amikor a sziget politikailag elválik Rómától. Ez az időpont nem ad felvilágosítást a tálak keletkezési idejéről s érmek sem

13a. ábra

adnak korhatározást. A szerző megállapítja, hogy minden egyes tárgyat külön kell megvizsgálni ebből a szempontból. A leletstatistika alapján Dohrn itáliai központra gondol, mivel az edények elterjedési területe főleg Svájc nyugati része, Britannia, Germania, Gallia.

Toulouse közelében, *Caubiac*-ban 1875-ben találtak hét ezüst tálat és táltörödékeket.⁹ Gondosan egymásba voltak helyezve s egy nagy kő borította

⁷ ICUR I 558–406-ból való sírköve.

⁸ T. Dohrn: Mitt. d. D. A. I. 2 (1949) 67 skk.

⁹ BMC Silver, 22 t., 139. sz.

őket. A megtalálást követő ásatás egy kis templom romjait tárta fel, mely valószínűleg Bacchusnak volt szentelve s az ezüstök a szentélyhez tartozhattak. Az összefüggő leletek korhatározása, mint láttuk, a III.—V. sz.-ig tart.

*

A cikkelyes tál felépítését és szerkezetét tekintve, némileg elválik a másik két táltól. Cikkelyes tagolása formában közel áll a chaource-i kincs ezüstitáljához (13. ábra, 1. sz.). A formai párhuzam mellett figyelemmel kell lennünk a két tál technikai különbségére is. Nem kétséges, hogy a chaource-i darab, amelynek díszítése egyszerű hatszirmú rozetta, szinte szkematikusnak nevezhető, korban megelőzte táunkat.¹⁰ Már említettük, hogy a kincs elrejtése a III. sz. közepén történhetett.

Szerkezetileg még közelebb áll a cikkelyes tálhoz az esquilusi kincsben megismert lapos tál,¹¹ ahol is a sima és cikkelyes részek váltják egymást, középen négyzetes emblémával.

Ez utóbbi darabhoz szorosan kapcsolódik a mildenhalli lelet egyik fogantyús ezüstedénye, melyen ugyancsak a lapos és cikkelyes részek váltják egymást.¹² Középen Dávid-csillag alakú díszítés, belül rozettával. A lelet ismertetője nem köti közelebbi időponthoz a tálat, kapcsolata az esquilusi tálhoz azonban megadja készítésének hozzávetőleges idejét: az i. u. IV. sz.-ot.

A mildenhalli tál Dávid-csillagos emblémája visszatér a belgrádi múzeumban korábban őrzött ezüstitálon. (13. ábra, 2. sz.)¹³ A tál a II. világháború alatt elpusztult. Díszítés módjában rokon a mildenhalli példánnyal. Kis szívalakú díszei, amelyek térkitöltőek a kör és a csillag között, hasonlóak a cikkelyes moesiai tál díszítő rombuszában megismert szívalakú díszekhez.

A trapraini kinszeletből való két táltöredék, amelyeken a lapos és cikkelyes részek váltják egymást.¹⁴ A harmadik ide kapcsolódó trapraini töredéken keskenyebb cikkelyek osztják fel a karimát.¹⁵ A töredék emblémája a moesiai

Korban távolabb esik, mint a párhuzamként említett perescsepinaí mosóedényke, amelyen 10 cikkelyes beosztást találunk.¹⁶ Az eddig megismerteknél sokkal díszesebb. A cikkelyekben kagylókat utánzó díszítés is van. Az edényke fenekén szakálltalan glóriás császárportré látható. A díszítés alapján Maculevics az edénykét már a VI. sz.-ból származtatja. A szerkezeti párhuzamok alapján, a részletdíszítéseket nem tekintve, formai fejlődést látunk, amely a III.—VI. sz.-ig tart. A két szélső időhatáron belül lehetőségünk van a cikkelyes tál közelebbi időmeghatározását megadni. A párhuzamok nagy része, amint látható, leginkább a IV. sz.-ra utal. A cikkelyes tál emblémáját tekintve a beosztás a toreutika, sőt az egyéb díszítő művészet korai századaiból származik. Az athéni Nemzeti Múzeum őriz egy ezüst tükörtokot aranyberakással és véséssel. A gazdag, mintás díszű lap egy részlete rombusokból alakult kört mutat, a

¹⁰ BMC Silver, 41; 28 t., 155. sz.

¹¹ Vö. 6. jegyzet.

¹² Vö. 8. jegyzet.

¹³ Fényképét a Járdányi—Paulovics István hagyatékban találtam (MNM Adattár), s Radnóti Aladár szíves közlése alapján értesültem, hogy elpusztult.

¹⁴ A. Curle: i. m. 39, 19 t., 13; 36, 17 t.

¹⁵ A. Curle: i. m. 40, 19a t.

¹⁶ L. Matzulewitsch: Byzantinische Antike (Arch. Mitt. aus Russ. Sammlungen 2. Berlin 1929), 80.

moesiai emblémájához hasonlóan. Norton i. e. I. sz.-inak tartja a tárgyat.¹⁷ Hasonló díszítés van Pompejiben a Via dell'Abbondanza egyik házának megnyezetén.¹⁸ Itt is díszített rombusokból alakul a stukkó díszítménye. Ez a pompeji III. stílushoz tartozik, tehát időszámításunk kezdete körüli időkre tehető. Az athéni Nemzeti Múzeum egyik emblémája hasonló részletdíszítést mutat.¹⁹ A szerző a tárgyat az i. u. II. sz.-ra teszi. — Az egymáshoz kapcsolódó rombusok száma olyan nagy (falfestményeken, mozaikokon),²⁰ hogy felsorolásuk nem visz közelebb az ezüsthál kormeghatározásához. Lényeges azonban az, hogy ez a beosztás a IV. sz.-ban is megvan. A rombusokon belüli díszítésekre találunk igen hasonló párhuzamot az esquilinusi kincs egyik nagy, lapos, felálló peremű táján.²¹ Díszítését hálózatosan elhelyezett körök alkotják, közepén alakos emblémával. A körökben a legkülönbözőbb minták szerepelnek: egyszerű rozetta, szirmos díszítés stb. A mi számunkra a legérdekesebb: egyik, ugyancsak forgási irányban hajlított rozetta, amely ezt a moesiai tálhoz kapcsolja. (13. ábra, 3. sz.) Görögországi pecsételt kerámiában ugyancsak nagyon gyakoriak ezek a forgási irányban hajlított rozetták. Ez a III.–IV. sz.-ban virágzott. Bónis Éva szerint ez fémedényutánpot lehet, erre a tálak kerek, benyomott körökkel díszített formája is utal.²²

Az embléma díszítéséhez igen szervesen illeszkedik a cikkelyes tál peremdíszítése. Fremersdorf ismertet egy kis bronztányért díszített peremmel,²³ amelyen a moesiaihoz hasonló peremdíszítés van. A szerző ezt a kölni eredetű darabot III. sz.-nak tartja. Az itáliai lelőhelyű cesenai tálon ugyancsak hasonló díszítést látunk. A nagy ezüsthál közepét díszítő alakos embléma keretelése hasonló pálcátágokból áll, mint a moesiai tál pereme. (13a. ábra) Arias szerint²⁴ a tál a IV. sz.-ban készülhetett.

A tál díszítése, mind az embléma, mind a peremlezárást tekintve, megerősíti eredeti korhatározásunkat, amely szerint ez a darab a IV. sz.-ban készült.

A rozettás tál igen egyszerű, ezért párhuzamai is csak az astragalos peremre és a rozettára szorítkoznak. — A chaource-i kincsen több ilyen egyszerű astragalos peremű tál van, amelyeknek csak a közepén van egészen szkematikus díszítés. A legnagyobb tál közepén svasztika van, egy másikban nyolc szirmú rozetta, a szirmok között mákfejek. (14. ábra, a) Egy kis tálkában hat szirmú rozetta látható, s van két teljesen dísztelen sima astragalos peremű tálka.²⁵ Ezekhez szorosan kapcsolódik a chatuzangei lelet szintén astragalos peremű tálja, amelynek közepén ugyancsak svasztika foglal helyet (14. ábra, b)²⁶

Hasonló elrendezésű egy pannóniai bronztálca, amelynek közepén rozetta van. Formailag az előbbieket utánozza. Ez a forma úgy látszik a Rajnánál a III. sz.-ban virágzik, onnan kerül Pannóniába, ahol a helyi mesterek utánozzák.²⁷

¹⁷ R. Norton: AJA 9 (1894) 495.

¹⁸ V. Spinazzola: Le arti decorative in Pompeii (Milano 1928) 164.

¹⁹ G. Matthies: AM 39 (1941) 104.

²⁰ D. Levi: Antioch Mosaic Pavements (Princeton 1947) 106 t, a–b.

²¹ O. M. Dalton: Catalogue of Early Christian Antiquities in the British Museum (London 1901) 70. old. 311.

²² K. Kübler: AM 56 (1931) 75 skk.

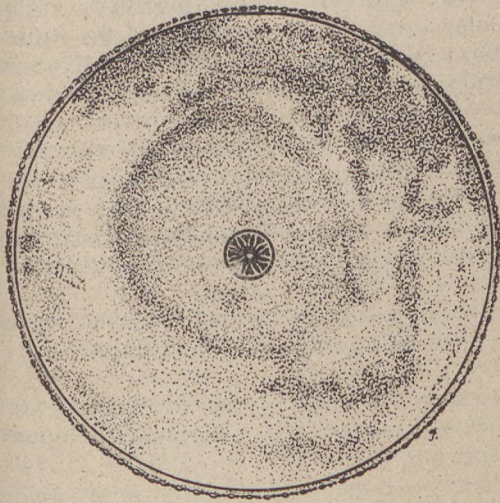
²³ F. Fremersdorf: PZ 18 (1928) 275.

²⁴ Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente. 24–26 (1946–48) 310.

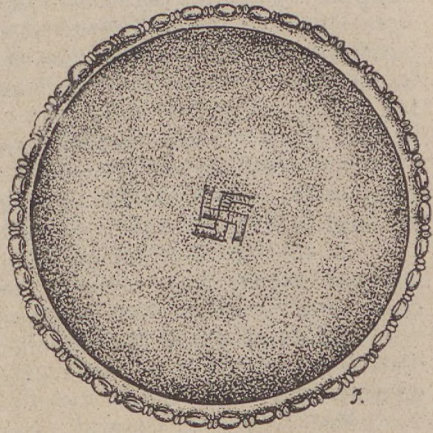
²⁵ BMC Silver 40. 27, 29, 30 t., 158, 168, 151, 153, 164. sz.

²⁶ BMC Silver 34, 13 t., 133. sz.

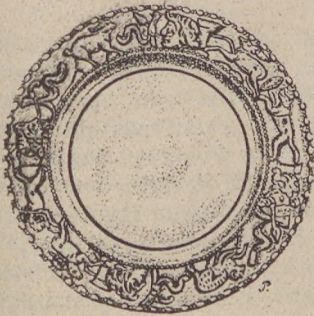
²⁷ Radnóti A.: A pannóniai római bronzedények. (Diss. Pann. XX. 6. Bpest 1938) 80.

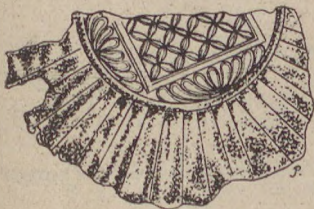
a

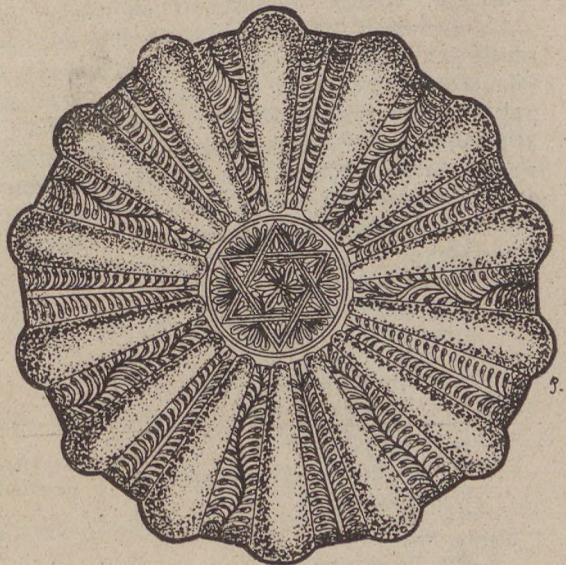
b

c

d

e

14. ábra

Astragalos peremmel találkozunk a trapraini kincs két táltöredékén. A széles peremeken még más díszítések is vannak, amelyek technikájukban a másik két moesiai tálhoz kapcsolják.²⁸ Hasonló pereme van egy caubuaci kis ezüsttálkának is. Az astragaloson belül fríz vonul végig. (14. ábra, c) Középe sima, dísztelen.²⁹ Díszítésben rokon emlékcsoportból való egy márvány asztallap Csupakról. Itt mindez nagyobbban van kifaragva, az astragalos perem s a fríz. Thomas Edit munkájában³⁰ még sok ilyen ezzel azonos peremdíszű márványtál szerepel, amelyek mind a IV. sz.-ban készültek. Ezekből arra következtethetünk, hogy ez a díszítésmód fémen, sőt ezüstön keletkezhetett a II–III. sz.-ban s a keresztény egyházművészet a IV. sz.-ban átvette s áldozati asztallapjain alkalmazta. Időben későbbi leletnek mutatkozik a conçesti kincs egyik tálcaja. Peremét szintén astragalos szegélyezi.³¹

A tál legközelebbi párhuzamai, mint láttuk, a II.–III. sz.-ból valók azonban azáltal, hogy későbbi párhuzamok is vannak, feltételezhetjük, hogy ez a darab a III. sz.-ban készülhetett.

A szalagdíszes tál párhuzamai több csoportra oszlanak. Egyik rész a peremdíszítéshez csatlakozik, másik az embléma szerkezetéhez, a harmadik csoport az embléma részletdíszeit foglalja magában.

Mint láttuk, az astragalos perem megvan a chaource-i kincs öt darabján,³² valamint a chatuzangei kincs svasztikával díszített tálján is.³³ A chaource-i kincs keltezése alapján (III. sz.) indokolt Curle azon megállapítása, hogy a trapraini kincsből talált töredékek,³⁴ melyeken ugyancsak astragalos perem van, korábbiak, mint a kincs zöme. (IV. sz.) A mildenhalli lelet egyik darabján szintén előfordul ez a díszítés. A csopaki márvány asztallapot s a caubiaci kis ezüsttálkát is astragalos szegélyezi.³⁵

Az embléma szerkezetéhez hasonlólt látunk a conçesti kincs tálcaján. Közepén ennek is rozetta van s körül helyezkednek el szinte a szalagra felfűzve a kis levelekkel díszített körök. Szélén szintén astragalos díszítés van. Maculevics szerint ez a nagy ezüsttál átmenetet képez a későrómai és bizánci ezüstművesség között és 400-ra teszi készülési idejét. Azonban Zahn³⁷ és Poglayen-Neuwall³⁸ azt mondják, hogy korábban, a IV. sz.-ban készült. Szintén IV. sz.-iak a britanniai appleshaw-i ezüsttálak, melyeknek közepén az emblémák hasonló szerkezetűek a moesiaival. Közepükön rozetták vannak s körül szalagfonatok alkotják az erősen mértani jellegű díszítést. Constantinus érme határozzák meg a lelet korát.³⁹ Mértani elrendezés és rozetta dísz található a sacrau-i, szalacscai övvereteken is, melyeket Hekler⁴⁰ az ún. budaújlakiakkal hoz kapcsolatba.

²⁸ A. Curle : i. m. 37, 29 t., 56, 24 t.

²⁹ BMC Silver 37, 12 t. 139. sz.

³⁰ FA 6 (1954) 74 skk.

³¹ L. Matzulewitsch : i. m. 123.

³² L. 25. jegyzet.

³³ L. 26. jegyzet.

³⁴ L. 28. jegyzet.

³⁵ L. 9. és 30. jegyzet.

³⁶ L. 31. jegyzet.

³⁷ R. Zahn : Silberteller von Hassleben und Augst. (Römisch Germanische Forschungen 7. Berlin 1933/76.

³⁸ L. 6. jegyzet.

³⁹ H. Read : Archeologia 56/1 (1898) 7.

⁴⁰ Hekler A. : Arch. Ért. 30 (1910) 242. A pasaréti Drasche-téglagyári leletet eddig az irodalomban tévesen Budaújlakinak nevezték, tényleges lelhelyét legújabbban Radnóti Aladár határozta meg. (Vö. Budapest Műemlékei I. 1955. 28.)

A sacrau-i lelet korát — amelynek darabjain négyszögbe szerkesztett rozetta van — Grempler a III–IV. sz. fordulójára tette. A szalacscai övvereteken sok rozettából álló szirmos díszítés van s ezekkel Carinusszal záródó éremlelet került elő. A Drasche-téglagyáriban, amely szintén elrendezésében és rozettájában hasonló a moesiai tálhoz, Gordianustól Maximianusig terjedő érmeek voltak. Hekler szerint ezek kelet-római műhelyekben készülhettek. Ezekhez kapcsolódik két egymásra helyezett, négyzetből alkotott nyolcszöges embléma az augsburgi lemezen. A veret közepén rombusokra felosztott nyolcágú csillag foglal helyet. A csillag körbe van szerkesztve, amelyet kívül és belül futó kutya szegélyez. Grünhagen IV. sz.-inak említi.⁴¹ Hasonló díszítés található egy konstantinápolyi domborművön. Deichmannak⁴² az a megfigyelése, hogy ez a mintakincs a korai keresztény faldíszítésekben vagy más belső díszítésben is gyakran szerepel. Szerinte ez a minta a IV–VI. sz.-ig megtalálható.

Vegyük most sorra a párhuzamok harmadik csoportját, amely apróbb részletdíszítéseiben s technikájában rokon a moesiai tállal. A polgárdi tripus technikája közel áll a tálakhoz. A keresztmerezítőkön kétféle minta váltakozik: háromszirmú leveles dísz egymás felett, és egymásból kinövő kétfelé álló szirmok. A levelek, illetve szirmok kidolgozása szinte teljesen azonos a tálon levő félkörbe szerkesztett szirmdíszek technikájával.⁴³ Ezt a tripust Erdélyi Gizella a IV. sz. második felére határozta meg, a pontusi művészet döntő hatását hangoztatva.⁴⁴ Szorosan ehhez kapcsolódik a trapraini kincs egyik korsójának díszítése, amelyen ugyancsak ilyen szívalakú, egymásból kinövő szirmosor van.⁴⁵ Az egyik kanálon hasonló technikával⁴⁶ visszatér ez a díszítés. Ugyanez van egy szívalakú tálon is, amelynek csak a fele maradt meg, hal ábrázolással. A szélén az ismert szirmosor van.⁴⁷ Egy cikkelyes tál töredékén s egy egész tálon, ahol a cikkelyek és a lapos részek váltják egymást, a lapos részekben négy szirmból álló félkörbe szerkesztett szirmdíszek vannak egymás felett.⁴⁸ Szirmok és félkörbe szerkesztett szirmdíszek vannak még egy trapraini töredéken.⁴⁹ Utolsó trapraini párhuzamunk még elrendezésében is hasonló táunkhoz.⁵⁰ (14. ábra, d) A keskeny cikkelyekkel tagozott tál közepén embléma van, amelyben négyzetes keretben hálósan elrendezett szirmok foglalnak helyet. A négyzet és a kör közötti négy körszeletben a moesiai tállal azonos formát mutató félkörbe szerkesztett szirmdísz van. Ezen kívül az embléma kettős vésetű keretelése, valamint a négyzet kerülete azonos technikai eljárást tükröz. Az esquilinusi kincsben is van egy ezüstpál, amelyen a lapos és cikkelyes részek váltják egymást. Közepén az előzőhöz hasonló embléma van, kettős kör alakú keretben négyzet, hálósan elhelyezett szirmokkal. Mint az előbbinél, a kör és a négyzet közti szeletekben ugyancsak félkörbe szerkesztett szirmdísz van.⁵¹

⁴¹ Der Schatzfund von Grossbodungen. (Römisch Germanische Forschungen 21. Leipzig 1954) 6, 8 t.

⁴² F. W. Deichman: A. Anz. 56 (1941) 75.

⁴³ Ezt az összefüggést már Erdélyi Gizella is említi. Arch. Ért. 45 (1931) 19.

⁴⁴ L. 43. jegyzet.

⁴⁵ A. Curle: i. m. 21 t.

⁴⁶ A. Curle: i. m. 66, 44 k.

⁴⁷ A. Curle: i. m. 72, 38 t.

⁴⁸ A. Curle: i. m. 39, 19 t.

⁴⁹ A. Curle: i. m. 71, 54 k.

⁵⁰ A. Curle: i. m. 40, 19 t., a.

⁵¹ L. 6. jegyzet.

A mildenhalli leletben a Dávid-csillagos tál technikája igen hasonló a szalagdiszes tálhoz. (14. ábra, e) A két egymásra helyezett háromszögből alakuló csillag kettős keretelésű és a csillag s a kör közötti kis részeket szíromsor tölti ki. A cikkelyek közti lapos részekben szintén szíromsor van.⁵² A belgrádi ezüstkálon is — mint láttuk — Dávid-csillag van, amelynek két háromszögből alkotott formáját szintén vastag szalag veszi körül. (13. ábra, 2. sz.)⁵³

Figyelembe véve kizárólag a technikai felkészültséget, amellyel a moesia i tál készült, megállapíthatjuk, hogy igen közeli rokonságban van a legutoljára említett párhuzamokkal, tehát feltételezhetjük, hogy ez is, mint azok, a IV. sz.-ban készülhetett.

*

Összevetve az összes eddig tárgyalt párhuzamokat, az alábbi következtetéseket vonhatjuk le. A rozettás és szalagdiszes tál peremén körben futó astralagos sor, mint az előbbieken kitűnt, igen sok más hasonló tárgyon ugyan csak előfordul. Az, hogy egyes kutatók szerint ez a II. sz.-ra utal, nem jelenti azt, hogy a moesia i tálak is ilyen koraiak, mert belső díszítés tekintetében a szalagdiszes kétséget kizáróan a IV. sz.-i tálakhoz kapcsolódik. A rozettás tál némileg kivétel. Ennek párhuzamai is korábbiak, mert ha technikáját és szerkezetét vesszük figyelembe a chaource-i, chatuzangei darabokhoz kapcsolódik, bár vannak későbbi párhuzamai is. Technikájában kezdetlegesebb, mint a szalagdiszes, az astralagos szegély durvább kivitelű, valamint a rozetta is elnagyolt, nem finom munka, készítés módjában nem azonos, megfelel a III. sz.-ban tapasztalható általános gazdasági válságnak. Az egész munka nem érte el azt a színvonalat, ami a IV. sz.-ban már megvan a keletről bevándorolt mesterek, vagy a balkáni műhelyek működése eredményeképpen. Ezekből tehát arra lehet következtetni, hogy ez a tál a III. sz. végén készülhetett.

Visszatérve a szalagdiszes tálra, itt erősen figyelembe kell venni a díszítést és a technikát. Az astralagos perem finom munka, előre készített és ráforrasztott szalag. Az embléma szalagjai szinte ugyanolyan technikával készültek, mint a két Dávid-csillagos szalagjai, amelyek keretezik a díszítéseket. A trapraini darabok szegélyezései is ugyanilyenek. A levelek, szírmok szintén úgy készültek, mint a traprainiek a kanálon, a korsón, a tálakon, töredékeken s az előbb említett csillagosokon. A szerkezet elrendezése igen hasonló a conçesti, appleshaw-i tálakhoz, valamint az augsburgi lemezhez és a konstantinápolyi domborműhöz, valamint a Drasche-téglagyári s az ehhez kapcsolódó övveretekhez. Ezek, mint láttuk, mind a IV. sz.-ból származnak, tehát a moesia i szalagdiszes tál is ebben az időben készülhetett.

A cikkelyes tál ugyancsak a IV. sz.-ból származik. Peremdíszje igen rokon a cesenai tál embléma keretével, amely szintén ebből az időből való. A tál szerkezetének legkorábbi előfordulása a párhuzamok között a chaource-i kincslelet egyik darabján figyelhető meg. Itt a cikkelyek nem díszesek, az egész tál igen egyszerű és szkematikus, a II—III. sz.-ból való. Az esquilinusi, mildenhalli, trapraini kincsek nagy táljain már van díszítés, sőt nem csupa hornyolat díszíti ezeket, mert lapos részek is vannak közbeiktatva. Azonban a mintázat ugyanolyan jellegű és technikájú, mint a moesia i. A perescsepinai edényke ezek továbbfejlődésének példája.

⁵² L. 8. jegyzet.

⁵³ L. 13. jegyzet.

A tálak készítésének helye kérdéses. A tálakon semmilyen mesterjegy nincsen, így csak feltevésekre szorítkozhatunk. A szalagdíszes tál Lakonoc-a nem bizonyít mestert, mert ilyen mesterről nincs tudomásunk. Valószínűbb, hogy ez a név Lakon, genitivusban, a tál egyik tulajdonosát, vagy éppen készítőjét jelzi. Ismerünk azonban egy sirmiumi mestert ebből a korból: Flavius Nicanust, akinek ötvösműhelye volt. Ezüstlapon felirat őrzi emlékét:⁵⁴ Flav(i) Nican(i) Vasc(ularii). Mivel Sirmium igen közel van Sabáchoz, ahol a tálak előkerültek, esetleg feltételezhető, hogy ez a mester készítette a két IV. sz.-i tálat.

A földbe kerülés legvalószínűbb időpontja 378 körül lehet. A római birodalom ezen részén, tehát Sabác környékén már valamivel korábban megkezdődtek a zavaros idők. Utalhatnánk evvel kapcsolatban Ammianus Marcellinus egy helyére, ahol azt írja le, hogy Gratianus menyasszonyát Sirmiumtól nem messze, egy barbár betörés alkalmával majdnem elrabolták.⁵⁵ Mitrovicáról (Sirmium) ismerünk egy éremleletet, mely II. Constantiusszal zárul. Brunsmid szerint⁵⁶ ezt 350 körül rejthették el, amikor Illyricumban ellencsászárnak választották Vetraniót. Egy másik éremlelet Vinkovcéból II. Valentinianusszal zárul. Erről Brunsmid azt írja,⁵⁷ hogy 379 előtt kellett, hogy földbe kerüljön. 376-ban Fritiger és Alavivus betörték az alsó Duna-szakaszon. Valens, aki a perzsa hadszíntérről idejött, 378-ban nagy vereséget szenvedett a gótoktól Hadrianopolisnál. A gótokkal csak a békés megegyezés volt az ésszerű. Ezért adja fel Theodosius Moesia Inferiort. A háborús események egész sora hozható tehát kapcsolatba Sirmium környékén az ezüstitellel. Elképzelhető, hogy a tálak tulajdonosa ezen a vidéken is bizonytalannak érezte a helyzetet és értékeit elrejtéssel biztonságba akarta helyezni.

Lenkei Mária

⁵⁴ CIL III 6331, a.

⁵⁵ Amm. Marcel. XXIX 6.

⁵⁶ J. Brunsmid: VHAD 2 (1896–7) 82.

⁵⁷ J. Brunsmid: VHAD 12 (1912) 272.

A kenézlői honfoglaláskori íjtegez

Amíg egy régi tárgyról nem tudjuk mire szolgált, addig régészeti-történeti értékelésre alig használhatjuk. Honfoglalóink hagyatékában egyre kevesebb az ilyenfajta »ismeretlen rendeltetésű tárgy«. Ezek közül most néhány jellegzetes alakú faragott és díszített csontlemez meghatározását kísérem meg. A vizsgált darabok a következők:

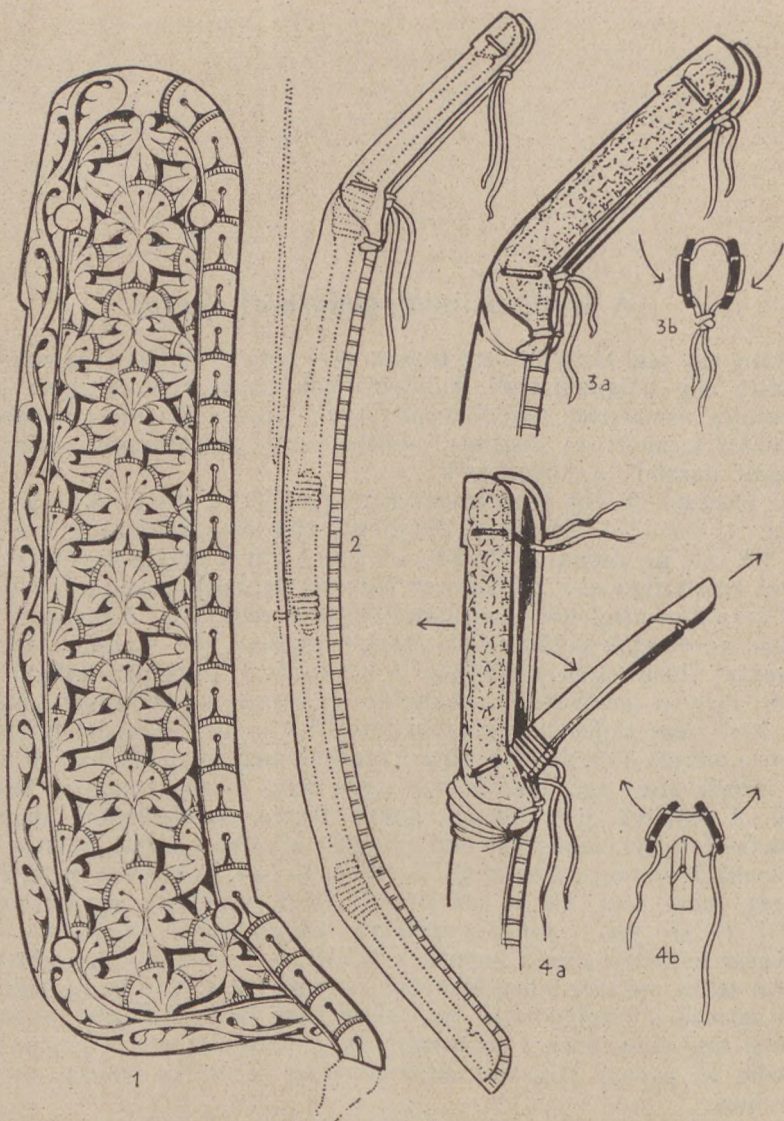
1. Kenézlő 39. sír csontlemezpárja¹ (XXVI. t. 1—2, XXVII. t. 1—2, XXVIII. t. 1a—2a). Hosszuk 20, illetve 19,8 cm, szélességük a felső lyukpárnál 3,8, 3,9, az alsónál pedig 4,6, 4,5 cm. A két lemezt a következő munkamenettel készítették el: gímszarvas (*cervus elaphus*) agancsából,² egyik ága tövétől számítva megfelelő hosszúságú darabot vágtak ki. A levágott csontokról gondosan lecsiszolták a rücsköket, majd hosszában két, mintegy 4 cm széles lapot vágtak (fűrészelték?) ki belőle. A két lapot a fényképen látható formára faragták, mélyen belevésték a palmettás és szegélyező mintákat, majd pedig alsó és felső vége táján gyorspergésű fúróval 4 mm-es lyukpárt fúrtak beléje. Egyelőre a minták állásából (16. ábra 1.) tudjuk meg, hogy melyik volt a lemezek felső s melyik alsó vége, a későbbiek során ezt a meghatározást a szerkezet is igazolja. A lemezek alsó végének kiugró részén törésfelületet találunk s ez biztossá teszi, hogy a lemezpárt alul olyanféle állatfejek zárták, mint a kenézlői, 11. sír épebben maradt darabját (XXVIII. t. 3—3a). A kiegészítést a fényképen pontozott vonal jelzi. Ha a két lemezt felső végükkel egymáshoz fogjuk (XXVIII. t. 1a—2a), akkor a lemezpár ívesen szétáll. Kopások: mindkét lemez egész felületén erősen kopott, a XXVI. t. 1. mintái a lap közepe táján majdnem teljes mélységükben lekoptak, a XXVIII. t. 2.-n pedig legerősebben az alsó harmad dörzsölődött le. Az alsó és felső lyukpár között, de különösen az alsónál még mélyebbek a kopásnyomok. A hátlaapon sem a lyukak peremén, sem pedig az agancs szivacsos állományában semmiféle kopást nem figyelhetünk meg.

Sírban való helyzetükről az ásatási jelentésben a következőket olvashatjuk:³ »a balláb alsó szára mellett, belül egy nagy csontlap, egyik lapján »palmetták«-ból álló végtelen mintával díszítve ... az előbbi csontlap párja ... a lábak között, a jobb alsó lábszár közepe felé tartva kívülről«. A sírleírásból tehát nem tudjuk meg, hogy a lemezeknek melyik vége volt felfele s melyik nézett a lábak felé. A sírban nyerges (kengyelpáros) temetkezést találtak, a kengyelpár a lábak végénél feküdt, a zablát a bal lábnál találták meg. Ha a leírást

¹ A temetőt s a lemezeket *Fettich Nándor* ásta és közölte. (Adatok a honfoglaláskor archaológiájához. Arch. Ért. 45. (1931) 89 skk. 70. k.)

² Az állatani meghatározást Bökönyi Sándornak köszönöm.

³ *Fettich N.*: i. m. 92.

16. ábra

nyomon követjük, úgy látszik, hogy a vasalt tegez a jobbláb mentén szájával a jobb boka felé (tehát lefelé) feküdt a sírban s két nyíl volt benne.

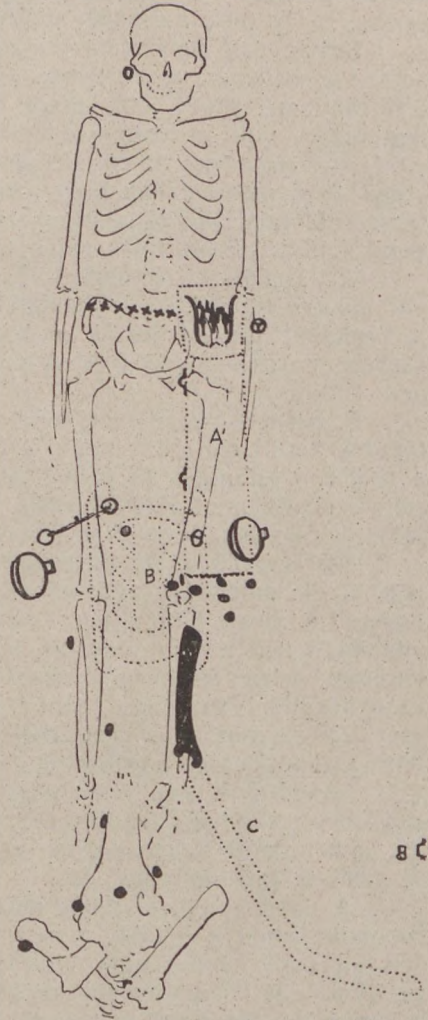
2. Kenézlő 11. sír csontlemeze⁴ (XXVIII. t. 3–3a). Hossza 20,7, szélessége a felső lyukpárnál 2,7, az alsónál 4,8 cm. Az előzőhöz hasonló nagyságú,

⁴ Jósa A.: Honfoglaláskori emlékek Szabolcsban II. Arch. Ért. 34 (1914) 25. t. A leírásban (uo. 318.) Jósa a lemezt 23 cm hosszúnak és 3 cm szélesnek mondja. A fent közölt méretek az 1/1 fényképről valók.

alakú és anyagú lemez. Erősebb kopások inkább csak az alsó lyukpár közt figyelhetők meg. A hátlaapon itt sincsen semmiféle kopás. A lemez alsó ágán állatfejjel, másik ívén pedig karomszerű taggal zárul. Lapja egyébként díszíten. Az ívelő oldal pereme egy helyen, az alsó lyukpárral egy magasságban, kissé kiugrik.

Jósa András sírrajzából és leírásából pontosan ismerjük a lemez sírban való fekvését (17. ábra)⁵. Szorosan a bal lábszáron feküdt, úgy hogy feje a térdízületig nyúlott. A tegez, hat nyállal a bal kartól a bal térdízületig tartott. A lócsontokat a lábak végében, a nyereget a kengyelekkel együtt a térdek felett találták.

3. A Tiszaeszlár-újtelepi, még közöletlen, temető⁶ 2. sírjában két csontlemezt találtak. A 18. ábra 1. sz. csontlemez hossza 22,2 cm, legnagyobb szélessége pedig 2,7 cm. Az előzőkhöz hasonlóan agancsból faragták s két lyukpár van rajta, az alsó párt faragott csatorna köti össze. A lyukak furata kettős csontkakúpos, tehát nem fűrővel, hanem késsel csinálták. A lemez egyszerű, de igen jellegzetes körvonala a szkíta csont zablapálcákra emlékeztet s ez a hasonlóság szinte részletekig követhető: felső vége állatfejben, alsó patában zárul.⁷ Hátsó lapján semmiféle kopásnyom nincsen, lapja azonban simára

17. ábra

⁵ I. m. Arch. Ért. 34 (1914) 20 k. Az ott közölt kép és a sírleírás alapján rajzoltam meg. Jósa ugyanis annak idején a leleteket bonctani csontvázlapokra rajzolta. Több apróbb javítást is kellett tennem a rajzon, mert pl. a rajzon a tegezszej és a nyílcsúcsok egymástól távol vannak, viszont a tegezszejre rározsdásodva találtam nyílhegyet (vö. AH. 27. 39. k.). Mivel az általam 17. képen közölt sírrajz csak tájékoztató jellegű, pontozott körvonallal és A betűvel jeleztem a nyíltegez helyzetét, B-vel a nyereget és C-vel az íjtegezt. Az utóbbinál meg kell jegyezni, hogy lehetséges, hogy az íjat a tegezből kivéve tették a sírba.

⁶ Történeti Múzeum névp. lt 6/1948 és 1/1949 sz. alatt leltározott közöletlen temető. A 2. sírt Jámbor Lajos (814–840) és Kopasz Károly (840–875) pénzei a honfoglalás első évtizedeire kelteznek. Az ásatási jegyzőkönyvet a leltárkönyvben a fenti számok alatt találjuk.

⁷ Példának a csont zablapálcákban leggazdagabb Chanenko gyűjteményt idézzük (Coll. Chanenko III. 61 t., 542 sz.; 52 t., 536. sz.; 50 t., 530. sz.; 51 t., 531. sz.; 49 t. valamennyi darabja, de különösen alulról a második, amely a tiszzaeszlárinak szinte pontos párja. Megvan a szkíta faragványokon a pontkörös dísz is: i. m. 49. t.

kopott. A másik lemez (18. ábra 2.) szélesebb, rövidebb és vaskosabb (hossza 17,1 — törötten —, szélessége 4,1 cm). Az alsó lyukpár mentén letörött, de alakját a kenézlői 39. sír lemeze alapján jól elképzelhetjük. A lemez lyukait gyorspörgésű fúróval fúrták, a felső lyukpárt csatorna köti össze. Rövidebb ívének peremét fűrészfogas minta díszíti, hátsó íve mentén élesen faragott gerinc. A lap felső harmadát és hátsó ívét pontkörös minta borítja.

Sírban való helyzetükről a jegyzőkönyv tájékoztat: »A sír végében ... hosszú csontlemez, egyik végén állatfejvel, ettől a lemeztől feljebb 15 cm-re déli irányban, tehát a jobb lábszár táján szélesebb csontlemez.« A sírban lóbőrös temetkezés volt, a lócsontok közül a lábcsontok az ember közelében kerültek elő (a sírt mindössze 35 cm mélyen találták, az emberi koponya s talán a lókoponya és a mellső labak hiányoztak). A tegez vasalásának töredékeit a jobb lábszárnál találták; a csontlemezek közelében egy nagyobb vasdarab volt, a jegyzőkönyv szerint talán zabla töredéke.

4. Jászdózsza⁸ (18. ábra 3—3a). A kenézlői 39. sír lemezpárjához hasonló pár egy-egy töredéke, a jobboldali lemezhez tartozó állatfejes lemezdarabokkal. A lyukakat fúróval fúrták, a hátapon nincsen kopás. Palmetta mintáikat végtelen mustrából vágta ki. A lemeztöredékek előkerüléséről semmi közelebbit nem tudunk.

5. Szentés—Mindszent, Koszorús dűlő⁹ 2. sírjából is csupán egy lemez-töredék került elő (18. ábra 4.). Ezt is szarvasagancsból faragták, akár csak a többi. Vastagsága és palmettás mintája is azt igazolja, hogy ugyanolyan célra szolgált, mint a többi lemez. A jobb medence szárny táján, az íj markolatának csontlemezével és a tegeztfedő csontlemezekkel együtt találták.

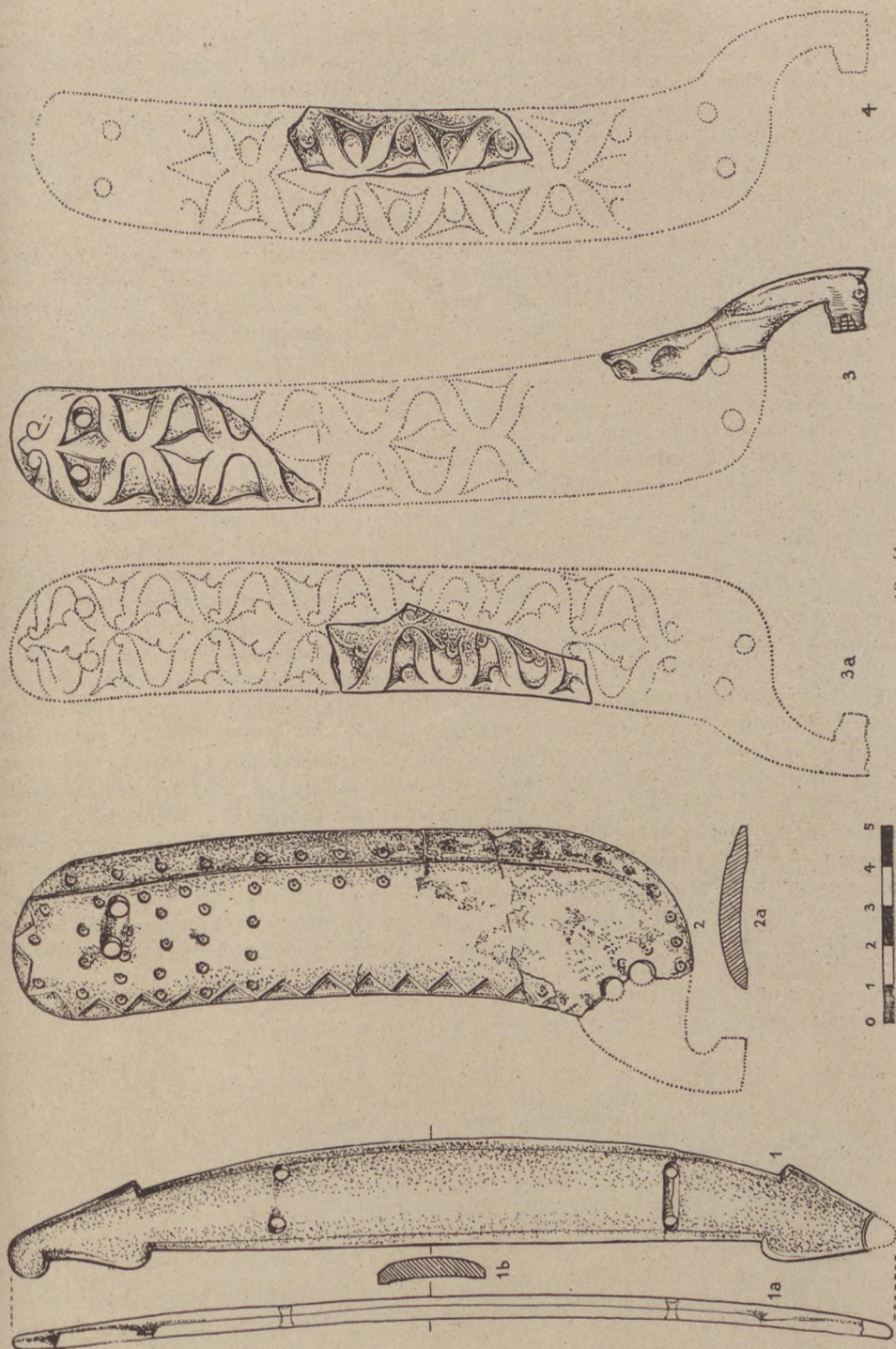
Összegezzük megfigyeléseinket. A lemezek enyhén ívelt, aljukon kiszélesedő lapok, amelyeket nyilván szíjjal szereltek rá valamilyen anyagra. Ezt az bizonyítja, hogy hátlapjukon nincsen kopás. A kötözés azonban nem volt állandó, hanem a szíjat oldották, bogozták, ez koptatta ki a lyukak közt a lemez felületét. A lemezek közül a kenézlői 39. sírban talált és a jászdózsai páros volt, kettő közülük jobb oldalra hajlik (Kenézlő 11. sír és Szentés—Mindszent Koszorús dűlő 2. sír), egy pedig baloldalra hajlott (amennyiben a tiszaezlári sír feltárását hitelesnek fogadjuk el; az ott talált másik csontlemezről — 17. ábra 1. — később esik szó). Tehát négy ízben jobbrahajló, illetőleg páros lemezeket, egy ízben pedig balra hajlót találtak. Jegyezzük meg még azt is, hogy a kenézlői 39. sír balrahajló lemeze sokkal erősebben kopott, tehát ezt érte használat közben erősebb és tartósabb súrlódás.

A lemezek rendeltetését nehéz lenne sírban való helyzetükből meghatározni, annál is inkább, mert jó sírrajz csak a kenézlői 11. sírről készült, a leírások pedig pontatlanok. Kivétel nélkül az övön alul (Szentés—Mindszenten az övvel egy magasságban) kerültek elő, rendszerint a lábszáraknál találták a lemezeket. Közelükben nyerges és nyíltegezt találunk. Azonban nyergen nem lehettek, mert a honfoglalók nyergének szerkezetét ismerjük s arra semmiképpen nem illenek rá a páros lemezek, még kevésbé a páratlanok.¹⁰ Nyíltegezen

⁸ J. Hampel: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. (Braunschweig 1905) 3. 433; 2. 617.

⁹ Csallány G.: Újabb honfoglaláskori leletek Szentés vidékéről. Fa 3—4. (1941) 186. 3 t. A sírrajz (2. kép) kétes értékű.

¹⁰ László Gy.: A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. (A. H. 27. Bpest 1942. 1.-II. fejezet 544.)

18. ábra

sem lehettek, mert annak is ismerjük szerkezetét és alakját s a lemezek nem találnak rá.¹¹ Íjmerevítő lemezek¹² sem lehettek, bár ezekhez hasonlitanak leginkább s látni fogjuk, hogy ez a hasonlóság nem véletlen. Így tehát sírban való helyzetükből nem oldhatjuk meg a lemezek rendeltetését. Jegyezzük meg azonban, hogy abban a négy esetben, amikor a sírról feljegyzések készültek, mindenütt nyílttegezt is említenek a sírban. Ez valószínűvé teszi, hogy bár csontos íjat csak egyik sírban¹³ találtak, mégis a temetéskor íjat is temethettek a halottal, de ennek fa- és szaruanyagát a föld elemésztette.

A csontlemezekről eddig a következő véleményeket olvashatjuk: Hampel József a jászdózsai lemezek leírásakor¹⁴ felveti azt a lehetőséget, hogy az ívelt lemezek szabványokat díszíthettek. Jóna András a kenézlői 11. sír lemezéről úgy véli,¹⁵ hogy a lábat védő nemezevért erősítésére szolgálhatott. Fettich Nándor a kenézlői 39. sír csontlemezpárját összeveti a kudyrgői és soltszentimrei csontlemezekkel¹⁶ s azt tartja, hogy egyik sem volt nyergen, hanem az íjtartó tokot díszítették. A szaszanida ezüstitálakon és az altáji sziklarajzokon látható íjtegezekkel egyeztetni a díszlemezeket. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy bár Fettich Nándor kiindulópontja, miszerint a soltszentimrei és kudyrgői lemezek nem nyeregkápa díszek, hibás¹⁷ ettől függetlenül, amit a kenézlői lemezekről mond, helyes. Ezek ugyanis valóban íjtartó tegezt díszítettek — e dolgozatban közölt többi lemezekkel együtt — s Fettich párhuzamaikat is jó helyen kereste.

Fentebb említettük, hogy a csontlemezek leginkább az íjcsontok alakjára emlékeztetnek, közelebbi vizsgálatukból kiderül, hogy ez természetes és szükségzerű. Az (16. ábra 2.) a helyreállított íjtegez vastagabb vonalain belül pontozott vonallal jelöltem a benne tartott íj körvonalait. A csontos, de a csonttal nem merevített íj szárnyán is két kiugrás kell legyen: az íj felső végére állandóan ráhúrkolt ideget a nyugvó íj hátsó ívéen kötözik meg, ez az első kiálló rész az íj ívéen. A második abból származik, hogy a csontlemezt (vagy annak híján a keményfa szárnyat) tövénél szorosan áttekercselve kötözték hozzá az íj testéhez, s itt vastagodás keletkezett. Ezek a kiugrások, illetőleg szélesedések a legszebben a kenézlői 39. sír csontlemezén követhetők: a felső részen levő szélesedés az ideg helyét jelzi, az alsó kiszélesedés pedig a kötés vastagságát takarja. Az ívek törésszögéből kiszámíthatjuk, hogy a honfoglalók íja pihenő állapotában nem csapódott át C formára, hanem a szárnyak mintegy 20–30°-os szögben kapcsolódtak a kissé ívesen áthajló íjtesthez. A két kenézlői lemez széthajlása (XVIII. 1a–2a) pontosan megfelel a csúcsuktól egyre szélesedő íjvégek formájának. Mindezek után nem lehet kétséges, hogy a tárgyalt csontlemezek íjtegez felső zárószerkezetét díszítették, s hogy valóban úgy állottak, ahogyan azt palmettás mintáik állása alapján feltételeztük.

¹¹ Vö. Zichy I.: A honfoglaláskori tegez és keleti kapcsolatai. Turán (1917) 152 skk. — Cs. Sebestyén K.: A magyarok íjja és nyíla (Szeged 1933) 42 skk. — László Gy.: Adatok a kunok tegezeről. NÉ. (1940) 51 skk.

¹² Cs. Sebestyén K.: i. m. 8 skk., ahol a csontborítás nélküli íjak szárnyairól is jó képeket közöl; a mi csontlemezeink szépen tükrözik ezek szerkezetét.

¹³ Szentés—Mindszent 2. sírban. Vö. FA 3–4 (1941) 186. 2. k.

¹⁴ J. Hampel: i. m. 2. 617.

¹⁵ Jóna A.: i. m. 318.

¹⁶ Fettich N.: i. m. 106. — Cs. Sebestyén K.: (i. m. 29) is felveti a kérdést, hogy a sírokban talált díszes csontlemezek egyike-másika nem íjtegez záró-e?

¹⁷ László Gy.: i. m. AH. 27. 33. sk. — Az Arch. Ért. 45 (1931). 70. képéből úgy látszik, hogy Fettich Nándor éppen fordítva képzelte el a csontlemezek helyzetét.

Honfoglalóink összetett, több anyagból (fa, szaru, állati in) összepréselt halenyvvel ragasztott íja, nagyszerű fegyver volt, de esőre, nedvességre igen érzékeny lehetett. Ezért ha éppen nem volt kézben, húrját kioldva, jól záródó bőrtégezben viselték. Sem az avarok, sem a magyarok, de még a kunok s a velük egykorú lovasnépek sem ismerték azt a fajta lapos, varrott nyiltegezt, amely egyúttal a felajzott íjat is befogadta. Ilyeneket a szkítáknál látunk, majd később a mongol és török népek általános tegezformájaként ismerjük.

Nézzünk meg néhányat íjtegezőnk párhuzamaiból. A 19. ábra 2.-on az altáji sziklarajzok egyik páncélos lovasát látjuk.¹⁸ Hosszú, majdnem egyenes, csak vége felé kissé ívelő íjtegezét felül faragott(?) dísz zárja. A 19. ábra 3.-on Kelet-turkesztáni tochar lovasok (Qyzil, Maya barlang, kb. 700 körül) övéről. belső oldalán levarrott íjtegez függ¹⁹ s amennyiben a fényképek megbízhatók, a tegez felső vége állatfejben záródik. A 19. ábra 4. szaszanida ezüst csésze, vadászó fejedelem ábrázolásával. Viseletét már Nagy Géza egyeztetette a nomád viselettel.²⁰ Íjtegeze üres — hiszen a vadász éppen íját feszíti —, határozott íve és belső levarrása azonban mutatja, hogy nem puha bőrtök volt; nyitott, ivesen lehajló vége azt is mutatja, hogy szája is merevítve lehetett. A fejedelemnek kettős öve van, kardját felső övében, íjtegezét az alsón viseli. Itt is — mint minden más ábrázoláson — az íjtegezt a baloldalon láthatjuk. 19. ábra 5. rajz. kelet-turkesztáni uigur harcos képe Bázäklik-ből (9. templom cellájának déli falán).²¹ A festményen, az eddigiekkel ellentétben, puha tigrisbőrből készült keskeny bőrszakot látunk, amely híven alkalmazkodik az íj alakjához.

Még számtalan más ábrázolást ismerünk a pusztákról vagy a puszták peremén lakó iráni nomádok emlékeiből.²² Az eddig is jól ismert és sokat idézett Kelet-turkesztáni, altáji és szaszanida ábrázolások mellé legújabbban a szovjet kutatók által felfedezett pjandzsikenti falfestmények járulnak.²³ Ezeken is látható az íjtegez felső végének jól kiképzett zárószerkezete.

Az ábrázolások tanúsága szerint tehát az íjtegezt a baloldalon viselték, éspedig úgy, hogy hátrahajló szárnya nagyjából a deréktáját súrolta. Így kellett ez legyen honfoglalóinknál is. A kenézloi 39. sír belső lemeze egész felületén erősen kopott, míg a külső lemez inkább csak azon a helyen kopott meg, amelyet a kar állandóan dörzsölt.

A csontlapok formai vizsgálata kétségtelenné tette, hogy íjtegezt zártak, párhuzamaik pedig azt mutatták, hogy ilyenfajta íjtegezt szélétben használtak a pusztákon és a puszták peremén lakó nomád népek. Most pedig a lemezeken tett megfigyelések és a párhuzamok felhasználásával kíséreljük meg használat

¹⁸ H. Appelgren—Kivalo: Alt-altäische Kunstdenkmäler. (Helsingfors, 1931.) 92. k.)

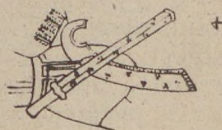
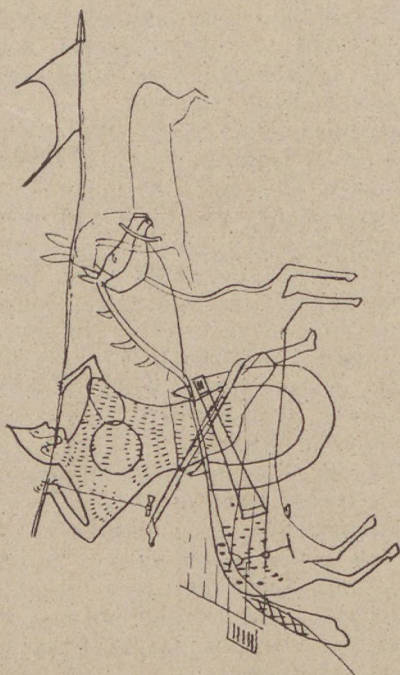
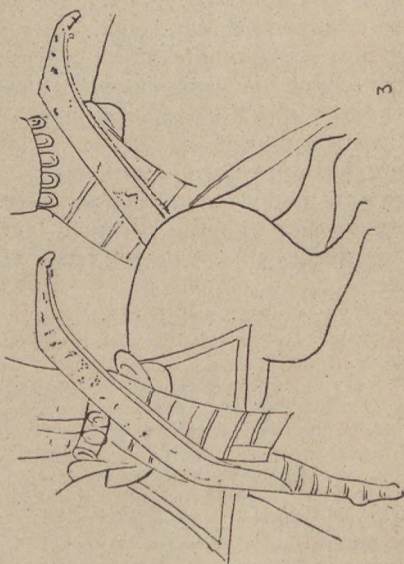
¹⁹ A. von Le Coq: Bilderatlas zur Kunst- und Kulturgeschichte Mittel-Asiens. (Berlin 1925) 32. k. nyomán.

²⁰ Nagy G.: Népvándorláskori turán öltözet. Arch. Ért. 21 (1901) 319. — A tájról jó fénykép látható Орели—Тревер: Сасанидский метал (Ленингр. 1935) 3. t.

²¹ A. v. Le Coq: Chotscho (Berlin 1913) 31. t. nyomán.

²² Érdekes, hogy a perzsa fejedelmek — az ezüsttálak képei szerint — nem viseltek íjtegezt és nyiltegeztük formája is más, mint a nomádoké. A nomád tegezok képeit Le Coq idézett műveiből, továbbá Orbeli—Trever fent idézett munkájából (20. kép, várat ostromló nomádjain) és Смирнов, Восточное серебро. 1909. c. művében (pl. 58. tábla ezüsttálának peremén) láthatjuk. Cs. Sebestyén (i. m. 11. képen) összeállított egy sorozatot ezekből, a qyzil-i tegezre tévedésből a lovas páncéljának egy részét is rárajzolta s így úgy tűnik, mintha a tegezzől hosszú lebernagy függne.

²³ Жильописъ, Древнего Пянджикента М. 1954. 5, 33. 35. táblákon látható íjtegezok azért is érdekesek, mert belőlük nyilvánvalóvá válik, hogy az ezüsttálak mesterei vadászokéiket stb. nagyrészt falfestményekről másolták.

közben elképzelni tegezzáró lemezeinket. A 16. ábra 2—4. sz.-okon összegeztem az eredményeket. Az esőtől, nedves levegőtől való védelem miatt az íjat borító bőrszakon csak keskeny és jól zárható nyílás lehetett, amin keresztül az íjat kihúzhatták belőle. A kenézlői és a többi csontokat az íjtegez szájának két oldalára fűzték rá. Már mikor a kopásokat megfigyeltük, szó volt arról, hogy a hátsó lapok kopatlansága azt bizonyítja, hogy valamilyen anyagra rá voltak fűzve. Fűzőszijaik szolgáltak a tegez csukására és nyitására. Ezért kopott ki a lyukpárak közt a csont. Nyitáskor, a szíjak kibogozása után a lemezes száját hátrahúzták. Ekkor jutott szerephez a lemezek alján levő állatfej. Ezt nyakánál nyilván hozzákötötték az íjtegez bőréhez, s a fej alsó íve a nyitáskor mintegy sarokként működött: ennek mentén gyűrődött a rugalmas bőr. Ez az összeráncolódott bőr az íj kihúzása után e sarok mentén visszacsapta a tegez fejét a helyére s biztosította tartását. Éppen a fentiekből derül ki az is, hogy honfoglalóink íjtegeze nem alaktalan, puha bőrszak volt, hanem belső szegélye mentén levarrott, merevebb szerkezetű lehetett. Lehetséges, hogy éppen e belső szegély varrását folytatja — a minta nyelvén — a kenézlői 39. sír lemezpárjának belső ívéen levő faragás. A kenézlői 11. sír, valamint a szentesi lemez nyilvánvalóvá teszi, hogy néha az íjtegeznek csak külső oldalára került díszes zárólemez.

Ezek után néhány kérdés vár még megoldásra. Mire szolgált a tisaeszlári szkíta jellegű agancsfaragvány (18. ábra 1.). Nem lehetett tegezszájon, mert méretei és lyukpárjainak távolsága nem egyezik a másik íjtegezlemezzel (18. ábra 2.). Alakja, egyenes belső s íves külső vonalával és méreteivel is teljes egészében az íj markolatcsontját példázza.²⁴ Lehetséges tehát, hogy a markolat táján erősített függesztő volt és az alsó lyukpáron átfűzött s a felső két lyukon átbújtatott és megbogozott szíjjal fűzték az övre az íjtegezt.^{24a} Ha ez így volt, akkor a tisaeszlári csontos íjtegez száját is kettős csontlemez kellett, hogy zárja, mert ha a markolatnak megfelelően illesztjük rá a tegezt a tárgyalt csontot, akkor feje lefelé néz, ívelt oldala pedig kifelé s ez hátrahajló ívet jelent. Nem kell tehát arra gondolnunk, hogy honfoglalóink ívével előre is függesztették a tegezt. Ez azért is elképzelhetetlen, mert a deréktájon előrehajló szárny erősen útban volt, a mozgást gátolta volna.

Mielőtt rátérnénk a díszítés vizsgálatára, vessünk fel még néhány megadatlan kérdést.

1. Nem lehet véletlen az, hogy több száz honfoglaláskori sír közül, mindössze ötben találtak eddig csontos íjtegezt. Úgy látszik, vagy nem volt általános szokás az íjtegez csontos díszítése, vagy pedig nem tették mindenütt a halott mellé az íjtegezt. A rajzokban közölt, vagy csak megemlített ábrázolásokon sem díszíti mindenütt csontlemez az íjtegezt, a bőr és varrás pedig nyomtalanul elkorhadhatott a sírban. A temetkezési szokások ismeretében ugyanis biztosan állíthatjuk, hogy a sírokba rendszerint kioldottan eltemetett íjakat tegez nélkül nem tették az elhunyt mellé. Ebből viszont az is következik, hogy ahol tegezt találunk, ott íjnak is kellett lennie. Ez az első kézzelfogható bizonyítékunk arra, hogy a honfoglaló férfiak zömét íjjal temették el, csakhogy ezek az íjak nem mindig, sőt talán nagyon ritkán voltak csontos íjak.

2. Ezzel kapcsolatban vessünk fel további kérdést is. Vajon a csontlemezes íjtegezeknek és a csontlemezes íjaknak nem volt-e társadalmi rangjelző jelentő-

²⁴ Vö. Cs. Sebestyén K.: i. m. 1. kép.

^{24a} Bartha Antal figyelmeztetett arra, hogy ez a függesztésmód valószínűtlen, mert ez esetben a tegez kifele állana. Ez valóban így is van s ezért inkább az a valószínű, hogy az állatfejes csont csupán dísz lehetett a markolat táján.

ségük is. A geszterédi fejedelmi sírban²⁵ és több más nemzetségfői (törzsfői?) gazdag sírban²⁶ találtak ugyan nyilakat (tehát tegez és íj is lehetett a sírban), de nem találtak csontos íjat. Ezzel szemben aránylag szegényesebb sírokból is ismerünk szép csontos íjakat.²⁷ A jövőben gondosan meg kell vizsgálnunk ilyen esetekben a nyílhegyeket, hogy azok nehezek-e, könnyűek-e, harcra vagy vadászatra szolgáltak-e? Ezekből várhatunk — talán — feleletet arra, hogy mire használták és kik használták a csontos íjat s kiket temettek a sírokból elpusztult — csontmerezítés nélküli íjjal. A csontos íjtegezekben — eddigi tapasztalataink szerint — általában csontmerezítés nélküli íjakat viseltek. Gazdáik mellé a szokott módon lovat is temettek s némelyik sírban úgy látszik gazdag ember pihent (pl. a kenézlői 11. sír lószerszámján 17 nyugati ezüstdénár volt, ami komoly értéket jelentett, a tiszaezláriban 4 ezüst dénárt, a szentesiben griffes bizánci bronzcsatot találtak stb.). Úgy látszik tehát, hogy a csontos díszes íjtegezt a gazdagabb nemzetségek egyik-másik tagja viselte. Tovább nem mehetünk következtetéseinkben, mert igen kevés anyagra támaszkodhatunk. Azt sem tudhatjuk pl., hogy vajon ez a csontos íjtegez a nagycsaládon belül nem jelentett-e valamiféle szerepet.

3. Ugyancsak nehéz lenne felelni arra a kérdésre is, hogy vajon a csontos íjtegezek viselete nem kapcsolódik-e valamelyik magyar törzshöz? Az kétségtelen, hogy eddigi leleteink nagyjából a Tisza mentéről, a Kende, Ond és kabar törzs területéről valók. Tehát a nagy honfoglaló településterület balszárnyáról. Itt talán az segít felelethez, ha egyszer tüzetesebben megvizsgáljuk, hogy vajon volt-e valamilyen szerepe a kabar törzsnek az észak-iráni jellegű palmettás minták meghonosításában.

4. A csontdíszes íjtegezek sírjaiban s temetőikben talált keleti és nyugati pénzek egyaránt arra mutatnak, hogy eddig csak a honfoglalók első két-három nemzedékének emlékei közt találunk ilyen díszes tegezeket, tehát a 900–950 közötti évtizedekben.²⁸

Csak röviden tárgyaljuk a lemezek faragott-véssett mintáit, ezek közül is elsősorban a kenézlői 39. sírét. A jászdózsai lemeztöredékek leírásakor már Hampel József észrevette, hogy mintájukat végtelenül tovaszőhető hálózathálóból szakították ki.²⁹ Ugyanerre hívja fel a figyelmet Fettich Nándor is a kenézlői lemezekkel kapcsolatban.³⁰ Valóban a jászdózsai (17. ábra. 3–3a) és a szentesi (17. ábra 4.) mintákon ez szépen követhető, a kenézlőin pedig sejtethető. Az utóbbiak rendkívül erősen kopottak. Évekkel ezelőtt, a honfoglalók nyergéről írva, megkísértem a minták megrajzolását, de ezt a nehéz feladatot akkor

²⁵ Vö. Kiss L.: A geszterédi honfoglaláskori sírlelet. (AH. 24. Bpest 1938) 1. t.

²⁶ Pl. Tarcalon (AH. 21. 41–45. t.), Beregszászon (uo. 72 t.) stb.

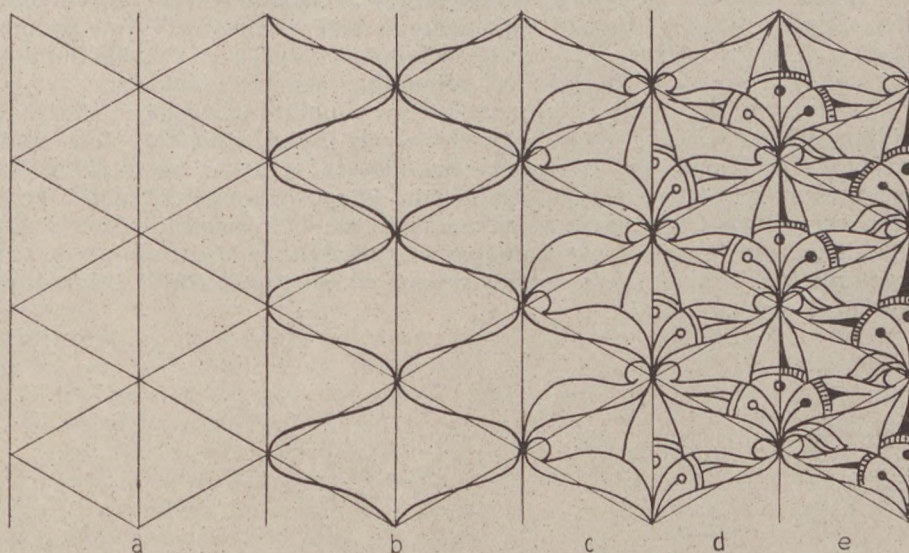
²⁷ Vö. Cs. Sebestyén K. adatfelsorolását (i. m. 11 skk.). — A kenézlői 39. sír a temető első sorának jobbszélén fekszik, a 11. sír a 3. sor közepén (vö. László Gy.: A honfoglaló magyar nép élete (Bp. 1944) 10–11. k.) Ezzel kapcsolatban egyelőre itt, jegyzetben fel kell vetnem egy település- és társadalomtörténetileg fontos kérdést. Lehetségesnek tartom, hogy a kenézlői sírsorok nem egymástkövető nemzedékek sorai (amint azt idézett munkám II. fejezetében véltem), hanem egyazon téli szálláson lakó s nemzetséget alkotó több rokon nagycsalád temetkezett külön sorokban egy helyre. Erre elsősorban azért gondolok, mert a sírokból talált pénzek legfennebb 2–3 nemzedékre terjednek (vö. a következő jegyzetet).

²⁸ Huszár L.: Acta Arch. Hung. 5 (1955) 82 skk. oldalon tárgyalja a kenézlői pénzeket s ott adja előző irodalmukat is. A legkésőbbi veret 947-ből való lehet.

²⁹ J. Hampel: i. m. 1. 739.

³⁰ Fettich N.: i. m. 90.

nem sikerült megoldani.³¹ Szükséges erről a kérdésről beszélnünk, mert a feladat rendkívül bonyolult volt, és megoldása (16. ábra 1.) több, mint egy hónapig tartó munka eredményeként készült el. A legkülönbözőbb oldalról beállított fényforrásokkal, erős nagyítással, a minták többszöri átdörzsölésével, a rücskös felület mentén elporlódó s mélyedéseket hagyó részeknek a faragás nyomait mutató mélyedésektől való gondos megkülönböztetésével sikerült a kopott felület egykori mintahálójának megrajzolása. A lemezt szegély vette körül, külső sávjában indadísz látnak, a belsőt pedig olyanfajta növényi szárminta ütemezte, mint amilyent a vjatkai tálon (19. ábra 1.) vagy néhány tarsolylemezünkön látunk.³² A szegély állatfejben végződött, amelynek elsősorban

20. ábra

nem díszítő szerepe volt, hanem csuklóján húzták hátra nyitáskor a tegezszáját. A lemez mezejét tengelyére épített palmetta-sor töltötte ki, s a végtelen mintából kivágott dísz félpalmettái szorosan tapadtak a szegélyekhez. Míg a palmettás szerkezetet teljes biztonsággal sikerült helyreállítanunk, addig a palmettalevelek belsejének díszítését csak nagy valószínűséggel képzelhettük el. A helyreállítás megnyugtató módon csak az eredeti tárgyon ellenőrizhető, az ellenőrzés biztosítására a fényképen (XXVI. t.) és a rajzon betűk jelölik azokat a részeket, ahol a legtisztábban megmaradt az illető részlet faragása.³³

³¹ László Gy.: i. m. A. H. 27. 38. k.

³² A vjatkai tálat Smirnov a 22. jegyzetben idézett művének tábláján közli (156. sz.). A ló farhámján ismétlődik a kenézli 39. sír keretszalagja, tegezen pedig ugyanolyan szerkezetű palmettasor van, mint csontlemezeinken és tarsolylemezeinken. Ilyenfajta szerkezetet a Perziában készült eredeti tálon nem láthatunk. A magam részéről a vjatkai tálat hajlandó vagyok a tarsolylemezek mestereinek körébe utalni. Tarsolylemezekon levő növényi szárdísz: Fettich N.: A honfoglaló magyarság fémművészete. AH. 21. (Bpest 1937) 42. 67. t. (Tarcál), 47 t. (Gesztéréd) és 5. t. (Eperjeske).

³³ Az indaszegély legjobban az XXVI táblán A-val, a növényi szárminta a B-vel jelölt részekben látható. A palmettás szerkezet nagyjából a fényképen is jól nyomon követhető, részleteit azonban csak az eredeti tárgy beható vizsgálatával lehet ellenőrizni.

Bővebb magyarázat nélkül is felismerhető, hogy e széprajzú minta azonos pl. a szolyvai és a geszterédi tarsolylemezek mintahálójával, és szerkezete még egy sor más honfoglaláskori emlékünkel is egyezik.³⁴ E látszólag bonyolult mintafűzés valójában igen egyszerű munka volt. Ennek bizonyítására a 20. képen bemutatom a palmettarendszer szerkesztésének menetét. A rajzon csupán a kenézlői 39. sír mintáinak szerkesztésmódját látjuk, de könnyen továbbszőhető (pl. a száraz vonalának kettőzésével) a hálómintás, hurkos palmettás térkitöltés felé is. A rajz alapjául vonalzóval, vagy kisebb méretekben szabadkézzel rajzolt egyszerű, függőlegesekből és ferde vonalhálóból szerkesztett váz szolgált (20. ábra *a*). E hálórendszer sarkait lekerekítették (*b*). Ezzel már meg is kapták az alapszerkezet indásan kígyózó vonalhálóját. A továbbiakban a rajzoló csak gazdagította ezt. Hajlós, duzzadt, bekanyarodó végű levélsorral kísérte az inda hajlásait (*c*), majd középre megrajzolta a koronázó levelet (*d*) s végül szokás szerint cifrázta az egymásból kinövő palmetták végtelen sorát (*e*).

E végtelen mintasort, alapelemével, a palmettával együtt általában szövött mintának tartják. Közelebről ezt is meg fogjuk vizsgálni. Most azonban röviden érintsünk egy még mélyebbre mutató kérdést: az állatfejes lezáródást és a tiszAESzlári csont tisztán szkíta jellegű örökségét. Anélkül, hogy most a kérdés közelebbi tisztázásába bocsátkoznánk, a magunk részéről úgy véljük, hogy éppen ezek a csontfaragványok alkotják honfoglalóink hagyatékának legrégibb, leginkább hagyományörző rétegét, amelyet a szkíta és ananjinói időkig³⁵ nyomozhatunk.

László Gyula

³⁴ Szolyva: AH. 21. 55. t. Geszteréd (AH 24. t.); Eperjeske (AH. 214. 58. t.). További összehasonlításnak itt nincsen helye, ez a honfoglaláskor mintáit teljes egészében felölölő külön dolgozatra vár.

³⁵ A közismerten gazdag ananjinói és pjanobori csontfaragványok közt számos állatfejes és átfúrt faragványt találunk, köztük a tiszAESzlári és többi íjtegezcsonatok meglepő párhuzamát is. Ezek nagyrészt a csontos gorodiscsek leleteiből valók (vö. Спицан, Приуральский край. МАВГ. 1./1897), a 156. tábla összes leleteit, továbbá a 4. t., 9. tábla valamennyi darabját hozzávéve a 9–10. tábla állatfejes faragványait. Továbbá Zbrueva legújabb könyvének (История населения Прикамья в ананьинскую эпоху.. МИА. 30./1932) 12 t., 12. sz. alatt közölt zabláját, amely teljesen a tiszAESzlári csont rajzát példázza, valamint a 24. t. állatalakos pompás faragványait. Ui. 24. t. 3, 6 alatt a sigiri és gorbunovói előzményeket, amelyek időben jóval az ananjinói kor előttre vezetnek bennünket a csont- és fafaragás nyomozásában. Meg kell jegyeznünk, hogy Zbrueva könyvéből csak olyan példákat idéztünk, amelyeknél szkíta, vagy szibériai kapcsolatot nem állapít meg. De még tovább is mehetünk, megfigyelhetjük, hogy a szkíta csontfaragás idézett párhuzamai sem Dél-Ukrajnából valók, hanem az erdős sáv közeléből, tehát az északi részekből. A pjanobori korú csontos gorogyscsek, amelyek i. u. az V. századig felnyúlnak, e csontfaragványok és a honfoglalás kora közt csupán néhány századra szűkítik a szakadékot.

Honfoglaláskori párták

Évszázadokon át pártának neveztük azt a fejet koszorúzó szalagot, amelyet fémveretekkel, gyöngyökkel, fémszálakból sodrott fonallal, vagy kövekkel ékesítettek.

A pártát csak a leányok viselték, mint hajadonságuk jelképét. Használata népünknel általános volt. Számtalan szólásmondás, közmondás őrzi emlékét. Pl. »Pártában maradt« — azaz, nem kötötték be a fejét, nem ment férjhez, ahogyan mondták a vénleánynak »Fejébe sült a pártá«, vagy »Búra termett pártát« viselt. Népdalaink is gyakran emlegetik: »Jaj pártám, jaj gyönyörű gyöngy pártám, szűzi koronám«, vagy: »Szűz fejemen a pártá, kontyát hiába várta« stb.

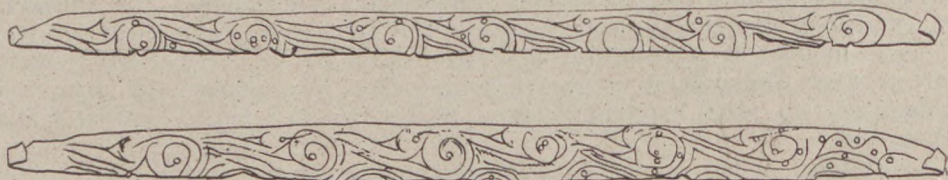
Kérdés: vajon honfoglaláskori leányaink viseltek-e pártát s azt mivel díszítették. A feleletet erre a kecskeméti múzeumnak a háborúban elpusztult három sírlelete és annak párhuzamai adják meg. A sírokat és a leleteket az alábbiakban ismertetem:

Lakihegy A. sír. A sírt 1936. III. 14-én a Kecskemét határához tartozó Lakihegyen Cs. Kovács István földjén szőlőföld forgatásakor találták. A leleteket és csontokat behozták a múzeumba. A hitelesítő ásatás alkalmával a lelet körülményeit nagyjából sikerült tisztáznom. A leletek a következők: (XXIX. t. 1—8.) 8 db vékony ezüstlemezből préselt korong, gyöngysorral övezett mezejében virágdísz. A díszítés hátterét a többi honfoglaláskori vereteinkhez hasonlóan aranyozták. Peremükbe felvarrással szolgáló két lyukat ütöttek. A találók azt állították, hogy e vereteket a koponya homlok részén találták; ezt a koponyacsonton levő bronzrozsda nyomok igazolták is. A koponya megítélésem szerint 18—20 éves lányé lehetett.

A sírban még a következő tárgyak voltak: (XXIX. t. 9.) körte alakú tömör bronzgomb, a találók szerint a nyakban volt (XXIX. t. 12—37.), 24 darab rombus alakú, ezüstlemezből való veret, hátterük aranyozott. Állítólag a csontváz mellrészén találták. Felvarrással szolgáló füleikben lenvászon darabok voltak (XXIX. tábla 10.). Erősebb ezüstlemezből kivágott s végein átlukasztott pánt töredékei, valószínűleg ruhaujj-szorító karperecek voltak. Úgy látszik a lószerszámot a lábaihoz tették, itt találtuk ugyanis a hevedercsatot és a két — feltűnően kisméretű — kengyelvasat (m 12,2—13,3 cm, 10,5—12 cm). Az eddigi ásatási tapasztalatok nagyjából egyeznek a találók megfigyeléseivel, talán azzal az eltéréssel, hogy a rombus alakú díszek nem a mellén, hanem a nyakban, a merev nyakú ing nyakán lehettek.¹

¹ A bodrogszerdahelyi, még közöletlen ásatásoknál a nyakon szép rendben találtak korongos és csüngős veretsort, a jobb válltól hátul a bal vállig ívelőn pedig nagyobb korongsort (László Gyula szóbeli közlése).

Lakihegy B. sír. Feltáráskor valamivel több megfigyelést tehattunk, mert a sír egy része még sértetlen volt. 1936. decemberében folytatták a szőlőföld forgatását s ekkor találták ezt a második sírt. A leletről távirati értesítést kaptam, kiutazva azt tapasztaltam, hogy az árokba fordított föld a sírnak mintegy felét döntötte magával, a koponya, a gerincoszlop és a bal karcsontreredeti helyzetében maradt a földben. A váz K—Ny irányban, honfoglalóink szokott tájolásában feküdt. Ez is női sír volt, a csontváz idősebbnek látszott, mint az A. síré. A sírban a következő leletek voltak: (XXX. t. 17—20.). A homlokon és a halántékfalakon papírvékonyaságú préselt pártadiszeket találtam, ezek közül csak ötöt lehetett a fagyos földben úgy-ahogy megmenteni. Peremüket két gyöngysor alkotja, közepükön félgömbös dudor ül. A csontváz nyakán és mellén (a le nem szakadt részeken) látható rend nélkül találtam a (XXX. t. 1—13.) vereteket, közülük négynek szív alakú csüngője van. A nyakban került elő a rovátkás díszű, tömör füles bronzgomb (XXX. t. 16.). Az érintetlenül maradt bal kar alsó szárcsontjának felső részén találtam a bronz, vésetrajzú

21. ábra

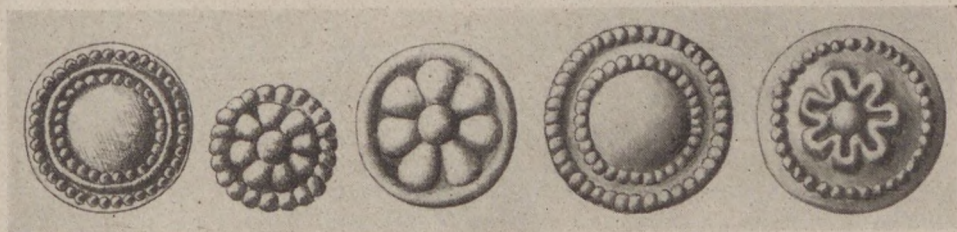
(21. ábra) ruhaszorító pántot (XXX. t. 14—15.). A leomlott jobb karszár megfelelő helyén talált bronzrozsa mutatja, hogy másik karján is kellett lennie ilyennek. A lábfejeknél jól kovácsolt zabla (21. ábra).

E két sírlelet mellett még egy harmadikat is bemutatok a kecskeméti múzeumból. 1941. IX. 15-én Kecskemét határában, a Csongrádi út építésénél, a várostól 8 km-re bukkantak erre a sírra. A 16—18 éves honfoglaláskori leány sírjában a következőket figyelhettük meg, hozzávéve a találók ellenőrzött bemonadásait. A koponya helyén két különböző formájú pártadisz töredékét találtam (XXXI. t. 3—4.), ugyanitt aranyozott ezüst függő (XXXI. t. 5.), amelynek párja — úgy látszik — a találáskor elkallódott. Nem sikerült megállapítani a következő leletek helyét: az aranyozott szívalakú csüngős díszekét (XXXI. t. 6—11.), a kisebb ezüst korongcskákét (XXXI. t. 30—35.) és a nagyobb korongokét (XXXI. t. 12.), az utóbbiak közül több elkallódhatott. A két nagy, ezüst korong töredékei (XXXI. t. 36—37.), a találók szerint a mell, vagy a has tájon voltak. Átmérőjük 8,3 cm. Peremüket pontsor díszíti és félgömbfejú ezüst szegekkel voltak a bőrre ráverve. Díszítésük azonos jellegű tarsolylemezeinkkel, néhány hasonló korongot már ismerünk honfoglaláskori leleteink közül.² Sajnos egyetlen egynek sem figyelhették meg pontos fekvését s ezért leginkább phalerák-nak, kantárrózsáknak írják le. Kétségtelen, hogy nem lehetett lószerszámon, mert ebben a sírban semmiféle lószerszámra utaló lelet sem került elő. A magam részéről arra gondolok, hogy talán a női tarsoly

² *Fettich N.*: A honfoglaló magyarság fémművessége. AH. 22. (Bpest 1937) 68—69 t. (Dunaszekcső és Pilin). — *Kada E.*: Arch. Ért. 32 (1912) 323. (Csölyös pusztá).

két oldalának díszei lehettek. A sírban ezeken kívül még sodrott, ruhaszorító karperec töredékei kerültek elő (XXXI. t. 38–40.) és a korongok alá illő vaslemeztöredéket (XXXI. t. 41.) találtak.

E három sír közül kettőben tehát a helyszínen figyelhettem meg a pártavereteket, a harmadikban pedig pontosan ráillettek a koponya bronzrozsda foltjaira. Így tehát kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy valóban pártát díszítették. Ezzel a többi, nem hiteles sírban talált pártadiszeket is hitelesíthetjük.³

22. ábra

A kecskeméti múzeum eddig nem közölt pártadíszei közt öt formát figyelhetünk meg (22. ábra). Sokban hasonlítanak ezek az Alföldön és más helyen kiasott XIV–XV. századi pártákhoz, bár az utóbbiak díszítése a gótika korának ízlését tükrözi. Ennek ellenére úgy véljük, hogy ez az egyezés azt is bizonyítja, hogy a magyarság a pártaviseletét Keletről hozta mai hazájába s nem az ittlőlő, vagy nyugati népektől vette át. A későavar sírokban talált párták más mintájúak, a szláv sírokban pedig nem találjuk párját az ismertetett pártáknak.

Szabó Kálmán

³ J. Hampel: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn III.* (Braunschweig 1905.) 392, 427, 523, 526 t.; a csolyósi leletben Párducz Mihály a koponyán csüngős pártát talált (vö. László Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete* (Bpest 1944) 4 t., 2). — A fentiek alapján a szeged-bojáralmi nagy korongokat is pártaveretnek tartom s így László rekonstrukcióját (i. m. 15 k.) csak részben tudom elfogadni. László is egyrészt a pártára rakta a vereteket, másrészüket azonban a ruha szegélyére helyezte. Kétségtelen azonban, hogy a fémvereteket nem mindig csak ugyanarra a célra használták (pl. a Párducz által Hódmezővásárhelyen a koponyán talált csüngős vereteket — amint tudom — Bodrogszerdahelyen a nyakon találták).

⁴ Vö. Szabó K.: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei.* Bibl. Hum. Hist. III (Bpest 1938) 59.

XII. századi pénzek Magyarországon

(Az esztergomi lelet összefoglaló feldolgozása)

A múlt század kilencvenes éveiben a maga nemében egyedülálló lelet került napfényre Esztergomban, vagy környékén.¹ A lelet feltalálásának körülményeit legalább olyan homály fedi, mint azt az időt, amikor elrejtették. Titokzatos és talán több, mint furcsa módon, ez a mind a mai napig európai, sőt világviszonylatban is páratlan lelet több, mint tíz tulajdonos birtokába került. Sajnos, mint évszázadok óta annyiszor, a hazai föld kincsének tekintélyes része ebben az esetben sem került el, hogy ne jusson nyugati: osztrák, német múzeumok és magánosok gyűjteményébe. Magyar szempontból csak sajnálatosabb, hogy az elidegenítésben hazánkiai minden tőlük telhetőt megtettek, egy kivétellel, akinek köszönhető, hogy az anyag fele ma múzeumi tulajdon.

A lelet egyik töredékének első, tudományos közlése, majdnem fél évszázaddal ezelőtt, Luschin idézett művében látott napvilágot. Luschin a lelet ismertetésénél már megjegyezte, hogy az anyag egy másik, tekintélyes része, egy általa meg nem nevezett esztergomi lakos birtokába került. Szerencsére, éppen ez a körülmény szolgált biztosítékkal és nekünk tanulsággal, hogy mind az, ami Magyarországon marad, az előbb, vagy utóbb, a nemzet kincsévé lesz.

Luschin nagy jelentőséget tulajdonított a leletnek. Annyira, hogy még a töredékét is érdemesnek tartotta arra, hogy feldolgozza és tudományosan foglalkozzék vele. Tanulmányában a Bécsbe és a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára gyűjteményébe került darabokat ismertette. Luschin kezén csak azok a példányok mentek keresztül, melyek Bécsbe jutottak, míg a Nemzeti Múzeum anyagát Gohl Ödön közvetítése alapján írta le. Így nem is csodálkozhatunk — Gohl szaktudásának elismerése mellett sem —, hogy már a számadatok sem fedik a valóságot. Ezek figyelembevételével természetesnek tűnik, hogy az egyes darabok leírása és adott típushoz való besorolása sem lehet hibátlan.

Gazdaságtörténeiszink előtt teljesen ismeretlen maradt Luschin munkája, pedig a XII. századi kereskedelem, pénzforgalom, és gazdasági élet számtalan kérdésére kaphattak volna segítségével útbaigazítást.

Negyven évvel később Baumgartner Egon² foglalkozott ismét az esztergomi leletben előkerült pénzek egyik csoportjával, az ún. kora-friesachi dénárokéval. Cikkét nem is azzal a céllal írta, hogy az esztergomi leletet ismertesse, hanem, hogy az abból kiragadott anyag segítségével határozza meg a korai friesachiak

¹ A. Luschin von Ebengreuth: Friesacher Münzfunde. B. Der Fund von Gran. JCC. 5. (1911.) 198. skk.

² E. Baumgartner: Die Frühzeit der Friesacher Pfennige. Carinthia 142. (1952) 1 skk.

időrendjét. Így teljesen figyelmen kívül hagyta a lelet magyar és bajor anyagát. Ránk nézve, munkája legnagyobb jelentősége abban rejlik, hogy hangyaszerzővel felkutatta, feldolgozta a külföldi múzeumokba és magánosokhoz került, az esztergomi leletből származó darabokat. Baumgartner németnyelvű munkájában ismételtén foglalkozott a Nemzeti Múzeum Éremtárában levő darabokkal is. Az ő adatai is kívánni valót hagynak maguk után.

Az esztergomi lelet nem ismételt, hanem teljes feldolgozását az tette időszzerűvé, hogy 1954. év folyamán a Luschin által meg nem nevezett tulajdonos jogutódja, a lelet nála levő tekintélyes részét, 305 darabot felajánlotta az esztergomi Balassa Bálint Múzeumnak megvétel céljából. A múzeum az anyagot a Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum Éremtárába küldte feldolgozás és szakvélemény-adás céljából. A meghatározott anyag az Éremtár javaslata alapján véglegesen az esztergomi múzeum tulajdonába került.

Leletünk teljes, összefoglaló ismertetése így az eddig ismert darabokon kívül magába foglalja és közli, mint új anyagot az esztergomi múzeum előbbieiben jelzett példányait. Dolgozatunk felöleli a Nemzeti Múzeum Éremtára azon darabjait is, amelyek eddig nem kerültek nyilvánosság elé, de kétségtelenül leletünkől származnak. A Numizmatikai Társulatnál és a magángyűjteményekben levő, eddig közöletlen darabok feldolgozásával is arra törekedtünk, hogy a teljes anyag ismertetését adjuk.

A következőkben nem egyes csoportokat, részeket, hanem a teljes esztergomi leletet ismertetjük összefoglalóan, a fenti adatok és anyag birtokában.

A leletben első tekintetre is három, egymástól elütő, különböző súlyú és formájú pénzt különböztethetünk meg. Van benne magyar, úgynevezett korafriesachi és bajor-osztrák dénár. Anyagunkat is ennek figyelembevételével csoportosítottuk.

A. Ide a XII. század első felének, az ún. aprópénzek korának magyar dénárjait osztottuk be.

B. Alatt találjuk két nevezetes, a középkorban gazdaságilag igen jelentős karinthiai pénzverde termékeinek leírását, aszerint, hogy a darabok a karinthiai hercegek St. Veit-i műhelyéből kerültek-e ki (I.), vagy a salzburgi érsek joghatósága alatt álló Friesach (II.) egyházi veretei-e. Az anyag feldolgozásánál, Baumgartner eredményeinek figyelembevételével, általánosságban módszerét alkalmaztuk. Végül a

C. rész a bajor-osztrák széles dénárok típus, vagy változat szerinti leírását foglalja magában.

Feldolgozás közben az előlap *E* és hátlap *H* leírásán kívül jeleztük a múzeumokat, egyéb gyűjteményeket és magánosokat is, hogy az egyes darabok jelenleg hol és kinek a tulajdonában vannak. Ahol csak erre lehetőség kínálkozott, közöltük a súlyadatokat is. Magunk végeztük el az esztergomi múzeum, a Nemzeti Múzeum Éremtára, a Magyar Numizmatikai Társulat és a magángyűjtemények darabjainak mérését.

Éremleírásoknál a következő rövidítéseket használtuk: — melyek vagy az egyes intézmények, vagy magánosok tulajdonát is jelentik, vagy hivatkozás az egyes munkákra, ahol az illető darabbal már foglalkoztak — Esztergom. Balassa Bálint Múzeum. Esztergom.

NM. Magyar Nemzeti Múzeum, Országos Történeti Múzeum Éremtára.

NT. Magyar Régészeti Művészettörténeti és Éremtani Társulat Éremtani Szakosztálya. (Korábban Magyar Numizmatikai Társulat.)

- Luschin. Arnold Luschin von Ebengreuth: Friesacher Münzfunde. (Aus dem Jahrbuch für Altertumskunde herausgegeben von der k. k. Zentralkommission für Kunst- und Historische Denkmale. Band V. 1911. 198—210.)
- B. Egon Baumgartner: Die Frühzeit der Friesacher Pfennige. Mint 2. sz. lábjegyzetnél.

A

MAGYAR PÉNZEK

Az apró, értéktelen magyar pénzekről Luschin idézett munkájában csak annyit örökített meg, hogy mintegy fél kiló került elő belőlük. Összsúly alapján, figyelembe véve az egyes ismert darabok súlyát, Luschin kb. 2000 darabra teszi Árpád-kori pénzeink számát. Ezt a számot Hóman³ metrológiai adatainak ismeretében helyesnek fogadhatjuk el. Magyar pénzeinkre vonatkozóan Luschinon kívül más adatunk nincs, így teljesen rá vagyunk utalva.

Luschin alapján, a következő Corpus számokról tudjuk, hogy a lelethez tartoztak:⁴

1. II. István (1116—1131) CNH. I. 76. sz.		Luschin. 5 sz.
2. „ „ „ 77. „ —		„ 5 „
3. II. Béla (1131—1141) „ 61. „ 1 db.		„ 3 „
4. „ „ „ 81. „		„ 6 „
5. „ „ „ 79. „ 1 db.		„ 1 „
6. „ „ „ 74. „ 5 db.		„ 2 „
7. „ „ „ 69. „		„ 7 „
8. „ „ „ 70. „		„ 7 „
9. „ „ „ 87. „		„ 4 „
10. „ „ „ 88. „ 3 db.		„ 4 „

B

A LEGKORÁBBI FRIESACHI DÉNÁROK

I. Hercegi veretek. (St: Veit)

XII. század eleje.

11. E) Mellkép, jobbra kard, balra zászló. Zászló alatt egy pont. Állon kecskeszakáll, alatta egy kör. Durva, erősen elvert példány.

H) Háromtornyú épület. Középső toronyban kettő kör. Az ábrát gyöngyözött vonalakból alakította a vésnök. Az éremképet egy vastag vonalkör veszi körül.
NM. 1 db. (1,42 g.) B. 14. sz. XXXII. t. 1.

12. E) Mellkép, már fejlettebb kivitelben. Fejtől jobbra kard, balra valószínűleg zászló, ami csak nehezen vehető ki. Szakállatlan arc, fej fölött egy rombuszalakú testecske, tőle jobbra és balra egy-egy szemcse. Állon egy, majd a mellen két pont.

H) Háromtornyú épület körvonalait sejteti a verőtő. Elnagyolt munka. Más, más verőtő ismerhető fel a két darabnál.
NM. 2 db. (1,25, 0,97 g.) B. 16. sz. XXXII. t. 2.

13. E) Durva vonalakból mellkép, kopasz fej. Jobbjában kard, baljában zászló, vagy ugyancsak kard. Fej fölött: tömör, dült oszlopszerű mag, talán dült kereszt, majd ismét oszlopszerű mag következik.

H) Az előbbihez hasonló durvaveretű, háromtornyú épület. Az egyes darabok vizsgálata alapján különböző verőtővekre következtetünk valamennyi példánynál.
NM. 4 db. (1,40, 1,21, 1,15, 0,90 g.), B. 15. sz. XXXII. t. 3.

³ Hóman B.: Magyar pénztörténet. (Budapest, 1916.) 255. sk.

⁴ Felsorolásuk a Pénztörténet időrendjén alapul. Hóman B.: i. m. 249.

I. Ulrich herceg pénzei. (1135–1144)

14. E) Fegyverzetben álló alak, jobbában felfelé tartott kard, baljában zászló. Szakállas fön kúpalakú sisak. Viszonylag aprólékosan kidolgozott éremkép. Előlapon pénzverőjegy nincs, azonban a hátlapi kereszt negatívja határozottan látszik.

H) Három, recéztvonalú, oszlopszerű torony, alul talpazaton. A két szélső tornyon kívül s az ábrázolást körülvevő gyöngykörön belül egy-egy álló egyenszárú kereszt. NM. 1 db. (1,27 g.), München 1 db (1,202 g.), B. 17. XXXII. t. 4.

15. E) Előlap ugyanolyan, mint előbbi, csak a herceg sisakja és a zászló felső csúcsa között egy U formájú jegy van. Előlap nem olyan kidolgozott, mint előbbi. Az arcról sem lehet megállapítani, hogy szakállas-e.

H) Mint 14. sz. alatt, csak félig elverve. Esztergom 1 db. (1,07 g.), XXXII. t. 5.

16. E) Mint előbbi, csak a szakállas fejtől balra, és a jobb kéz alatt egy kör képezi az újabb jegy változatot.

H) Három oszlop, középen kidudorodva, végeik gömbben végződnek. Oszlopok körül + √ — o ∞ — jegyek. NM. 2 db. (1,24, 1,28 g.), B. 18. XXXII. t. 6.

17. E) Mint előbb, csak a fejtől jobbra C CI U betűk láthatók. Az éremképet vastag vonalkör veszi körül. (Talán a fogók negatívjának két vonala látszik.)

H) Vastag vonalkörben három oszlop, vízszintes gerendaszerű talpazaton állva, középen kidudorodva, végeken gömböcskék. Két oldalán egy-egy egyenszárú kereszt. NM. 2 db. (1,12, 1,08 g.), B. 19. XXXII. t. 7.

18. E) Szokásos szakállas herceg karddal és zászlóval, mezőben négy kör képezi a verdejegyet.

H) Földből három oszlopszerű torony, felső végüknél egy-egy gömb van. Szélső tornyokon kívül egy-egy kereszt, valamint hat kör látható. (8. jegy.) Esztergom, 1 db. (1,26 g.), XXXII. t. 8.

19. E) Szokásos álló szakállas herceg. Fejtől balra és a zászló csúcsa között kereszt, zászlón kívül körben pont, zászló és a kard alatt egy-egy keresztcsomó. (4. jegy.)

H) Mint 17. sz. hátlapja, csak egy kereszt van a jobb toronynál. Bécs 1 db. (1,07 g.), Luschin 28. sz. B. 20. XXXII. t. 9.

20. E) Mint 14. sz., csak a jobb kéz alatt o √ ⊙ jegy.

H) Három oszlop, a középsőnek talpazata hasított (két lábú). Az oszlopok között felül két egymáshoz forduló fej. Jobbra lent körben egy pontjegy látszik. Az éremkép további része elmosódott.

München. 1 db. 18 mm átmérőjű (1,18 g.). Lásd : Baumgartner 21. sz. (cf. 45. H. XXXIII. t. 4.)

A Fritsch gyűjteményben van egy ugyanilyen darab, csak a hátlapon, az oszlopokon kívül és a körvonalon belül egy kör.

21. E) Szakállas herceg, az eddigi stílusban. Zászló és kard hegyén kívül, valamint a jobb lábnál egy-egy keresztcsomó. (3. jegy.)

H) Három templomtorony. Felső végükön egy-egy gömb, középen dudorodás. A középső torony templomromszaton áll, míg a szélső tornyok gerendaszerű talpazaton. Fent a középső torony két oldalán szembenéző emberfők, alattuk egy-egy keresztcsomó. Az oromban körben pontjegy látható.

Esztergom. 1 db. (1,09 g.), XXXII. t. 10.

22. E) A herceg szakállas. Mezőben négy pénzverőjegy. Sisak és a zászló hegye között egy keresztcsomó, mely hajszálvékony szálon (rúdon) van, s a csipőből nő ki. Sajnos ábránkon ez nem látszik, azonban pénzeinken a leghatározottabban látható. A zászló fölött egy kör, benne ponttal a második jegy. Végül a jobb és bal lábnál egy-egy keresztcsomó. Az éremkép aprólékosan, gondosan kidolgozott, jóízű vésnökre vall. Egyes daraboknál egymástól egyenlő távolságra elhelyezkedő három párhuzamos vonal negatívja látható, mely az egész éremképet átszeli. Talán a pénzverésnél használatos szerszám, vagy fogó bemélyedése, mely a többi, de más típusú pénzeknél is mutatkozik. Egy-egy ilyen bemélyedés szélessége 1 mm. Távolságuk egymástól $4\frac{1}{2}$ mm.

H) Mint 21. sz. hátlapja, csak a középső toronytól jobbra, az emberfő alatt négy, háromszögletű testcskéből alakított kereszt van, a keresztcsomó helyett. Esztergom. 3 db. (1,31, 1,27, 1,26 g.), NM. 2 db. (1,28, 1,20 g.), Bécs 3 db. (1,30, 1,22, 1,116 g.), Luschin. 20. sz. 3. db, B. 22. 23. sz. XXXII. t. 11.

V. Henrik herceg veretei. (1144–1161)

a) Átmeneti típusok.

23. E) Szakállatlan fiatalos herceg. A kúp alakú sisak stílusa is más, egyszerű. Jobbra fordulva, jobbában kétélű kardot, baljában az eddig is szokásos zászlót tartja. Baloldalán a törzs és a zászló között, bal kéz felett és alatt, egy-egy nyolcágú nagy csillag, mint újabb verdejegy tűnik fel. Az éremképet három egymástól egyenlő távközű, párhuzamos negatív vonal szeli át.

H) Mint 22. sz. alatti, csak sokkal kopottabb verőtőre kell következtetni az egyes veretek alapján.

Esztergom. 1 db. (1,20 g.), NM. 1 db. (1,22 g.), Bécs. 1 db. (1,21 g.), Luschin. 19. sz. 4. db. B. 24. sz. XXXII. t. 12.

24. E) Mint előbbi.

H) Mint 22. sz. csak a középső torony mindkét oldalán keresztcsomók, ezek alatt és az oromzatban is körben pont, pénzverő jegyek igazolják az átmenetet egy újabb típushoz. (5 jegy.)

Esztergom. 1 db. (1,23 g.), XXXII. t. 13.

b) Előlapon nincs verdejegy

25. E) Páncélinges, sisakos fiatal herceg. Jobbjában kard, baljában zászló. Sisak háromszögében egy kis kör. Az öltözet derék alatt nem pontozott, hanem vonalakból alakított.

Valamennyin a 22. sz. alatt leírt három egymással párhuzamos vonal negatívja. Egy darabon igen határozott.

H) A szokásos három oszlop, vagy Luschin szerint templomrom, három toronnyal. A középsőnél két szembenéző szakállatlan fej, fölötté három-három ponttal. Fejek alatt egy-egy keresztcsomó. Oromban kör, közepén ponttal.

Esztergom. 11 db. (1,01, 1,06, 0,97, 1,13, 1,15, 1,28, 1,28, 1,19, 0,98, 1,24, 1,15 g.), NM. 2 db. (1,12, 1,19 g.), Graz. 1 db. (1,14 g.), Wolf gyűjteményben. 1 db. (1,21 g.), Bécs. 1 db. (1,18 g.), Luschin 8. sz. 16 db. B. 25, 26, 27. sz. (XXXII. t. 14.)

26. E) 25. sz.-hoz hasonló. A 22. számánál leírt 3 párhuzamos vonal negatívja itt is szerepel.

H) Mint 25. sz., csak a szembenéző főknél négy pont, a hátlapú pénzverőjegy az előbbtől annyiban tért el, hogy a középső oszloptól jobbra nem keresztcsomó, hanem körben pont-jegy van.

NM. 1 db. (1,15 g.), B. 28. sz. (XXXII. t. 15.)

c) Előlapon egy jegy

27. E) Mint 25. sz., csak az arc és a kard között körben pontjegy van.

H) Mint 25. sz.

Bécs. 1 db. (1,20 g.), Luschin, 9. sz. 1 db. B. 29. sz..

d) Előlapon két jegy

28. E) A herceg szokásos alakban, csak a sodronying végig gyöngyözött. Fej előtt és mögött egy-egy körben pontjegy látható. A 22. sz. alatt ismertetett három vonalas negatív az esztergomi múzeum 22. darabja közül 15 db-nál fedezhető fel. (XXXII. t. 16. sz.)

H) Mint 25. sz. alattinál, csak a szembenéző főknél 7 db-nál 3, a többinél 4, illetve elmosódva több pontocska is van. A hátlapok alapján, az esztergomi múzeum tulajdonában levő darabok ismeretében 3 verőtő változatot lehet feltételezni.

Esztergom. 22 db. (1,29, 1,08, 1,22, 1,19, 1,19, 1,22, 1,10, 1,16, 1,22, 1,22, 1,23, 1,24, 1,23, 1,14, 1,12, 1,18, 1,16, 1,23, 1,21, 1,22, 1,09, 1,14 g.), NM. 1 db. (1,165 g.), NT. 1 db. (1,18 g.), Bécs. 4 db. (1,23, 1,17, 1,20, 1,17 g.), Wolf gyűjteményben 1 db, Luschin, 10. sz. 20 db. B. 30, 31, 32, 34. sz.

29. E) Szokásos éremkép, fej előtt körben pont, jobb csípőnél keresztcsomó. (XXXII. t. 17.)

H) Mint 25. sz. alatti, csak a szembenéző fők kidolgozása durvább.

Esztergom. 1 db. (1,10 g.) NM. 1 db. (1,15 g.), B. 33. sz.

e) Előlapon három jegy.

30. E) Szokott hercegi alak, fej előtt, valamint a két csípőnél körben egy-egy pont jeggyel.

H) Mint 25. sz. H).

Luschin, 12. sz. 1 db., B. 35. sz.

31. E) Fej mögött és a két csípőnél körben pont jegy van. Sisak gyöngyözött vonalú, közepén nincs kör. Több darabnál a szokásos bemélyedés is előfordul. (XXXII. t. 18.)

H) Mint 25. 2 db-nál a bal fejen 5, egynél 8 pontocska képez eltérést. A többi nagyon kopott, elvert db. Egynél a jobb fő alig látszik, mintha fátyolos volna.

Esztergom. 8 db. (1,04, 1,14, 1,12, 1,08, 1,15, 1,18, 1,21, 1,13 g.), Bécs. 2 db. (1,22, 1,17 g.), Wolf gyűjteményben 2 db. Egyik súlya: 1,51 g. Luschin, 11. sz. 14 db. A darabszámnál azonban téved, mert a NM. egy általa rosszul meghatározott példányát is ide vette, pedig az a 34. sz. alatt leírt típushoz tartozik. Ezt a hibát mi kiküszöböltük és eszerint, ennek figyelembevételével állapítottuk meg a 15 db helyett a 14-et., B. 36, 37. sz.

32. E) Mint előbbi.

H) Mint előbbi, csak a torony oromzatából hiányzik a kör ponttal jegy. A szokásos negatív bemélyedések itt is szerepelnek.

Esztergom. 4 db. (1,27, 1,24, 1,24 és 1,14 g. Utóbbi elvert, durva kivitelű.), Bécs. 1 db. (1,16 g.), Wolf gyűjtemény: 1 db. (1,25 g.), Luschin. 11. sz. 1 db., B. 38. sz.

(XXXII. t. 19.)

33. E) Mint 30. sz. előlapja, csak a herceg szakállas. Ebbe a rendszerbe, éppen a verdejegyek alapján nehezen illeszthető be a szakállas, ifjú herceg. Talán utánveret lehet.

H) Mint 25. sz. alatti.

Luschin. 13. sz. 1 db.

34. E) Mint 31. sz. A hármas vonal negatívja mind az esztergomi múzeum, mind a NM. darabján látható.

H) Fejek alatt nem keresztcsomó, hanem dűlt, egyenszerű kereszt. A fők durván vertek. Állon egy pont. A jobb oldali feje körül három, a baloldali körül öt pontocska van.

Esztergom. 1 db. (1,13 g.) NM. 1 db. (1,15 g.), Fritsch gyűjteményben 1 db. (1,09 g.), B. 41. sz. (XXXII. t. 20.)

35. E) Mint 31. alatti. Minden példányon a hármas bemélyedés.

H) Mint előbbi, csak a fejek és a kereszték között egy-egy pont van. Mindkét fön három-három gömb.

Esztergom. 7 db. (1,07, 1,13, 1,18, 1,15, 1,11, 1,19, 1,17 g.), magángyűjteményben 1 db. (1,24 g.) (XXXII. t. 21.)

36. E) Mint 31. sz. Szokásos negatív vonalak itt is láthatók.

H) Mint előbbinél, csak a vaskosabb keresztet nyújtott gyöngykör veszi körül. Esztergom. 2 db. (1,21, 1,09 g.), NM. 1 db. (1,24 g.), Luschin. 21. sz. 2 db, Bécs. 1 db. (1,14 g.), Wolf gyűjteményben is. B. 40. sz. (XXXII. t. 22.)

37. E) Mint 31. sz. (Lásd: XXXII. t. 18.)

H) Mint 46. sz. alattinál. Bécs. 1 db. (1,19 g.), Luschin 23. sz. 1 db. Baumgartner szerint Luschin nem ismeri, pedig a 23. sz. kétségtelenül az. B. 39. (XXXIII. t. 5.)

38. E) Fej mögött és a jobb csípőnél, körben pont, bal csípőnél keresztcsomó az újabb jegy. Sisak már nem gyöngyözött, hanem vonalazott. (XXXII. t. 23.)

H) Mint 25. sz. alatt. Fejek a pontok száma változó.

Esztergom. 2 db. (1,26, 1,24 g.) Luschin 16. sz. 1 db.

f) Előlapon három jegy, de a hátlap az eddigiektől teljesen eltérő típushoz tartozik

39. E) Mint előbbi. Sisakban kör.

H) Mint 24. sz. alatt is. Mellkép alatt keresztcsomó, alatta körben pontjegy, templom-oromzatban is.

Esztergom. 2 db. (1,26, 1,24 g.) Bécs. 1 db. (1,22 g.) B. 42. sz. (XXXII. t. 24. sz.)

40. E) Álló szakállas herceg, kúpalakú sisakkal és páncélinggel. Jobbjában kard, baljában zászló. Arc és kard között hatágú csillag, mindkét csípőnél körben pont jegy. (3 jegy.)

H) Templomorom, az eddigiekből ismert három hosszúkás toronnyal. Az oromban, körben pont jegy. Középső toronytól jobbra és balra, két szakállas emberfő egymás felé fordulva, alattuk két szembenéző emberfő.

Esztergom. 6 db. (1,16, 1,20, 1,23, 1,22, 1,23, 1,29 g.) NM. 3 db. (1,23, 1,17, 1,12 g.) (XXXII. t. 25.)

g) Előlapon négy jegy.

41. E) Szakálltalan herceg, sodronyingben. Fej előtt kör, fej mögött, valamint a jobb és bal csipőnél körben pont jegy. 5 db-nál hármas, 2-nél kettős bevágás, mint 23. sz.-nál leírva.
H) Szakálltalan, szembenéző emberfők, keresztsomó-keresztsomó, körben pont jeggyel. Az esztergomi múzeum anyagában öt darabnál három, egy darabnál négy, egy másiknál öt gömb a fejen.

Esztergom. 7 db. (1,12, 1,31, 1,11, 1,25, 1,13, 1,07, 1,26 g.), Bécs. 1 db. (1,27 g.), Luschin 14. sz. 33 db, ami részben ide, részben a 42. sz.-hoz tartozik. B. 48. sz. (XXXIII. t. 1.)

42. E) Mint előbbi. Valamennyi előlapján a szokásos negatív vonal.

H) Előbbtől annyiban tér el, hogy a templomromzatból hiányzik a kör. Az esztergomi múzeum anyagában 7 db-nál elmosódott, egy darabnál a bal fön négy, kilencnél a jobb fön négy, bal fön pedig hét gömb.

Esztergom. 17 db. (1,19, 1,20, 1,31, 1,11, 1,22, 1,28, 1,25, 1,22, 1,09, 1,19, 1,18, 1,25, 1,16, 1,26, 1,21, 1,23, 1,14 g.), NM. 2 db. (1,29, 1,25 g.), Bécs. 2 db. (1,15, 1,07 g.), Wolf gyűjteményben 1 db. (1,08 g.), Luschin 14. sz. B. 49. sz. (XXXIII. t. 2.)

43. E) Mint 41. sz.

H) Fejek alatt keresztsomók helyett egyenszárú keresztek. Jobb fön négy, balon három gömb.

Esztergom. 5 db. (1,30, 1,26, 1,20, 1,20, 1,17 g.) (XXXIII. t. 3.)

44. E) Szakállas herceg, a szokottól eltérő nagyobb fejfel. Sodronying nem gyöngyözött, hanem vonalazott. Fej előtt és mögött, valamint a bal csipőnél kör. Jobb csipőnél az eddigiektől eltérő nagyobb kör, benne a szokásos pont jeggyel. (XXXIII. t. 6.)

H) Mint 41. sz. alatti.

Esztergom. 2 db. (1,31, 1,25 g.), Bécs. 1 db. (1,20 g.), B. 45.

45. E) Mint 41. sz.

H) Szokásos háromtornyú templomépület. Szakálltalan emberfők alatt a keresztsomókat felváltják a körben pont jegyek. Oromban változatlanul az eredeti körben pont jegy. Esztergom. 5 db. (1,16, 1,24, 1,21, 1,17, 1,18 g.), NM. 2 db. (1,12, 1,18 g.) B. 50. (XXXIII. t. 4.)

46. E) Mint 41. sz.

H) Mint előbbinél, csak az emberfők szakállasak, alattuk az előbbinél jóval nagyobb körben nagyobb pont is van. Jegy ugyanilyen az oromban is.

Esztergom. 17 db. (1,16, 1,12, 1,25, 1,21, 1,20, 1,09, 1,16, 1,27, 1,22, 1,21, 1,28, 1,38, 1,21, 1,20, 1,25, 1,20, 1,04 g. Utóbbi nagyon kopott.), Bécs. 1 db. (1,20 g.), Graz. 1 db. (1,15 g.), München. 1 db. (1,38 g.), Luschin 24. sz. 15 db. Luschin ebből a változatból négyről úgy tudja, hogy a NM. gyűjteményében van. Valószínű, hogy tévesen tájékoztatták, mert több változatnál, úgy mint itt is nyilvánvalóan, a darabszám nem felel meg a valóságnak. Az ide sorolt 4 db közül kettő a 45. sz. alattinak a megfelelője. Ugyanakkor a 47. sz.-nál csak 1 db-ot jelez, amikor ebből 2 db van gyűjteményünkben. Luschin ily irányú adatait tehát figyelmen kívül kellett hagynunk. Wolf. gyűjteményben is. B. 51. (XXXIII. t. 5.)

47. E) Szakállas herceg, eddiginél nagyobb fejfel. Fej előtt és mögött, bal csipőnél kör. Jobb csipőnél feltűnően nagyobb körben pont jegy. A szokásos hármas párhuzamos negatív vonás nagyon is szembetűnő. (XXXIII. t. 6.)

H) Mint előbbi, csak durvább veret.

Esztergom. 3 db. (1,20, 1,16, 1,05 g.), NM. 2 db. (1,18, 1,19 g.), Bécs. 1 db. (1,22 g.), Luschin. 25. sz. 8. db. B. 46. sz.

48. E) Szakálltalan herceg. Fej előtt, mögött és bal csipőnél kör, jobb csipőnél keresztsomó. Bal mell és a sisak kúpja gyöngyözött kivitelű. 17 db-nál a szokásos 3-as bevágás könnyen kivehető.

H) Szokásos háromtornyú templomépület. Tíz darabnál a jobb fő fátyolszerűen elvert, — mint ábrákon — igen kopott verőfőre lehet következtetni. Kilenc db-nál fők fölött négy pontocská. A többi durván elvert példány.

Esztergom. 30 db. (1,14, 1,09, 1,22, 1,20, 1,11, 1,17, 1,13, 1,22, 1,11, 1,13, 1,14, 1,15, 1,17, 1,17, 1,24, 1,10, 1,13, 1,20, 1,31, 1,05, 1,07, 1,23, 1,20, 1,25, 1,15, 1,14, 1,18, 1,28, 1,16 és 1,26 g. Utóbbi kettő bizonytalan. Toronyban talán nincs kör.), Bécs. 2 db. (1,22, 1,22 g.), Luschin. 15. sz. 30 db. Graz. 1 db. (1,19 g.), magángyűjteményben 2 db. (1,21, 1,25 g.) B. 55, 56, 57. sz. (XXXIII. t. 7.)

49. E) Előbbihez hasonló, csak a herceg szakállas. Keresztsomó nem a jobb, hanem a bal csipőnél. Körökben pont is van.

H) Mint 41. sz. alatti.

Bécs. 1 db. (1,22 g.), Luschin. 17. sz. 2 db., Wolf gyűjteményben 1 db. B. 52, 53. sz. (XXXIII. t. 8.)

50. E) Szakálltalan herceg, sodronyingben. Vonalazott sisakban pont. Fej előtt és mögött kör, jobb és bal csipőnél keresztcsomó.

H) Mint 41. sz. alatt.

Esztergom. 1 db. (1,24 g.) (XXXIII. t. 9.)

h) Előlapon öt jegy.

51. E) Szakállas herceg. Fej előtt és mögött, csipőknél és a mellen egy-egy kör. Sodronying csipőig gyöngyözött, csipő alatt vonalazott. Éremképet itt is az ismert hármas párhuzamos bemélyedés szeli át.

H) Mint 46. sz., csak a fejek fölött 3 pontocska.

Esztergom. 2 db. (1,24, 1,20 g.), Bécs. 1 db. (1,10 g.) B. 47. (XXXIII. t. 10.)

52. E) Fiatalos arcú herceg. Fej előtt, mögött és a jobb csipőnél kör, mellen egy pont, bal csipőnél keresztcsomó.

H) Mint 48. sz. hátlapja. (XXXIII. t. 7.)

NM. 1 db. (1,09 g.), B. 54. sz. (XXXIII. t. 11.)

i) Előlapon kilenc jegy.

53. E) Sisakban egy, fej előtt kettő, fej mögött pedig egy kör. Jobb csipőnél kör és keresztcsomó, bal csipőnél, keresztcsomó fölött és alatt egy-egy kör.

H) Mint 48. sz.

Esztergom. 2 db. (1,23, 1,14 g.) (XXXIII. t. 12.)

j) Előlapon tíz jegy.

54. E) Mint előbbi, csak a mellen egy pont. Két sisakban határozottan látszik a kör. A többi nagyon elvert, durva kivitelű.

H) Mint 48. sz., azonban a 41. sz. hátlapjának megfelelő veret is előfordul. Így ezen típus verésénél legalább két verető használatára tudunk következtetni.

Esztergom. 14 db. (1,20, 1,31, 1,30, 1,18, 1,27, 1,24, 1,21, 1,21, 1,25, 1,33, 1,14, 1,19, 1,13, 1,16 g. Az utolsó három db. kopott elvert példány.), Bécs. 1 db. (1,19 g.), Wolf gy. 2 db. Luschin. 18. sz. 1 db. B. 58, 61. sz. (XXXIII. t. 13.)

55. E) Mint előbbi.

H) Durva kivitelű emberfők, vaskos kereszteteket ovális gyöngykör veszi körül, mint 36. sz. hátlapjánál is.

Esztergom. 6 db. (1,20, 1,24, 1,15, 1,19, 1,22, 1,20 g.), NM. 2 db. (1,25, 1,20 g.), Bécs. 1 db. (1,22 g.) Luschin 22. sz. 14 db. B. 59. (XXXIII. t. 14.)

56. E) Mint 54. sz. Sisakban a kör határozott.

H) Durva szakállas fők, dült egyenesszárú kereszt mind a négy szögletében egy-egy pont. Oromban a szokásos, körben pont jegy.

Esztergom. 1 db. (1,20 g.), NM. 1 db. (0,99 g.) B. 60. sz. (XXXIII. t. 15.)

Bizonytalan, e típushoz tartozó darabok

57. E) Fej előtt 1, jobb csipőnél 3, körben pontjegy. Bal csipőnél keresztcsomó. Többi jegy elkopott. Durva veretek.

H) Mint 48. sz. hátlapja.

Esztergom. 5 db. (1,24 g; 1,04, 1,11, 1,24, 1,22 g.) (XXXIII. t. 16.)

V Henrik herceg — eddigiektől különböző hátlapú — más típusú pénzei

58. E) Szokásos fiatal herceg, szakáll nélkül. Kúp alakú sisak, gyöngyözetlen vonalakból készítve. Fej előtt és mögött kör, csipőknél körben pontjegy. (4 jegy.)

H) Íves épületen, csúcsban végződő három torony, középső toronytól jobbra és balra egymás felé fordulva egy-egy emberfő. Jobboldali fő kisebb, gömbölyded. Fejek fölött két pont. Fent a mezőben egy-egy kör. Ívben öt, körben pont jegy, összefüggő sort képez.

Esztergom. 3 db. (1,14, 0,94, 1,12 g.), NM. 2 db. (1,10, 1,14 g.), Bécs. 2 db. (0,95, 1,10 g.), Luschin 26 sz. 3 db. B. 62, 63, 64. sz. (XXXIII. t. 17.)

59. E) Mint előbbi.

H) Épületfalán három csúcsban végződő torony. Előbbittől annyiban tér el, hogy a mezőben tornyok között és kívül négy kör összefüggő sort alkot, míg az épület falán öt helyett csak négy, körben pontjegy van.

Esztergom. 3 db. (1,17, 1,16, 1,05 g.), NM. 1 db. (1,19 g.) B. 65. sz. (XXXIII. t. 18.)

60. E) Mint 17. szám előlapja, csak a sisakban is kör és a jobb csipőnél körben pont jegy helyett ugyancsak kör van.

H) Mint előbbinél.

Esztergom. 6 db. (1,22, 1,22, 1,19, 1,15, 1,08, 1,11 g. Utóbbi három darab hiányos és kopott.), NM. 1 db. (1,11 g.), Bécs. 1 db. (1,15 g.), Wolf gyűjteményben is. Magángyűjteményben 1 db. (1,23 g.) Luschin 27. sz. 8 db. (XXXIII. t. 19.)

II.

PÜSPÖKI VERETEK

(1135—1160)

61. E) Kopasz szembenéző mellkép, jobbájában nehezen kivehető pásztorbottal. Fejtől balra egy A betű. Fej fölött — ■ — alakú testecskek. Az ábra egyszerű vonalakból formált. Éremképet vastag vonalkör veszi körül.

H) Háromtornyú templomépület. Ivelt tetőn kereszt. Középső torony oromzatában kör, alatta a kapuban pont. Egyszerű rajz. Vastag vonalkör veszi körül az érmet.

NM. 1 db. (1,23 g.) B. 3. sz. (XXXIII. t. 20.)

62. E) Szembenéző szívalakú fej. Fej fölött kereszt, tőle jobbra és balra egy kör. Jobbkézben pásztorbot, baloldalon nagy A alatt négy pont, szabályosan elhelyezve. Mellen három gomb.

H) Durva kivitelű háromtornyú templomorom. Oromban pontjegy. Egész gyöngykörben.

Esztergom. 9 db. (1,11, 1,19, 1,22, 1,30, 1,32, 1,12, 1,10, 1,26, 1,14 g.), Luschin 29. sz. 4 db. Magángyűjtemény 1 db. (1,30 g.) (XXXIII. t. 21.)

63. E) Mint előbbi, csak a kereszttől jobbra és balra nem kör, hanem tömör nyújtott mag. (Ellipszis alakú.)

H) Előbbihez hasonló.

Esztergom. 2 db. (1,08, 1,09 g.) Luschin 29. sz. 2 db. (XXXIII. t. 22.)

64. E) Vastag vonalkörben finomabb kidolgozású, előbbiekhöz hasonló püspök. Fej fölött mag, tőle jobbra és balra hiányzik a szokásos mellékjegy. Nagy A alatt csak kettő pont. Mell, gyöngyözött vonalakból.

H) Háromtornyú épület, tornyokon kettős tető. Oromban és kapuban egy-egy pont. Gyöngyözött vonalak. Technika, súly, kivitelezés alapján korabeli hamisítványnak tartjuk.

Esztergom. 1 db. (0,88 g.) (XXXIII. t. 23.)

65. E) Mint 62. számnál. Változás, a fej fölött nem kereszt, hanem kör. Körtől jobbra és balra egy-egy mag.

H) Csipkézett vonalú háromtornyú épület. Oromban és kapuban egy-egy kör. 24 darabnál az oromnál pont, mint 62. számnál, 21 darabnál oromban és kapuban pont, mint 64. számnál, és 4 darabnál oromban és kapuban kör, mint 65. szám alatt. 9 db elvert.

Esztergom. 58 db. (1,27, 1,31, 1,25, 1,23, 1,08, 1,11, 1,42, 1,23, 1,31, 1,34, 1,31, 1,17, 1,20, 1,32, 1,16, 1,11, 1,14, 1,11, 1,17, 1,22, 1,28, 1,27, 1,24, 1,23, 1,22, 1,02, 1,22, 1,13, 1,19, 1,20, 1,23, 1,15, 1,25, 1,14, 1,15, 1,10, 1,25, 1,36, 1,23. A következő darabok elvert, rozsdás, hiányos példányok: 0,98, 0,90, 0,96, 1,04, 0,92, 0,95, 0,90, 1,12, 0,96, 0,91, 0,95, 0,64, 0,90, 0,97, 1,00, 1,02, 0,94, 0,93, 1,05 g.), NT. 1 db. (1,07 g. Körülnyírt példány.), NM. 2 db. (1,14, 1,02 g.) Luschin 30. sz. 33 db. Magángyűjteményben 1 db. (1,07 g.) B. 5. sz. (XXXIII. t. 24.)

66. E) Mint előbbi, csak a mellen két kör váltja fel a három gombot.

H) Csipkézett szélű három torony, tetejükön kereszttel. Középső torony oromzatában kör.

Esztergom. 3 db. (1,22, 1,04, 1,20 g.), NM. 1 db. (1,25 g.) (XXXIII. t. 25.)

67. E) Az eddigiektől annyiban tér el, hogy a nagy A alatt négy darab háromszögletű testecske alkotta egyenszárú kereszt van. Hoosszúkás mellen négy gömböcske.

H) Recézett vonalú hármastornyú épület. Tornyokon kereszt.
NM. 1 db. (1,15 g.) B. 5. Var. (XXXIII. t. 26.)

68. E) Szokásos püspöki mellkép, csak baljában a pástorbot, fejétől jobbra a nagy A.
H) Mint 62. szám.
Luschin 31. sz. 2 db.

Luschin az egyházi veretekhez tartozó, de nagyon kopott és így változat alapján be nem sorolható 50 db-ról ír még. (Luschin, 203. lap.)

C

BAJOR-OSZTRÁK SZÉLES DÉNÁROK

69. E) Balramenő oroszlán, bal első mancsát felemelve tartja. Az ábrát gyöngykör-keretezi be. Érem szélén vastag vonalkör fut. Gyöngykör és vonalkör között kereszt, patkó, kör, majd ismét patkóalakú díszítések váltják egymást.

H) Nyolcszárú kereszt, középen kör. Négy egyenszárú keresztkar, a külső végén vastagodva. Keresztkarok jobb- és baloldalát pontozott vonal díszíti. A másik négy keresztkar lóherelevél formában végződik. Az érmet gyöngykör veszi körül.
NM. 1 db. (0,99 g.) Luschin 33. sz. 2 db. (XXXIII. t. 27.)

70. E) Mint előbbinél, azonban a gyöngykörön kívül csak patkóalakú díszítés van. (L. Luschinál a 33. sz. ábrát.)

H) Mint előbbi, csak a keresztkarokat a végén is gyöngyvonal határolja, így az egész egyenszárú kereszt gyöngykörben van.
Esztergom. 4 db. (0,90, 0,91, 0,191, 0,70 g.), Luschin 33. sz. 8 db.

71. E) Mint 69. E), csak az oroszlán előtt és a gyöngykörön belül, az oroszlán fejétől a hátsó lábig terjedő köröcskék egy félkört alkotnak.

H) Mint 69. H), azzal a különbséggel, hogy az éremkép és a vastag vonalkör között hatágú rozetta, pont, pont, majd ismét rozetta váltja egymást.
NM. 1 db. (0,99 g.) (XXXIII. t. 28.)

72. E) Gyöngykörben koronás szembenéző mellkép. Koronán három kereszt. Az érmet vonalkör veszi körül. Gyöngy- és vonalkör között patkó alakú díszítések.

H) Mint 69. szám.
Esztergom. 1 db. (0,87 g.), Luschin 34. a. sz. 1 db. (XXXIV. t. 1.)

73. E) Mint előbbi, csak a fejtől jobbra egy kör.

H) Mint 69. sz.
Esztergom. 1 db. (0,90 g.)

74. E) Mint 72. E). Mellkép körül körök, baloldalon háromlevelű ág.

H) Mint 69. H).
Esztergom. 1 db. (0,80 g.), Luschin 34 b. 2 db. (XXXIV. t. 2.)

75. E) Mint előbbi, csak a mellkép körül körök és mindkét oldalon a háromlevelű növény.

H) Mint 69. H).
Esztergom. 1 db. (0,82 g.)

76. E) Mint 72. E). Eltérés: fejtől jobbra és balra, háromlevelű növény fölött négy köröcske, talán a levélhez tartozó virág. (L. Luschin, 34. sz. ábra.)

H) Mint 69. szám. A NM. gyűjteményében a lóhere formájú levelek alakja eltérő az eddigiektől. Mint ábrákon is.
Esztergom. 3 db. (0,70, 0,69, 0,77 g. Nagyon hiányosak.) NM. 1 db. (0,78 g.) (XXXIV. t. 3.)

77. E) Gyöngykörben nyolcágú rozetta. Gyöngykörön kívül és a peremet szegélyező vonalkörön belül ugyancsak kisebb gyöngykörben négy szembenéző emberfő és két háromlevelű lóhere. Az egyes gyöngykörök által alkotott, összesen hat belső szögletben egy-egy pont, a külsőkben kör.

H) Gyöngykörben jobbról balra tartó lovas, kezében lándzsa, vagy zászló. Gyöngykörön kívül kereszt, kör és patkó alakú díszek váltakoznak.
Esztergom. 2 db. (0,90, 1,07 g.), Luschin 35. sz. 3 db. (XXXIV. t. 4.)

78. E) Mint előbbi.

H) Gyöngykörben püspök mellképe, jobbában liliumra emlékeztető végű bot. Körön kívül kereszt, kör, patkóalak váltakozik.
Esztergom. 1 db. (0,88 g.) (XXXIV. t. 5.)

79. E) Mint 77. E), csak a belső szögletekből a pontjegyek hiányoznak.

H) Előbbtől eltérő alakú püspök mellképe, kopasz fővel, jobbában kereszt, baljában pásztorbot. Szokásos gyöngykör és vonalkör között kereszt és három patkó alakú formánégy-szer váltja egymást.

NM. 1 db. (0,99 g.), nagyon hiányos. Luschin 36. sz. 2 db. XXXIV. t. 6. sz.

80. E) Mint 77. E), csak a külső cikkelyekben körök helyett keresztok vannak. Belső cikkelyekben a gömböcskék hiányoznak.

H) Mint előbbi.

Esztergom. 2 db. (0,86, 1,10 g.) (XXXIV. t. 7.)

81. E) Mint előbbi, csak a kettő db. háromlevelű rozettát, négylevelű rozetta váltja fel.

H) Mint 79. szám.

Esztergom. 1 db. (0,90 g.), Luschin 37. sz. 2 db. (XXXIV. t. 8.)

82. E) Mint előbbi.

H) Mint 77. sz. H).

Esztergom. 1 db. (0,85 g.)

83. E) Gyöngykörön belül a kört kitöltő egyenszárú kereszt. Az eddig négylevelű rozettát, hatlevelű váltja fel. Külső cikkelyekben patkó, belsők üresek.

H) Szembenéző mellkép, jobbában és baljában kard. Gyöngykörön kívül, kereszt, patkó, köröcske, patkó négyszer váltakozik.

Esztergom. 1 db. (0,96 g.), Luschin 39. sz. 1 db. (0,90 g.) (XXXIV. t. 9.)

84. E) Négyzet közepén egyenszárú kereszt. Középen egyenlő távokban a középről eredő egyenes száron négy háromszögből képzett kereszt. Keresztok között négy szembenéző emberfő. Fejétől jobbra és balra egy-egy kör. Gyöngy- és vonalkör között a teret patkók töltik ki.

H) Szemben álló férfi, jobbában kard, baljában pajzs. Gyöngykörön kívül a szokásos patkó. Előlapjára keresztok negatívja látható.

NM. 1 db. (0,75 g.), cf. Luschin 40. sz. 1 db. (0,75 g.) (XXXIV. t. 10.)

85. E) Mezőt kitöltő hatágú rozetta. Középen kereszt. Rozetta levelei közötti tért három-három köröcske tölti ki. Gyöngykörön kívül, kör és három patkó, négyszer ismétlődik.

H) Gyöngykörben lovas katona lándzsával, vagy zászlóval. Körön kívül patkódíszek.

Esztergom. 3 db. (0,86, 0,91, 0,79 g.) (XXXIV. t. 11.)

86. E) Mint előbbi.

H) Kettős körön belül álló fegyveres. Jobbában kard, baljában pajzs. Nagyon kopott. Körön kívül a szokásos patkódíszek.

NM. 1 db. (0,95 g.) (XXXIV. t. 12.)

87. E) 85. E)-hez hasonló. Középen kereszt helyett kör, a mezőben a rozetták között három kör helyett csak egy van.

H) cf. Előbbihez.

Luschin 41. ábra. 1 db. (0,80 g.)

88. E) 85. szám előlapjához hasonló rozetta, közepén kör. A rozetta szarai között négy szembenéző emberfő. Gyöngykörön kívül, mint 85. számnál.

H) Balról jobbra tartó lovas, kezében lándzsa. Gyöngykörön kívül a szokásos patkók körben helyezkednek el.

Esztergom. 4 db. (0,89, 0,83, 0,89, 0,89 g.) (XXXIV. t. 13.)

89. E) Mint előbbi.

H) Mint 79. szám. Hátlapjánál, csak a püspök feje körül, félkörben öt kör. Gyöngykörön kívül, patkódíszek.

Luschin 42. ábra. 2 db.

90. E) Gyöngykörben jobbramenő harcos, jobbában kardot, baljában zászlót tart. Körön kívül kereszt, kör és felirat töredékei.

H) Román stílusú, háromtornyú templom, bejárat fölött, kupola alatt, három kereszt-ecské. Kaputól jobbra és balra a falon két-két kör. Gyöngy- és vonalkör között patkóalakú díszítések.

Esztergom. 1 db. (0,80 g.) (XXXIV. t. 14.)

91. E) Szembenéző, kopaszfejű püspök, jobbában pásztorbot, balja elkopott. Fej két oldalán nyolcágú csillag. Köriratból csak egy nagy JI látszik, két gyöngykör között.

H) Egész mezőt betöltő egyenszárú kereszt, szarai között egy-egy pont. Két gyöngykör közötti felirásból csak egy betű vehető ki.

Esztergom. 1 db. (0,75 g.) (XXXIV. t. 15.)

Összegezve leletünket, a kb. 2000 magyar aprópénzen kívül 710 db nyugati, német pénzt foglal magában; tulajdonosok és típusok szerint tagolva:

	Hercegi	Püspöki	Bajor	Összesen
		D e n á r o k		
Esztergom	203 db.	73 db.	28 db.	304 db.
NM.	39 «	5 «	6 «	50 «
NT.	1 «	1 «	—	2 «
Magángyűjtemény	4 «	2 «	—	6 «
Luschin	180 «	91 «	25 «	296 «
Bécs	32 «	—	—	32 «
Wolf gyűjtemény	12 «	—	—	12 «
Graz	3 «	—	—	3 «
München	3 «	—	—	3 «
Fritsch gyűjtemény	2 «	—	—	2 «
Összesen	479 db.	172 db.	59 db.	710 db.

Anélkül, hogy részletekbe menően kívánnánk a lelet értékelésével foglalkozni, egy-két összefüggésre, amely magától adódik, fel kívánjuk hívni a figyelmet. Baumgartner tanulmányában, a hercegi veretek kutatása közben, arra a következtetésre jutott, különösen a verdejegyek alakjának és számának alapján, hogy kell még lenni olyan vereteknek, változatoknak, amelyek eddig ismeretlenek és a rendszerből hiányoznak, illetve oda kívánkoznak. Az újonnan feldolgozott anyag egyik eredménye, hogy Baumgartner feltevése helyesnek bizonyult, ugyanis előkerültek olyan változatok, kibocsátások, amelyeket eddig nem ismertek. Ilyenek a 15, 18, 21, 24, 43, 50 és 53-as számúak. Fontos, az átmenet típusainak megállapításánál döntő darabok a 24 és 39 sz. alattiak. (XXXII. t. 13. és 14. ábra.) Ezeknek a hibridszerű daraboknak a hátlapján együtt találjuk a körben pont, és a keresztcsozó jegyeket. Egyéb nem lényeges változatok mellett, új típust, változatot képviselnek még a 71, 76, 78, 80, 85, 88, 90 és 91 sz. alatt ismertetett pénzek.

A lelet töredékének feldolgozásánál, annak részletes értékelésével már Luschin és Baumgartner foglalkozott. Mi csak arra térünk ki, amivel tanulmányukban nem értünk egyet, vagy amiről nem írtak semmit sem.

Két kérdés tárgyalására kell kitérnünk, illetve feleletet adnunk. Ki és mikor rejthette el az érmekeket? Luschin szerint a leletet a második keresztes hadjárat (1147) egy francia vitéze hagyta volna lelőhelyén. Baumgartner az elrejtés idejét 1170-re teszi, abból az elvből kiindulva, hogy St. Veitben a pénzverés 1155-ben már megszűnik, valamint, hogy az egyes érmekek általa meghatározott verési idejétől az elrejtésig elszenvedett kopás okozta súlyvesztése igen nagy.

A kincs magyar részét eredményesen nem tudjuk figyelembe venni, még hozzávetőlegesen sem, mert az elrejtésnek Luschin, még inkább Baumgartner szerint II. Géza, vagy III. István korában kellett megtörténnie. Már pedig II. Géza, vagy az utána következő uralkodók egyetlen pénzéről sem tudjuk hogy leletünkben lett volna. Természetesen még az is érthetetlen, hogy az évi pénzbevéltási kötelezettség mellett, hogyan volt lehetséges, hogy II. István és II. Béla pénzei együtt forogtak. Vagy, ha elfogadnánk a magyar darabokat az idő meghatározásánál segítségül, akkor vagy Baumgartner időrendje, vagy Hómané válna kérdésessé. A legdöntőbb ok az anyag felhasználása ellen, hogy az öt ezreléket kitevő ismert darabból nem szabad következtetni az ismeretlen tömegre. Így aprópénzeink nem segíthetik elő kérdésünk megoldását.

A koraközépkori Magyarország fővárosa Esztergom volt. Itt székeltek az ország gazdasági, politikai és egyházi életének vezetői.⁵ Falain belül dobogott gazdasági életünk szíve. Nemcsak pénzverdéje, pénzváltói, kereskedői, hanem a külföldi áruforgalom mindennemű és rangú képviselői biztosították nemzetközi jelentőségét.⁶ Lakói, telepesei között ott találjuk a német kereskedő réteget is. Ezzel távolról sem kívánjuk Schünemann Konrád német várostörténész nézetét alátámasztani, mintha Esztergom német eredetű lenne.⁷ A város kereskedői nemcsak volt hazájuk, Bajorország és Magyarország között tartották fenn a kapcsolatot, hanem a levantei kereskedelem mellékágát ellátó magyarországi áruforgalom közvetítői között is ott találjuk őket. Adatunk van arra vonatkozólag, hogy a Kievet Németországgal összekötő átmenő kereskedelmünk forgalmából is részt kértek. »A regensburgi és rajnai kereskedők viszont, kik mindeddig posztgöngyölegeiket a morva kapun át vitték Kievbe, most inkább Esztergomig eljöttek a Dunán és itt találkoztak az Oroszországból érkező prémkereskedőkkel, sokszor azonban folytatták útjukat a pesti rév elhagyásával tovább keletre, a Vereckei-szoroson át Kievbe.«⁸ Ezek figyelembevételével leletünk volt tulajdonosát, egy, a regensburgi piaccal szoros összeköttetést tartó, esztergomi kereskedőben véljük felfedezni. Nem zárjuk ki azonban annak a lehetőségét sem, hogy az esztergomi pénzbevéltó hivatal készletével, vagy annak egy részével van dolgunk. Egy azonban bizonyos: a francia keresztes tulajdona ellen szól, hogy egyetlen francia pénz sem volt a leletben, ezzel szemben nagy mennyiségű bajor, egyéb tartományi és magyar pénzt találtunk. Továbbá maga az a tény, hogy a leletben egyaránt szép számmal fordul elő mind magyar, mind nyugati (bajor-osztrák) pénz, ellentmond az átutazó francia lovag feltevésének, hiszen a pénzbevéltási kényszer folytán vagy csak magyar, vagy — ha az állítólagos lovag kibújt volna alóla — csak nyugati pénzekből állana az egész lelet!

Leletünk homályosan fényt derít arra, hogy milyenek voltak azok a pénzek, melyek a XII. század első felében, Magyarország pénzforgalmában résztvettek. A kincs ilyen összetételében igazolja a magyar kereskedelem irányát és jellegét. A korabeli magyar—német gazdasági kapcsolatok mellett említünk meg egy ebben az esetben érdekes politikai vonatkozást is.

A pápaság — III. Sándor (1159—1181) pápa — és a császárság — Barbarossa Frigyes (1152—1190) császár — második nagy összecsapásakor a magyar király, II. Géza, Lukács esztergomi érsek tanácsára a pápa mellé állt. »A magyar király határozott fellépése meglepte Frigyeset, ki benne szövetségest keresett, de felbátorította a pápa német híveit, kik élükön Eberhard salzburgi érsekkel, Géza és Lukács barátjával, most már nyíltan szembeszálltak császári urukkal.«⁹ A püspöki veretek között, Baumgartner időrendje szerint, megtaláljuk Eberhard (1147—1164) vereteit is.

Befejezésül az elrejtés idejéhez kívánunk hozzászólni. Luschin időpontját Baumgartner már megcáfolta. A luschini időpont tarthatatlansága éppen a

⁵ Pleidell A.: A magyar várostörténet első fejezete. Századok. 68 (1934) 42. sk.

⁶ A pénzverőház működésére egyik közvetett bizonyítékkul szolgál az a vas verető, melyet egy sírban, csontváz mellékleteként találtak s a leletünkben is előforduló CNH. I. 61. sz. ábra negatívjának felel meg. MNM. Éremtári napló B. 21/1905. sz.

⁷ Schünemann K.: Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa. Südosteuropäische Bibliothek. I. (Breslau—Oppeln. é. n.) 92. skk.

⁸ Váczy P.: A román és gót stílus kora. Magyar Művelődéstörténet. I. (é. n.) 100.

⁹ Hóman B.—Szekfű Gy.: Magyar történet. I. (é. n.) 380.

pénzverőjegyek tömege következtében igazolódott. Azonban Baumgartner nézetével sem tudunk egyetérteni. Ugyanis Baumgartner 1170-es dátumát csakis a kopással hozza összefüggésbe, illetve a súlycsökkenéssel. Esetünkben ez nem fedi a valóságot, mert az általunk lemért darabok között sokszor a legépebb, kopástól mentes darabok a legkönnyebbek, ugyanakkor a kopottabbak a legsúlyosabbak közé tartoznak. Véleményünk szerint az elrejtés okát valami más, külső körülményben kell keresnünk. Vagy elemi katasztrófa, háború, vagy rendkívüli esemény, ami az elrejtést előidézi. Ha megnézzük az 1147-es év belpolitikai eseményeit, vagy a külpolitikai helyzetet vizsgáljuk, nem találunk olyan okot, amely az elrejtést indokoltta tenné. II. Géza uralma ekkor nyugodt, hadakozástól mentes, Esztergom nyugalma sem zavarta semmi. Vegyük a másik határszámot, az 1170-et. Azt tapasztaljuk, hogy III. István királyságát ekkor már semmi sem zavarta. A két évszám között kutatva magától kínálkozik a II. Géza halála után kitört trónversengés. Géza halála után fiát, Lukács esztergomi érsek III. István néven királlyá koronázta. Az elégedetlenek II. Géza, Görögországban — Mánuel udvarában — tartózkodó öccsét, II. Lászlót hívták be királynak. László rövid ideig tartó uralkodása után, II. Géza másik testvérét, IV. Istvánt koronázta meg a kalocsai érsek. Ezek a zavarok, trónvillongások kényszerítették 1162 nyarán a törvényes III. István királyt arra, hogy az ország nyugati, biztonságosabb területére, majd onnan osztrák földre meneküljön. Útjára csekély számú híve is elkísérte.¹⁰ Természetes, hogy az uralkodó székváros lakossága sem menekülhetett meg a zavarokkal járó veszedelmektől, a vagyonbiztonság teljes hiányától stb. A zilált közbiztonsági helyzet indokolhatja, hogy az összegyűjtött hatalmas vagyon tulajdonosa az elrejtésben látott oltalmat.

Fentiek alapján a lelet elrejtésének idejét legkésőbb 1162 nyarára határozzuk meg.

Király Ferenc

¹⁰ Uo. 381.

A balatonfenyvesi agyagpalack

1952 májusában Máthé Kálmán, a balatonfenyvesi Állami Gazdaság főmérnöke értesítette a Történeti Múzeumot, hogy tőzegkitermelés közben egy palackot és állatsontokat találtak.

A Történeti Múzeum részéről Szabó György múzeológus végezte a leletmentési munkát és jelentéséből ismerjük a palack előkerülésének körülményeit.¹

A lelőhely a Fonyód—Balatonfenyves közötti vasútvonal 100/b őrházától kb. 400 méterre délkeletre van. Beleesik a »Berek« nevű, nemrég lecsapolt több-ezer holdas területbe. A palack és a közvetlenül mellette fekvő csontok, valamint egy szürke Árpád-kori edénycserép a felszíntől mintegy 60—70 cm mélyen a tőzeg alsó rétegéből került elő. Közvetlenül a palack lelőhelye mellett, alig 2—3 méternyire 10—12 évvel ezelőtt már találtak egy, vagy két edényt. A lelőhely környékén 200—300 méteres körzetben kitermelték a tőzeget, de más, településre valló, nyomot nem találtak. Így igen valószínű, hogy a régi nádas között meghúzódó magában álló lakóhely (halásztanya?) emlékanyagának egy része került innen napvilágra.

Az itt lakóknak legközvetlenebb kapcsolatuk nyilván a helyhez legközelebb eső fonyódi településsel lehetett. Fonyódot először a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékben említik.² Ezt megelőző időre látszik utalni Gallus Sándor, Fonyód-Bélatelepen 1934-ben végzett ásatásának leletanyaga. Gallus, valószínűleg ingovánnyal körülvett magaslaton, cölöépítkezéssel lakótelepre bukkant, amelyen — előzetes jelentése szerint — nagymennyiségű »szláv« cserepet, továbbá hálónéhezékeket, csontokat, magterményeket és faeszközöket tartalmazó vastag lakóréteget tárt fel. Gallus a leletek korát a honfoglalás körüli időre teszi.³ A Nemzeti Múzeumba került leletanyag ugyan Budapest ostromakor elkallódott, de Gallus eredeti feljegyzéseihez csatolt fényképeken látható edények alapján valószínűnek látszik, hogy az Árpád-kor folyamán fennálló településről van szó.⁴ E település leletei és a balatonfenyvesiek közötti korbeli összekapcsolás láncszemének látszik a palackkal előkerült, de sajnos, azóta elkallódott edénytöredék, amely — Szabó György szíves szóbeli közlése szerint — tagolatlan peremű, egyszerű fazék perem-has alatti darabja volt, testén egymástól távoleső csigavonalban bekarcolt díszítéssel.

A palack⁵ kézikorongon, homokkal kissé soványított agyagból készült (XXXV. t. 7.). Közepes égetésű. Simított felülete finoman érdes és kissé egyenet-

¹ MNM. Adattár : 110. B. III.

² Ortway T. : Magyarország egyházi földleírása. (Bpest 1891) I. 306.

³ Arch. Ért. 47 (1934) 141.

⁴ MNM. Adattár : 4. F. I.

⁵ Leltári száma : (Középkori Osztály) 55. 87. B.

len. Színe egészen világos piszkosbarna, hasán szürkébe átmenő folttal. Zömök teste és aránylag hosszú nyaka van. A fenekétől fokozatosan szélesedő teste a domború hasból, enyhe ívelésű vállon át összeszűkülő nyakban folytatódik. Ez felül bordaszerű tagolás után tölcselesen kiszélesedő — lekerekített szélű — szájba megy át. Szájának belső oldalán, körös-körül széles, de sekély hornyolat van. A palack vállán sáv kihagyásával ismétlődő kettősvonalú széles karcolás fut körbe. Az alsónál a két bekarcolás közvetlenül egymás alatt húzódik, a felsőnél a kettő között keskeny kihagyott sáv van. Egyenetlen felületű fenekének kerületén, alul, az agyag szabálytalan keskeny csikban kissé letüremlett. Fenekének közepén kidomborodó, kissé szabálytalan, kereszt alakú fenékbélyeg van. Jó megtartású. Pereme hiányos, kiegészített. Magassága : 17,6 cm, szájának külső átmérője : 5–7 cm, fenekének átmérője : 6,5 cm.

A balatonfenyvesi leletek a Fonyód-bélateleppel területileg és időben egyaránt csak igen laza feltételezéssel kapcsolhatók össze. Éppen ezért a következőkben megkísérlem a készítés- és díszítésmód, továbbá a párhuzamokkal való összevetés alapján a palack korát meghatározni.

A balatonfenyvesi palack készítmódja szervesen beletartozik az edényművességnek az Árpád-korban általános munkamódjába. Ezért szükségesnek látom, hogy rövid áttekintést adjak az Árpád-kori edénykészítés munkamódjáról. Ezen felül, mivel a palackról a készítmód jellegzetes vonásainak csak egy része olvasható le, be kell mutatnom más hasonló készítésű palackokat is.

Az Árpád-korban a palackokat — épen úgy, mint a többi edényt is — kézikorongon készítették. A kézikorongon való munka az edényeknek a szabad kézzel való formálása és a lábbal hajtott korongon való készítése közé eső fokozat. E munka lényege ugyanis az, hogy az edényt általában agyaghurkákból építik fel a korong tányérján és csak a végső simítást végzik korongolással. Mivel az edényt nem egy »agyagrög«-ből »húzzák fel«, szükségtelen, hogy az agyag a koronghoz tapadjon. Sőt, ezt igyekeznek megakadályozni azzal, hogy a korong tányérjának közepét beszórják homokkal, hamuval stb.

Ezt a munkamódot régi ábrázolásokból, néprajzi párhuzamok és régészeti feldolgozások alapján a szovjet⁶ lengyel⁷ és jugoszláv⁸ kutatásból ismerjük. Így egyfelől a külföldi összehasonlító anyag, másfelől az Árpád-kori edények részletes vizsgálata ad lehetőséget hazai edényeink készítmódjának megállapítására.

A kézikorongnak — a párhuzamok alapján — több fajtáját használták. Voltak közöttük olyanok, amelyeknél a korong tányérja a mozdulatlan tengely körül forgott s voltak olyanok is, amelyeknél a tengelyt összeépítették a korongtányérral.⁹ Utóbbiaknál a tengely alsó vége forgott földbe rögzített ágyban. Minél kezdetlegesebb volt ez a szerkezet, annál nagyobb volt a korong tányérjának kilengése és ingadozása forgás közben; ez különösen a mozdulatlan

⁶ A kézikorong leírása, az agyag előkészítése és az égetés mellett a fazekasoknak a társadalomban elfoglalt helyzetét is vizsgálja : B. A. Ribakov : Remeszlo drevney Ruszi. (1948) 163. skk.

⁷ A fazekaskorong kialakulását az ábrázolásianyag felhasználásával történeti fejlődésén vizsgálja : W. Holubowicz : Z dziejow gamcarstva na ziemiach polskich. Z otchlni Wiekow 16 (1947) 1–19.

⁸ A kézikorongon való munka részletes néprajzi leírását találjuk : A. Kalmeta : O seljackom loncarstvu u Zapadnoj i Srednjoj Bosni. Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu Istorija i etnografija. Nova serija 9 (1954) 127 skk.

⁹ W. Holubowicz : i. m. 16, 22, 28–30, 32. k. és 20–21. k.

tengely körül forgó korongoknál volt nagy. A tengelyt befogadó lyuknak ugyanis tágnak kellett lennie s használat közben ki is kopott. A tengellyel egybeépített korongoknak is volt bizonyos kilengésük. A korong ingadozása következtében a rajtuk készített edények nem szabályos formájúak. Különösen a nagyobb edényeknél szembeutó ez.

A kézikorong másik jellemvonása, hogy forgása lassú és szakadozott.¹⁰ Ugyanis a fazekas úgy dolgozott rajta, hogy nagyrészt csak egyik kezével formálta az edényt (a másikkal csak időnként segített), a másik kezével pedig újra- meg újra forgásba hozta a korongot. Amikor a fazekas megrántotta a korongot, az egyúttal ki is lengett és ingadozása is növekedett. Ilyen körülmények között az edény simítása is nehézkes. Ezért — különösen a kezdetlegesebb korongoknál — főként a nyak, perem táján, tehát ott látszik simítás nyoma, ahol az edényt simítás közben valóban alakítani is kellett, míg az edény alsó részén a korongon való simítás sokszor hiányzik, vagy alig észrevehető. Az edényeknek ez a része tehát igen sokszor erősen egyenetlen is.

Az említett kétféle tengelyű kézikorong — különösen az utóbbi — fokozatos fejlődésen ment keresztül. Tökéletesítése főként a forgás sebességének növelésére és a korongtányér ingadozásának kiküszöbölésére irányult. Ez részint a korongtányér átmérőjének¹¹ s részint vastagságának növelésével (a forgási sebesség növelése), részint a tányér alá épített — a tengelyt közrefogó — különböző szerkezetekkel¹² és az alsó »persely« hosszúságának növelésével (az ingadozás csökkentése) történt. Kétségtelen, hogy a kézikorong tökéletesedése a XI—XIV. századi hazai tárgyi anyag vizsgálata alapján (szabályosabb, simább felületű stb. edények) is kimutatható, bár a használt korongok szerkezetét ma még nem ismerjük. Kétségtelenül megállapítható azonban, hogy a későbbi időben — talán a XV. századtól kezdve — kézikorongon »felhúzott« edények is vannak.¹³

A szovjet kutatás könnyű és nehéz kézikorong néven tesz különbséget az egyszerű és fejlettebb forma között.¹⁴ A könnyű kézikorongnál abból kiindulva, hogy az edények egy részénél a fenék szélén az agyag alul, körös-körül letüremlett, felteszi, hogy a korongtányér közepén még egy kisebb kerek »rátélap« is volt, amely általában egyezett az edények fenekével. Ha nagyobb fenekű edényt készítettek, akkor türemlett le az agyag a »ráté« szegélyén körös-körül.¹⁵ Ez számunkra azért jelentős, mert a balatonfenyvesi palack fenekének széle is ilyen. Ezen az alapon tehát aránylag kezdetleges kézikorongon készítették.

Van még a fentieken kívül a kézikorongnak — főként az egyszerűbbeknek — más jellegzetessége is: a fenékbélyeg.¹⁶ Ugyanis igen gyakran a korong-tányér közepébe jelet vágtak, amelynek lenyomata az edény fenekén kidomborodva látszik. Kidomborodó kereszt alakú fenékbélyeg van — amint fentebb láttuk — a balatonfenyvesi palack fenekén is (XXXVI. t. 2.).

A palackok készítésének menete egészen a vállig egyezik a többi edény nagy részének munkamenetével: a korong közepét beszórták homokkal,

¹⁰ B. A. Ribakov: i. m. 167.

¹¹ W. Holubowicz: i. m. 21. k.

¹² A. Kalmeta: i. m. 5, 7, 11. k.

¹³ A kézikorongot a késő középkortól kezdve párhuzamosan használják a lábbal hajtott koronggal (l. az említett külföldi néprajzi párhuzamokat).

¹⁴ B. A. Ribakov: i. m. 168. A nehéz kézikorongról szerinte — ugyanúgy, mint a lábbal hajtott korongról — fonállal vágják le az edényt (uo.).

¹⁵ Uo. 170. sk.

¹⁶ A fenékbélyeg kérdésével részletesen foglalkozik B. A. Ribakov: i. m. 175 skk.

hamuval¹⁷ stb., esetleg vászondarabbal borították le, hogy az edényt elkészítése után könnyen leemelhessék. Szövet-féle lenyomata látszik pl. a balatonfenyvesi palackon¹⁸ (XXXVI. t. 2.).

Ezután hozzákezdték az edény felépítéséhez. Először az edény fenekét formálták meg, legtöbbször egy darabból és rendszerint 2–3 cm magas edényfal résszel együtt. Így készülhetett a balatonfenyvesi is. Sok esetben az edény külső falán is meglátszik körös-körül ennek a hurkákból épített fallal összedolgozott határa (XXXV. t. 3.). Ismerünk olyan edényeket, — köztük palackokat is — amelyeknél a megformált fenékszélhez ragasztották az edény falát (XXXVI. t. 3.). Az agyagot a fenék kiformálásakor rányomkodták a korongra. Ilyenkor sok esetben nemcsak a korongra szórt, vagy rátett anyag lenyomata látszik meg az edény fenekén, hanem a fából készült korongtányér rostjaié, és — ha volt — a fenékbélyegé is.¹⁹

A fenék elkészítése után az edény testének felépítése következett, amely a váll magasságáig egyezett palacknál, fazéknál stb. egyaránt. Az edény testét agyaghurkákból csigavonalban építették fel. Utána ütögetéssel, nyomkodással és simítással alakították a hurkákat egységes edényfallá. Az edények, főleg a fazekak egy részének, falán a csigavonalban látható »varratok« a hurkás felépítés nyomait jól mutatják (XXXV. t. 4.). Ebből az is megállapítható, hogy az agyaghurkák felépítésével a legtöbb esetben balról jobbra, az óramutató irányával ellentétesen haladtak. Ezután pl. a fazekaknál nagyrészt a forgó korongon való külső-belső simítással kiformálják a nyak- és peremrészt. Viszont a palackoknál, tehát a balatonfenyvesinél is a nyakat bizonyára az alsó rész rövidebb szikkadása után készítették el.²⁰ A nyakat is csigavonalban (balról jobbra) haladó hurkákból építették fel a palack testének folytatásaképpen. Az összeillesztés helyét kívülről legtöbbször utólag korongolással elsimitották úgy, hogy alig lehet észrevenni (így pl. a balatonfenyvesi palackon is). Ellenben a legtöbb palack nyakának belsején a hurkás felépítés és az edénytesttel való összeerősítés nyoma egészen jól meglátszik (XXXVI. t. 4.).²¹ A palack felépítése után a nyakát és a peremét kívülről, a peremét belülről is, a korongon simítással kissé formálták s így alakították ki a palack végleges formáját. (A korong forgatása — az edényfelületen megállapítható nyomok alapján — az óramutató járásával ellentétes irányú volt.)

A simítás után az edényeken a díszítést készítették el.

Az Árpád-kori edényeken legáltalánosabb a karcolt díszítés. Ezek között legjellegzetesebb és túlnyomó, különösen a XIII. században — a palackokon is — általában az edény testen (XXXVII. t. 1; XXXV. t. 3–4.), de ritkábban a felső részén (XXXVII. t. 2.), vagy (később) a szakaszokban ismétlődő (XXXV. t. 2.; XXXVII. t. 3.) csigavonalban körülfutó karcolt díszítés.

A balatonfenyvesi palack vállán és nyakán megszakadva ismétlődő díszítést találunk (XXXVI. t. 7). A különbség elsősorban annyi, hogy az általános vékony karcolt vonalak helyett itt szélesebb barázdák vannak. A két páros

¹⁷ Uo. 167.

¹⁸ Lásd még pl. Arch. Ért. 44 (1930) 98. k., 3.

¹⁹ Fenékbélyegekre lásd pl. uo. 94–99. k.

²⁰ A szűknyakú edények készítése a lábbal hajtott korongon is a nehezebb munkák közé tartozik. A népi fazekasok ma is két részből állítják össze. Lásd: Imre S., A kolozsvári fazekasság műszókincse. ETI. Évkönyv (1940–41) 63.

²¹ A töredékekkel előkerült edényeket Holl Imre, a Budapest Régiségei készülő XVII. kötetében közli. (Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszereihez.)

barázda egymástól különváló két körvonal. A részletesebb vizsgálat során azonban az alsó kétsoros barázdáról kiderült, hogy egyetlen munkamozzanattal, tulajdonképpen csigavonalszerűen, alulról felfelé haladva, mélyítették be (e közben a korongot a fazekas bal kézzel maga felé forgatta). Ugyanis — ha kissé elnyomódva is — felfedezhető az alsót a felsővel összekötő barázdarész nyoma (XXXVI. t. 7. ; a nyilakkal jelölt rész). A határozottabb összekötést az tüntette el, hogy a felsőnél a szerszámot ugyanabba a vonalba visszatérve még az edény felszeri forgásáig tovább hagyták a barázdában. Így az alsóval összekötő barázdarészt a szerszám újabb nyoma elvágta. A felső két barázdánál nem található meg az átkötés vonala és így valószínűleg külön-külön, tehát két munkamozzanattal készítették. Az a körülmény, hogy az edényen önmagukba visszatérő barázdákat húzhattak, arról látszik tanúskodni, hogy a korongtányér ingadozása igen csekély lehetett, tehát a palack nem a legkezdetlegesebb kézikorongon készült.

Az Árpád-kori edények égetéséről nagyon keveset tudunk. Külföldi ásatásokon e korból több fajta égetőkemencére bukkantak,²² nálunk azonban ilyen még nem került elő.²³

Abból kiindulva, hogy Árpád-kori edényeink égetése igen különbözőnek látszik, feltehető, hogy a korábbi időkben — a kemencés égetés mellett — még szabad tűzön is égettek²⁴.

A balatonfenyvesi palack aránylag a jobban kiégetett edények közé tartozik, igen valószínű, hogy kemencében égették ki.

Arra a kérdésre, hogy a korai magyar századokban általános volt-e a palack használata, a honfoglaláskori²⁵ és a honfoglalást követő évszázad edényművészetről való igen hiányos ismereteink alapján határozott választ még nem adhatunk. Az avar-kori — még síranyagban is gyakori — előzmények²⁶ után egyelőre csak néhány hiteles lelet tanúskodik arról, hogy az általánosan használt fazekak, cserépüstök, bögrék stb. mellett a palack is megvan. Így pl. a zalavári ásatás IX. századi rétegéből került elő frank palack töredéke.²⁷ Ugyanitt a kápolna körüli temető kútjában talált zömök, vállán körömbenyomást utánzó, hasán csigavonalas bekarcolással díszített palack az Árpád-kor első feléből

²² B. A. Ribakov : i. m. 343. skk.

²³ Lehetséges, hogy hitelesen feltárt településeinkről ismert nagy kemencéket edényégetésre is felhasználták. Lásd: Méri J. : Beszámoló a Tiszalök—rázompusztai és Túrkevei ásatások eredményéről I. Arch. Ért. 79 (1952). 2. k., A—B ; 4. k., B ; 16 t., 2.

²⁴ Külföldről néprajzi leírásokat is ismerünk, amelyek kézikorong használatával együtt szabad tűzön — tehát a legkezdetlegesebb módon — történő égetésről szólnak. (Lásd pl. A. Kalmeta : i. m. 3. t., 1—4.)

²⁵ A honfoglalás korából és a X. századból hitelesen sírokból ismerünk edényeket. Ezek mind bögrék. Néhány szórványosan előkerült fazékról csupán a díszítése alapján sejthető, hogy valószínűleg a X. századból valók. Ismerünk Sósheartyánról (MNM. Rég. O. 12/1936) egy kétfülű barnamázás palackformájú edényt, amely állítólag honfoglaló magyar sírből került elő. A sírban a mázas edényen kívül honfoglaló típusú kengyelpárt és csikózáblát is találtak. A palack kézikorongon készült, formája is hasonlít az Árpád-kori palackokhoz. Mivel a lelet nem hiteles ásatásból és olyan területről származik, ahonnan más, tévesen keltezett lelet is került már elő, vö. Fehér G., A IX—X. századi hazai régészeti anyag kritikai kiadásához. FA 6 (1954) 92. skk. honfoglaláskori leleteink közé biztosan nem sorolhatjuk be. Azonban még abban az esetben is, ha valóban honfoglaló sírből került is elő, bizonyára nem hazai készítményről, hanem külföldről behozott edényről van szó.

²⁶ Lásd pl. Csallány D. : Kora avarokori edények Magyarországon. Dolg. 16 (1940) 15 t., 1 ; 17 t., 11—12. — Horváth T. : Az üllői és a kiskőrösi avar temető. AH 19. (Bpest 1935) 38 t., 2—7 ; 39 t., 4 ; 41. t., 6.

²⁷ Fehér G. : Zalavári ásatások (1951—1952) Arch. Ért. 80 (1953) 52, 14 t., 1.

valónak látszik.²⁸ Az első hiteles Árpád-kori faluásatás — Tiszalök — Rázom — fazekakban és cserépbográcsokban aránylag gazdag anyagában csupán egyetlen palack szájának töredéke tanúskodik az ilyen edényfajta használatáról.²⁹

Az Árpád-kor második feléből, különösen a XIII. századból — amikor pénzekkel keltezett szórvány- és hitelesen feltárt leleteink is vannak — az edényformák gazdagabb formaváltozatait ismerjük. A leletek a zömök fazekak, bögrék, cserépüstök stb. mellett füles kancsók,³⁰ csészék,³¹ fedők,³² cserépmécsesek³³ stb. használatáról tanúskodnak.

Ekkor terjed el — a jelek szerint — egy karcsúbb fazékforma és válik általánossá az edények testén többszörösen, csigavonalban körülfutó bekarcolt, vagy fogaskerékkel bemélyített vonaldíszítés. Már festett edényeket — köztük palackokat³⁴ — is találunk, többnyire körbefutó, általában vörösesbarna sávokkal díszítve.³⁵ A festés elterjedése összefüggeni látszik a XIII. század folyamán erősen elterjedő világos színű — sárgás-fehér — agyagfajtából készült különböző formájú edényekkel. Igen gyakori ezek között a palack is. Ezek anyaga, ha némiképen hasonlít is a balatonfenyvesihez még külsőleg is határozottan különbözik attól. A balatonfenyvesi kissé barnásabb színű s emellett kissé zsírosan síma tapintású, míg azok általában világosabbak és mindig érdes felületűek.

Bár érdekes módon azok az edények, amelyeket ebből az agyagfajtából készítettek, általában szabálytalanabb formájúak, egyenetlenebb felületűek — tehát kezdetlegesebb módon formáltaknak látszanak — mint a velük előkerült részben más anyagú edények, számunkra most mégis fontosak. Ugyanis az említett csigavonalas bekarcolás legtöbb változatát — legalábbis eddig — az ilyen anyagú palackokon találjuk. Mivel pedig belőlük mind a XIII. századból — a budai várásatásból (XXXVII. t. 1–2.)³⁶ —, mind a XIV. századból — a visegrádi palotaásatásból (XXXVII. t. 3–4.)³⁷ — hitelesen feltártakat és pénzzel keltezetteket is ismerünk, a két különböző időből előkerült palackokat összehasonlíthatjuk egymással. Anyaguk és készítésük minősége alig különbözik: a XIV. századiak is igen szabálytalan formájúak és egyenetlen, jóformán csak a nyaknál és peremnél simított felületűek. Különbőség van viszont a csigavonalban bekarcolt díszítés elrendezésében és bizonyos vonatkozásban készítésében is. Míg a korábbiakat — amint fentebb már szó volt róla — akár egész testén végighaladó, akár csak egy részén levő karcolás van, az megszakítás nélkül fut

²⁸ Á. Cs. Sós: Rapport préliminaire des fouilles exécutées autour de la chapelle du chateau de Zalavár. Acta Arch. Hung. 4 (1954) 2 k., 7.

²⁹ Leltári száma: (Középkori Osztály) 55. 11. 78. B.

³⁰ Arch. Ért. 44 (1930) 102 k.

³¹ Holl I.: Használati és díszkerámia a budai várpalotából. Arch. Ért. 79 (1952) 1 k., 1. Lásd még: Holl I.: Megjegyzések a budai vár XIII. századi építéstörténetéhez. Művészettörténeti Ért. ... (1953) 213. skk. 1 t.

³² Börzsönyi A.: Régi magyar emlékek a győri kath. főgimn. régiségtárában. Értesítő a pannonthalmi Szt. Benedek rend győri főgimnáziumából. (Győr 1894) 1 k., 11.

³³ Holl I.: Arch. Ért. 79 (1952) 1 k., 6.

³⁴ Arch. Ért. 44 (1930) 101 k., 1.

³⁵ Az első hiteles, pénzekkel keltezett mázas edényt is a XIII. század első feléből ismerjük (Huszár L.: Az abonyi lelet. MM [1945. XII.] 72 skk). Valószínű azonban, hogy nem hazai készítmény.

³⁶ A leletegyüttesről — amelybe a palackok is beletartoznak — rövid összefoglalást ad: Holl I.: i. m. 179. sk.

³⁷ A palackokkal egy rétegből előkerült fejlettebb technikával készült edények közül néhánynak a képét közli: Héj M.: Visegrád történeti emlékei. Múzeumi Füzetek (1954) 30 k.

körös-körül. A XIV. századiaknál megszakításokkal, szakaszokban ismétlődő díszítés van. Ezen kívül az előbbieknél keskeny, az utóbbiaknál széles vonalú karcolást találunk. A balatonfenyvesi palack díszítése a XIV. századiakkal mutat rokonságot.

A fentiekből a balatonfenyvesi palackkal kapcsolatban a következőket szűrhetjük le:

Az Árpád-kori edényeket — köztük a palackokat is — kézikorongon, mégpedig az edények aránylag szabálytalan formája és többnyire nagy részében simítatlan, egyenetlen felülete alapján a kezdetlegesebb kézi korong valamelyik változatával készítették. Ennek a korongfajtának használata — figyelembe véve a visegrádi fehér kerámiát — a XIV. század második felébe is belenyúlik. A balatonfenyvesi palack annyiban hasonlít ezekhez, hogy itt is inkább csak a palack nyaka simítottabb, míg alsó része — a megfigyelhető simítgatás ellenére is — aránylag egyenetlen. Az Árpád-koriakhoz látszik kapcsolni az is, hogy közöttük egészen hasonló formájú és nagyságú palack is akad (lásd pl. XXXVII. t. 2.). Elüt azonban ezeknek túlnyomó többségétől sokkal szabályosabb formájával és — amint fentebb láttuk — díszítése elrendezésének és készítmódjának részben eltérő sajátosságával. Díszítmódja, legalábbis az eddigi hiteles anyag alapján, inkább a XIV. századra utal (lásd: visegrádi anyagot)³⁸ és átmenetnek látszik a XIV. század második felétől az edények testén alkalmazott hornyolatokhoz.

Mindezek alapján a balatonfenyvesi palack a XIV. század elejénél korábbi nem lehet, s abban az időben készülhetett, amikor a hozzá legközelebb eső ismert településről, Fonyódról már írott adatunk is van.

Az a körülmény, hogy ez a — nyilván nádasok közötti — hely a településtől távol esik, arról látszik tanúskodni, hogy a balatoni, nagy halászatot végző halászbokrok közös munkája mellett — amelyekről az Árpád-kortól adataink vannak — ebben az időben is voltak magányos halászó helyek a Balaton mentén.

A kisméretű palackot bizonyára olyan folyadék tárolására használta a gazdája, amely kis mennyiségben is erős hatását, vagy értékes volt.

Parádi Nándor

³⁸ L. 37. jegyzet.

Régi magyar szemüveg

A lipótszentandrás régi főoltár táblaképének a Magyar Nemzeti Múzeumban történt szétbontásánál érdekes orvostörténeti lelet látott napvilágot. A táblakép aljában, két lemeze közé beszorulva tökéletes fenntartású bőrkeretes szemüveg búj meg (XXXVIII. t.). Sajnos, csak a keret, mert a belévaló üvegeknek még a nyomát sem sikerült megtalálni. Valószínűleg a kép táblái közé kerülésekor törhetett el, s a törmelék az alul levő vékony repedésen keresztül ki is hullott.

A szemüveget Höllrigl József múzeumi őr találta meg, s így jutott Magyar-Kossának is a tudomására. Értékes orvostörténeti adattárában a III. kötetben meg is említi, sőt kisméretű képét is közli.¹

Mielőtt a szemüveg részletes megtárgyalásához foglalkoznánk, meg kell határoznunk a lelőhelyként szereplő táblakép korát. Nem ismeretlen, egyik legszebb műkincsünként őrzi a Nemzeti Múzeum. Genthon István fel is dolgozta: *A régi magyar festőművészet* című munkájában (1932. Vác). A 165×119 cm méretű képnek a keletkezési korát az 1470-től 1480-ig terjedő időszakra teszi. Ez az időmeghatározás nagyon is helytálló, a bőrkeretes szemüveg előfordulási ideje még erősebben alá is támasztja.

Hogy hogyan kerülhetett szemüvegünk a táblakép lemezei közé, azt csakis véletlen balesettel kísérlelhetjük megmagyarázni. Az eddig ismert hasonló bőrszemüvegeket tudatosan rejtették el vagy könyv táblájában, mint a nürnbergi Germanische Museumban őrzött példányt, vagy a falburkolat mögé, mint azt a wartburgi várban őrzött nyolc példánnyal tette minden valószínűség szerint valamilyen szemüvegkereskedő. A mi esetünkben azonban nyugodtan elhagyható a tudatosság, s csakis a véletlennek lehetünk hálásak ezért az értékes leletért. A szemüveg csak az egész táblakép szétbontásakor került elő, vékony részbe beszorulva, ahová felülről csúszhatott le. Így valószínűleg a képnek készítése és összeszerelése közben juthatott a helyére a véletlen szeszélyes játéka következtében. Az oltár szerkezete kizárja, hogy esetleg későbbi időpontban valaki tudatosan rejthette volna el. Ez az egész táblakép szétbontását kívánta volna, de ellene szól az a tény is, hogy alig egy-két évtizeden belül a fémkeretes kengyeles szemüveg a bőrből készültet kiszorítja a használatból. A bőrkeretes szemüvegek használati korának éles határai, valamint a lelőhelyként szereplő táblakép Genthon által alig tíz évi eltéréssel a XV. század végére feltételezett keletkezési ideje, mint adatok egymást szorosan kiegészítik s alátámasztják.

¹ Dr. Magyar-Kossa Gyula, *Magyar orvosi emlékek* III. (Budapest 1931) 197. 784. sz., 36. á. — A szemüvegre Tápay-Szabó Gabriella és Mihalik Sándor hívták fel a figyelmet, támogatásukat ez alkalommal is köszönöm.

Tehát ezeknek az adatoknak a birtokában a kérdéses szemüveg korát nyugodtan tehetjük tíz-tizenöt évvel előbbre, a kép keletkezésének megjelölt 1470-es év elé. Természetes, hogy a szemüveg nem arra az alkalomra készült, hogy a táblaképhe elrejtse, hanem a birtokosa jóval előbb is használta, s csak azután esett bele véletlenül a táblák közé.

A szemüveg voltaképpen csak a XV. században kezd közkinccsé válni, ekkor terjed el szélesebb rétegekben is. Bár ára még igen magas, 50–60 tallér, ami elérhetetlen az egyszerű ember számára, de mesterember, kereskedő, polgár és alacsonyabb egyházi funkcionárius azért már be tudja szerezni, hogy látás-zavarát kijavítsa. A szemüveg tehát nyugodtan lehetett magáé a készítő mesteré, vagy segítőtársáé, esetleg egyházi emberé.

A szemüvegek használata Olaszországból terjed el szerte a világon. Azok az adatok, melyek a szemüveg »feltalálását« a XIII. század végére teszik, nem megbízhatók.² Jelentőségük azonban mégis van, bizonyítják azt a tényt, hogy a XIV. századba forduló olasz városokban egyszerre több helyen is jelentkezik egy-egy »feltaláló«, a szemüveg készítésének a nyitjára több helyen is egyidejűleg jönnek rá. Ezért helyesebb, ha nem feltalálásról, hanem kialakulásról beszélünk. Az emberiség ismerte régebben is azt a jelenséget, hogyha üveget, drágakövet egymással szemben fekvő síkjaiban domborúra vagy homorúra csiszolnak, akkor a látott tárgy képét felnagyítja vagy lekicsinyíti. Gyakorlati jelentőségre csak akkor emelkedik, amikor Olaszországban az említett időben az üvegcsiszolás olyan fokot ér el, hogy viszonylag tiszta üvegből egyforma lencsákat tudnak csiszolni. Eleinte kizárólag konvex lencsék készülnek, s csak jóval később tudnak a fejlődés során konkáv lencsét gyártani. Orvosi szempontból az első megbízható adat Guy de Chauliac-tól származik 1363-ból. Chirurgia Magnájában a látásromlás javítására ajánlja a szemüveget, természetesen még csak a konvex lencséjét.

De más tények is bizonyítják a szemüveg térhódítását, a XIV. és XV. század igen sok festményén már megjelenik a szemüveg. Jellemző a korabeli festők rajztudására, hogy a konvex lencsákat is hűen ábrázolják.

A szemüvegkeretek formája és anyaga eddigi ismereteink szerint pontosan megadja a korát is. Az első szemüveg egyszerű két fémkeretből állott, amelyet középtűt merev fémcsap tartott össze. Ebből alakult ki az ún. kengyeles szemüveg, ahol a két keretet az orrhátra ráillő kengyel fogta össze. Rugalmasnak azonban még ez sem volt nevezhető. Bőrből és fémből készítették. A kivitelezésre legelőnyösebb anyagnak a bőr minősült. Vastag cserzett marhabőrt használtak e célra. A bőrkengyel anyagánál fogva bizonyos rugalmasságot is biztosított, másik előnye pedig, hogy a beléje foglalt lencsék nem repedtek, sérültek meg olyan könnyen, mint a kezdetleges eljárással készült és összerakott fémkereteknél. A technika fejlődésével hamarosan, még a XV. század végén megjelenik a fémből készült ún. csiptetős szemüveg. Ez voltaképpen nem más, mint rugalmas kengyeles szemüveg. Előnye pedig az a megelőzőkkel

² Del Migliore a Fiorenza Illustrataban 1684. állítja, hogy a firenzei Sta. Maria Maggiore templomban állott Salvino degli Armati 1285-ből származó sírköve, melyen ez a felirat volt olvasható »inventore degli occhiali«. Sajnos azonban, ez a sírkő ma már nincs meg. — Ugyancsak nincs meg az a kézirat sem, melyre 1678-ban F. Redi hivatkozik »Lettera intorno all' invenzione degli occhiali di naso« című művében, ahol 1299-re teszi a szemüveg felfedezését, ugyancsak Firenze városában. — 1305-ben említi piacentai beszédében Giordano da Rivalto, hogy húsz év óta ismerik már a szemüveget. A pisai domonkos, Alessandro de Spina pedig a látottak után maga is készít szemüveget.

szemben, hogy rugalmassága folytán megmarad az orrháton. Ti. az eddig tárgyalt szemüvegek nem is voltak a szó igazi értelmében szemüvegek, hanem olvasó üvegek, (Leseglas), amit gazdájuk a két ujjá közé befogva tartott a szem elé, attól bizonyos távolságra, hogy a lencse domborúságát egyéni adottságai szerint a legelőnyösebben kihasználja. A korabeli ábrázolásokon mindig így szerepel a szemüveg, kézben tartva s nem az orrháton. Ez a gyakorlatnak nem nevezhető használati mód még igen sokáig megmarad, XVIII. századbeli ábrázolásokon is gyakori.³

A bőrszemüveg, anyagának természeténél fogva rövid idő alatt kiszorul a használatból, bizonyos fokon túl már elveszíti rugalmasságát, törik. A rugalmas szemüveggel nem bírja a versenyt. Ez az éles időbeli elhatárolás számunkra igen előnyös szemüvegünk korának a meghatározásában, nem is szólva hogy a táblakép keletkezési kora fedi a bőrszemüvegről szóló ismereteinket.

A lipótszentandrás szemüveg kerete is bőrből készült; anyaga mint mikroszkópos vizsgálattal is jól kivehető, cserzett marhabőr. Eltérőleg az eddig ismert szemüvegektől, ezen jól felismerhető szabad szemmel is a fekete lakkozás nyoma, ez legjobban a kengyelen maradt meg. Első pillantásra megkap a szemüveg kecses, művészi érzékkel kiformált, arányos alakja. Észrevehetően kisebb a ma használt szemüvegeknél. Állapota a lehető legjobb. Alig képzelhető el szárazabb és egyenletesebb hőmérsékletű, biztosabb környezet, mint egy templomi táblakép két lemeze közti rés, amit a bekeretezés, foglalát azonfelül még majdnem légmentesen le is zár.

A szemüveg bőránya nem törik, sőt eredeti rugalmasságát is megőrizte. A keret egész hossza 94 mm. Az egyes lencsék foglalatai 3,5 mm szélesek, a kengyel alatt egymástól való legkisebb távolságuk, ami az orrhátra való felfekvésnek számítható, 14 mm. A foglalatok belső átmérője 33 mm, a külső pedig 40 mm. A szembogarak egymástól való távolsága 54 mm. Ez a távolság a szemüveg látszatra kicsiny volta ellenére, a szokványos mai távolságnál nem kisebb. A két lencsefoglalatot finom ívben hajló 8 mm széles kengyel fogja fent össze. A foglalatokba való átmenetnél a kengyel két gyöngyszerű képlettel van megerősítve, ami nemcsak hogy formailag emeli a szemüveg alakját, hanem nagymértékben erősíti az átmenet mentén.

A keret vastagsága 3,5 és 4,5 mm között váltakozik. A széleken 3,5 mm, a kengyelnél már 4,5 mm. Nyilvánvaló, hogy azt a bőrlemezt, melyből kivágták azután a keretet, úgy készítették elő, hogy a legkisebb megterhelésnek kitett részekben legyen a legvékonyabb, s a legvastagabb ott, a kengyel tövében s magában a kengyelben, ahol a legnagyobb ellenállást kell kifejtenie káros erőhatásokkal szemben.

A foglalatok belső felületén a lencsék befogadására szolgáló barázdák futnak. Hasonló díszítő célzatú bevágások láthatók körben a foglalatok elülső felszínén. A kengyelen, mivel az kiszélesedik a foglalatokhoz viszonyítva, a díszítő bevágás kettős.

A kengyel közepén szabad szemmel is jól kivehetően mesterjegynek szánt »A« betű látszik, a két tövében pedig már sokkal nehezebben kivehető oroszlán vagy párdücszerű állat stilizált alakja.⁴ Sajnos, összehasonlító adatok hiányában közelebbi következtetéseket nem vonhatunk le.

³ Nogari (1699—1763) és S. Koninck (1619—1688) képein például (Kgl. Galerie Drezda).

⁴ Az oroszlán, vagy párdücs igen gyakori címerállat, főleg német címerpajzsokban. Épp azért merészség lenne pl. azt állítani, hogy mondjuk Hessenben készült a szemüvegünk, mert Hessennek is ágaskodó oroszlán van a címerében.

Szemüvegünk tehát szabályos börszemüveg, amelyből alig egy kettőt őriznek csak múzeumban, vagy gyűjteményben. Formája teljesen egyezik a XV. század szemüvegeivel.⁵ Alakja kecsességével, művészi kiképzésével, s mindennek felett kifogástalan állapotával az eddig ismert börszemüvegeket felülmúlja. Méltán sorolhatjuk tehát becses orvos- és művelődéstörténeti emlékeink közé.

Anda Tibor

⁵ P. Molmenti *La Storia di Venezia* I. (000) 305 : »Occhiali a stringinaso da un dipinto di Tomaso da Modena. Sec. XIV. Treviso, Chiesa di S. Niccoló.«

A Nádasdy-serleg

1954 őszén váratlanul értékes féldrágakő serleggel (XXXIX—XLI.t) gazdagodott a Történeti Múzeum.¹ Ismeretlen ötvösmű ma már ritkán bukkan fel, a múzeum legújabb szerzeménye pedig igen hatásos, elsőrangú kiállítási darab is. A kékesszürke ereszű vörös karneol-achát pompásan érvényesül a csillogó, hólyagdíszes, aranyozott ezüst foglalatban. A serleg Nürnbergben készült a XVI. században, fedele későbbi pozsonyi munka. A fedelet a Nádasdyak címere díszíti, tehát a műtárgyat Magyarországon használták. De a címeren kívül ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy a serleg a megvétel időpontjáig ugyanennek a családnak tulajdonában volt.

A serleg foglalatja aranyozott ezüst. Talpa tizenkét karélyos. A talpat és lábat egy lemezből verték, domborították. A perem fölött áttört mérművek helyett beütött, ferde keresztel díszített sáv fut körül. A tizenkét hólyagdísz közé külön felforrasztott, öntött, cizelált, gótikus levelek ékelődnek. A hólyagok felfelé keskenyednek és a lábat bordásan tagolják. A lábat széles sokszögű párkány, legfelül pedig kerek lemez zárja le. Rajta egymástól 2 cm-es távolságban két kis nyílás van, hová egykor talán címert erősítettek fel.

A karneol-achát²-cuppát tizenkét élűre csiszolták. Tömör nyele a lábat lezáró széles párkány aljáig ér le. Tehát eredetileg sem volt különálló csésze, amelyet később foglaltak be. Minden második élét mindkét végén csuklós pánt borítja, alsó vége a párkány kerek zárólemezéhez, a felső a cuppa peremfoglatának minden második árkádvégződéséhez kapcsolódik. A csuklókat felerősítő szögek fent azért nem látszanak, mert az utólag felforrasztott, öntött, cizelált kis angyal, illetve kerubfejek eltakarják. A szájnyílást hat, alul csúcsos végű hólyag kereteli. A hólyagok közti háromszögű cikkelyeket poncolt levéldísz borítja. A serleg belsejében, a hólyagsor alatt a lemezt a karneol-achát-cuppa peremére verték, hajlították. (m: 17,6 cm).

A fedél magas, hat hólyagdísz tizenkét gerezdben folytatódik. A tetején álló kis öntött ezüst alakot gömbösvégű csavarral erősítették fel. A csavar gombját aranyozott lemezből kivágtott, cápasan poncolt, forgácsos szirmok veszik körül. A sisakos harcos balkezeiben nyilat tart, jobb kezében bizonyára íj volt. Ez azonban elveszett s ugyanakkor hüvelykujja is letört. Sisakdísz szintén hiányzik, csak a kis nyílás, a felerősítés helye látható. (m: 18,4 cm).

A serleg és fedél nem azonos stílusú, két különböző korú darab. A fedél felfelé keskenyedik, mégis súlyosan nehezedik a serlegre. Bármennyire is igazodott készítője a serleg stílusához, a fedélen a hólyagok laposabbak, tagolása nem gótikus, hanem barokk jellegű. A serleg aranyozása erőteljes tűzaranyozás, viszont a fedél világosabb, sárgás színű.

A serleg és a fedél különböző kora nyilvánvaló, de ugyanezt bizonyítják az ötvösjegyek is.

¹ A serleget Csányi Károly, Kőszeghy Elemér, Mihalik Sándor véleménye alapján vásároltuk meg.

² A féldrágakő anyagának meghatározását Rapszky Józsefné végezte az Orsz. Természettudományi Múzeum Ásványtárában. Szíves közlése szerint hasonló, szárszországi karneol-achát az Ásványtár anyagában is van.

A serleg alján az egyik karélyon köralakba beütött N betű³ (XLI. t. 3.) ó-nürnbergi próbabélyeg látható, abból az időből (XV. század vége XVI. század eleje), amikor a tárgyakra csak a város kezdőbetűjét ütötték rá, de mesterjegyet még nem használtak. Ugyanilyen rajzú ötvösjegyet a Magyarországra került nürnbergi ötvösművek közül az Eszterházy-kincstár Mátyás-serlegén és az Apor-serlegen találtak.⁴ Rosenberg szerint ezt a jegyet kb. 1536 vagy 1541-ig használták. Tehát a Nádasdy-serleg a XVI. század első felében készülhetett. A talp még gótikus, a hólýagok közti cikkelyek nem túlságosan jellegzetes, minden egyes cikkelynek más-más-poncolt díse is még gótikus, de a kerubfejek (XLI. t. 1.) stílusa inkább már reneszánsz.

A fedél peremén a Nádasdy-címer alatt két ötvösjegy van (XLI. t. 4.) A bástyát ábrázoló próbabélyeg rajza leginkább Pozsony 1711 körüli jegyével egyezik.⁵ A pajzsba foglalt WIK kezdőbetűs mesterjegy sajnos ismeretlen. A pozsonyi ötvösök közt nem találtunk olyan nevet, amelyet ezekkel a kezdőbetűkkel azonosíthatnánk.⁶

A fedél korának meghatározásánál, a tetején álló kis figura nincs különösebben segítségünkre. A földrajzi felfedezések nyomán a középkorban csak drágán megszerezhető, ezért különlegesnek tartott anyagok, mint pl. a kókusz, tengeri csigák, kagylók használata szélesebb körben terjedt el. De megismerték a távoli embereket is, akik az európaiak számára szokatlan külsejüknek köszönhették, hogy a XVI–XVIII. századi iparművészet kedvelt alakjaivá váltak. A fedél tetején álló kis harcos öltözte olyan, mint ahogyan már a XVI. századi ötvösműveken a nyilazó négert ábrázolják,⁷ csak teste aránytalan a fejhez viszonyítva. Az arc nem kifejezéstelen, inkább indián, mint néger. Készítője nyilván szándékosan mintázta alakját ilyen aránytalannak. A nyilat nem jobb, hanem balkezében tartja.

Mivel a serleg és fedél két különböző korú darab, felmerülhet a kérdés, hogy a fedél nem véletlenül került-e a serlegre? A Nádasdyak tulajdonában szép számban voltak féldrágakő és ezüst serlegek, a fedelek könnyen összecserélődhettek. A Wesselényi-féle összeesküvésben részt vett, Bécsben lefejezett Nádasdy Ferenc országbíró a leggazdagabb magánkincstár tulajdonosa volt.⁸ Akkortájt olyan hírek is keringtek, hogy elfogatása nagy vagyona miatt történt, amelyre a bécsi udvar igényt tartott. Kincseit elkobozták, Bécsbe szállították. Ingóságainak jegyzékéből mügonddal összegyűjtött drágaságok edények és ékszerek sokasága tárul elénk.

Sajnos nem tudjuk, hogy a serleg mikor került a Nádasdyakhoz, a régi kincstár egyik megőrzött darabja-e, vagy csak később kapták ajándékba, vagy vásárolták?

A serlegnek nyilván eredetileg is volt fedele. A XVI. században, de később is a serlegek többnyire fedelesek. A díszes, drágaművű edényeket pohárszékeken tartották. A serleg fedél nélkül kevésbé érvényesül. De különösen a hólýagos

³ M. Rosenberg: Der Goldschmiede Merkzeichen III. (Frankfurt am M. 1925) 13, 3687. sz.

⁴ Uo. III. 15, 3691 sz. 22; 3732 sz.

⁵ Kőszeghy E.: Magyarországi ötvösjegyek (Budapest 1936) 291, 1634 sz.

⁶ Mihalik J.: MKÉ 5 (1911) 85 skk.

⁷ E. Kris: Goldschmiedearbeiten des Mittelalters, der Renaissance und des Barock I. (Wien 1932) Publikationen aus den kunsthistorischen Sammlungen in Wien. V. 56 t., 82 k.; 41 t., 61 k.

⁸ Schoen A.: A Műbarát (1921) 15–16. sz.

technikánál a fedél a serlegnek igen hatásos befejezést ad. Hasznos is, mert a polcon elhelyezett serlegek belseje nem porosodhat, a borral telt edénybe semmi bele nem hullhat.

A fedél nem áll tökéletesen a Nádasdy-serlegen, bár a serleg talpa és a fedél figurája is meglazult, mindkettőt meg kell igazítani. Mivel a serleg nem síma szélű, hanem meghatározott számú karélyos, nem valószínű, hogy a fedél véletlenül került rá. Továbbá, ha a serleget alaposabban megvizsgáljuk elég feltűnően látszik, hogy az egyik pánt újabb pótlás. Színe sárgás, mint a fedélé, tehát világosabb, mint a többi pánt és az egész foglalat. De a pántra felerősített kis kerubfej sem egykorú a többivel, ez is újabb. (XLI. t. 2.) Igen kezdetleges rajzú, egészen lapos. Minősége is különbözik a korábbiaktól (XLI. t. 1.). Feltehető, hogy az új pánt és a fedél egyszerre készült. A kissé sérült serleget ötvöshöz vitték, kijavíttatták és ugyanakkor az elveszett fedelet is pótolták.

A fedélen az ötvösjegyek fölött a Nádasdyak hadijelvényekkel díszített címerét (23. ábra 2. sz.) vésték be. A hadijelvény a serleg közelebbi tulajdonosa

1

2

23. ábra

nak megállapításához nem visz közelebb, mert a Nádasdyaknál szinte nemzedékről nemzedékre öröklődött a hadi pálya. A Nádasdy-címertől balra (heraldika szerint jobbra) szintén koronás, keresztes címer (23. ábra 1. sz.) látható.

Ismerve a Nádasdy-család magyar történeti szerepét, nem arra kell-e gondolnunk, hogy a keresztes címer Bécs városáé és a serleget valamelyik Nádasdy hadi érdemeiért kapta ajándékba? Esetleg az elkobzott Nádasdy-kincsből adták vissza a megjavított serleget a XVIII. században a Nádasdyaknak? A Habsburg-ház idővel »megbocsáthatta« a Nádasdy-ügyet, mert utódainak kiváló katonai képességét fel tudta használni. A koronás keresztes címer is azonban inkább családi, mint városi címer.⁹

Mindkét címer a XVIII. századi családi címerekkel rokon. Fent koronával díszített címert ötvösműveken elvéve a XVII. század második feléből ismerünk, a XVIII. században csaknem általános. Korábbi címereken a címerkép vagy a sisak oromdíszé nő ki koronából. A múzeum ötvöstárgyai közt két poháron olyan családi címet találtam, amelyet a Nádasdy-serleg címereihez hasonlóan összefont galy fog közre.¹⁰

⁹ A címer-meghatározásoknál Kumorovitz Bernát és Bottló Béla (Orsz. Levéltár) nyújtottak segítséget.

¹⁰ Az egyik IOANNESKOMAROMI DE SZANTO 1686 felirattal (Itsz.: 1879. 107). A másikon a két ág össze van kötve, mint a Nádasdy serleg címerein. Felirata: KAPI BORBALA 1714. (Itsz.: 1939. 35).

A XVII—XVIII. században a nemesség körében általános szokás volt, hogy a háztartás dísz- és egyéb használati tárgyait a férj és feleség kettős címerével díszítették. A serleg fedelére bevésített keresztes címer, mint Rottal-címer¹¹ számításba jöhet. A lefejezett Nádasdy Ferenc, szintén Ferenc nevű unokájának (1709—1783) — aki Mária Terézia uralkodása alatt hadi érdemeket szerzett — első felesége Rottal Maria Maximiliana volt.¹² A házassági szerződést 1745. február 8-án kötötték meg Esztergomban.¹³ Azonban heraldikai szabály az, hogy az ilyen kettős címereknél mindig a férfié kerül a főhelyre, a heraldikai jobb oldalra. A címereken félrerajzolások általában nem ritkák, viszont ezt az előírást ötvösműveken is követik. Tehát hibás, hogy a fedélen a Rottal címer van a főhelyen és nem a Nádasdyé. Viszont olyan Nádasdy-lányt sem találtam, akinek férjéé lehetne a másik címer. Ebben az esetben nem is valószínű, hogy a serleget továbbra és a Nádasdy-család őrizte volna.

Feltehető, hogy a címertani hiba a címerek nem egyidejű felvéséséből ered. Az ötvösjegyeket közvetlen a Nádasdy-címer alá ütötték be. Valószínű, hogy ezt a címert még a serleg javításakor (1711 körül) vésték a fedélre,¹⁴ a Rottal-címert pedig később, a házasságkötés (1745) után. A címerek rajzában jelentéktelen, kisebb eltérések vannak.

Több emléke maradt annak, hogy a XVI. században a protestáns egyházak hólyagos, karélyos peremű poharakból is osztották a bort a híveknek.¹⁵ A perem ilyen tagolásának előnye az volt, hogy nem kellett egymás után inni ugyanazon a helyen. A Nádasdy-serleg foglalata szorosan rátapad a féldrágakő cuppára, ívóedénynek mégsem alkalmas. A hólyagos peremnek gyakorlati célja nem lehetett. Különben is a száj körüli foglalat aranyozása kívül kissé, belül egyáltalán nem kopott. Nem mindennapi használati tárgy volt ez a serleg, hanem a pohárszék egyik pompás dísze.

Vattai Erzsébet

¹¹ J. Siebmacher: Wappenbuch des Adels von Ungarn. IV (Nürnberg 1891—2.) 551. 394 t.

¹² Nagy I.: Magyarország családai VIII. (Pest 1861.) 25.

¹³ Sebestyén J.: Hadtört. Közl. (1917) 27.; Nádasdy levéltár OL. Okiratok II. 211. sz.

¹⁴ Nádasdy Ferencnek, szintén Ferenc nevű apja a Rajna mellékén is teljesített katonai szolgálatot, ahol 1714-ben lovastábornokságig emelkedett. Három felesége volt, de a keresztes címer egyik címerével sem azonos. Nagy I.: i. m. 24. Nem lehetetlen, hogy a serleget ebben az időben vásárolták, javíttatták meg és készítették fedelet hozzá, amelyre Nádasdy lovassági címere került. Ebben az esetben felmerülhetne, vajon a bástyát ábrázoló jegy nem valamelyik németországi város próbabélyege? Nem találtunk azonban megfelelőbb próbabélyeget, a mesterjegyet Rosenberg sem ismeri. Ha így volna, akkor sem veszítene a serleg történeti jelentőségéből, mert magyarországi családi címer díszíti.

¹⁵ Mihalik J.: Magy. Iparműv (1900) 112.

Martino Rota magyar arcképei

A XVI. században világhatalommá lett Habsburgok udvarának művészete, mint birodalmuk is, tarka képet mutat. Olaszok, németek dolgoznak itt együtt a helybeli osztrák és cseh művészekkel. Az olaszok éppen a XVI. században szerepelnek nagy számmal, ezek az olasz renaissance stílusát voltak hivatva átültetni a német-római császár és egyben a magyar király udvarába. Ilyen módon kerültek kapcsolatba hazánk uralkodó osztályának tisztségviselő és befolyásos tagjaival, s festményben, vagy ami még gyakoribb, a mozgékonyabb, nagyobb nyilvánosságnak szánt rézmetszetben örökítették meg őket az utókor számára.¹

Ilyen udvari művész volt Martino Rota, dalmát származású rézmetsző is. 1520 körül született a tengerparti Sebenicóban. Első művészeti oktatását Velencében nyerte a nagy olasz rézmetsző, Raffael műveinek interpretátora, Marcantonio Raimondi szellemében. Raimondi hosszú évek fejlődése során jutott el tónusos-plasztikusságában festői stílusához, amely alkalmassá tette a renaissance monumentális alkotásainak tolmácsolására. Rota műveinek egységes tónusa, hajszálvékony, finom vonalvezetése, a haj, szakáll, ruházat plasztikusan élethű visszaadása mind azt mutatják, hogy a művész tökéletesen magáévá tette Marcantonio stílusának jegyeit. Rota Velencéből Rómába is eljutott s ott is dolgozott egy darabig, azután 1568-ban Bécsbe megy s ott udvari művészi alkalmazást keres. Ennek elnyerésében nagy segítségére volt földije, a császár diplomatája és akkori egri püspök, Verancsics Antal.² Kettejük viszonyának bővebb tárgyalására a Verancsics-arcképekkel kapcsolatosan alább térünk ki. Rota művészetének zöme a nagy olasz renaissance festők, főleg a velenceiek tolmácsolása, de készített városképeket, továbbá arcképeket is a császári udvar nevezetesebb, érdekesebb embereiről. Magyar arcképet a kor négy szereplőjéről készített: Verancsics Antalról, Balassa Jánosról, Fejérkövy Istvánról és Istvánffy Miklósról.

Időrendben a legelső Verancsics Antal esztergomi érsek gazdagon mintázott és jelképes alakokkal környezett arcmása 1570 elejéről.³ (Magyar Történelmi Képcsarnok) (XLII. t. 1.) Verancsics Antal a kor diplomata-, államférfi-, főpapi típusának képviselője. Sebenicóban született, és 10 éves korában anyai nagybátyja, a II. Ulászló szolgálatában álló Statileo János püspök hívta

¹ C. Wilhelmb G.: Egidius Sadeler magyar arcképei. FA 6 (1954), 153. skk.

² I. Kukuljevic-Sakcinski: Slovník umjetnikah jugoslavenskih. (Zagreb, 1858) 372.

³ Nagler: Künstlerlexikon. XV. 231. 101. sz. — Bartsch: Peintre-graveur. XVI. 279. 101. sz. — Le Blanc: Manuel de l'amateur d'estampes. III. 368., 90. sz. — Drugulin: Allgemeiner Porträtkatalog. 21772. sz. »Selten«.

Magyarországra. Itáliai egyetemi tanulmányai után Zápolya János szolgálatába szegődött, ebben is követte nagybátyja példáját, s a király diplomatája lett. Később, Izabella udvarában összetűzött Fráter Györggyel, és mivel ezzel Erdélyben el volt vágva érvényesülésének útja, átpártolt Ferdinándhoz. Nevét a királyi Magyarországon is, mint diplomata tette híressé, két portai követsége közül a második a drinápolyi béke megkötésével végződött. Szolgálatai jutalmául előbb pécsi, majd egri püspök lesz, míg végül a legmagasabb egyházi méltóság, az esztergomi érsekség betöltésére jelölik, amit 1569. október 17-én nyert el.⁴ Természetes, hogy földije Rota, aki — amint azt fentebb említettük — udvari alkalmaztatását is részben neki köszönhette, nem mulasztotta el az alkalmat, hogy díszes, jelképes utalásokkal teli metszetben megörökítse ez alkalomból pártfogóját. Már korábban is maradandó jelét adta hálájának és tiszteletének egy Tizian után készült Bűnbánó Magdolnát ábrázoló metszettel, amelynek ajánlása Verancsicshoz szól.⁵ E metszet keletkezése 1568—69-re tehető, terminus post quem-je Rota udvari alkalmazása és Verancsics törökországi követségből való megérkezése, míg az érseki kinevezés a terminus ante quem, mert a feliraton Verancsics még mint egri püspök szerepel. Ezekután a művész örömmel üdvözölhette az alkalmat, hogy a primást magas méltóságában megörökítse. Az arcképnél más mester alkotása után indult és Antonio Abondio olasz származású éremművész Verancsics-érmét veszi alapul. A bal profilban adott domborművű portré⁶ beállítását teljesen átveszi és a részleteket a metszet adta lehetőségekhez képest — a haj és ruházat aprólékos kidolgozásával — gazdagítja. Az ovális, felirattal keretelt arcképet hármassal vízszintes és függőleges tagolású építészeti keretbe foglalta. A felső részben a család címerét, amelyet az érsekség jelképei egészítenek ki, lebegő angyalok tartják. A középső részben találjuk magát az arcképet, mellette jobbról-balról Merkur és Minerva alakja. Az alsó részben jelképes csoportozat, küzdő sas és sárkány (kereszténység és pogányság), kétoldalt pedig egy-egy városkép, melyek közül a jobboldali valószínűleg Konstantinápoly, a baloldali Bécs kisméretű ábrázolása. Ezzel Verancsics sikeres diplomáciai működésére utal. Az alsó jobbsarokban látható feliratos kövön van a művész jelzése: »MARTINUS ROTA. SI-BENIC.« A kompozíció fölötti irattekercsen hatsoros latin vers, amely a család címerére és a püspök jelmondatára utal. Nagler szerint, a lemezek a verses irattekercset ábrázoló részét a későbbi időkben levágták és csonkán nyomtatták le újra. Ennek bizonyítéka az, hogy Bartsch a Nagler szerinti első état-t nem ismeri.⁷ E metszet lemeze a XVIII. században az akkor Sebenicóban élő Draganich-Vranchich grófi család birtokában volt, s így emlékezik meg róla a múlt század közepén Iván Kukuljevic-Sakcinski is⁸.

A metszet keletkezési idejét 1570-re tesszük, az érem keletkezése utánra, amelyet Habich az 1569—73 közötti időből keltez, Gerevich viszont csak az 1569-es évet veszi fel.⁹ Megokolásában felemlíti Abondiónak ez év tavaszán

⁴ Szinnyei J.: Magyar írók élete és munkái. XIV (Budapest 1914) 1076. h.

⁵ Bartsch: i. m. 257. skk, 23. sz.

⁶ G. Habich: Die deutschen Schaumünzen des XVI. Jahrhunderts. II/2. (München 1934) 3355. sz.

⁷ L. a 3. jegyzetet.

⁸ Fortis: Viaggio in Dalmazia (Venezia 1774) 148. — I. Kukuljevic-Sakcinski: i. m. 382., 115. sz.

⁹ Gerevich T.: Antonio Abondio császári és királyi udvari szobrász, festő és éremkészítő. Klebelsberg-Emlékkönyv. (Budapest 1925) 483.

tett pozsonyi utazását, amikor a pozsonyi várkapolna freskóinak művészi szakértőjeként érkezett hazánkba, s feltehető, hogy itt tartózkodása elhúzódik. Így lehetséges, hogy ez év őszén még Pozsonyban mintázza az újonnan ki-nevezett érseket. Verancsics decemberben ment Bécsbe, ahol Abondio állandó működési helye volt. Mindebből kétségtelen, hogy akár Bécsben, akár Pozsonyban mintázta Verancsicsot, az érem a kor szokása szerint nem maradhatott el soká az azt életrehívó eseménytől. Ezért 1570 elején el kellett készülnie, így a metszet keletkezési idejét is 1570. első felére tehetjük.

A keltezés mellett másik fontos kérdés az arckép hitelességének kérdése. Amint már fentebb is említettük, Rota ez esetben idegen minta után rajzolta az érsek arcképét. Ennek oka valószínűleg Verancsics rövid bécsi tartózkodásában rejlik, amikor nem volt mód az alaposabb lerajzolására. Másrészt talán a profilos éremszerű beállítás jobban kedvezett a több részes ünnepélyes kompozíciónak, amellyel Rota a korabeli német barokk rézmetszés egyik kedvelt arckép-beállítását mellett tett hitet. Későbbi, közvetlen szemléletből táplálkozó Verancsics-arcképe is arról tanúskodik, hogy szükségét érezte pártfogója egyéni élmény alapján történő megörökítésének. Az érem után készült 1570-es arcmás lényegében megegyezik azokkal a gyér adatokkal, amelyek Verancsics külsejéről fennmaradtak.¹⁰ Ezek szerint magastermetű, széparcú férfi volt hosszú orral. Szakálla övig ért, ősz haja pedig félig takarta fülét. Összehasonlítva a képet Melchior Lorchnak 1556-ban az első törökországi békekövetség idején készült jobbprofil arcképével¹¹ látjuk, hogy a jellegzetes vonások mindkettőn megvannak. A Rota-féle arckép formáinak teltebb kezelése a lekerekített, erőteljes fény-árnyékhatással dolgozó olasz érem-minta számlájára irandó.

Rota ezen művének arcképét két ízben is felhasználták a XIX. században, mint fametszetes illusztrációt. Török János: Magyarország primásai. Pest, 1859 c. művében és a »Hazánk és a Külföld« 1867-es évfolyamában.

1571-ben került sor arra, hogy Rota pártfogóját élet után is megörökítse. A művész igyekezete minden bizonnyal megértéssel találkozott az érseknél, aki mint igazi humanista átérezte a személyiség megörökítésének fontosságát. Hiszen maga írt verset Dürer Melanchton-arcképéhez.¹² Amikor még Izabella királyné szolgálatában állott egyik külföldi útja alkalmával ő szerződtetett festőt a fiatal János Zsigmond megörökítésére.¹³

A második Verancsics-arckép (Magyar Történelmi Képcsarnok) (XLII. t. 2.) félalakban, asztal mögött ülve ábrázolja az érseket. Szembenéz, kissé balra fordul. Bajusza és mellig érő szakállá van. Öltözete csuklyás pallium, mellén vastag aranyláncon kereszt függ. Az asztalon nyugtatott bal kezében olajággal átfont handszár és tör, utalás a török—Habsburg béketárgyalásokon két ízben végzett sikeres munkájára. Az asztalon homokóra, könyvek, a metszet felső jobb sarkában a Verancsics-címer az érseki jelvényekkel, bal sarkában a felirat és az 1571-es évszám.¹⁴ Jelzése: »MARTINUS ROTA SIBENICESIS.«

¹⁰ *Faustus Verantius*: Vita Antonii Werantii Kovachich: Scriptores rerum Hungaricarum minores inediti. I. (Budae 1796) 198.

¹¹ Nagler: i. m. IX. 30. 22. sz. — Reprodukálva: Bártfai Szabó L.: Ghymesí Forgách Ferenc. (Budapest 1904) 47. 1.-jén.

¹² Szalay L.: Verböczi István és Verancsics Antal. Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. (Pest 1859) 156. sk.

¹³ Siklóssy L.: Verancsics Antal mint műpártoló. Budapesti Szemle (1918) 418.

¹⁴ Nagler: i. m. 232., 102. sz. — Bartsch: i. m. 279—280., 102. sz. — Le Blanc: i. m. 368., 91. sz. — Szinyei J.: i. m. XIV. 1078. h.

A jegyzetben említett grafikai szakirodalom a lap nálunk meglevő darabjánál korábbi állapotot is ismer, az »ET LOCUMTENENS« felirat előtt, ez a történelmi tényekkel teljesen egybevág, mert I. Miksa 1572. június 24-én nevezte ki az érseket királyi helytartóvá.¹⁵ A metszet keletkezési ideje 1571 ősze. Verancsicsot ugyanis ez év szeptemberében Bécsbe hívták a következő évi országgyűlés előkészítésére¹⁶. Ez alatt az idő alatt készülhetett róla a második Rota-portré, amelynek feliratát 1572-ben kibővítette. Ez a kettejük között fennálló szoros kliens-pártfogó viszonyra utal. Még egy mű tanúskodik erről a kapcsolatról, a halott Krisztust ábrázoló rézmetszet, amelyet Verancsicsnak, mint primásnak ajánlott a művész.¹⁷

Az arckép ezüstös tónusa, plasztikus kidolgozása és az arc jellemző ereje a művész legjobb művei közé sorolja e lapot, bár éppen az arc kiemelése az alak és a környezet rovására kissé megbontja a képszerkezet egyensúlyát. Az arcvonások megegyeznek a fentebb adott leírás adataival és az élet után készült Lorch-metszettel. Ezért teljesen valószínű, hogy ez a portré is közvetlen szemlélet rögzítése.

Nagyobb jellemző ereje és reprodukálásra alkalmasabb beállítása megmagyarázzák, hogy a múlt század történeti érdeklődéssel bíró esztendeiben inkább ennek a metszetnek a mellképkivágatait, közölték mint a profil arcképet. Legkorábbi másolata Ehrenreich Sándor Ádám »Icones Principum« című sorozatában jelent meg 1825-ben,¹⁸ Decker Johann Stephan rajzolta köré Fendi Péter után. Felirata azt említi, hogy a bécsi császári könyvtár eredetije után készült. Rota második arcképét vette alapul a »Fillértár« 1834-es évfolyamának ismeretlen rajzolója is és Rohn Alajos 1857-es könyomata, amely Podhradczy József Verancsics-életrajzának főcímlapja előtt található. A sort egy évszám nélküli könyomat zárja be, amely Schmid János kőmetsző intézetében készült.

Sorrendben következő három magyar arcképe 1575-ben látott napvilágot. A legérdekesebb és legszebb ezek közül Balassa János királyi főajtónálló-mesternek, Balassa Bálint apjának arcképmetszete.¹⁹ (Bécs, Albertina-gyűjtemény) (XLIII. t. 2.) Mellkép semleges háttér előtt. Balra néz, kissé balra fordul. Gyér haja, ritkás szakállja és tömött bajusza van. Vértetére keskeny fehér inggallér hajlik ki. A felső jobb sarokban a Balassa-család címere. A kép alsó részét elfoglaló felirat szélén olvasható a jelzés: Martinus Rota F.

Balassa János a XVI. századi magyar történelem jelentős alakja. Fiatalabb éveiben tevékeny részt vett a török elleni háborúban, mint a felvidéki felkelő nemesség és a bányavárosok főkapitánya. 1569-ben sógorával, Dobó Istvánnal, az egri hőssel együtt elfogják, mert részes a magyar urak szervezkedésében, amit a törökdúlással szemben tehetetlen Habsburgok iránti elégedetlenség hívott életre. Károlyi Árpád erről szóló munkájában megírja,²⁰ hogy felfedeztetése pillanatában ez az »összeesküvés« korántsem volt annak nevezhető és részben az uralkodóház félelme, részben az áruló Kenderessi fontoskodása miatt öltött a

¹⁵ Sörös P.: Verancsics további élete. Magyar Sion (1898) 415.

¹⁶ Uo. 411.

¹⁷ Bartsch: i. m. 253., 14. sz.

¹⁸ Gemeinnützige Blätter (1825) LXXI. sz., 561. — Singer: Allgemeiner Bildniskatalog. XIII. 98569. sz.

¹⁹ Nagler: i. m. 228. 57. sz. — Bartsch: i. m. 264. 57. sz. — Le Blanc: i. m. 368., 56. sz.

²⁰ Károlyi Á.: A Dobó—Balassa-féle összeesküvés története. (Budapest 1879)

megtorlás sokkal nagyobb méreteket a kelleténél. Balassa János felesége segítségével, 1570-ben vakmerően megszökött pozsonyi várbörtönéből és rövidesen lengyel földre menekült. 1572-ben kapott kegyelmet s ezután lett királyi főajtónálló-mester.

1575-ben udvari szolgálaton Bécsben tartózkodott, amint erről Istvánffy Miklós egyik levele tanuskodik.²¹ Ezzel egybehangzó Balassa János két kamarai folyamodványa, amelyekben az 1575-ös év szeptemberében és novemberében bécsi tartózkodása költségeinek megtérítését kéri.²² Így tehát bizonyos, hogy Rota élet után készítette arcképét, ezt egyébként az egész mű beállítása és kidolgozása is megerősíti. Balassa a megelőző években is többször fordult meg Bécsben a művész ott-tartózkodása óta, mostani megörökítéséhez azonban az is hozzájárulhatott, hogy főajtónállómesteri megbízatása 1575-ben járt le. Erről Istvánffy említett leveléből értesülünk. Két évvel halála előtt készült ez az arckép, s néhány hónappal az előtt, hogy fia erdélyi fogságáról értesült, két várát pedig elfoglalta a török.

Rota portréja mind jellemző erő, mind kidolgozás tekintetében kitünő alkotás. Kiemelendő ezenfelül az arckép kompozíciójának klasszikus egyensúlya is. Az idős, élete folyamán sok sorscsapást látott, de végképp meg nem tört nemes úr arcvonásaiban megtalálhatjuk a törökök fáradhatatlanul vigyázó ellenfelét, s a fogságból furfangos módon megszökött vádlott ravaszságát és körültekintését. Mesterit ad azonban Rota a páncélon villódzó fények vagy a gyér szakáll, a redős homlok érzékeltetésében is. Finom vékony vonalainak ezüstös tónusa egységes keretbe foglalja az arcképet, s a háttér hol sűrűbb, hol ritkább árnyalása jól emeli ki az alakot. Rota ebben az arcképben nemcsak megközelítette a második Verancsics-arckép jellemző erejét, hanem túl is szárnyalta és képeinek művészi értékeit az anyagszerű ábrázolás tökéletességével gazdagította.

Nemcsak művészi értékei miatt nevezetes ez a rézmetszet, hanem ikonográfiai fontossága miatt is. Mostanáig Balassa Bálint édesapjáról csak egy rongált állapotban fennmaradt fametszet volt ismeretes. Waldapfel József közölte ezt a lengyelországi nyomtatványt, Bielski Joachim epicediumát, amelyet az Balassa János halálára írt.²³ A Bielski-féle arcképet Eckhardt Sándor is közölte Balassa Bálintról szóló művében.²⁴ Ez félalak, jobbra néz, kissé jobbra fordul. Sűrű bajusza és ritkás szakállja van. Fején páncélhoz tartozó fémsisak, vértbe van öltözve. Jobbjában zászlót tart. A portré alatt »Sic oculos olim Balassi, sic ora ferebat...« kezdetű latin vers, majd az ábrázolt halálkozásának évszáma: 1577. A metszet Nürnbergben készült, az egész megemlékezés lenyomatásával együtt Balassa János két fiának és unokaöccsének költségén. Az egyetlen ismert példány a második világháború előtt Varsóban volt, lapjainak felső része azonban már korábban elázott és szétmálott, aminek következményeképpen az arc csak töredékesen maradt fenn. A homlok és a harci sisak befejezése hiányzik. A szemek beállítása, a szakáll és bajusz rajza, a páncél ábrázolása kétségkívül arra utal, hogy az ismeretlen nürnbergi fametsző arcképéhez Rota művét vette alapul. Az ábrázolás új elemei, mint a sisak, a zászló a költemény hangulatából fakadnak, hiszen a híres törökverő hős halálát

²¹ Eckhardt S.: Az ismeretlen Balassi Bálint. (Budapest 1943) 58.

²² Uo. 235.

²³ Waldapfel J.: Magyarország sorsának XVI. századi lengyel visszhangjához. Bielski Joachim epicediuma Balassi apjának halálára. E. Ph. K. (1940) 197. skk.

²⁴ Eckhardt S.: i. m. 16. és 17. között.

siratja. A Rota-arckép közlésével azonban méltóbb emléket állítunk első lírai poétánk édesapjának, a töredékesen fennmaradt kezdetleges fametszetnél. Balassa Jánost és Bálintot meleg szeretet fűzte össze s az apa sorsa és nehézségei elhatározó szerepet játszottak fia későbbi életében.

A Balassával egyidőben 1575-ben Bécsben tartózkodott Istvánffy Miklóst, akkori királyi kancelláriai titkárt is megörökítette Rota vésője. (Magyar Történelmi Képcsarnok.) Istvánffy Miklós 1538-ban született. Oláh Miklós esztergomi érsek pártfogoltjaként végezte az egyetemet Olaszországban, majd visszatérve az érsek titkára lett. 1572-ben került a királyi kancelláriára, 1581-ben alnádor. Alnádori működésével kapcsolatban joggal bélyegezte meg az utókor, amikor Illésházy koholt felségsértési perében a felmentő ítéletet az udvar nyomására fej- és jószágvesztésre hamisította meg.

Rotát abban, hogy Istvánffyt modellül választotta a már ekkor betöltött fontos hivatalán kívül az is vezethette, hogy a kancelláriai titkárnak délvidéki birtokai voltak. Így mintegy szűkebb hazája kiválóságát örökítette meg benne.

Az arckép ülő félalak függönyös háttér előtt.²⁵ Balra néz, kissé balra fordítja fejét. Bajusza és kétoldalt a hajjal egybefolyó szakála van. Öltözete előlombos brokát köntös, sötét gallérral, amelyre az ing fehér gallérja hajlik. A függöny fölötti felső jobb sarokban az Istvánffy-címer, bal sarokban a felirat a művész jelzésével: Martinus Rota fecit. Bár e kép alapja is közvetlen szemlélet lehetett, merev beállítás, az arcvonások sematikus kezelése s a haj, szakáll és ruházat reális ábrázolásának alacsonyabb szintje élesen elválasztja ezt a képet a többi, ez évben készült metszettől.

Mivel gyengébb volta ellenére is ez az egyetlen fennmaradt és hitelesnek mondható arckép a XVI. század második felének magyar történetírójáról, a XIX. század történeti adatokat gyűjtő, történeti források és azok írói iránt érdeklődő közlései többször vették alapul. Így Hormayr: Taschenbuch für die vaterländische Geschichte c. évkönyvének 1822-es évfolyamában Stöber pontozó modorú rézmetszete kicsinyített formában adja az eredetét. Ugyanilyen kicsinyített, de ovális keretű arckép Ehrenreich: Icones Principum ... 100 jeles magyar képe c. sorozatának Istvánffyt ábrázoló lapja Bauer rajza után a sorozat kiadója Ehrenreich Sándor Ádám részben pontozó modorú rézmetszetében.²⁶ A felirat tanúsága szerint az ambrasi gyűjtemény egyik darabját vették alapul. Sajnos Kennernek a híres arc kép gyűjteménnyel foglalkozó feldolgozásában nem szerepel Istvánffy arc képe, s így nem tudjuk pontosabban, vajon miniatúra vagy metszet után készült-e.²⁷ Ezenkívül még két XIX. századi könyvomat készült Rota Istvánffy-metszete után.

Sorban az utolsó magyar arc képe Fejérkövy István, veszprémi püspök, későbbi esztergomi érsek félalakos portréja (Bécs, Albertina-gyűjtemény) (XLI. t. 1.). Fejérkövy István 1522-ben született Győr megyei nemesi családból. Mint győri érkanonokot nevezték ki 1567-ben a pannonhalmi főapátság kormányzójává. 1573-ban veszprémi püspök, 1587-ben a magyar Kamara elnöke, 1588-ban a veszprémi püspökséget a jövedelmezőbb nyitraival cseréli fel. Ugyanebben az évben királyi helytartó lesz. 1596-ban pedig kinevezik a Veran-

²⁵ Nagler : i. m. 229., 76. sz. — Bartsch : i. m. 270., 76. sz. — Le Blan : i. m. 368., 70. sz.

²⁶ Singer : i. m. VI. 42677. sz.

²⁷ F. Kenner : Die Porträtsammlung des Erzherzogs Ferdinand von Tirol. Jahrbücher d. kunsthist. Samml. d. Ah. Kaiserhauses. XIV, XV, XVII, XVIII, XIX.

csics halála óta 21 évig betöltetlen esztergomi érseki székre. Fejérvény tehát ugyanaz az államhivatalnok-főpap mint érsek elődje, azzal a különbséggel, hogy az a diplomáciában tevékenykedett, utódja a belső ügyek viteléből és vezetéséből kért részt.

A metszet asztal mögött ülő félalakot ábrázol, függönyös háttér előtt.²⁸ Szembenéz, kissé jobbra fordul, kezeit egymásra téve az asztalon nyugtatja. Ez utóbbi a németalföldi és német arcképfestészet szokásos beállítása. Bajuszt és a hajjal egybefolyó szakállt visel. Fején camaura. Öltözete prémszegélyes brokát köpeny, sötét köntös kihajló fehér inggallérral. Balkeze mutatoujján gyűrű. Az asztalon homokóra és könyv fekszik. A függöny fölötti bal sarokban a Fejérvény-család címere püspöksüveggel és pásztorbottal. A jobb sarokban a felirat. Jobboldalt középen a függönyön látható a jelzés: M. R. és a művész kerékjele.

Biztos adatunk nincs arról, hogy Rota személyes szemlélet alapján készítette művét, de feltehető, hogy Fejérvény, mint királyi tanácsos többször is megfordult évente Bécsben. A beállítás, főleg a kezek elhelyezésében és a tekintet irányításában kissé merev, de ellensúlyozza ezt az arc erőteljes megmintázása és a brokát köpeny anyagszerűségének kiváló érzékeltetése. Talán kevesebb idő állott a művész rendelkezésére Fejérvény és Istvánffy arcképének esetében, s így nem érthette el az előbbieket színvonalát. A két metszeten a képszerkesztés azonos módját figyelhetjük meg. Mindkét képen az ülő alakot háttérben, kb. fejmagasságban rúdra akasztott sötét függöny szeli át. Ez a szerkesztésmód a fej fehér hátterű, sima zónába emelésével jól domborítja ki az arcvonásokat, míg a mintás brokátöltözet természetes kiegyenlítő kap a függöny sötét hátterének felületében.

Rota e metszetének grafikai vagy festmény leszármazottjáról nincs tudomásunk. A pozsonyi várban 1776-ban még megvolt, később elpusztult Fejérvényt ábrázoló olajfestményről ugyanis nincs bővebb leírásunk.²⁹

Rota Martino arcképei tehát a XVI. századi magyar történelem négy jelentős alakját örökítették meg az utókor számára. Közülük a kor nemzeti mozgalmaiban való részvétel és családi vonatkozások szempontjából Balassa János arcképe a legnagyobb jelentőségű.³⁰

C. Wilhelmb Gizella

²⁸ Nagler: i. m. 229., 67. sz. — Bartsch: i. m. 267., 67. sz. — Le Blanc: i. m. 368., 63. sz.

²⁹ Pressburger Zeitung (1776) 22. sz.

³⁰ Ezúton mondok köszönetet a bécsi Albertina-gyűjtemény vezetőségének, hogy Balassa János és Fejérvény István arcképeinek megküldésével azok közzétételét és a XVI. századi magyar történeti ikonográfia anyagának gazdagítását lehetővé tette.

A topor

Az Országos Magyar Történeti Múzeum Fegyvertára tucatnyi kettős, illetve hármas rendeltetésű fegyvert őriz gyűjteményében. Ezek a fegyverek közelre ható kézi fegyverek, csákányok, balták, fejszék, amelyek nyelében lövő-alkalmatosság foglal helyet, esetleg még tör is.

A magyar fegyverrégészeti szakirodalom *topor* néven ismeri ezeket az összetett fegyvereket. Nálunk Magyarországon a XVII–XVIII. században éltek reneszánszukat.

Ezeknek a fegyvereknek fejlődése a középkortól kezdve gazdag fejlődéstörténeti adatokat tár elénk.

A védőfegyverzet tökéletesedésével kapcsolatban mindinkább növekedett a könnyen kézhezálló, hatásos, ütő- és zúzófegyverek szükségessége. Mivel teljes vértzeteket főleg lovagok és vezérek viseltek, a megfelelő támadó fegyvert is az egyenrangú ellenfelek kezében találjuk. Ezért ezek a fegyverek majdnem kivétel nélkül pompás kiállítású és művésziesen kidolgozott darabok.

Szokatlannak találjuk első pillanatra, hogy Nyugaton a buzogányok, a harcikalapács és csatabárd nem terjedtek el nagy mértékben, továbbá sohasem olyan gazdag formájúak és díszítettek, mint Keleten. A keleti harcos gyengébb anyagú vértzetével szemben a nyugati lovag szinte áthatolhatatlan lemez-sávból összerótt, vagy teljes lemezvértzete, közelharchoz súlyos és zúzó hatású alkalmas ütőfegyvereket kívánt volna meg. A lovagi kard, hosszúsága és súlya mellett bizonyos fokig a bárdot is helyettesítette, másrészt ez a fegyver nehezebben volt kezelhető, mint a keleti lovasharcos csatabárdja és buzogánya.

Igy alakultak ki ezek a támadófegyverek a XIII. századtól kezdve Nyugat-Európában is. A nehéz vértzetekkel együtt eltűntek, ám részben löberendezéssel egybekötve, részben mint vezéri jelvény egészen a XVII. században is használatban maradtak. Kísérjük figyelemmel, időrendet tartva, a topor fajta fegyver kialakulását.

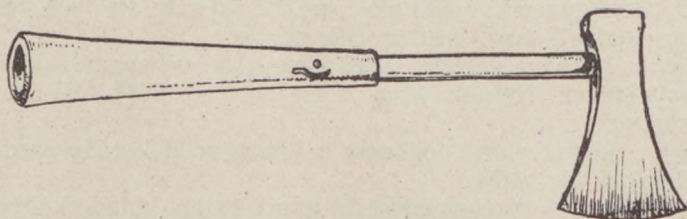
Demmin közöl egy lovasharcos kezébe való csatabárdot a XV. századból. A vasnyélre erősített bárdlapja ívelt élű, foka tömör, négyszögletes. A nyél hátsó vége üreges, puskaporral megtölthető puskacsőként használható. Úgy sütötték el, mint az e korban a szakállas puskáknál is szokásos volt: a cső töltéséhez vezető, a gyújtócsatorna elé helyezett felporzó serpenyőbe szórt puskaporhoz izzó kanócot érintettek. A tárgyról Demmin további adatokat nem közöl¹ (24. ábra).

Demmin még egy, csaknem azonos bárd képét is adja, a drezdai Történeti Múzeum őrizi, a XV. század első feléből származik. Bárdlapja ívelt élű, foka

¹ A. Demmin: Die Kriegswaffen. (Leipzig 1893) 821., 26. sz.

tömör, lekerekített oldalsarkokkal. Nyelének felső része tömör vasrúd, alsó része üreges, puskacsőnek képezték ki, torkolata tölcérszerűen kiszélesedik.²

A zürichi Schweizer Landesmuseum őrzi Zwingli Ulrich nevéhez kötött, lőberendezéses csatabárdot. Ezt a fegyvert Zwingli állítólag 1531-ben a Kappel melletti csatában bekövetkezett halálakor vesztette el. Zwingli jöllehet hordta nyergén a bárdot a szükséges hozzávaló felszereléssel, mint puskapor- és golyó-tartó zacskóval, azonban nem mint lőfegyvert, hanem mint zúzófegyvert. A bárd hossza : 860 mm, a cső ürmérete : 19 mm, torkolatánál 42,5 mm, a bárd élének hossza 100 mm, a cső hossza : 202 mm (XLIV. t. 1.). Ezt a fegyvert XVI. századinak határozták meg, azonban kétségtelen, hogy még a XV. század második feléből származik. Forrer feltételezi, hogy ez a gótikus lovasfegyver, a burgundi háborúk idejéből származik, és Merész Károly hadseregéből való zsákmánydarab.³

24. ábra

A XV. század elején a nyugati lovasarcos tüzelőfegyvere rövid puskacső, a »kézicső«, amelyet izzó kanóccal gyújtottak be. Hatása csekély volt, mert a begyújtás pillanatában szemét a kanócon kellett tartania, a célt tehát nem figyelhette. Különben is igen nehézkes fegyver volt.

1530 körül a kézi puskacsővek alakulása annyira előrehaladt állapotba jutott, hogy már nyújtott karral is lehetséges volt a vele való tüzelés. Nagy jelentőséget tulajdoníthatunk e fejlettebb formájúaknak, mert könnyedebb használatuk által nélkülözhetővé tették a lovasok fegyverzetében a különböző ütőfegyvereket, az eddigelé még szélteben otthonos buzogány- és csákányfajtaikat.

Nyugaton az ütő- és zúzófegyverek rövidesen ki is kerültek az általános használatból. A nyugati lovasok felszerelésükhöz két darab »kézi puskacsövet« kaptak. Ez a »kézi puskacső« jelentőségében méginkább emelkedett a lovas kezében, amikor azt keréklakatos gyújtószerkezettel látták el. Kiszolgálására már csak egy kézre volt szükség. Ebben az állapotában már, mint *pisztolyról* beszélhetünk. A lovaspisztolyokra 1546–47-ben került a keréklakat.

A keréklakatos pisztolyok tüzelési pontatlanságának lehet következménye, hogy a harcosok nem elégedtek meg vele mint tüzelőfegyverrel, mivel elsütésük után hasznavehetetlenné vált, mert az újratöltés hosszú időt vett igénybe. Ezért támadó-fegyverekkel kapcsolták egybe : a buzogánnyal vagy csákánnyal, vagy csatabárdal. Különösen a vezérek kezében, mivel a még meglehetősen

² A. Demmin : i. m. 822., 34. sz.

³ R. Forrer : Die ältesten gotischen ein- und mehrläufigen Faustrohrstreitkolben. Waffenkunde IV. (Berlin 1906) 59 skk, vö. Forrer : Über kombinierte Waffen, Waffenkunde V. (Berlin 1907) 98.

drága keréklakat szerkezet szinte ritkaságszámba ment. Másrészt a kezükben otthonos csatabárd, csákány, megnőtt jelentőségében, mivel újszerű tűzfegyverrel volt összeszerelve. Ezért találjuk ezeket a fegyvereket kivétel nélkül díszes remekként, amelyeket fejedelmi hadszertárak őriztek meg napjainkig.

A XVI. századra megszorodik az emlékanyag. Ebből a korból való ilyenmű darabok méginkább fejedelmi, vezéri kezekbe való példányok. Ezt gazdag külső kiképzésük, az e korban még mindig meglehetősen drága keréklakatos gyújtószerkezetük mutatja. A XVI. századi összetett rendeltetésű fegyverek három csoportba sorolhatók. Találunk közöttük széles, ívelt állapú, megnyúlt csőrszerű csákánytűskés csatabárdot, majd tömör fokú csákányt, végül pedig keskeny élű, tömör fokút, tehát fokosbaltát. Abban azonban mind a három csoport megegyezik, hogy a fejrészt az ágyazat nélküli vas puskacsőre szerelték, hátsó végük a nyugaton otthonos kerek tárcsák közé zárt, kihangsúlyozott fogantyúban végződik, vagy nagyméretű gombban, amelyek a cső elsütésekor fellépő visszaható erőt fogják fel.

A XVI. és XVII. században ezek a változatok tovább vezettek. Ezeket a kísérletezéseket ugyanúgy, mint a buzogánynál, itt is többnyire csupán a díszfegyvereknél találjuk meg, nem pedig a tulajdonképpeni, a csatározásra alkalmas hadifegyvereknél. Az oka abban rejlett, hogy a gótikushoz képest bonyolultabbá vált gyújtószerkezet, a löfegyvert finomabbá formázta, a vadabb hadakozási módra alkalmatlanná változtatta. A hosszabb cső az elhajlás veszélyének, a gyújtószerkezet gyorsabb károsodásnak volt kitéve, ez a kombináció a díszfegyvereken tehát inkább játékszerre süllyedt. Ez a XVI. század második feléről származó löberendezéses csatabárdoknál, a legtöbbnyire könnyű felépítésűkből és leginkább túlgazdag díszítésűkből, — edzési technika, vagy csontberakás formájában — kitűnik.⁴ Példa erre egy eléggé masszív aranyveretes díszfegyver, amelynél a fegyverkovács a gyújtószerkezetet a nyél belsejében helyezte el és több más, a XVI. század második feléből származó fegyverdarab.

Az előbb mondtak érvényesek a lovagi csatalapácsokra is. Ez a XVI—XVII. században közkedvelt lovasfegyver, amelyet azonban abban az időben igen könnyű kivitelben készítettek, úgy, hogy lövőkészség elhelyezésére nem volt igen alkalmas. Ahol ez mégis megtörtént, a csákány nyelét idomították lövőkészséggé.

Ezek a kombinált lövőfegyverek a XVI. században igen kedveltek voltak.

Tartsunk seregszmlét a XVI. század folyamáról származó ilyenmű lövőberendezéssel összekapcsolt lovagi, vezéri fegyverek között és figyeljük meg, hogyan alakul ki a század végére, a következő század elejére, különösen Kelet-Európában otthonossá és kedvelté vált vezéri jelvény, a *topor*.

A drezdai Történeti Múzeum XVI. századi példányai csákánytűskével bíró széles, áttört művű, díszesen profilált bárdlapúak. Közvetlenül az ágyazat nélküli puskacsőre vannak szerelve. Keréklakatos szerkezetűek. Nyelük hátsó végét a Nyugaton otthonos fogantyúval képezték ki, végükön nagyobb méretű gomb ül. Ezeket a fegyvereket az 1674. évi inventárium már közli 99. és 100. szám alatt. A második számú példány csövén sugárzó nap alatt B. A. mesterjegy van beütve, amelyik kb. 1580—85 év körül működő augsburgi mester bélyege (XLIV. t. 2.). A drezdai gyűjtemény egyik példánya annyiban tér el a közölt topor fajtáktól, hogy lakatszerkezete a nyél hátsó végén kialakított fogantyú

⁴ R. Forrer: Über kombinierte Waffen. Waffenkunde V. (Berlin 1907) 100.

felett, a nyélben belül rejtve helyezkedik el. Bárdlapja széles, ívelt élű, foka rövid tüskékre osztott. Harci célokra is alkalmas díszfegyver.⁵

A madridi Királyi Fegyvertár fokosbalta példányának korát, Cristobal Frislera fegyverkovács-bélyege határozza meg, az 1551. évre. Az 1594. évi inventárium bejegyzése II. Fülöp tulajdonának mondja. Bárdlapja holdsarló alakú, ívelt, négyszögletes tömör fokú. A puskacsövet nyolcszögletes, nagyméretű — gyalogsági puskához való — keréklakatos szerkezettel szerelték fel, fogantyúját, Nyugaton otthonos formájú, bórrel vonták be. A fegyver hossza : 560 mm, a cső űrmérete 12 mm.⁶ (XLIV. t. 3.)

A Zschille-gyűjtemény XVI. század végéről való példánya keskeny élű, tömör négyzetes fokú balta, ágyazat nélküli puskacsőre szerelve. Keréklakatos szerkezetű. A nyél hátsó vége a Nyugaton otthonos fogantyúforma. A fej alatt övbe akasztható horog van felszerelve.⁷

A Haenel által közölt csákányfokos tüskéje meglehetősen hosszán nyúlik meg, tehát ez a fegyver a XVII. század elejéről való. A csákányfej ágyazat nélküli puskacsőre van szerelve, a nyél végén nagyméretű gomb ül. A puska keréklakatos szerkezetű.⁸

A Scheremetew-gyűjtemény csákányfokosa lengyel, vagy orosz készítményű. Tévesen a XVIII. század elejéről keltezték. Feje kiszélesedő, négyszögletes fokkal és ívben aláhajló tüskével. Közvetlenül a vékony, faágyazat nélküli puskacsőre van szerelve. Kovás szerkezetű. A nyél végére nagyméretű vasbunkó került. A cső, a rajta levő bélyeg — korona alatti W. P. — monogram szerint, 1650 évben készült, ismeretlen mester műve. Tehát a Fegyvertár korhatározását a fegyverkovács bélyege helyesbíti. Ez a fegyverpéldány a nyugati jellegű löberendezés csákányfokos továbbélése.⁹ (XLIV. t. 4.)

Legkevesbé szerencsés megoldás a londoni Tower XVII. század legelejéről származó csákánya. Széles, lapos fokában hét rövid puskacső helyezkedik el, elsütésük keréklakatos szerkezettel történt. Feje rosszul egyensúlyozott, általában az egész fegyver nehézkes, de kidolgozása finom és aprólékos, szerkezete pedig szellemes megoldású.¹⁰

A XVI. század végi és XVII. század eleji példányoknál feltűnő külső kialakulást figyelhetünk meg, amely ettől az időtől kezdve állandósul : a puskacsövet faágyazatba fektetik, a nyelet ugyancsak fából készítik. Kiállításukon azonban még továbbra is meglátszik, hogy vezéri kezek számára készültek. Feltűnő, hogy külsejükben már elszakadtak a nyugattól, bárdformájuk már kelet-európai, orosz, vagy lengyel divatú és harcra is alkalmas fejsze- vagy bárdlappal vannak felszerelve. Nyelük hátsó vége sincs már — az ekkor nyugaton még otthonos — erőteljes fogantyúvá kiképezve.

Fegyvertárunk széles bárdlapú példányának hossza : 580 mm, a cső hossza : 238 mm, űrmérete : 11 mm. Barna fanye, csontszalagokkal berakott díszítésű, nyele végén jelentős nagyságú gömbalakú gomb ül (XLIV. t. 5.).

A balta nyelének vége az egykorú keréklakatos pisztoly markolatát utánozza. Ebből az világlik ki, hogy a pisztolyt vették alapfegyverül s ehhez járul

⁵ E. Haenel : *Kostbare Waffen aus der Dresdner Rüstammer.* (Leipzig 1923). T. 72. b, d, e, 146.

⁶ *Catalogo de la Real Armeria de Madrid.* (Madrid 1898) 312.

⁷ R. Forrer : *Die Waffensammlung Zschille in Grossenhain.* (Berlin é. n.) 221 t., 1060. sz.

⁸ E. Haenel : *Alte Waffen* (Berlin 1920) 4., 7. sz.

⁹ E. von Lenz : *Die Waffensammlung des Grafen S. D. Scheremetew in St. Petersburg.* (Leipzig 1897) 10., 397. sz.

¹⁰ G. Fr. Laking : *A record of European armour and Arms IV.* (London 1921). 342

a bárdlap, mint hatásosabb zúzófegyver. Hasonlókat a carszkoje szeloi, a berlini Hadszertár és a sigmaringeni múzeum gyűjteménye őriz. A carszkoje szelo-i példányt Demmin tévesen a XVI. század elejére helyezi. Szerkezetük minden esetben keréklakatos.¹¹

Már nyújtottabb, de még mindig az előbbi széles fejszés fegyverhez hasonló hajlott végződést figyelhetünk meg a Thun—Hohenstein-gyűjtemény XVII. század elejéről származó példányán. Szerkezete még keréklakatos.¹²

Ettől az időtől kezdve a nyél már kiegyenesedik és kissé megnyúlik. Példa erre a Leiden-gyűjtemény példánya, ez egyenes nyelű, de még keréklakatos szerkezetű (XLIV. t. 6.). Mivel ezeket a fegyvereket már zúzásra nem alkalmazták, tehát bárdlapjuk elcsökevényesedik, a korábbiakhoz képest foka is inkább dísz, már csak ellensúly gyanánt; a nyél meghajlítása feleslegessé vált. Mint vezéri jelvény, csont és gyöngyház berakásokkal dúsan díszített nyéllal jelenik meg.¹³

A XVII. század elején alakul ki az a toporfajta, amely azután az egész századon át megtartja külső jellegzetességét. Változatai közül kialakul egy sajátos, a külföldi szakirodalomban is magyarnak tartott toporfajta. A nyél az alap-típuséhoz viszonyítva megnyúlik, hosszuk 80 cm körüli, tehát járáshoz botként is használható. Nyelüket teljes hosszúságában csont- és gyöngyházlemezek díszítik. A csontlemezekre vésve rendszerint vadászcímetet találunk. A nyél hátsó végét rövidebb-hosszabb, faragott csonthüvely zárja. Gyűjtőszerkezetük a század elején még keréklakatos, a század derekára azonban már kovásszerkezetű. Éllapjuk aláhajló jellegű, nagyívű élkiképzéssel. Fokuk már nem tömör, hanem négy tüskévé oszlik, egy hosszabb középső tüskével. Ez a könnyebb, parádés fegyver már alkalmatlan vágásra, zúzásra.

A Leiden-gyűjtemény példányához teljesen közelálló darab Fegyvertárunk toporja, de ezen már csapódó kovás szerkezetet találunk (XLV. t. 1.). Ezek a toporok a legkorábbi fajták, a század folyamáról ismert példányok között. Különösen a bárdlapnál figyelhetünk meg teljes azonosságot. Hossza: 880 mm, a cső hossza: 508 mm, űrmérete: 13 mm. Az Ullmann-gyűjtemény hasonló példányának hossza: 640 mm, ugyanezen korból származik, foka is azonos. Az Ullmann-gyűjteményben szereplő másik példánynál a bárdlap csaknem teljes körívben hajlik alá. Foka liliomalakú, hossza: 740 mm.¹⁴

A toporok magyar változatainál a bárdlapok csaknem háromszög-alakúak. Az ilyenfajta fokosbaltákat a külföldi gyűjtemények magyar eredetűeknek közlik, sőt a külföldi szakírók szerint a magyarok ezeket hajítóbaltaként is használták. A baltával való hajításban olyan ügyesnek írják le a magyarokat, hogy madarat is képesek röptében kettévágni vele. Ezt a toporfajtát korban a XVII. század derekára helyezzük. Fegyvertárunk példányának bárdlapja kb. háromszögnek vehető. Hossza 878 mm, a cső hossza 435 mm, űrmérete 10 mm (XLV. t. 2.). Hasonló a bécsi Fegyvergyűjtemény példánya, amely a milleneumi kiállításon szerepelt. Hossza 800 mm, foka tömör négyzetes alakú, a cső hossza: 420 mm, űrmérete 10 mm.¹⁵

¹¹ R. Forrer: Über kombinierte Waffen i. m. Waffenkunde V. (Berlin 1907) 98., vö. Demmin: i. m. 823. 39. sz.

¹² 420. Kunstauktion. Dorotheum. VI. (Wien 1933.) 115. sz.

¹³ Waffensammlung C. Leiden. Lampertz 364. sz. árverési katalógus (Köln 1934) 37. 773. sz.

¹⁴ Waffensammlung A. Ullmann in München. Árverési katalógus, (Köln 1891.) 582. sz.

¹⁵ Szendrei J.: Magyar Hadtörténeti Emlékek, (Budapest, 1896) 539 sk.

Azonosnak mondható példány a müncheni Kuppelmayr-gyűjtemény toporja, amelynek nyelének végében még egy törpenge is helyet foglal.¹⁶

Ismerünk ebből a korból olyan toporokat is, amelyeknek bárdlapja összefonódó sárkány alakját utánozza, áttört művű kikapcsolással.¹⁷ Az egyik között sárkány-bárdlapú topor korát Planche művében,¹⁸ III. Vilmos angol király korából — tehát az 1688—1702 közötti évekből — származtatja.

A külföldi fegyverregészeti szakirodalomban ezeknek az összetett rendeltetésű fegyvereknek külön elnevezésük nincs. Ugyanúgy, a XVII. század folyamán, nem találunk külön megnevezést a magyar nyelvben sem. Mai nevét, a *topor*-t, valószínűleg a lengyel nyelvből vettük át, talán a XVIII. század folyamán, amikor még ezt a fegyverfajta Lengyelországban is használták. Több alkalommal találunk hivatkozást külföldi szakirodalomban arra vonatkozólag, hogy ezek a fegyverek mind Magyar-, mind Lengyelországban közkedveltek voltak.

Az ó-szláv nyelvben a *toporu* fejszét, baltát jelent. A mindenkori orosz fegyverzet részei között ott szerepel a *topor*, a csatabárd. Galiciában, különösen a huculoknál, még a XVIII. században használatos és a magyar fokosbaltához hasonlatos fegyvernek a neve *topor*. Az oroszban a csatabárd neve *topór*, vagy kicsinyítő képzővel: *toporók*. A lengyelben a *topor* szó jelentése: széles, vagy keskeny balta, vagy bárd. A török nyelvben, a hosszúnyelű balta neve: *teber*. A fraknoi vár Esterházy-féle ingóságainak leltárában 1654. évben szerepel — »egy puska, aki mind csákány, mind pizdulya« (pisztoly).¹⁹ A Nádasdy-ingóságok pottendorfi összeírásában 1669. évben két olyan csákányról történik említés, »kikben puska vagyon«.²⁰ A Rákóczi-árvák javainak 1688. évi jegyzéke egy baltáról mondja: »akinek a nyelébe puska vagyon«.²¹

Ha a *topor* kifejezés után kutatunk, igen messzire kell visszanyúlnunk. Angliában 1020-ban Nagy Kanut rendelkezései között azt találjuk, hogy egy keskeny baltával — *taper axe* — való vetés térmérték meghatározására szolgált.²² 1023-ban ismét találkozunk a *tapar* kifejezéssel Angliában, amely kis-méretű bárdra vonatkozik: *securis parvula quam Angli vocant tapar eax*.²³ Norvégiában 1244. évben megtaláljuk a *taparoxi* kifejezést, a Sturlunga eposzban: Hann (hakon) sendi út (Islandba) hall girzkan (egy orosz kalapot) ok taparoxi Peim Gud mvndi ok Porgeiri til trausts.²⁴ Ugyancsak Norvégiában 1345-ben ismét megtaláljuk a *taparoxi* kifejezést a Diplomatarium Norvegicum-ban: (X. 44. l.) »Hann hafdi slegit i hofudit tofa und taparoxi.«²⁵ Indiában a csatabárd neve az 1556 utáni években *tabar*.²⁶

¹⁶ Waffensammlung Kuppelmayr XVIII. (München 1895) 386. sz.

¹⁷ Waffensammlung Bockholtz—Eltwille árverési katalógus (Köln 1917).

¹⁸ J. R. Planché: A Cyklopedia of Costume I. (London 1876) XIII. t. 12. sz.

¹⁹ Merényi L.: Az első herceg Esterházy fraknóvári ingóinak leltára 1654-ből. Magyar Gazd. Tört. Szemle (Budapest 1903) 175.

²⁰ Orsz. Lev. Urb. et Const. fasc. 78. No. 45. vö. Czuberka A.: Kuruckori fegyverek, (Budapest 1906) 112.

²¹ Thaly K.: A Rákóczi-árvák 1688-ban Munkács várában maradt és Patakra vitt ingó értékeinek lajstromai. Tört. Tár (Budapest, 1886) 774.

²² M. Jähns: Entwicklungsgeschichte der alten Trutzwaffen. (Berlin 1899) 141.

²³ Kemble: Diplom. I. L., Schweiler I. 32. H. Stöcklein szóbeli közlése után.

²⁴ Falk: Alt-nordische Waffenkunde 110. H. Stöcklein szóbeli közlése után.

²⁵ Falk: i. m. 110.

²⁶ Kézirat Ain-i Akbari. Monumento de L'Hindostan. Langlis Vol. I. 228. H. Stöcklein szóbeli közlése után.

A XVII. század folyamáról a Történeti Múzeum Fegyvertára öt toport őriz, tehát e tekintetben is gazdagnak mondható. A század dereka utáni példányok bárdlapjai mindinkább elveszítik harci jellegüket, élük gyakran cikornyás vonalvezetésűvé válik, alig akad közöttük balta alkatú. Vizsgáljuk meg az ebbe a csoportba tartozó példányokat és vessük egybe megfelelőikkel.

A milleneumi-kiállításon szerepelt a körmendi Batthyány-gyűjteményből származó példány, hossza : 655 mm, a cső hossza 430 mm, űrmérete : 10 mm. Bárdlapja aláhajló, éle erősen ívelt, foka négy saroktüskévé alakított, egy középső gömbösvégű tüskével. Ezt a fokkiképzést Szendrei művében lilium alakúnak írja le.²⁷ A bárdlapon lovas alakok képe van kivésve.

Hasonló külsejű a Berthold-gyűjtemény példánya, amelyet a kölni Heberle-árverési jegyzék között. Hossza : 720 mm. A XVII. század közepéről származik, foka lilium alakú. Az ebbe a csoportba tartozó későbbi példányoknál a bárdlap alsó csúcsának mindinkább való megnyújtását, majd végül kacsaringós kiképzését figyelhetjük meg. Koruk a XVII. század második felére, végére tehető. Ilyen kialakítású Fegyvertárunk egyik darabja, amelynek a hossza : 830 mm, a cső hossza : 515 mm, űrmérete : 12 mm (XLV. t. 3.). Ennél már a bárdlap anyaga is megváltozik, már nem vas, hanem öntött bronz. Foka az e korban használt fokosbalta fokához hasonló, már elűt a rendszeres toporfok kiképzéstől.

A XVII–XVIII. század fordulójára tehető toporpéldányok bárdlapjait vésett katonalakokkal díszítették, mint ahogyan azt a Batthyány-gyűjtemény toporján láttuk. Fokuk alakításában is változást figyelhetünk meg, az ún. lilium alakú fok, már csak érzékeltetve van. A négy saroktüske nem válik külön egymástól.

Korban a század végére helyezhető a bécsi Dorotheum árverésén szereplő topor. Magyar szabású bárdlapja alsó szintjén kacsaringós kiképzést figyelhetünk meg. Itt már csökken a nyél díszítése, a csont és gyöngyház berakás.

A XVII. század derekáról származó toporok között találunk hármás rendeltetésű példányokat is, a baltán, puskán kívül a nyél hátsó végébe kihúzható tör is van rejtve. Fegyvertárunk törös toporjának hossza : 655 mm, a cső hossza : 410 mm, űrmérete : 8 mm (XLV. t. 4.).

A debreceni Déri-Múzeum toporjának bárdlapjára sisakos katonafejeket véstek. A nyél hátsó végében négyélű tör van elrejtve. A XVII. század második felében készült. Ennél a cső meghosszabbítását, illetve a tör nyelének megrövidülését figyelhetjük meg²⁹ (XLV. t. 5.). Hasonló topor a müncheni Kuppelmayr-gyűjteményből az 1640–1680 évek közötti időből származik.³⁰

A Zschille-gyűjtemény példánya korban ugyancsak a XVII. század derekára keltezhető. Nyele csont-berakásos, vadászjelenetes díszítésű. Parancsnoki bot lehetett. Aláhajló bárdlapja áttört művű, nyele alsó végén koptató vastüskét találunk, így járásnál botként is használható.³¹

Ismerünk ebből a korból fokosbaltafej helyett csákányfokos fejű toporokat is. Fegyvertárunk példányának hossza : 880 mm, a cső hossza 590 mm, űrmérete : 14 mm. Nyelének csupán a hátsó vége díszített (XLV. t. 6.).

²⁷ Szendrei J.: Magyar Hadtörténeti emlékek i. m. 381.

²⁸ Kunst und Waffensammlung Fr. R. v. Berthold. Árverési katalógus. (Köln 1898) 23. 200. sz.

²⁹ Déri F.: A debreceni Déri Múzeum gyűjteményeinek leírása, (Debrecen 1922) 143.

³⁰ Waffensammlung Kuppelmayr, i. m. XVIII. 386. sz.

³¹ R. Forrer: Die Waffensammlung R. Zschille i. m. 216. 1050. sz.

A schwarzburgi várkastély Fegyvertára őriz egy csákányfokos fejű toport a XVII. század folyamáról. Hossza : 1050 mm, a cső hossza : 560 mm. A Fegyvertár 1726. évi inventáriumában azt írja a toporról : »Egy csákány járáshoz, amellyel egyúttal löni is lehet.« A leírás szerint ez olyan csákánysétabot, amelyet Magyarországon a XVII. században viseltek. Nyele díszítetlen³² (XLV. t. 7.).

A Scheremetew-gyűjtemény csatakalapácsa elűt a szokásos ütőfegyverektől. Fejének mindkét végét tompa fokká képezték ki, ez azért is feltűnő, mert ebben a korban, a XVIII. század elején különösen Keleten megszűnt a nehéz sisak és vele együtt az ellene alkalmazott ütőfegyverek is kikerültek a használatból. Tehát ez a topor régi formákra üt vissza és valóban vezéri jelvényként szerepel. Orosz munka a XVIII. század elejéről³³ (XLVI. t. 1.).

A XVII. század elejéről ismerünk keréklakatos toporokat, amelyek eltérően a korábbiaktól, szokatlanul hosszúak. Nem annyira harci célokra, mint inkább vezéri kezekbe készülhettek. Hosszú, vékony fanyelűk, csontszalagokkal berakott díszű, bárdlapjuk megnyúlt, keskeny éllel, áttört művűek, ütésre, zúzásra alig alkalmasak. Polgári célokra készült példányokat is ismerünk ebből a megnyúlt nyelű példányokból még a XVIII–XIX. század folyamáról is.

Meglehetősen korai időből, az 1530–1570 évekből származtatják a müncheni Kuppelmayr-gyűjtemény hosszúnyelű keréklakatos toporját. Nyelét berakott csontlemezsávok díszítik ; keskeny élű, áttört művű bárdlappal, félgömb alakú, nyolcélű, gerezdes fokkal készült. Ez a fegyver inkább sétához való. Az árverési katalógus leírása szerint V. Károly császár fegyvereivel hozható kapcsolatba. A fegyver azonban későbbi, kora a XVII. század elejére tehető.³⁴

Azonosan kiképzett fejű a Zschille-gyűjtemény toporpéldánya. A fej aranyozott díszű, nyele ugyancsak csontszalag-berakásokkal díszített, a keréklakat szerkezet alatt, a nyélre díszbojtot szereltek, ez a sétáláshoz, vagy ünnepi alkalmakkor használt botok jellegzetessége. A XVII. század elejéről származik.³⁵

Lengyel, vagy szász eredetűnek közölték azt a toporpéldányt, amelynek csőve hátrafelé működik, eltérően az eddig tárgyalt példaktól. A nyél végén koptatóvas helyezkedik el, tehát ez a példány valóban botként volt használható. Bárdlapja, tömör foka, magyaros szabású. Kora a XVII. század végére tehető (XLVI. t. 2.).

A XVIII. század legelejéről való Fegyvertárunk hosszúnyelű példánya. Kováslakat szerkezetű, szokatlanul rövid, mindössze 12 cm hosszú csővel, aláhajló élű, bronzból öntött fejű. A méternél hosszabb nyelének felső felét csont és gyöngyház berakás díszíti. Polgári célokat szolgált, sétabotként használhatták. Erre vall különben koptatóvasa is (XLVI. t. 3.).

A Scheremetew-gyűjtemény hosszúnyelű példánya, ugyancsak a XVIII. századból származik. Francia kováslakattal felszerelt, valószínűleg lengyelországi készítmény. Sétáláshoz való fajta, aláhajló élű bárdlappal, tömör, négyszögletes fokkal.³⁶

Bányafőtiszt kezekben lehetett Fegyvertárunk bányamécses tartó bányászbárdja. Bronzból öntött, aranyozott, rokokó ízlésben keretezett díszítésű,

³² A. Diener—Schönberg : Das Fürstliche Zeighaus zu Schwarzburg. Waffenkunde IV (Berlin 1906). 339. 1378. sz.

³³ E. von Lenz : i. m. X. 398. sz.

³⁴ Waffensammlung Kuppelmayr i. m. XVIII. 385. sz.

³⁵ R. Forrer : Die Waffensammlung R. Zschille i. m. 918. sz.

³⁶ E. von Lenz : i. m. X. 396. sz.

bárdlapjának felső sarka élesen felugrik. Erre akasztották a bányamécsest, ünnepélyes felvonulás alkalmával. Rövid csövének hossza : mindössze 160 mm, űrmérete : 8 mm, kováslakat szerkezete katonai gyalogsági puskához való. Az 1180 mm hosszú fanyele feketére festett, felső fele csavarmenetesen faragott díszű, csontlemezekkel, majd bányászjelenetes vésett díszű nagyobb csontlemezekkel berakott. Származik az 1740—50-es évekből (XLVI. t. 4.).

A XVIII. század terméke a debreceni Déri-Múzeum fejszéje, amely egyszerű külseje után ítélve, katonai tábori ács, vagy egyéb más katonai mesterember szerszáma volt. Fejszerésze fakivágásra, illetve aprításra, vagy pedig a csapatoknak bozóton való átkelésénél útvágásra, rözsevágásra alkalmas. Hossza : 900 mm, a puskacső hossza : 240 mm³⁷ (XLVI. t. 5.).

A XIX. század elejéről származik Fegyvertárunk azon topor példánya, amelynél ismét felbukkan a hármás rendeltetés. Fokosbalta feje öntötttréz, élet ráhegesztett acélból képezték ki. A bárdlap alsó szintjén akasztóhorog van kialakítva. Bevert kör- illetve csillagalakok díszítik. Puskájának csövén kovás lakatszerkezet van. A cső tetején ezüsttel kivert szöveg : MEMENTO MORI olvasható. Nyelét berakott ezüst huzallal díszítették. A cső végére négyélű pengéjű tör van rácsavarva, vashüvelyű markolata révén. Hossza : 950 mm, a cső hossza : 272 mm, űrmérete : 13 mm (XLVI. t. 6.). Az egész fegyver igen mesterkelt, játszadozásszámba vehető készítmény.

A XVIII. század derekáról származik az a magyar fokosbaltaszerű topor, amely inkább hosszú pisztolyhoz hasonlít. Eredetileg pisztolyhoz tartozó csöve, rokokó ízlésben metszett művű, pisztolyhoz tartozott kovás szerkezete, haditrófea véséssel díszített lakatja és a nyél veretei is. Nyelének hátsó vége kissé meghajlik, vésett recézésű, ebben is utánozza a pisztolymarkolat nyakát. Hossza : 600 mm, a cső hossza : 340 mm, űrmérete : 15 mm (XLVI. t. 7.).

Az összetett rendeltetésű fegyverek egy késői, a XIX. század második feléből származó példányát, amely valamelyik szegény magyar vadásznak fegyvere volt, a MÉH fémgyűjtő telepén találtam meg. Bárdlapja a gyengén ívelt éle felé kiszélesedik. A bárdlap indulásának felső szintjén felálló horgot figyelhetünk meg, amelyre az elejtett vadat, vagy egyéb terhet akasztottak, a vállra vetett helyzetben. Négyoszögletes fokának oldalait bevert sárgaréz lemezcsíkokkal díszítették, sarkainál tüskék vannak kiképezve. Ez a megoldás emlékeztet a XVII. század folyamán kedvelt fokkiképzésre, amelyet lilium alakúnak jellemeztünk. Ennél azonban a középtüske hiányzik. Köpűnyílása, amelynél fogva a nyélre, illetve a csőre van húzva, úgy képezték ki, hogy a cső felé eső rész kivágott nyílásán át a célzás lehetséges volt. A 8 oldalas cső hossza ; 390 mm, űrmérete : 13 mm, az egész fegyver hossza 620 mm (XLVI. t. 8.).

Feltűnő jelenséggént állapíthatjuk meg, hogy ezen késői származék mennyire megőrizte elemeiben az ősi formát. A nyél rövid, mint a XVI. század végéről származó fejszés példányok, tehát valóban eszközként, illetve fegyverként használhatták eltérően a későbbi XVII. századi példányoktól, amelyeket zúzásra, ütésre már nem alkalmazhattak.

Munkánk egyik célja volt a hazai meglehetősen gazdagnak mondható tárgyi anyag közrebocsátása, a megfelelő fejlődési sorozatba való iktatása.

A fejlődési sor jellegzetesebb példányainak ismertetése vet azután teljes fényt ennek az érdekesnek mondható fegyvertárgynak az életére, azaz megjelenésére és továbbélésére. Az emléktárgy sorbaállítása adta meg azt a támpontot,

³⁷ Déri F. : i. m. 149.

amelyik azután megjelölte azt a csoportot, amelyet magyarnak nevezhetünk és amely csoport példányait Magyarországon használatosnak és készítésűnek nevezhetünk.

A magyar hadvezetés mindig felismerte azokat a fegyverfajtákat, amelyeket szükséges helyzetben előnyösen használhatott céljainak megfelelően. Átvette és fel is használta, mint számára alkalmas fegyverfajtát, esetleg átalakította a maga ízlése szerint.

Sokszor figyelhetjük meg fegyverfajtáinkon a nyugat és kelet ízlésének keveredését, de mindig ki lehet elemezni ezekből a tiszta magyar jelleget is.

Kalmár János

Renaissance csipke

A Színművészeti Főiskola 1953 őszén régi, színpadi használatra már alkalmatlan kosztümöket juttatott a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum textilgyűjteményének. Az egyik, XVI. sz. második felének divatja szerint XVIII. és XIX. sz.-i anyagból készült ruha-rekonstrukció gallérját első pillantásra igénytelen — évszázados piszokréteggel borított, már sötétbarnára színeződött — csipkedarab díszítette. Csak gondos tisztítás után derült ki, hogy textilgyűjteményünk milyen ritka és becses darabbal gyarapodott. A csipkének nemcsak művészi rajza és finom kompozíciója, hanem különleges készítmódja is indokoltá teszi, hogy vele bővebben foglalkozzunk.

A varrott csipke előzményei a VII. századba nyúlnak vissza. Valójában az áttört himzésből fejlődött ki s változott át lassan csipkévé. Amíg önálló művészi alkotássá vált, sok fejlődési fokon ment keresztül. Az áttört himzés a középkorban különösen egyházi használatban terjedt el. Úgy értek el áttört felületet, hogy az alapszövet szálait a himzés öltéseivel összehúzták. Ehhez a munkához a szálakat számolni kellett, hogy a himzés öltései egyforma nagyságúak legyenek. G. A. Tagliente 1531-ben megjelent himzésminta-gyűjteményében azt ajánlja, hogy lazább szövésű lenvásznat, úgynevezett burano vásznat használjanak, mert ennek a vászonnak könnyebb számolni a szálait és az öltések jobban összehúzzák, tehát áttörtebb hatású lesz a himzés.¹ Sűrűbb szövésű vásznat nem lehetett az öltésekkel eléggé összehúzni, ezért a szálak kihúzásával kellett lazítani az alapszövetet. Így fejlődött ki a szálak számlálásán alapuló áttört munkából a tulajdonképpeni áttört himzés. Ennek az áttört himzésnek már van tónushatása, mert a kihúzott szálak üresen maradó szabályos négyzet alakú helye sokkal nagyobb, mint az öltéssel összehúzott alapszöveten keletkezett apró rések. Ez a himzés valószínűleg keletről került Velencébe s terjedt el a Földközi-tenger mellékén, ahol a XVI. században igen kedvelt.

Az áttört himzés készítésekor az alapszövetből bizonyos rendszer szerint kihúzzák a lánc- és vetülékfonalakat is, s így üres négyzetek keletkeznek (punto tagliato). E négyzeteket határoló szálakat sodorják, hurkolják át s hímézik bele az egyszerű mintát. Ez kezdetben mértani rajzú és mindinkább nagyobbodó négyzeteket tölt ki. A kitágult négyzetek nagyobb üres felületeket adnak s az ezeket kitöltő mustrák mind változatosabbak lesznek. Átlósan vezetett fonalakkal is osztják a nagy üres felületeket és csillagos mintával töltik ki. A négyzetes beosztás kitágulásával a punto tagliato szinte felszabadul a vászon kötöttsége alól, a nagy négyzeteket kitöltő csillagos, rozettás mustraváltozatok száma majdnem végtelen.

¹ «Serve ui più facile a ĩparare sun tela di burato ouero altra sia tesuta chiaro accio possa meglio cōtar le fila».

Ebből a hímzésből keletkezett közvetlenül a reticellának nevezett varrott csipke, amelynek korábbi darabjai szigorúan mértani jellegűek, diszítványük kör, négyyszög, háromszög, csillagalakokból összetett minta. Ez a jelleg lassan megmozdul, felbomlik, mozgalmassabbá lesz. A mértani formák helyét indák, levelek, virágok, állat- és emberalakok foglalják el, teljesen áttörve az alap kötöttségét, szabadon ívelnek, mozognak a négyzetes beosztás előtt. Az alap ekkor már nem szerves része a diszítványnek, ez éppen csak rá van rögzítve. A mozgalmass mustra rajzának hatását még rontják is az ívelő, hullámozó minta között látszó négyzetes beosztású alap merev, egyenes vonalai. Azt a varrott csipkét, amelyiknél teljesen eltűnik ez az alap, és a mozgalmass renaissance mustra szabadon hullámozik rajta, punto in aria-nak nevezik. Nevével jelezve, hogy minden alap nélkül »a levegőben« varrják.

A csipke fejlődését, a hímzéstől való elkülönülésének, felszabadulásának folyamatát a XVI. és XVII. század eleji olasz, majdnem teljes számban velencei mintakönyvek mutatják. A korábbiak csak hímzésmintákat közölnek.² Szembetűnő a fejlődés, ha Matteo Pagan műveit kísérik figyelemmel. 1543-ban kiadott első munkája még csak hímzésmintákat közöl.³ 1550-ben Velencében megjelent

² *Paganino e Burato*: Libro primo (secondo, terzo, quarto). Da rechami per elquale se imparà in Diuersi modi l'ordine e il modo De recamare. (Venezia 1527.) = A hímzések első (második, harmadik, negyedik) könyve, amelyből az elrendezés különböző módját és a hímzés módjait lehet elsajátítani. Az első könyvet Paganino, a többit Burato írta. — *Nicolo d' Aristotile detto Zoppino*: Esemplario di lauori doue le tenere fanciulle et altre donne nobile potranno facilmente imparare il modo et ordine di lauorare cusire, raccamare et finalmente far tutte quelle gentilezze e lodeuili opere le quali pò fare una donna uirtuosa con laco in mano, con li suoi compassi et misure. (A könyv végén: Finisse Il Libro Intitolato Esemplario de lauori, Stampato in Vinegia per Nicolò d'Aristotile detto Zoppino, 1529 del mese in Agosto.) = Munkák példája, amelyből a gyengéd lányok és nemes asszonyok könnyen elsajátíthatják a munka rendjét és módját, a varrást, a hímzést és végül nemes és dícséretreméltó munkákat, amelyek lemérhetik a tűt kezében tartó asszony értékét. — *Nicolo d' Aristotile detto Zoppino*: Gli Universali de i belli Recami antichi e moderni: ne i quali un pellegrino ingegno, si di huomo come di donna, potrà in questa nostra età con l'ago uertuosamente escitararsi. Non anchora da alcuni altri dati in luce. MDXXXVII. (A könyv végén: stampati per Nicolò d'Aristotile detto Zoppino.) = A legszebb régi és új hímzések gyűjteménye, amelyből magát minden tudatlan nő vagy férfi manapság túlvilágosan gyakorolhatja. Eddig még senkitől ki nem adatott. — *Giouanni Antonio Tagliente*: Esemplario nuouo, che insegna a le donne a cuscire, a raccamare et a disegnare a ciascuno. Et anchora e di grande utilità ad ogni Artista per esser il disegno a ogniuno necessario. (A könyv végén: Stampato in Vinegia per Giouan antonio et i Fratelli da Sabbio 1531.) = Új mintakönyv, amiből az asszonyok a varrást és a hímzést és mindenki a rajzolást megtanulhatja. Minden művésznek igen értékes, mert a rajztudás mindenkinek hasznos. — *Giouanni Andrea Vavassore*: Libro Secondo di Bellissime et variate mostre intitulado Fior de gli Essemi, Novamente date in luce. (A könyv végén: Novamente Stampato per Giouanni Andrea Vavassore detto Guadagnino & Florio Fratello.) = A legszebb és legkülönfélébb minták második könyve, amelyet a példák virágának neveznek. 1542. Új kiadás. — *Giouanni Andrea Vavassore*: Opera Noua Uniuersal intitulata corona di racami: Doue le venerande donne et fanciulle trouaranno di varie opere per fare colari di camisiola: et, tornamenti di letti, entemelle di cuscini, boccasini: schufioni: cordelli: dipiu sorte... (A könyv végén: Nouamente stampato ne la inclita città di Vineggia per Giouanni andrea Vauassore detto Guadagnino 1546.) = A hímzőművészet korájának nevezett új gyűjteményes munka: benne a tiszteletreméltó hölgyek és leányok különböző mintákat találhatnak inggallérokra, ágytakarókra, párnabetétekre, bakacsínokra, asztalkendőkre, mindenféle szalagokra, pántokra. (Újonnan nyomatta a híres városban Velencében G. A. Uauassore.)

³ *Matteo Pagano*: Ornamento Delle Belle Et Virtuose Donne. Opera Nuova, Nella Quale troverrai varie sorti di frisi con li quali si potrà ornar ciascuna donna, & ogni letti con ponti tagliati, ponti gropposi & ogni altra sorte di ponti per fare quelle belle opere che si appartengono alle virtuose & lodeuoli Fanciulle. o. O. o. D. 1543. = A szép és erényes asszonyok ékessége. Új mű, amelyben a szegélyek különböző fajtája található, amivel minden nő

mintakönyve már a leveles mintájú áttört hímzés (punto tagliato a fogliami) készítéséről is tájékoztat.⁴ Harmadik munkája 1558-ban jelent meg, már a címe is a punto tagliato és a punto in aria kedvelt és elterjedt voltára utal.⁵ A minták legnagyobb része még a korai négyzetes beosztású punto tagliato mintákat és néhány karélyos punto in aria szelédísz ábrázol. Pagan mustragyűjteményeit követi az 1563-ban megjelent Francesco Calepino munkája.⁶ Címe pontosan kifejezi a hímzés és csipke fejlődési fokát a mű kiadása idején. »Az ügyeskező fiatalasszonyok dicsősége, ami sok különféle indás, leveles mintát tartalmaz csipkék és áttört hímzések számára. Ez utóbbiak olyan szépek és művésziek, hogy csipkemintáknak is felhasználhatók.« A cím tehát a punto tagliato igen fejlett fokára utal. Az 1587-ben Párizsban megjelent mintakönyvnek a szerzője Frederic de Vinciolo is velencei származású.⁷ Cesare Vecellio mustrakönyve 1592-ben jelent meg Velencében három kötetben.⁸ Punto in aria, punto tagliato, reticella és apró minták különböző fajtáinak a rajzai találhatók benne. Giacomo Franco szintén Velencében adta ki mustrakönyvét 1596-ban.⁹ A punto in aria és a reticella ekkor már a világ minden részén használatos és közkedvelt, amint

ruhát és ágyneműt díszíteni lehet punto tagliatovel, csomózott mintával és azoknak a szép munkáknak minden öltésmódjával, amelyek hozzátartoznak az erényes és dicséretreméltó lányokhoz.

⁴ *Matteo Pagano*: L'Honesto essemplio del uertuoso desiderio che hanno le donne di nobil ingegno, circa lo imparare i punti tagliati a fogliami. In Venetia per Matthio pagan in Frezaria al segno della Fede. M. D. L. 1550. = A nemes gondolkodású asszonyok erényes kívánságának méltó példája, hogy a leveles mintájú punto tagliato készítését megtanulhassák.

⁵ *Matteo Pagano*: La Gloria et l'Honore De Ponti Tagliati E Ponti in Aere, Opera Noua, & con somma diligentia posta in luce. In Venetia per Mathio Pagan in Frezasia al segno della Fede M. D. LVIII. = Dicsőség és tisztelet a punto tagliatonak és a punto in ariának. Új és nagy gonddal kiadott mű.

⁶ *Francesco Calepino*: Splendore Delle Virtuose Giovani Dove si contengono molte, & varie mostre a fogliami. Cio E Punti In Aere, Et punti tagliati, bellissimi et con tale artificio che li punti tagliati serveno alli punti in aere. Da Quella Ch'E Sopragasi far si possono medesimamente molte altre. In Venetia appresso Jeronimo Calepino 1562. = Az ügyeskező fiatal asszonyok dicsősége, ami sok különféle indás, leveles mintát tartalmaz csipkék és áttört hímzések számára. Ez utóbbiak olyan szépek és művésziek, hogy csipkemintáknak is felhasználhatók.

⁷ *Federic de Vinciolo*: Les Singuliers Et Nouveaux Povtraicts Dv Seignevr Federic de Vinciolo Venetien pour toutes sortes d'ouvrages de Lingerie Dedie A La Roynne. Derechef Et Povr la Troiesime Fois Augmentez, outre le reseau premier et le point couppe & lacs de plusieurs beaux & differens portraits de reseau, de point conté, avec le nombre des mailles chose non encor veue ni inuentée. (A, Paris. Pour Jean le Clerc le jeune... Avec priuilege du Roy 1587.) = A velencei F. de Vinciolo válogatott új mintái a fehér hímzés minden fajtájához. A királynőnek ajánlva. Harmadik bővített kiadás. A régebbi rece, áttört hímzés és lacs sok szép és különféle csomózott minta számolt öltéssel és az öltésszám megadásával, ami egészen új találmány.

⁸ *Cesare Vecellio*: Corona Delle Nobili Et Virtuose Donne Libro Primo (Secondo, Terzo) nel quale si dimostra in varij disegni molte sorti di mostre di Punti in Aria, Punti Tagliati, Punti a Reticello & ancora di picciole, cosi Per Freggi, some per Merli & Rosette, che con l'Ago si vsano hoggidi per tutta l'Europa. Con alcune altre inuentioni di Bauari all'vsanza Venetiana. (In Venetia Appresso Cesare Vecellio in Frezzaria nelle case dei Preti. 1592.) = A nemes és közügyességgel bíró asszonyok koronája. Első (második, harmadik) könyv, amiben a punto in aria, punto tagliato, reticella és kisebb munkák különböző fajtájának a rajzai találhatók: betétek, szegélyek, rozetták, ahogy azok manapság túlvé hímzeve egész Európában használatosak. Ezen kívül néhány terv olyan gallérokra, amelyeket Velencében viselnek.

⁹ *Giacomo Franco*: Nuova Inventione De diverse mostre Così di punto in aere come di Reticelli hoggi di usate per tutte li parte del Mondo Con merletti, mostrette da Colari, e da Maneghetti et merli per cantoni di fazoletti. In Venezia 1596. A könyv utolsó lapján: »serve anche di completamento al Vecellio: Corona delle nobili et virtuose donne ecc.« — Különböző új tervezésű minták, így punto in aria, valamint reticella, amelyek ma a világ minden részén használatosak gallér- és kézelőmintáknak és a kendők szélére való csipkének.

írja. Isabella Catanea Parasole rajzait közli és új mintákkal gyarapítja Gargano Lucchino.¹⁰ Elisabetta Catanea Parasole mintáival éri el tetőpontját a mustra-könyvek sora. Munkáját Rómában adta ki 1616-ban.¹¹ Gazdag fehér és áttört hímzsmintákat, reticella, punto in aria csipkéket és ezen kívül már vert csipke-mintákat is közöl. Munkájával a renaissance mustrakönyvek sora nagyjából le is zárul, később már csak elvéve adtak ki mustrakönyveket. A barokk csipkék készítéséhez ezekre már nem is volt annyira szükség, manufaktúrákban készültek olyan minták szerint, amelyeket esetről esetre rendeltek meg a művészeknél. A fentiekből láttuk, hogy a varrott csipke központja Velence, elnevezésük azonban ekkor még nem a készítő hely, hanem a készítmény és mustra szerint történt.

A mustrakönyvek mellett az arcképek is arról tanúskodnak, hogy a csipke megjelenése a XVI. század első felére tehető, amikor az áttört (punto tagliato) szegélydíszek mentén a keskeny karélyos punto in aria csipke jelenik meg. Később a keskeny, szerény csipkék szélesebbé, díszesebbé válnak, a karélyok megnőnek. Mellettük az áttört szegélydísz elveszti előbbi jelentőségét, egységet képez, majd teljesen egybeolvad a csipkével. Így alakul ki az első önálló művészi csipke, a díszes, gazdag ruhák kiegészítő része és tartozékaiként, annak betétjét, gallérját, kézelőjét alkotva.

Múzeumunk új szerzeményű csipkéje is ilyen betét (XLVII. t.). 3,3 cm széles, 48,5 cm hosszú. A punto tagliato alap a csipke fonakán 1 cm nagyságú négyzeteket alkot. Az alapvásznot képező fonalak igen vékony, finom, kevésbé sodrott lenfonalak. Az ezeket nyolcas alakban átfonó három szálból sodrott (cérnázott) egyenletes, vékony hímzőfonál szintén len. A csipke két szélét apró kockás áttört csik szegélyezi. Itt az alapvásznot szálai apró öltésekkel vannak levarrva és egyszeres öltéssel átfonva. Egyik szélén három ilyen apró kockás áttört sor van, a másikon egy és fél sor le van belőle vágva.

Mintája a korai punto in aria csipkékre jellemző indás, virágos, alakos. A minta középpontját képező virágtöböl, helyesebben virágkötegből indulnak ki jobbra és balra a leveles, virágos indák. A virágköteg szárait egy félhold alakú és egy lekerekített végű egyenes tag fogja össze. Az egyenes tagon szív alakú virág áll, közepén nagy bibével, két oldalán egy-egy porzószállal. Ennek a virágnak három szára van. A középső egyenes és lent négy levélben végződik. A két szélső indaként jobbra, illetve balra hajolva ívben föl kanyarodik a virágköteget összetartó egyenes taghoz. Egy kacs, egy turbánliliom forma virág és két igen nagy, széles, visszahajló végű levél között kerek rózsaszerű virág nő ki belőle. A köteg felső részéből a szív alakú virág mellől indul ki jobbra és balra egy-egy nagy S alakú inda. Ez az inda kereteli fönt félkörben a leírt virágokat — a turbánliliomot és a nagy, leveles rózsát. Ennek az indának körülbelül a közepéből nő ki egy félkör alakban visszahajló ág. Az így képződött,

¹⁰ *Gargano Lucchino* : Pretiosa Gemma delle Virtuose donne. Doue si vedono bellissimi lauori di punti in aria, reticella, di maglia, di piombini, disegnati da Isabella Catanea Parasole. E di nuovo dati in luce da Lucchino Gargano con alcuni altri bellissimi lauori nouamente inuentati. (Venetia MDC) = Az erényes asszonyok értékes ékköve. Amelyben gyönyörű punto in aria, reticella, csomózott munkák mintái láthatók. Rajzolta I. Catanea Parasole. Újra kiadta és gyönyörű munkákkal gazdagította : Gargano Lucchino.

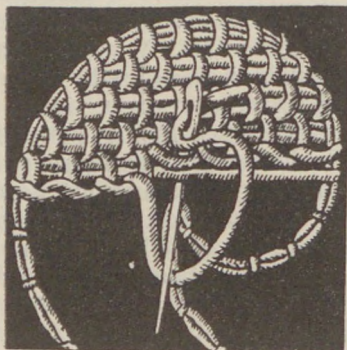
¹¹ *Elisabetta Catanea Parasole* : Teatro Delle Nobili et Virtuose Donne, Dove Si Rappresentano varij Disegni di Lauori nouamente Inuentati et disegnati da Elisabetta Catanea Parasole Romana. (In Roma L'anno 1616.) = A nemes és erényes asszonyok színpada, ahol a kézimunkának különböző mintáit ábrázolta, újonnan tervezte és rajzolta Elisabetta Catanea Parasole.

majdnem kör alakú teret vékony, hajlós ágakon kisebb levelek, kis virágok, kis bogyós ágak töltik ki. Ellenkező oldalra, majdnem az ág tövétől vékony száron nagy hármassal levél nő ki. A nagy S alakú indából kinövő visszahajló ág végét emberi félalak fogja a kezében. Ez a félalak a másik kezével a teste előtt átnyúlva a virágok felé mutat. Teste szembefordul, feje pedig a virágok felé oldalra tekint. Szeme kiemelkedő keretben egy szem fekete gyöngy. Haját egymás mellé sorakozó tekercsek alkotják. A mustrakönyvekből, különösen Cesare Vecellio Corona-jából ismert nereida és triton ábrázolásoktól eltérően a félalak fel van öltöztetve. A ruha nyakkivágása ék alakú, keskeny övvel összeszorított dereka karcsú. Hosszú, szűk ujjá fölött a vállon rövid, buggyos, hasítékokkal díszített felső ujj van. Csuklóján kézelő. A félalak alatt szinte a derekából kinőve három leveles ág tölti ki a teret. Kettő a keskeny övből vízszintesen indul és fölfelé hajlik, a harmadik az öv közepétől lefelé tart. A leveles ágak alatt, a félalak derekánál végződik a nagy S alakú inda kiszélesedő résszel. Ugyaninnen indul s az előbbivel ellentétes irányba tart egy nagy, széles, a végénél elvékonyodó és tekervényesen visszakanyarodó levél, esetleg halfarok. Ezután következik a mustra másik középpontja, a kiterjesztett szárnyú madár — sas — alakja. Lábával a nagy levél, vagy halfarok visszakanyarodó végén áll. Teste domborúan alátöltött, nyaka vékony, fejét oldalra fordítja, nagy csőre nyitva van, szeme egy szem fekete gyöngy. Fején és nyakán félkörű pikókból bóbíta húzódik. Kiterjesztett szárnyának tollait nyolcas alakban átfont pálcák alkotják. A madáralak után ellentétben ismétlődik a minta. Az indás, alakos mustra nem függ össze szervesen a négyzetes alappal. A mintát rávarrták az alapra, rajzában azonban az alap pálcái nem vesznek részt. A kígyózó, lendületes mintát zavarják az alakok, virágok közül kilátszó merev tagok.

A fent leírt csipke alapja punto tagliato. Vászonszővetésű lenszövetből az alapnégyzet nagyságának megfelelő számú szálát húztak és vágtak ki a lánccsal és vetületekfonálból egyaránt. A szélen levő apró kockás áttört sorok közül a két belsőt tisztán látszik a finom vékony lenszövet vászonszővetésű felülete. Ebben a két sorban az alapszővet szálai elég ritkán vannak a himzőfonállal átsodorva és az öltések között jól látszanak. Szintén látszik az alapszővet a kockák keresztelődésénél, ahol kis négyzet marad szabadon, mert a négyzet alakú üres rész oldalait képező szálakat a himzőfonállal nyolcas alakban átfonták, azonban a találkozásuknál levő szövetnégysgöcskéket szabadon hagyták. A csipke felső szélét hurkolt lyuksor fejezi be.

Az indás, virágos, alakos mintát punto in aria módon varrták. Ennek a csipkének készítése a következő: a mintát pergamenre rajzolják, alá vászonszöveteket varrnak. A minta körvonalaira kétsoros vagy négyszeres fonalat fektetnek és vékony fonállal a varrógép alsó szálának megfelelő hurok-öltésekkel rögzítik le. Azaz a vékony fonállal felöntenek a körvonal vastag fonala alatt s azt átfogva ugyanazon a lyukon öltenek vissza, vigyázva, hogy a rajz fonalában ne öltessenek. Az ezekkel a rajzos fonalakkal körülvevett mintaelemeket töltik ki azután a varrott csipke alapját és lényegét képező huroköltéssel. Egyszerű huroköltéssel varrták a korai, XVI. századi és XVII. század eleji csipkék mintáját. Sűrű, tömött felületet ad ez az öltésfajta, szinte az igen sűrű vászonszővetésű szövetre emlékeztet (25. ábra). A huroköltéses kitöltést a mintaelem egyik végén kezdik, a körvonal fonalat átfogó huroköltés sorral, balról jobbra haladva. A sor végére érve a kontúrfonálhoz rögzítik az utolsó hurok-öltést és a szálát visszavezetik ismét a mintaelem bal oldalára a már elkészült huroköltéssor mentén. Balról indulnak ismét a következő sorral, az előző sor

öltését és az átvezetett fonalat együtt fogva át minden öltéssel. A sor utolsó öltését ismét a rajz fonalához rögzítik és az öltéssor mentén vezetik vissza a fonalat a bal oldalra. Így dolgoznak tovább, amíg a mintaelemet ki nem töltik egyenletes, pontos, sűrű sorokban. Ezzel a móddal készült az indák, levelek, virágok, emberalakok, madarak kitöltése. A leveleket, virágokat díszítő fogacskákat, vagy pikókat is huroköltéssel készítik, rendszerint fehér lószőr segítségével. A lószőrt a pikóval díszítendő minta peremével párhuzamosan, attól 3–4 öltésnyi távolságban kell tartani. A minta szélétől vezetett fonállal átfogják a lószőrt, a pikó vastagságának megfelelően 2–4 öltéssel. Azután a lószőrtől lefelé huroköltéssel varrják át sűrűn a fölvezetett fonalakat. A hímzőfonalat

25. ábra

a minta szélén vezetik tovább a következő pikóig. Amikor az egész pikósor elkészül, kihúzzák a segédfonálul szolgáló lószőrt. A kerek rózsát díszítő gömböcskék is így készülnek. A madár bőbitájának íves pikósora készítéséhez fonalból ívet képeztek s ezt hurkolták be. Hasonló eljárással készültek a félalak hajfürtjei, füle, szeme, szája, ruhájának nyakkivágása, ruhaujjának díszei. Az így punto in aria módon készített csipkemintát lenfonállal varrták rá a négyzetes beosztású alapra.

Ugyanezzel a munkamóddal készült és hasonló mintájú 1605 évszámmal jelölt olasz varrott csipke van az Iparművészeti Múzeum tulajdonában. Négyzetes beosztású alapján valamivel egyszerűbb az állatos, emberalakos,

címeres mustra. A szélén levő punto in aria csipkén kiterjesztett szárnyú kétfejű sasok vannak a fentebb ismertetett csipkéhez hasonló ábrázolásban. Az Iparművészeti Múzeum egy másik csipkéjének mintája ugyan más jellegű, készítmódja azonban a fentiekkel azonos. A hurkoló öltésekkel kitöltött felületek egy része gömböcskés díszű. A leltárkönyv szerint Olaszországban készült a XVII. sz. elején.

A mustrakönyvekben is számos hasonló mintát találhatunk. Burato III. könyvének 11. tábláján leveles, indás, madaras mintát közöl. IV. könyvében az előbbihez hasonló minták, ezen kívül a 12. és 13. táblán madaras minták szerepelnek. Cesare Vecellio hasonló négyzetes alapú madaras, indás mintát közöl. Giacomo Franco punto tagliato alapra rátett punto in aria csipkéjének mintája indás, leveles. A »La dentelle transformations progressives XVe et XVIe siecles« című munkában (1601, Paris, Edouard Rouveryre Editeur.) a 27. tábla 3. képén madaras mintájú csipke szerepel. A 30. sz. táblán punto in aria csipkemintát közöl. Mustrája indás, leveles, virágos. A visszahajló indát itt is halfarkú félalak fogja. A félalak rövidujjú kerek nyakkivágású ruhát visel. Gargano Lucchino az I. könyv 1. és 2. tábláján több indás, leveles, madaras mintát közöl, a II. könyv negyedik tábláján indás, virágos triton és faun ábrázolásos mustra van. Elisa Ricci »Trine ad ago« c. művében a 139. lapon hasonló technikával készült csipkét közöl és a XVI. századból keltezi. A 155. lapon levő csipkemintarajzon állat és szirén alakok szerepelnek. (A halfarkú félalakot jelöli tévesen szirénnek.) A LXXXIX. sz. tábla 232. ábráján is hasonló jellegű csipke van. Aláírása szerint punto in aria reticella alapon. Itt sem szerves részei a mintának

a négyzetes alap tagjai, a kész csipke csak rá van varrva az alapra (XLVIII. t. 1.). A. v. Henneberg »Stil und Technik der alten Spitze« c. művében szintén több hasonló csipkét közöl. Az első tábla 2. képén ábrázolt punto tagliato alapú varrott csipkét XVI. századi olasz munkának mondja (XLVIII. t. 2.). A 99. táblán ábrázolt csipkének is hasonló a készítmódja, mintája. Huroköltéssel kitöltött, indás, virágos mustráját gömböcskék és pikók díszítik. Készítésének idejét a XVI. század második felére, vagy a XVII. század elejére keltezik.

Ha a Történeti Múzeum csipkéjének jellegét, mintáját és készítmódját vesszük tekintetbe s egybevetjük az elég kevés számban ismert párhuzamaival, megállapíthatjuk, hogy a punto in aria módon készült és punto tagliato alapra dolgozott csipke valószínűleg a XVI. század végén, de legkésőbb a XVII. sz. első éveiben készült. Készítési helyéül az ismert párhuzamokat figyelembe véve Olaszországot, közelebbről Velencét jelölhetjük meg.

V. Ember Mária

Nyáry Pál emlékérem

Éremművészetünk múltjának tárházából egyre ritkábban vet fel a véletlen eddig nem ismert új éremfajokat. Részben a tudományos kutatás, különösen pedig az éremgyűjtői mozgékonyság már annyira felkutatta és többé-kevésbé feldolgozva rendszerbe foglalta a hozzáférhető anyagot, hogy minden új példány felbukkanása jelentős eseménynek számít. Ilyen eddig teljesen ismeretlen veret az alább leírt emlékérem is, amelyik azonban nemcsak azért érdemel megkülönböztetett figyelmet, mert egyetlen példány, hanem elsősorban forrásértéke következtében. Olyan összefüggések kikutatásához nyújt segítséget, amelyek éremművészetünk történetében egy még eléggé meg nem fejtett, homályos kérdés megoldásához vezetnek talán némileg közelebb. Éremművészetünk múltjában — főként a XVI—XVII. századból — még számos kérdés nincs kellően felderítve, mert a meglevő éremanyag erre a célra már nem elegendő. Újabb éremanyag, vagy levéltári adat feltűnése segíthet csak itt és ebből a szempontból kell az említett új emlékérmét is értékelni.

A szóbanforgó érem úgynevezett személyi emlékérem és leírása a következő:

E) PAVLVVS * NIARY * CATHERINA * WARDAY *

Két címer, két sisakdísszel.

H) TERRENA + CONSIDERES + VICAEICA + POSSIDES +
Hármas fej, körül + OCCIDEN + DEVS + ORIENS +
Válszelvényen nehezen kivehető .W.. BINI 160. (?) jelzés.
Éremtár, ezüst, 43 mm, 26,30 g. (XLIX. t. 1)

Az előlapi köriratban tehát két névvel találkozunk, Nyáry Pál és Wárday Katalin neveivel. Az érem előlapjának mezejében két címer látható, melyek közül a baloldali (koronán álló oroszlán balra rózsáaggal) a bedeghy és berencsi Nyáry család címere, a jobboldali pedig (három farkasfog, vagy ék) a kisvárdai Wárday család címere.¹ Ennélfogva a körirat és a címerek pontosan összevágának és az érem nyilvánvalóan Nyáry Pál és neje Wárday Katalin emlékezetére készült. A címer ábrázolás ebben a formában a XVI—XVII. századi személyi érmek szokásos éremképét nyújtja. Utánanézve az említett személyek kilétének, a rendelkezésre álló forrásanyagban erre nézve a következő adatok állapíthatók meg.

Nyáry Pál a XVI. század második felének ismert szereplője. Apja Lőrinc honti főispán, szolnoki kapitány, anyja Török Margit volt. Ő maga Kraszna,

¹ Siebmacher's Wappenbuch des Adels in Ungarn II. (Nürnberg 1887) 237. t., a ; III. 336. t., b.

Bihar és Középszolnok megyék főispánja volt, majd 1596-ban egri kapitány lett. Eger várának elestekor 1596. október 12-én több főtisztel együtt török fogságba került, ahonnan október 26-án a keresztiesi csatát követő zűrzavarban a szász származású Arnold Wolff v. Hall szabadította ki. 1601-ben már váradi kapitány volt. Közben Bocskai híve lett és harcolt is alatta. 1606-ban még aláírta az augusztus 6-án megkötött bécsi békét, de utána rövidesen még ebben az évben meghalt. Első neje volt enyingi Török Zsuzsanna, a második pedig kisvárdai Várday (Wárdai) Katalin, aki 1630-ban húnyt el.² Ezek szerint az emlékérem a végső meghatározás szerint Nyáry Pál nagyváradi kapitány és második neje, Wárdai Katalin emlékét őrzi.

Az előlapon megszokott címerábrázolásnál feltűnőbb és érdekesebb a hátlap éremképe. Ez hármascru fejet mutat, amelyen egyik arc balra néz, a másik jobbra, a harmadik pedig felfelé tekint. Mindenik mellett ott áll a magyarázó szöveg is. Mielőtt ennek az éremképnek az értelmezését megkísérlelnénk, említeni kell, hogy ugyanez az éremkép részint hasonló nagyságban, részint pedig kisebb formában még két egykorú emlékérem egyik oldalán előfordul.

Közülük az egyik Concin Cyprian emlékére készült és ennek a hátlapja pontosan ugyanolyan nagyságú és kidolgozású, mint a Nyáry-érem hátlapja. Előlapján »Cyprian von Concin zu Malgoi 1604« a körirat és nyilván Concin címere az éremkép. (XLIX. t. 2).³ Idézett ismertetésünkben összegyűjtöttük a Concin személyére vonatkozó elérhető adatokat és ezekből kiderül, hogy ő előbb szatmári kapitány volt, majd Nyáry Pál távozása után helyébe került a nagyváradi kapitányságba.⁴ Nem tudjuk pontosan, hogy Concin mikor váltotta fel Nyáry Pált,⁵ de arra van adat, hogy már 1604-ben váradi kapitány volt.⁶ Valószínű tehát, hogy már mint váradi kapitányról készült róla az 1604-ből keltezett emlékérem.

Concin Cyprian régóta ismert és Nyáry Pál újonnan felbukkant emlékére tehát a legszorosabb kapcsolatban áll egymással. Mindkettőn apró részletekig teljesen azonos a hátlap éremképe és ötletben, valamint stílusban egységes az előlap ábrázolása. Mindkettő nagyváradi kapitány volt, időben közvetlenül egymás után következtek, nem pusztán véletlen tehát ez a különös egyezés.

A másik hasonló ábrázolású emlékérem kisebb formában és három jelzett változatban 1602-ben került kiverésre az erdélyi nyomorúságos állapotok emlékére. Ennek a kis éremnek az előlapján találjuk a hármascru fejet ugyanazon

² Nagy I.: Magyarország családai (Pest 1860) VII. 185. sk.; XII. 59. skk. — Szalay S.: Turul 49 (1935) 37.

³ Éremtár, ezüst, 43,5 mm, 30,26 g. — A. Resch: Die siebenbürgischen Münzen und Medaillen. (Hermannstadt 1902) 53. sz. — L. Huszár—B. Procopius: Die Medaillen und Plakettenkunst in Ungarn. (Bpest 1932) 148. sz. — Részletes ismertetése: NK 32—33 (1933—34) 91. sk. — Ezt és a következő tárgyalandó érmekeket részletesen nem írjuk le, mert ezek már többfelé is publikált példányok. Csupán a lényegre kiterjedő és a felismeréshez elegendő rövid körülírás után hivatkozunk mindeniknél az általában elérhető irodalomra.

⁴ 1605 »... Ez a Konchin szakmári kapitán vala azelőtt, hanem hogy Nyáry Pál fölment, úgy vitték Váradra helében...« Tört. Tár. (1893) 145. (Gyulaffi Lestár tört. maradványai.)

⁵ Balás M.: A váradi kapitányság története, (Nagyváradi 1917) műve egyáltalán nem ismeri Concin nevét a kapitányok felsorolásánál (uo. 19) és Nyáry Pál működését is csak 1601—? időből említi.

⁶ Rónai Horváth J.: Bocskai István háborúja Rudolf ellen. Hadtört. Közl. 6. (1893) 679. skk. közleményében szerepel a neve, mint váradi kapitányé 1604-ből.

feliratokkal, míg a hátlapot csupa felirat tölti ki. (XLIX. t. 3). Két féle nagyságban került kiverésre.⁷

E kis érme azon nehéz idők emlékét őrzik, melyeket Erdély az 1600-as évek elején átvészelt. A Báthoriak ellen Rudolf császár nevében küzdve, részint Mihály vajda, részint Basta generális seregei pusztították a fejedelemség területét, nem is beszélve az állandó török veszélyről. Ezenkívül egyéb szenvedések is támadtak, melyek érzékeltetésére talán elég idéznünk Joannes Oltardus kortárs egykorú kéziratos feljegyzéseiből. Ő a szebeni állapotokat vázolja részletesen és leírja, hogy »kard, éhség, pestis, agyduh és sok más csapás sújtotta e várost.« Ugyanis 1602 első negyedében a magyarok ostromolták Szebent, mert a város Rudolffhoz hű maradt, és az ostrom alatt összezsúfolt lakosság között pusztított a sokféle felsorolt baj. Később enyhültek ugyan a járványok, minthogy azonban Basta hadai Erdélyt a nyáron végigpusztították, a következő télen súlyos éhínség tört ki.⁸ Egyszóval minden ok megvolt arra, hogy a nyomorúság és sok szenvedés tartós nyomokat hagyjon az emberek emlékezetében, sőt emlékérmek veretésével maradandó érc őrizze az utókor részére a temérdek szenvedés emlékét.

Sokféle találgatás folyt a hármascarcú fej értelmezése felől, pedig a három arc körül elhelyezett magyarázó szavak eléggé világosan beszélnek. Az egyik arc ifjú fejét ábrázolja, a másik idősebb szakállas fejet mutat, végül a harmadik az ég felé néz. Az ifjú (Occidens) nyilván a németet (ez esetben Basta hadait), a szakállas (Oriens) a törököt jelképezi, a felfelé néző arc pedig az égből (Deus) várja a segítséget. Ezt bizonyítja a latin nyelvű feliratok értelme is. Így az előlap körirata »A földiekről úgy gondoskodjál, hogy a mennyieket bírhasd«, de különösen a hátlap felirata: »Hátmögül és homlokul a nyomorúság, már valaha Isten könyörülj az erdélyi végzetem«.

Együttesen nézve ezt a három emlékérmét, nyilvánvaló már az első pillantásra is, hogy a közös éremkép és stílusegyezés következtében mindhárom érem közös eredetre vall és ugyanazon éremvész művének tűnik fel. Kétségtelen bizonyítékot nyer azonban ez a megállapítás azon mesterjelzések egyeztetése által, mely jelzések a felsorolt három éremfaj közül kettőnél a hármascarcú alak állszelvényén fellelhetők.

Így a rossz állapotok emlékére készült kis érme jelzett három változatán NW CIBIN 1602 látható, Nyáry Pál emlékérmén pedig csak nyomokban. W...BIN 160? (talán 1604) vehető ki. A rossz állapotokra készült érme egyik változatán és Concini Cyprian érmén nincs mesterjelzés. Concini jelzetlen érmét a hármascarcú fej éremkép alapján idézett ismertetésünkben NW mester műveként határoztuk meg. A jelzett Nyáry-érem felbukkanásával ez a meghatározás végleges megerősítést nyert. Tehát a jelzett érme (és az azonos éremkép következtében, a jelzetlenek is) nyilvánvalóan a nagyszzebeni pénzverdében kerültek kiverésre az 1600-as évek elején, minthogy Cibinium Szeben latin neve és NW

⁷ A nagyobb érem: arany 27 mm, 12,4 g. — Resch: i. m. 29–30. sz. (jelezve). — A kisebb érem jelezve két változatban: 1.) arany 23 mm, 6,7 g, ezüst 23,5 mm, 5,29 g. Éremtár. — Resch: i. m. 31, 33, 38 és 40. sz. (.TRAN/SSILANI) 2.) arany 22 mm, 7,63 g, ezüst 22,5 mm, 5,05 és 6,8 g. Éremtár. — Resch: i. m. 32, 34, 35, 37. — Huszár—Procopius: i. m. 143 (.TRANSSYL/VANIAE x. x.).

Ezenkívül van kis érem jelzés nélkül is (arany, 22,5 mm, 5,15 g, Resch 36). Kérdés, vajon ez nem valami későbbi veret-e?

⁸ S. Köleseri de Keresseer: Auraria Romano-Dacica, iterum edita Joannis Seivert. (Posonii et Cassoviae 1780) 157. sk.

jelzetű vésnök volt a készítő mesterük. Az erdélyi nyomorúság emlékét őrző kis érmek szebeni eredete érthető, hiszen az idézett kortárs feljegyzése szerint is a sorscsapások éppen Szeben városát érintették a legsúlyosabban. Arra a kérdésre azonban, hogy a váradi kapitányok érmei miért készültek Szebenben és főként miért veste rájuk NW vésnök ugyanazt az éremképet, mint a rossz állapotok emlékét őrző érmekre, jelenleg felelni nem tudunk. Valakinek a közvetítő szerepére lehetne gondolni a szebeni pénzverő és a váradi kapitányok között, de ilyen közvetítő személye nem ismeretes. A verés ténye mindenestre fennáll és ezzel számolni kell.

Az NW betűkkel jelzett művek száma azonban nem csupán ennyi. Hasonló jelzést találunk Basta generális ovális emlékérmén is. Az előlapon szakállas mellképe szerepel páncélban »Georgius Basta dominus in Sult equus auratus« körirattal. A hátlapon rövidítésekkel álló feliratok, melyek feloldása a következő: »Sacrae Caesariae Majestatis ac Catholici Regis Hispaniarum Consiliarius Bellicus et in Transilvania Capitaneus Generalis« és »Vallacho profligato Siculo devicto, Dacia recepta 1603.«⁹ Az előlapi karszelvényen olvasható »NW 1605.«¹⁰ Tehát az érem a szignatura szerint 1605-ben készült, bár a hátlapon 1603-as évszámot visel. (L. t. 2).¹¹

Basta György Rudolf hadvezére volt, aki a Nápoly melletti Roccaból származott és 1590-ben lépett a császár szolgálatába, ahol rövidesen tábornok lett. 1598-ban Rudolf Erdélybe küldte, ahol Báthori Endrét megölette és Erdélyt Mihály havasalföldi vajdával együtt kormányozta. Majd Mihály vajdát is megölette és kegyetlen hatalommal a kezébe ragadta az uralmat. Erdélyi szereplésének a zsitvatoroki béke (1606. XII. 6.) vetett véget, utána visszavonult a magánéletbe. Még előbb (1605. IX. 4.) birodalmi grófi címet nyert, ami azért lényeges, mert valószínűleg ezen időpont előtt készült az érem. Különben ugyanis a friss grófi címét feltétlenül említene a címei között.

Ismeretes, hogy Erdélybe érkezése után Bastának hosszú ideig Szatmár volt a hadművelleti központja. Innen indult hódító utakra és szorult helyzetben ide vonult vissza.¹² Ez a körülmény annyiban jelentős a számunkra, mert Concín Cyprian váradi kapitánysága előtt szatmári kapitány volt, tehát szorosabb kapcsolatban állhatott Bastával és így összefonódnak a szálak az NW mester érmein szereplő nevek viselői között.

E négy felsorolt érmen kívül van azonban még néhány olyan egykorú jelzetlen veret is, melyeket az érmek stílusa, tárgya és egyéb közvetett valószínű bizonyíték alapján, az említett NW mester műveinek lehet tekinteni.

⁹ Hadtört. Közl. 8 (1895) 554. sk.

¹⁰ Éremtár, ezüst, 35,41 mm, 20,55 g. — Resch: i. m. 51. sk. — Huszár—Procopius: i. m. 146. — Ezenkívül több változat ismeretes erről az éremről, (Resch 43–50. sz.), de ezek jelzés nélküliek. Nem foglalkozunk ezúttal ezekkel, mert nem lehet tudni, egykori munkák-e, vagy csak későbbi utánveretek?

¹¹ A Basta érmek ismertetésekor állandó probléma a két évszám eltérő volta. Ugyanis a szignatúra évszámában az utolsó számjegy nem egészen világosan vehető ki. Némelyek feltételezik, hogy ez is 3-as szám, mások az 5-ös mellett kardoskodnak. Az Éremtárban a jelzett változatból 2 példány van és egyikén határozottan 5-ös vehető ki (násiknál bizonytalan), úgyhogy mi is az 1605-ös évszámot véljük felismerni a jelzés évszámában. Annál is inkább 5-ös számjegynek lehet nézni, mert a szebeni 1605-i pénzeken (XLIX. t. 4–5) szintén hasonló az ott világosan kivehető 5-ös számjegy formája.

¹² Borovszky S.: Magyarország vármegyéi és városai: Szatmár vármegye (Bpest é. n.) 451 sk.

Ilyen mindjárt Mihály havasalföldi vajda tízdukátos emlékpénze. Előlapon a vajda szembenéző mellképe »Michael Valachiae Transalpinæ Vaivoda Sacrae Caesareae Regiae Maiestatis Consiliarius per Transylvaniam Locumtenens cis Transylvaniam partiumque ei subjectarum Exercitus generalis Capitaneus« (feloldott) körirattal, amelynek fele azonban átmegy hátlap köriratába. A hátlap éremmezéjét csak felirat tölti ki: »A Deo vigilantia virtute et armis victoriam nactus 1600« (L. t. 1).¹³

Mihály vajda (1549–1601) Rudolf biztatására 1599. október 17-én tört be Erdélybe. Fellázította a székelyeket, Báthori András ellen és Szeben alá vonult, ahol október 28-án zajlott le a schellenbergi csata. Ez Erdély pusztulását jelentette. Rettenetes nyomorúság következett egész Erdélyre, míg végül a nemesség összefogott és 1600. szeptember 18-án a miriszlói ütközetben legyőzte Mihályt. Minthogy az erdélyiek 1603. február 3-án Báthori Zsigmondot választották fejedelemmé, Mihály vajda megint szerephez jutott és 80 000 forint császári segéllyel Basta generálishoz csatlakozott. Augusztus 3-án Báthorit leverték ugyan Nagygoroszló mellett, de a két vezér rövid ideig fért meg egymással, végül is Basta 1603. augusztus 19-én Tordán megölette Mihály vajdát.

Farkas Sándor közlése szerint a schellenbergi csata után a zsákmányból és a városok hozzájárulásából jutott a vajda nemesfémhez. Miután a török felé hűbéri adót kellett fizetnie, ezért verette volna 1600. januárjában a szóbanforgó pénzfajt. A kivert mennyiségből visszatartott volna magának bizonyos mennyiségű aranyveretet, amelyet hívei között osztogatott.¹⁴

Bármiképpen álljon is a kérdésnek ez a része, annyi bizonyos, hogy az érem 1600-as évszámot visel, és úgy jellegénél, mint stílusánál fogva, teljesen beleilleszkedik az egykorú erdélyi pénzek sorába. A rendes forgalmi pénzek pénzlába szerint 10 dukát súlyban vert érem ez, díszesebb kivitele miatt mégis inkább emlékérem jellegű. Tehát szerves része azon — emlékpénzeknek tekinthető, — erdélyi éremsorozatnak, amely a fejedelemség pénzverésében annyira jellegzetes, viszont az egyetemes éremművészetben eléggé magábanálló jelenség. Ezek a díszesebb veretű pénzek (emlékpénzek) jelentik a fejedelmek emlékérméit és ezért kevés aránylag az általános értelemben vett emlékérem az erdélyi fejedelmek éremsorozataiban.

Mindenesetre az érem erdélyi munka és valószínűleg szebeni veret. Erre a következtetésre jut Farkas Sándor is. A történeti események világánál is ez a logikus elgondolás. A schellenbergi csata után nyilván a közellevő jól berendezett szebeni pénzverdét használta fel a vajda éremveretésre, és jogosan tételezhető fel, hogy az ezidőtájt itt működő NW mester véste a verőtövek bélyegeit. Stílusban jól beleillik a jelzett művek sorába, viszont a jelzés hiánya nem feltűnő, mert az erdélyi pénzekben néhány igen ritka kivételt nem tekintve, nem szokott mesterjegy lenni.¹⁵

¹³ Éremtár arany, 40 mm, 33,86 g. — Resch: i. m. 25. A felirat feloldása a Tört. Tár. (1894) 175 (Veress) alapján.

¹⁴ A. de Farkas: Medaliile lui Mihai Viteazul. (Aiud 1940) 14.

¹⁵ Mihály vajda érmei egyébként igen ritkák. Inkább azok a hamisítványok kerülnek forgalomba, melyeket Karl Wilhelm Becker, a hírhedt hamisító készített 1825-ben Fejérváry Gábor a maga korában ismert műgyűjtő megrendelésére. Becker 10 és 5 dukát súlyú érmeiket kétféle nagyságú verőtővel készített. Eredeti ötdukátos érem nincs is. Feltétlenül valódi a bécsi példány, melyet talán még Rudolf császár kaphatott Mihály vajdától. Valódinak látszik a budapesti példány is, mely Dobóczy Ignác gyűjteményéből származik, noha Farkas Sándor ennek eredeti voltát kétségbe vonja. Összevetve azonban a bécsi példánnyal, a legkisebb részletig azonos az egyezés, még a verési hibák tekintetében is. Csak a budapesti példány kopottabb,

Ugyancsak NW mester kezenyomát véljük felismerni a Szeben város által Rudolf császár nevére vert pénzekben is. E veretek 1605-ből ismeretesek és pedig 10, 5, 1 dukát, 2, 1½, 1 tallér és forint értékben. Végeredményben azonban csak két verőtípus készült (tallér és dukát bélyeggel), a többi pénzfaj is ezekkel került kiverésre.¹⁶ Szeben városának erről a pénzveréséről nem sokat tudunk. Sigerus krónikája említi, hogy a város ezidőben pénzt vert, de részleteket nem közölt.¹⁷ Nyilván mint Rudolf híű szövetségese, nyerte a város a császártól a pénzverési jogot. Előlapon Rudolf neve és címe, középen a kétfejű sas, mellén az osztrák címerrel, hátlapon »Soli deo Gloria civitatis Cibiniensis 1605« a körirat, középen pedig Szeben címere és H — AHR monogram (XLIX. t. 4—5). A H nyilván Hermannstadt jele, a monogram feloldása Albertus Hutter (vagy Huet) Regius (t. i. judex). A hátlapi mezőben látható egyszarvú a Huet címer része, a levélháromszög pedig a nemzetiséget jelző szimbólum. A monogram koronázva tűnik fel, ami vagy azt bizonyítja, hogy Huet a szász nemzet grófja, vagy pedig azt jelzi, hogy a neve mint kamaragróf szerepel a pénzekben. Az ő szerepe világos, de a város viszonya a pénzverési regaléhoz teljesen homályban van.¹⁸

Ezeknek a pénzeknek a stílusa, de főként a betűtípusa egyezik NW mester jelzett műveivel. Ez az egyezés különösen Nyáry Pál emlékérmével kapcsolatban állapítható meg. A mindkettőn előforduló szokatlanul nagy betűk, majd az S betű különös vésése (középen töréssel) vall azonos kézre. Továbbá az 5-ös számjegy alakja egyezik feltűnően a Basta-érem jelzésében előforduló jellegzetes 5-ös számjeggyel. E kettőt összevetve érthető meg, hogy a Basta-érmén gyakran 3-nak olvasott számjegy a jelzésben valójában 5. Ezeknek az első pillantásra érzékelhető egyezéseknek az eredményeként e szebeni pénzeket feltétlenül NW mester műveiként könyvelhetjük el.

Az erdélyi emlékérmek sorában még egy olyan jelzetlen példány akad, amelyiket bizonyos valószínűséggel a tárgyalta éremcsoport tagjai közé lehet besorolni. Ez az érem Deidricius György évszám nélküli emlékérmé. Előlapján »Georgius Deidricius de Teke« körirat és a mezőben címerábrázolás látható. A hátlapi körirat »Victor possidebit omnia apocal.« A középen pedig korona alatt »Sustine et abstine« felirat. (L. t. 3).¹⁹ Deidricius György a XVI. század hatvanas éveiben született Tekén, ahol apja ev. lelkész volt. Külföldi iskolázás után 1591-ben a szebeni iskola rektora lett, de 1592-ben valami kellemetlen ügye miatt eltávolították. Bár 1593. V. 12-i ítélettel a szebeni káptalan ártatlannak nyilvánította, Szebent mégis elhagyta. Időközben elhunyt apja helyére ment lelkésznek Tekére, (június 9) de 1598-ban innen is eltávozott és azóta sorsa ismeretlen.²⁰

azért nem annyira éles a veret, mint a bécsi példánynál. Ezért tűnt fel a betűk karaktere Farkas Sándor előtt eltérőnek. Egyébként az Éremtár gyűjteményében megvannak a Becker-féle hamisítványok is és ezek már könnyen felismerhető utánzatok akár a bécsi, akár a budapest verethez hasonlítva. — A. Farkas: i. m. — G. F. Hill: Becker, the counterfeiter. (London 1924) II., 339. sz. és II., 340. sz.

¹⁶ Resch: i. m. 1—11. sz. A tízdukátosnak azonban bélyegváltozata is előfordul (Resch 2A), tehát az előlapról több verőtípus készült vagy az eredeti verőtípus átvésésére került. Mindenesetre lényegileg csak kétféle éremfajtáról van szó (tallér és dukát típus).

¹⁷ »Die Stadt prägt Münzen mit der Umschrift« Gott si uns endlich gnädig ... E. Sigerus: Chronik der Stadt Hermannstadt. (Sibiu 1930) 12.

¹⁸ H. Seiwert: Archiv des Vereins für Siebenb. Landeskunde 6 (1865) 303.

¹⁹ Éremtár, ar, ezüst 40 mm, 22,13 g, lyukas. — Resch: i. m. 16. — Huszár—Procopius: i. m. 561.

²⁰ L. Holländer: Wiener Num. Monatshefte 4 (1868) 58 skk.

Holländer szerint az érem Szebenben készülhetett, talán 1592-ben. Ez évben rendezte be itt Hutter Albert királybíró a szebeni iskola könyvtárát, melynek helyiségében Deidricius két emlékfeliratot helyezett el. Lehet, hogy ebből az alkalomból készült az emlékérem. Mindenesetre az érem 1592-ben, vagy 1592 után kellett, hogy készüljön, mert 1592 V. 1-i keltezéssel ismeretes címeres nemeslevél Deidricius György nevére kiállítva.²¹ Lehetséges az is, hogy ez volt az érem létrejöttének az oka, és így az előlap címere Deidricius címerét jelenti. Deidricius szebeni szereplése és Hutter királybíróval való kapcsolata nyilvánvalóvá teszi, hogy az érem Szebenben készült, stílusa pedig valószínűsíti, hogy a szebeni pénzverdében NW mester műve lehetett. Az egész éremkép benyomásától, valamint a feliratok és címerábrázolások hasonlóságától eltekintve, erre vall, az előlap feliratának végén látható kis keresztcske is. Ez a figura NW jelzett művein (Basta, rossz állapotok stb.) állandóan feltűnik. Az összevágó közvetett bizonyítékok igen nagy valószínűséggel igazolják NW mester szerepét az érem megalkotásában.

Végül még két érem vonható be NW mester művei sorába. Mindkettő ún. Salvator-érem, előlapon Krisztus mellképével és »Ego sum lux via et veritas« körirattal, a hátlapon pedig többsoros felirattal.²² A kettő azonos kivitelű, de az ovális példányon a hátlap felirata alatt N — W mesterjelzés látható, míg a kerek veret jelzetlen. (L. t. 4). Különösen Mihály vajda érmeinek hátlapjával mutat azonos jelleget a Salvator érem feliratos hátlapja. Az elválasztójelként szereplő kis keresztcskék, valamint a középen megtört S betűk mind jellegzetes kísérői NW mester feliratainak. Hasonló jelzésű vésnökök, vagy éremművészt ebből a korból külföldről egyébként sem tudunk kimutatni.

A felsorolt és NW mesternek tulajdonított érmeke végeredményben két csoportba oszthatók. Egyik részük (Concin, Nyáry Pál, és Basta) váradi, illetve szatmári vonatkozású példány, a többi pedig Szeben városával áll kapcsolatban, helyesebben az érmeiken szereplő név, vagy esemény szebeni vonatkozású. Az utóbbiak szebeni eredete nyilvánvaló, az előbbieknél pedig valami közvetítőre kell gondolni. Nem lehet ugyanis véletlen, hogy Szebentől annyira távol eső helyen ugyanazon időben több személyről ismeretes emlékérem, akik egyszersmind feltehetőleg egymással szoros kapcsolatban állottak. Csak a közvetítő személye bizonytalan még ezidő szerint.

Együtt nézve az egész éremsorozatot, az inkább történetileg, illetve művelődéstörténetileg jelentős, mint művészileg. Bár néha alakos ábrázolással is találkozunk, az éremképek mégis inkább csak címerből, illetve főként feliratokból állanak. Ez mutatja, hogy a vésnöknek az alakos témák készítése nem lehetett erős oldala. A feliratok révén a betűk bizonyos fokig díszítő szerephez jutottak és épen e feliratok jellege volt sok esetben az útmutató az érmeke meghatározásánál. Különösen az S-betű törése jellegzetes és ismétlődő sajátosság. Ezen kívül általában jellemző az egyes szavak elválasztásánál, vagy a köriratok befejezésénél alkalmazott kis keresztke használata. Ez is egyik ismertető jegy NW mester műveinek felismeréséhez. Általában azonban az érmeke egységes jellege és benyomása az, ami a felsorolt példányokat szorosan egymáshoz fűzi. A provincializmusnak bizonyos fajával találkozunk a művészi kivitelben. Ez az

²¹ Magántulajdonban láttuk évekkal ezelőtt ezt a címeres nemeslevelet. Ez a jelen esetben lényeges bizonyító adat az érem keletkezésére nézve, mert az érmen címerkép szerepel.

²² Kétféle változatban ismeretes: 1.) Magángyűjteményben láttuk régebben, arany, ovális, 23—24 mm. — Huszár—Procopius : i. m. 148 a. és 2.) Éremtár, ezüst, 42 mm, uo. 148 b.

ilyen távoleső verdében esetenként emlékérem készítéssel is foglalkozó vésnök műveit általában jellemezni szokta. Erdély történetére nézve azonban becses darabok ezek, mert történetének legszomorúbb korszakából események és főszerepet játszó személyek emlékét őrzik összefüggő sorozatban.

E sorozat révén kibontakozik egy erdélyi pénzverdei vésnök éremművészeti tevékenysége az emlékérem általánosan bevett fogalma értelmében. Ilyenre kevés hasonló példa van az erdélyi éremanyagban, mert ott, mint említettük, az emlékpénzszerű veretek pótolták az emlékérmeket.

Könnyebb áttekintés végett időrendben közöljük az ismertetett sorozat példányait.

1592 körül tekei Deidricius György, Resch 16 (L. t. 8).

1600 Mihály vajda Resch 25 (L. t. 6).

1602 Erdélyi rossz állapotok 23 mm (2 jelzett változatban) Resch 31—38 (egy jelzetlen változat is) (XLIX. t. 3).

1602 Ugyanaz, de nagyobb 27 mm. Resch 29—30.

1604 (?) Nyáry Pál, kiadatlan (XLIX. t. 1).

1605 Basta György Resch 51—52 (jelzés nélkül több változatban) (L. t. 7.).

1605 Szeben város 10 és 5 dukát (2, 1½, 1 tallér, forint) Resch 1. (XLIX. t. 4.)

1605 Szeben város dukát Resch 5 (XLIX. t. 5).

é. n. Salvator érem (ovális, jelzéssel) Huszár-Procopius 148a.

é. n. Salvator érem (kerek, jelzés nélkül) Huszár-Procopius 148b (L. t. 9).

Felmerül most már a kérdés, hogy ki lehetett az NW mester, ki rejtőzik ezen névjelzés mögött? Ezt a kérdést már eddig is többször felvetették a felsorolt érmek egyik-másikának ismertetése alkalmából anélkül, hogy végleges megoldást sikerült volna találni. Erbstein a drezdai éremtár duplumai katalógusában VM monogrammnak olvasta a jelzést és Valentin Maler-re gondolt, ami természetesen teljesen lehetetlen feloldás.²³ Már Dobóczy Ignác is cáfolta ezt, és inkább azon szász eredetű Wolf család tagjai között vélte fellelhetni a vésnök személyét, akik közül egyik Jacob Heraclides moldvai fejedelem részére dolgozott mint éremvész.²⁴ E rendkívül kérdéses feltevessel szemben Gohl Ödön Mathias Weber hildesheimi pénzverő mester (1605—18) személyére gondolt.²⁵ Ez a feloldás is a jelzés olyan értelmű olvasásán alapszik, hogy az NW esetleg ligatúrás MW monogram lehet. Ezt a távoli lehetőséget nem tartjuk valószínűnek és valahol közelebb kell keresni a megoldást, vagy legalább a megoldáshoz vezető utat.

Abból lehet kiindulni, hogy a névjelzés CIBIN jelzővel fordul elő három érmen is, tehát a mester feltétlenül, Szebenben dolgozott. A neki tulajdonított művek sorában szerepelnek eléggé meggyőző stílusjegyzések alapján a szebeni pénzverde 1605-i veretei is, tehát ezek szerint a pénzverő részére is dolgozott. Az érmek bár művészileg nem érdektelen darabok, mégis eléggé provinciaális jellegűek ahhoz, hogy valami ismertebb nevű éremművész jelenlétére gondolhatnánk, akár átmenetileg is. Rudolf prágai udvarának éremművészei sokkal magasabb művészi fokon állottak, minthogy feltételezhetnők, hogy közülük bárki is a szebeni pénzverőbe került volna. Csak arra gondolhatunk, hogy — amint az

²³ I. und A. Erbstein's Verzeichniss der Doubletten der Königl. Münz-Cabinets zu Dresden (1875) 2799. sz.

²⁴ Arch. Ért. (1875) 168 sk.

²⁵ Kéziratos bejegyzését láttuk könyvtára egyik könyvében ezen érem leírása mellett kérdőjellel.

erdélyi pénzverdékben általános szokás volt — valamelyik helyi ötvös dolgozott, mint vésnök a pénzverde számára és ennek művei lennének a felsorolt érmek. Megerősíti ezt a feltevést az a tény is, hogy Mihály vajda emlékpénze, melyet szintén a mester művei sorába iktattunk, az erdélyi pénzek szokásos hagyományát követi a kivitel terén, tehát bennszülött készítő mesterre kell gondolnunk, akinél ez a hagyomány természetes és magától értetődő követni való példa volt. Mi a magunk részéről a jelzést feltétlenül NW-nek olvassuk, de átnézve a szebeni ötvösök 1600-körüli névsorát, sajnos nem sikerült olyan nevet találni, amelyik e névjelzéssel egyeztethető volna. Nayndorffer ötvös keresztnéve Georgius tehát nem felel meg. A legközelebb álló név, Mathias Weltzer (Welser) akinek 1598-ból ismerjük egyetlen fennmaradt és monogrammal jelzett művét.²⁶ Miután azonban mint említettük mi az érmeken határozottan különálló NW betűkből álló névjelzést látunk és nem NW betűk ligatúrájára monogramját, nem törekszünk e név erőszakolására. Inkább beérjük a mondottak alapján annak leszögezésével, hogy a közvetett és nyilvánvaló bizonyítékok alapján az érem-sorozat feltétlenül a szebeni pénzverdében került kiverésre és készítőmestere valamelyik korabeli szebeni ötvös, aki mint pénzverdei vésnök is dolgozott, de ennek névjelzését jelenlegi ismereteink szerint nem tudjuk még megnyugtató módon feloldani.

Huszár Lajos

²⁶ Kőszeghy E.: Magyarországi ötvösjegyek. (Bpest 1936) 1362. sz.

A városlódi régi kerámia

»Rövidesen ujjaéled a régi, hírneves városlódi kőedényipar, amelynek termékeit, a szép kivitelű tányérokat, csészéket, a kőagyagcsöveket hosszú évek óta nélkülözi az ország. A kőedénygyár üzembehelyezéséhez csaknem minden feltételt biztosítottak már. A berendezések nagyrésze megvan, a gyár legfontosabb alapanyagát szolgáltató agyagbánya pedig kifogyhatatlan tartalékokkal rendelkezik.«¹

Újra füstölögni fognak tehát annak a gyárnak kéményei, amely — ha a regéci porcelánt gyártó Telkibányánál, Herendnél és Pécsnél jóval szerényebb keretek között is, de lehetőségeihez képest — igen sok és szép kerámiai ötletet valósított meg. Újra munka és szorgalom sűrűsödik ott össze, ahol több mint száz éven át az alkotó tevékenység nélkülözhetetlennek látszó energiával táplálta a magyar ipart s melynek éltető tüzét a második világháború pusztító vihara oltotta ki. Élet sarjad ismét azon a talajon, melyből a magyar kerámia előrelendítésének, szépítésének annyi használható segítsége, tökéletesítése és kivirágzása fakadt. A dolgozó nép igényeinek bővebb kielégítésére, kulturális szükségleteinek gazdagabb ellátására, üzembe állítják a gyárat. Gazdasági és kulturális életünk elérkezett ahhoz a fejlődési fokhoz, mikor a városlódi kerámiai gyár működése és termékei nem nélkülözhetők már tovább a népgazdaságban s a magyar ipar segítő társaként újra életre hívja műveltségbeli fejlődésünk emelésére.

Ebből az alkalomból időszerűnek látjuk, hogy a ma már majdnem elfeledett s jóformán az ismeretlenségbe tűnt gyár múltjának néhány kiemelkedő mozzanatára levéltári adalékok segítségével rávilágítsunk s ne hagyjuk teljesen múltba veszni azt a sok igyekvést, buzgalmat s fáradozást, amely megérdemli, hogy jó emlékezzettel iktatódjék be a magyar kerámia történetébe. A szórványos adalékokból összetevődő szakmatörténeti kép segítségével fog szolgálni talán azoknak a dolgozóknak is, akik most a városlódi kőedénygyártás újraindulásakor szervezesebben óhajtnák felhasználni gyárunk múltjából azt is, ami haladó hagyományként előre mutató s lendítőként értékesíthető.

I.

A városlódi kerámia történetének egyes gyökérszáalai még a tatai régi fajanszgyár múltjáig érnek el. Érintik azt az eseményt, midőn az előzvegyült Schlögel Györgyné, az akkori tulajdonos, nem bírván már a harcot a kőedény- és porcelángyárak versenyével, utolsó kísérletként rászánta magát a kőedény-

¹ A Magyar Távirati Iroda »Újra megkezdni munkáját a városlódi kőedénygyár« című híradása 1955 január 21-én.

gyártásra. Ennek indítását és irányítását a soproni származású Stingl Vincére bízta.²

Stingl az elmúló főúri fajánsz s a keletkező, előretörő új: a kőedény izzó harcának válságos korszakában került 1819-ben a tatai gyár élére. Maga a gyár ekkor már csak rendkívüli erőfeszítések árán tudta munkáját folytatni. Stingl mégis becsülettel küzdött. Munkájában 1820-tól nagy segítségére volt fivére is, mint műszaki szakember.³

Stingl Vincének mégsem volt szilárd talaja. A Schlögel örökösök szabadulni igyekeztek a gyártól. Azonban »senki sem találtatott, a ki a házat és Fabricát által venni akarna« s így Stingl folytathatta a fajánsz- és kőedénygyártást.

1822 január 1-től további három évre »Sopronyi Stingl Vinczé«-nek⁴ a gyár bérletét megújítták. A gyártás most már Stingl néven folyt tovább. Küzdelmek, gondok, bajok közepette. 1823 nyarán Stingl »Majolica Fabricans« az uradalomhoz intézett beadványában »csüggedező Fabricájá«-ról szól. Mégis bizakodik és új kemencét épít. Ez a berendezés pénzügyi bajait azonban még inkább súlyosbítja. Végül is »Fischer Mózes Áron tatai zsidóval« kénytelen társulni, aki pénze biztosításául egyenrangú társként vonul be Stingl gyárába.

Az 1824 április 17-i uradalmi beadványban »Tóvárosi anglus kőedény fabricans Stingl Vinczé« és segítőtársa, Fischer, együttesen szerepelnek. Ez év közepére függetlenítik magukat a Schlögel örökösöktől. Az egykori, nagymúltú fajánszgyár ezzel elnéptelenedik, kemencéi kihűlnek, mert a gyártást végleg megszüntették.

A tatai új gyár vezetője Stingl Vince, műszaki segítője fivére — de a tulajdonos mégis Fischer Mózes, noha a gyártásban szakismerete nincs, csupán a pénzt adta a vállalkozáshoz. Ő a hangadó, az uralkodó akarat, pénzének ereje dönt az ügyekben. Az ellentétek emiatt kiélesednek. Együttesük nem is tartós és sikertelen. Egy hónapig tudnak csupán együtt működni, mert Fischer panaszkodni kezd társa ellen, hogy »az edények készítettésébe, égetésébe, valamint az újonnan épült kemencék építtetésében is elegendő tudománya nem lévén, neki, kinek temérdek pénze bent hever, szörnyű károkat okoz, a mint is az új kemencébe 2 egész égetést elrontott.«

Akármilyen súlyos s részben igaztalan a vád, mégis hű mutatója Stingl elmaradottságának. Stingl tudása Schlögeléknek megfelelt s jó volt, mert még szolgálni tudta azt az igényt, mely a feudális Esterházy-világban konzerválta a múltat. Ebben az elzárt légkörben még élt valamiképpen az a megmerevült világ, amely a főúri fajánszban látta a kerámiai fejlődés csúcsát. Stingl a keletkező újat, a kőedénygyártást is el tudta látni, de csak fogyatékosan, mert rosszul és drágán termelt. Hiába épített új kemencét, munkáját javítani nem tudta, mert a kerámia óriási, ugrásszerű fejlődésében fogyatékos szakmai tudásával lemaradt:

² A tatai fajánsz- és kőedénygyártásra vonatkozó adatokra vonatkozólag: Révhelyi E.: A tatai majolika története. (Budapest 1941) 32 kk.

³ Uo. 87.

⁴ A soproni városplébánia anyakönyveiben — Bán János apátkanonok közlése szerint — két Stingl család van bejegyezve. Az egyik: a Stingl Lipót-féle, aki Stingl Gáspár fia s 1755-ben született. Sternenszki Katalinnal kötött házasságából Mátyás (1786), Teréz (1787), újra Teréz (1789), Lipót (1791), Katalin (1797), Mária (1800), Anna (1802), Nep. János (1804) s ismét Anna (1806) gyermekei születtek. Stingl Lipót 1807-ben halt meg s »velencei rézműves« (aurichalcarius) volt. — A másik: a Stingl János György családja. 1761-ben kötött házasságot. Csak egy gyermekének (a hasonlónevű János Györgynek) születése van bejegyezve (1762). Édesapja asztalos (lignifaber), anyja neve Ilona.

öt éve gyártott már kőedényt s még mindig megtörténhetett, hogy két égetés anyaga veszendőbe ment.

Holicsot kivéve, ekkor már éppen negyedszázad óta gyártanak kőedényt szerte az országban. Újítások, tökéletesítések és korszerű találmányok folytonos alkalmazásával lehetett csak versenyben maradni ebben az erős sodrású szakmai világban. Számottevő munkasereg alakult és fejlődött. Stingl nem tudott lépést tartani velük, messze elmaradt mögöttük. Tatán még mindig Holics a példaképe. Nem érzi, nem veszi észre, hogy annak az ideje régen lejárt s végleges beszüntetése is csupán napok kérdése immár.

Társá, Fischer, a fűrgébb. Az üzletember éles szímatával felismervén a helyzetet, utat keres és talál a pápai kőedénygyárat korszerűsítő Windschügel Antalhoz, egyességre lép vele s ezzel megadja a tatai gyár fejlődésének biztosítékát és szilárd alapját.

A csalódott Fischer Stingltől mindenáron szabadulni igyekszik. Bepanaszolja, hogy »ellene patvarkodik s most már készakarva ötöt rontani törekedik, sőt nyilvánságosan erőszakoskodással munkáiba akadályoztatja.«

Hiába panaszkodik Stingl is, — az uradalom 1824 november 6-án a fiskálisnak mégis azt az utasítást adja, hogy »Stingl Vincét erőszakoskodásokkal tiltsa el áristommal teendő büntetés fenyegetése alatt.«

Stingl helyzete ezzel végleg reménytelenné vált. Hátrálni kényszerült s öt évi kőedénygyártási munkálkodás után, fivérével együtt, szegényen távozott Tatáról.

II.

Stinglnek néhány évig nyoma vész. 1828-ban Herenden bukkan elő, ahová azonban jóval előbb érkezhetett, mert herendi kőedénygyártási kísérletezésein már túl van. Sőt olyan sikerei vannak, hogy műhelyét nagyobb kiterjedésű gyárrá óhajtja kifejleszteni és alkalmasabb helyre áttelepíteni.

Figyelme a Veszprémből Pápara és Devecserbe vezető országút mellett fekvő, akkor még Herenddel nyugati irányban szomszédos Városlődre terelődött. Az ott bányászott fehérturpát, fehéragyagot a pápai kőedénygyár ekkor már ugyanis több mint tíz éve igen értékesen használta fel edények készítésére.⁵ De Városlőd más előnyökkel is rendelkezett. Czerhák János jegyző 1864 április 4-én kelt jelentésében a következő képet adja: »A falut minden oldalról magas hegyek környezik. Földje hegyes, völgyes, néhol igen nagy víz mosásos s csekély részt kivéve igen terméketlen. Lakóai németek lévén, határukat 18 dűlőre oszták fel. A harmadik Schlosgrund, hallomás szerint e helyen állott volna Herend vár, de mai napig egy romlott kútnál mást látni nem lehet, monda szerint e kútba ez előtt mintegy száz évvel ifjoncok járván fontos irományokat találtak, de ők mint a féle Németek az olvasást nem értvén (hihetőleg deák volt) elégették.« »A szántóföldek közt rét s a rét között szántóföldek léteznek és úgy szólván ezek végein majd minden hol erdők.«⁶

⁵ Egy anyagszerződés szövege a veszprémi püspökség gazdasági levéltárában is fennmaradt. Az 1818 április 13-án Veszprémben kötött contractus alapján 90 forint évi díj lefizetése ellenében Winter Mátyás pápai »porcellán fabrikáns« jogot szerzett arra, hogy a kislődi »Hotter«-en 1818 január 1-től 1820 december végéig fehér földet bányásszon. — A továbbiakra vonatkozólag is itt jegyezzük meg, hogy a veszprémi püspökség levéltárában fennmaradt adatok kikeresésében Pfeiffer János kanonok végzett igen hasznos és eredményes kutatásokat.

⁶ Pesty F.: Helységnévtára. LX. (Veszprém vármegye) 491. (Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában.)

A nyersanyagnak és a fának helyszíni előnyös beszerezhetősége Városlődöt Herenddel szemben előnyösebbnek tüntette fel Stingl előtt, annyira, hogy erős elhatározásává vált áttelepednie. Ezzel egyidejűleg anyagi gondjaitól is szabadulni remélt, olyképp, hogy nagyobb kiterjedésűnek tervezett új gyárat társaság birtokába szándékozott bocsájtani s annak felügyeletéért megelégedett volna a nyereség 10%-ával.

Mint hogy a kerámiagyártáshoz szükséges anyagok bányái s az égetésekhez kitermelendő fák erdőségei a veszprémi püspökség birtokában voltak, e követelmények alapján Stingl a Városlődre áthelyezni szánt gyáranak jövődöbeli fenntartó tulajdonosául a veszprémi püspökséget szemelte ki. Ajánlatát nem fogadták kedvezőtlenül s 1828 november 3-án fel is szólították, hogy részletesebb terveket és javaslatokat készítsen, mert azok »vizsgálóra fognak vétetödni.«⁷

A Stingl ajánlatnak — úgy látszik — mégis lett valami fogamatja Városlődön. Feltehető, hogy ekkor, de bizonyos, hogy még 1839 előtt, létesült egy mőhely Városlődön, mert éppen ennek alapján s így nem ok nélkül írta a későbbi herendi porcelángyár alapítójának unokája, Farkasházy Hugó emlékiratában⁸ — az 1839 előtti évekre emlékezve — hogy a városlődi kőedénygyárat Stingl Károly létesítette. Ez a Stingl az a bátyja lehetett Stingl Vincének, akiről a tatai iratok több ízben megemlékeznek ugyan, de mindig csak keresztnév nélkül.

Csak következtethetjük tehát, hogy ha Stingl Vince eredeti és teljes célját nem is érthette el, elgondolása és a veszprémi püspökségnek tett ajánlata mégis azt eredményezhette, hogy Városlődön is életre hívtak egy gyárat. A két Stingl testvér együtt dolgozott a tatai gyárban. Együtt lehettek bizonyára a herendi kőedénygyárban is s most, mikor a városlődi ajánlatból valami mégis megvalósulhatott, a mindig csak mellékszerepet játszó Stingl fivér végre önálló feladatkörhöz jutott.

Úgy sejtjük, hogy a fő finanszírozó a herendi Stingl maradt. A veszprémi püspökség hihetőleg ezzel a városlődi kerámiai vállalkozással kapcsolatban terhelte meg 1087 Ft 24 krajcár hátrálékkal. Bár még röviddel előbb herendi gyáranak áttelepítési és nagykiterjedésű fejlesztésének gondolatával foglalkozott, mégis szűkösben volt az anyagi eszközöknek. A rátáblázott összeg megfizetése nagy terhet jelentett számára. Ezért Kopácsy József veszprémi püspökhöz fordult, kérte, hogy 1829 Szent Mihály napjára abból csak 400 Ft-ot fizetessen, a többire pedig 1830 február 1-ig haladékat kért. A hátrálékat sem tudta azonban kellő időben kiegyenlíteni. Emiatt 1829 július 1-én püspökségi rendelet mondja ki, hogy »Stingl Vincze Herendi Edény Fabricans«-nak »különös kegyelemből még egyszer és utólszor a kért terminusok megengedtetnek olly nyilvánvaló hozzáadással, hogy ha ezeken eleget nem tenne, az elégtételre kedvetlen módokkal is szoríttatni fog.«⁹

A herendi gyár közvetlen közelében, Városlődön, egy újabb gyár létesült, Stingl Vince maga azonban Herenden maradt s ott foglalkozott tovább kő-

⁷ A veszprémi püspökség gazdasági levéltárában az 1828 november 3-án 596. szám alatt kelt főigazgatósági határozat: »A Herendi edény fabricans Stingl (így!) Városlődre óhajtván mind a fára, mind pedig a földre nézvest nagyobb kiterjedésű fabricáját által tenné, és azt egy Társaságnak birtokába bocsájtani, felvigyázását 10 p Cento nyereség rész vételért fent tartván. — Válasz: Ezek eránt az illető plánumokat és Überslagokat bé nyujtván, vizsgálóra fognak vétetödni.«

⁸ A herendi gyár budapesti irodájának adattárában.

⁹ Az 1829 július 1-én 441. szám alatt kelt főig. rendelet. (A veszprémi püspökség gazd. levéltárában.)

edénykészítéssel a harmincas évek teljes folyamán. (A szentgáli római katolikus plébánia keresztelési anyakönyvének feljegyzései szerint Stingl Vince és Paur (Pauer) Anna szülők, herendi lakosoktól, Herenden, 1830 január 11-én Sándor (meghalt 1830 aug. 11.), 1831 febr. 10-én Anna, 1832 ápr. 21-én János, 1833 szeptember 21-én Alojzia (meghalt 1835 márc. 8.), 1836 okt. 2-án Teréz és 1840 júl. 18-án Emilia gyermekek születtek.)

Sajnos, gyártmányai ismeretlenek. Művészi, technikai megítélésük tehát lehetetlen, míg pár darab elő nem bukkan.

A gyér levéltári adatokra támaszkodva egyelőre csak az állapítható meg, hogy a Tatáról távozni kényszerült Stingl időközben Herenden horgonyzott le s 1828-ban ottani vállalkozása már nagyobb szabású gyártást is igényelne Városlődön. Áttelepitési elgondolása nem sikerült, de mégis létrejött egy városlődi kerámiai műhely is, mely a Stingl-család érdekeltségébe és működési körébe tartozott. A nagyobb teljesítményeknek korlátot szabott az állandó anyagi elégtelenség s a pápai kőedénygyárnak a piacot uraló működése. A Stingl-féle herendi és városlődi vállalkozásoknak — az évek előrehaladtával — legalább mégis az volt a hasznuk, hogy Stingl Vince felszínen maradt és további fejlődési tervekkel is képes volt foglalkozni.

Egyelőre ő az ura, szakértője és irányítója annak a területnek, mely előbb Herendtől Városlődig terjedt. A feljebb eső távolabbi környék már Winter Mátyás érdekkörében összpontosult. A pápai kőedénygyártás nagyhirű mestérének 1834-ben történt halálával Stingl előtt nagy és további lehetőség nyílt meg. Sőt, az özvegy Winterné tulajdonává vált pápai gyár művezetőségét is rá akarták ruházni. Stingl Vince két évtized sűrű próbálkozásai, kísérletei és hányattatásai után látszólagos révbe juthatna végre. A remények azonban foszladozni kezdtek, mert Winterné tőkeszegény, gyára fenntartását biztosítani nem tudja. A gondok fenyegetően sűrűsödtek. Ezért társat, bérlőt, vevőt keres. Stingl megmenekülhetne, ha a pápai gyárat kibérelhetné. De elhelyezhető, befektethető tőke nem áll rendelkezésére, munkájának minden gyümölcse mozdíthatatlan herendi vállalkozásában és városlődi érdekeltségénél. Végül is Winterné a Tatáról jelentkező Fischer Mórral kezd tárgyalni, akinek becsvágyát élteti az a siker és jövedelmi lehetőség, amelyet közeli rokona a tatai kőedénygyártásban elért. A tárgyalások szenvedélyesek és »vére mennek.« Fischer mégis eléri, hogy 1837-ben a pápai gyár bérletének birtokába jut. Az új helyzet áldozata első-sorban Stingl, akit Fischer nem óhajt megtartani.¹⁰

A nagyobb tőke Stinglt ismét legyűri. Feladni kényszerül azt a terepet, amelyet tartósabb programmal, nagy örömmel s vállalkozó kedvvel szemelt ki magának. A személyi üldözésen és a tőkés kegyetlenségén túl az evolúció hullámai is átcsapnak rajta. Stingl úgy látszik csak fajánszot és kőedényt tud gyártani, — akkor, midőn a kor követelményeként a Dunántúlon is felvetődik már a magyar porcelánkészítés kérdése. Erre vállalkozni mersze nincs és a porcelángyártásra való áttérés anyagilag is megoldhatatlan feladatot jelenthetett számára. De arra sincs semmifajta támpontunk, hogy Stingl hitt-e a porcelán közeli győzelmében. Fischer Mórnak kerámiai szakismerete nincs, de mégis korszakot jelölő személy, mert látja a jövő útját, érti a kor szavát és rögeszmévé

¹⁰ A második világháborúban elpusztult Esterházy pápai levéltárban előzőleg Rév helyi Elemér végzett szerencsés eredményű kutatásokat. Feljegyzéseit az Iparművészeti Múzeum adattára őrzi. — A pápai kerámia történetét legújabbban Kéry Bertalan dolgozta fel »A pápai keménycserégyártás« című, 1955-ben készített egyetemi szakdolgozatában.

szilárdul benne, hogy a művészet segítségével megszünteti a kerámia területén a kulturális színvonalkülönbséget és porcelánt fog gyártani.

A pápai gyár bérletének erőszakos birtokba vétele miatt — mint ismeretes — Fischernek 1838-ban távoznia kell a gyárból. De a kudarc nem szegi kedvét és továbbra is állhatatos szándéka, hogy a kerámiai ipar területén marad. Előbb a városlódi gyárban vállal érdekeltséget, majd tovább terjeszkedve összekötetésbe lép a Stingl—Mayer János¹¹ féle herendi gyárral is. Az anyagiakkal küzködők üzlettársaivá válik. Tőkeerősebb náluk, fürgébb és merészebb tervet forraló. A herendi épületek tulajdonosaival megegyezésre jutván, az ottani gyártási anyagokat és nyersanyagokat biztosító földeket megszerzi magának. Ezek birtokában és biztonságában, szerződösszegés címén azután megszabadul társaitól s 1839 végén már teljes birtokosa s egyedüli tulajdonosa a herendi gyárnak.¹²

Újra elveszti Stingl Vince a munkahelyét, munkájának, fáradozásának gyümölcsét és eredményét. A Fischer tulajdonába került gyár mint Porcellán és Kőedénygyár alakul Herenden újjá. A gyárból kiszorult Stingl 1840-ben még Herenden lakik. De már nincs több keresni valója ott, mert Fischer üzleti módszereitől függetlenül is újra lemarad a kerámia területén. Nem tartanak többé igényt munkásságára. Stingl a magyar porcelángyártás dunántúli terveiből kirekesztődik s magára marad. Fischer, ha néha okosan latolgatva, de mégis vakmerően és bátran nekivág a porcelánnak, mert világosan felismeri ebben a fejlődés szükségszerű szakaszát. Ezért Stingl távozni kényszerül a neki idegenné vált otthonából. Jó pár évig nincs róla semmi nyom, adat, vagy hír. Hihető, hogy Városlődre költözött és közreműködött az ottani kőedénygyártásban.

III.

A XIX. század negyvenes éveitől a magyar kerámiagyártás központja Herend. Itt tör elő Fischer Mór, akinek nemcsak kezdő éveit, de minden újból való nekirugaszkodása a haladást, az előremutató újat jelenti.

Holics, a magyar művészi fajánsz gyári megalapítója, ekkor a fajánsz-, sőt a keménycserép gyártásával is a múlté már. A kassai gyár, a polgári kőedénygyártás nagy megvalósítója — a herendi porcelángyár megszületésekor — a megszűnés küszöbéhez érkezett. Herend mozgékonyága, kisugárzó ereje, áradó előretörése még a Pápán 1841 és 1845 között lábrakapni készülődő porcelángyártást is elsorvasztja. Fischer — annak ellenére, hogy közben gyakori anyagi, gyártási és megélhetési gondokkal küzd — mégis biztosan áll a lábán. Bár előtte sok példa van, amely arra intené, hogy milyen kiszámíthatatlan egy ilyen porcelángyár működése, szívós energiával és hihetetlen becsvággal építi azt az álmát, hogy Herend kifusson a vidékiesség szűk ösvényéről.

Stingl mindezekkel szemben nemcsak tőkeszegény, hanem a fejlődés nagy lendületű vonalából kiszorulva, a kőedénygyártás egyre jobban szűkülő területén fokozottabban kezd a múltba ragadni. Újabb pozíciókat veszít s a

¹¹ Ez a Mayer János nem azonos azzal a Mayer János Györggyel, aki 1839 január elején a pápai gyárat megvásárolta s akinek magának is személyes szerepe volt azután a városlódi kerámia történetében. — A Stingl-lel Herenden együttműködő Mayer a pápai kőedénygyár művezetője volt 1839 nyaráig. Ekkor kilépett, mert a herendi gyártásba kapcsolódott. 1839 szeptember közepétől Herenden működik. Az ottani gyártás akkor már Fischer anyagi segítségével folyik.

¹² Révhelyi E.: i. m. 38.

városlődi gyárat sem tudja tulajdonául megtartani. Ez a gyár — egyes adatok szerint — a negyvenes évek első felében már az új erőre kapó pápai gyár érdektérülete. Tulajdonosául Mayer János Györgyöt emlegetik, aki 1839-től volt a pápai kőedénygyár tulajdonosa. Stinglről külön nem is emlékeznek meg, a jelek szerint ő már csak művezető. De maga a gyár berendezése és állaga is elavult, kapacitása gyengült s felújítására volna szükség.

Új tulajdonosa, Mayer, nem is óhajt nagyobb befektetéseket eszközölni. Felismeri, hogy csupán kőedénygyártás mellett hozadéka jelentéktelen. S ha a herendi porcelángyárral szemben versenygyárrá kiépíteni céltalan, fenntartása csupán úgy indokolt, ha a kor szavát megértve, Városlődön a porcelángyártásra is berendezkednek. Ehhez azonban sokkal több anyagra van szükség, mint amit Mayer mégis csak előirányzott, hogy 1845-ben új gyárat próbáljon belőle formálni. Kossuth *Iparegyesületi Hetilap*-ja 1845 augusztus 19-i száma hírül adja, hogy »Város-Lődön, Herendtől egy órányira, új porcellaingyár van épülőben.«¹³ Az építkezések azonban elakadnak: Mayer feladja terveit s város lődi szándékait. Jobbnak véli Pápára visszavonulni, semmint egy ilyen sok tőkebefektetést igénylő gyár megalapozásában fáradozni. Az 1842 január 24-én kelt »Szabados Pápa városában létező gyárak jegyzéke« szerint¹⁴ az elsőnek említett »Mayer György János úrnak csász, kir. szabadalmas kő- és porcellán edény gyár«-ából, »mellyben hetenkint készítendő mintegy 3.000 V. forintnyi árucikkekbl évenként 600 ezüst forint árú készítmények vitetnek Bécsbe«, — változatlan jó prosperitásban van. De nemcsak nyugat felé Bécsben van piaca, hanem 1843-ban az ország messzefekvő délkeleti vidékein is. Temesváron Carl Rausch kereskedőnl lerakatot létesítenek, jeléül annak, hogy a kassai kőedénygyár leállása folytán megüresedő kereskedelmi terepet a mozgékony Mayer hódítja el.¹⁵

1845 közepén, tehát éppen a városlődi új gyár építéséről szóló híradáskor Mayer György pápai gyárnokot a gyár alapításban szerzett érdemeiért gróf Esterházy Károly Győr-megyei táblabíróvá nevezette ki.¹⁶ Mayer ebben a évben ezenkívül Pápán nemcsak gyáros, hanem városbíró is.¹⁷ 1846-ban a pápai kőedénygyár évenként már 30 000 forint árút készít és 60 egyént foglalkoztat.¹⁸

Végül is sikerül gróf Zichy Domokos veszprémi püspök figyelmét ráterelni a kerámiával való foglalkozásra és felszítani benne a vállalkozás kedvét. 1846 június 29-én különböző plébániák felülvizsgálása során Zichy Városlődön is járt s bizonyára megtekintette a kerámiai gyárat, amely végül is vásárlás útján tulajdonába megy át, illetőleg a püspökség költségén tudják csak folytatni a műveleteket. 1846 augusztus 13-án már a püspökség gazdasági hivatala utalja ki a »Városlődi porcellán gyárnak szükséges köfjítéshez vett 24¼ lat Steyer vas, 16 lat aczél és 10¼ latos vaspörőért« a 18 forintot.¹⁹ Október 4-én a »Városlődi porcellán gyár« egy része cserepezéseért²⁰ a 120 frt 3xrt s rá 10

¹³ Katona Lajos, a városlődi jelenlegi esperes-plébánosnak szíves tájékoztatása szerint ma az a hagyomány, hogy az 1845-ben épült új gyárat alapító Mayer György német származású volt s a bajor Wilhelmsburgból jött Városlődre. Az első szakmunkásokat is onnan hozta magával.

¹⁴ Országos Levéltár. Helytartósági Tanács. 1842. Dep. Commerciale Fons 18, Pos. 41.

¹⁵ Uo. 1843. Fons 18. Pos. 27.

¹⁶ Hetilap, 1845 aug. 19.

¹⁷ Uo. 928. hasáb.

¹⁸ Ferenczy J.: Veszprém ipar-statistikája. Hetilap, 1846 nov. 13. 1501. hasáb.

¹⁹ Utalványok jegyzéke 1846 (404. sz.). Veszprémi püsp. gazd. lvtár.

²⁰ Uo. 566. sz.

nap múlva október 15-én a dolgozó napszamosoknak járó fizetségeket, a gyárhoz vett zsellér házért a vételösszeget s a Veszprémből szállított 4000 cserépszindely fuvarozási költségeit.²¹

Az 1846 november 17-től az év végéig kiutalt további kifizetések betekintőbb képet nyújtanak arról, hogy a porcellángyártásra is készülő városlódi üzemben mily mértékű és mily összegű munkálatok folytak.²²

²¹ Uo.

²² A veszprémi püspökség gazdasági levéltárában az 1846. évi utalványok jegyzékében (1846 nov. 17): *Városlódi porcellán gyár* teteje becserepezéseért négyszögölet 40 xr. -ral számítva, az ablakok pedig 1 frt. 15 xr.-ral számítva 57 frt. Gyárhoz ablakvasakért és szegekért 22 frt 14 xr.

1846 dec. 5-én: Veszprémből a Városlódi Gyárhoz 5000 cs. sindely vitel fuvarja 45 frt, 4000 fuvarja 36 frt, újra 4000 fuvarja 36 frt. Pápán a gyárhoz vett 350 léztért és 86 hrád deszkáért 221 frt, 50 $\frac{3}{4}$ és 650 lécz 60 $\frac{1}{2}$ hr. deszkáért 269 frt, 354 hrád. deszkáért 477 frt 54 xr, épület fák hozásáért 18 frt 15 xr, deszkák és léczek hozásáért 55 frt 24 xr. Bándrúl a gyárhoz vett 5100 faltégláért helyre szállítva 86 frt 42 xr, 7000 faltégláért és szállításáért 119 frt, 9000 téglá és szállításért 158 frt 6 xr, Kislődről a gyárhoz 3000 faltégla fuvarja 7 frt 30 xr. Veszprémből a gyárhoz 1000 cs. sindely fuvarja 9 frt, Veszprémből 2500 sindely szállítása 22 frt 30 xr, 2000 sindely fuvarja 18 frt, 1500 sindely szállítása 13 frt 30 xr. Városlódi kőbányából 57 öl kő fejtéséért 85 frt 30 xr, 31 szekér kő hordásáért 18 frt 36 xr, 147 szekér kő fuvarjáért 88 frt 12 xr. Városlódi murva és kőbányából a városlódi gyárhoz 10 kő és 138 akó murva hordásáért 11 frt 42 xr. Városlódi erdőről a városlódi gyárhoz 64 mérő fehér föld hordásáért 8 frt, 349 akó murva szállításáért 17 frt 27 xr, 458 akó murva fuvarjáért 22 frt 54 xr. Fazekasnak a gyárhoz ácsatták készített. 11 napra 7 frt 20 xr. Kőműveseknek 10 $\frac{1}{2}$ napi munkájokért 17 frt 51 xr. Ácsoknak 11 napért 15 frt 24 xr, 58 napért 74 frt 45 xr, 51 napért 66 frt, 13 napért 17 frt 18 xr.

1846 dec. 5-én: Gyalog munkásoknak a Városlódi gyárhoz tett 167 $\frac{1}{2}$ napi munkájokért 45 frt 42 xr, 106 $\frac{3}{4}$ napi munkáért 33 frt 6 xr. Gyalog napszamosoknak a Városlódi gyárhoz tett 403 napért 164 frt 52 xr, 323 napért 138 frt 34 xr, 224 napért 127 frt 42 xr, 138 napért 145 frt 19 xr. Fuvarosoknak, kik a gyárhoz ácsokat vittek Veszprémből 12 frt 30 xr. Gyalog napszamosoknak 20 icze áldomás borért 2 frt 40 xr. Fazekasnak a gyárhoz két kályháért és felrakásáért 38 frt. Városlódi kőfejtőn a gyárhoz 10 $\frac{3}{4}$ öl fa kő fejtéséért 16 frt 7 xr. Gyalog napszamosoknak 238 napi munkájokért 165 frt 34 xr. Kislődről a gyárhoz 9300 faltégla hordásáért 37 frt 12 xr. Városlódi kő és murva bányából 9 $\frac{7}{8}$ kő és 228 akó murva hordásáért 54 frt 48 xr. Fuvarosoknak, kik ácsokat Veszpr. vittek 15 frt. Veszprémből 1500 cs. sindely viteléért 13 frt 30 xr, 4000 cs. sindely szállításáért 36 frt, 2000 sindely fuvaráért 18 frt.

1846 dec. 13-án: *Városlódi porcellán gyárnál* tett ács munkáért Vagner ácsnak 870 frt. 59 xr.

1846 dec. 15-én: Városlódi porcellán gyárhoz vett deszka és léczekért Gulner Eleknek 312 frt, vas és szegekért Rutner Jánosnak 189 frt 40 xr, 152 lat sínvasért Tripammernek 40 frt 32 xr, asztalos munkáért Trey Ignácnak 607 frt, lakatos munkáért Haffnerné 180 frt, üveges munkáért Schaiber 168 frt 5 xr. A gyárhoz készült 6 kis eszterga lábokért 12 frt.

1846 dec. 28-án: 4 darab murva rostákért 10 frt.

1846 dec. 31-én: Ruttner vasáros Contója a városlódi Porcellán gyárhoz kiszolgált vas s egyéb anyagokért 387 frt 38 xr. A gyárhoz készített két vas kályháért 32 frt 20 xr. Ablak támasztó vasakért 22 frt. 40 xr, gyárhoz vett talitskák 1 frt. 45 a lapátok 18 xr — 54 frt. 36 xr, a gyár udvara planirozásáért 10 frt, építeteskör pénzes napszamosoknak 128 frt 28 xr, 159 frt 40 xr, 92 frt 46 $\frac{1}{2}$ xr. 2 öl kőért a fl. 6 — 12 frt, 340 szekér kőért 10 szekér 1 öl a fl. 1. 30 xr — 51 ft, 299 szekér kő hordásáért a xr 30—149 frt 30 xr, 66 szekérért 39 frt 36 xr, 44 szekérért 22 frt. 163 $\frac{3}{4}$ szekér murva hordásáért a xr. 9—24 ft 7 $\frac{1}{2}$ xr, 312 szekér hordásáért 20 frt, 21 $\frac{1}{2}$ pozs. mérő mészért a fl. 1. 21 frt 30 xr, 7 mérő mészért 7 frt, 170 mérő mészért a xr. 40. égetés bér 113 frt 20 xr, mész hordásáért 4 frt 48 xr, 160 mérő mész hordásáért a xr. 12—32 frt. Téglá hordásért 1 frt 48 xr, 9750 fal tégláért a f. 17 helyre állítva 165 frt 45 xr, 9650 tégláért a f. 17 fr. 30 helyre állítva 168 frt 52 $\frac{1}{2}$ xr. 1000 cserép sírdely Veszprémből szállítása 9 frt. Bükfa törzsökért 16 frt 46 xr. Törzsök hordásért az alsó erdőről 66 frt 30 xr. Mesteremberek hordoztatásáért 5 frt és 17 frt 50 xr. 55 tábla ablak fiókokért 20 frt 10 xr. Agyagos melentiekért 7 frt 30 xr. Vindishan Jánosnak lakbérképpen 8 frt. Gyárhoz épület fa hordásért 1 frt 12 xr, kő hordásért 19 frt 57 xr, murva hordás 31 frt 12 xr, pénzes gyalog napszamosoknak 126 frt 39 xr. Művészek fuvarjaira 12 frt 30 xr. Porcellán anyagért és festékekért 1160 frt 15 xr és 510 frt 57 $\frac{1}{2}$ xr. Vas szerekért 222 ft.

IV.

Igy alakult, nőtt és épült újjá a városlódi köedényműhely — porcelánkészítésre is alkalmas gyárrá. Egy óra távolságra attól a Herendtől, amelynek porcelángyára a magyar művészi iparnak már bástyájává erősödött.

A városlódi gyár új tulajdonosa, Zichy Domokos, éppen Fischer Mór különösebb megerősödésének időszakában szánja rá magát magyar porcelán készítésére. Az 1845. évi bécsi iparmű kiállításon a díjak és elismerések során »Tisztelető említésben« részesült Fischer herendi porcelángyára.²³ Az 1846-ban rendezett harmadik magyar Iparműkiállításon pedig az Életképek²⁴ híradása szerint »A herendi porcellánfestések, nádor ő fensége, gr. Eszterházy Károly, a győri püspök, Szalay veszprémi kanonok arczképei, a győri püspök számára készített burnótszelence, a víz- és légelemet képező nagy vázok, a 444 ftos, 24 ember számára való asztali készület nagy kerek tála s fogastála, mindenkit meglepnek.«

»A porcellánművek közt a herendiekkel alig fog a többi versenyezni akarni ...« — jósolja az *Életképek*. Még az a megállapítása is elég találónak bizonyult: »mondhatni, egyedül áll«, — mert a díjkiosztásban Herend nyerte el a nagy arany érmet, a Breczenheim telkibányai gyárában készült regéci porcelánok is csak a kis arany emlékpénzig jutottak el.

Látszólag mi értelme van tehát Zichy városlódi porcelángyárának, mikor a magyar kerámia gépezetében, — ha akadozva, olykor meg sebesebben forogva — mégis csak Fischer a lendítőkerék s már megbizonyosodott, hogy Herend marad az élő példája a magyar kerámia elpusztíthatatlan dinamikájának, mely mindennek sikerrel ellenáll s Herend az a szélsőségek csapongásaitól mentes eszme, higgadság és józanság, mely jelzi a fejlődést. Céltalannak és reménytelennek tűnik az egész városlódi vállalkozás. Veszprém ifjú püspöke (1842 szeptemberében foglalta el székét) mégis időt, pénzt és anyagot áldoz és fektet be. A későbbi adatok nem teszik valószínűvé, hogy azért, mert szívébe hatolt a kossuthi szózat és biztatás a magyar iparpártolásról. Hihető, hogy csupán egyszerű, hasznot hajtó vállalkozás szándékozott lenni, a kerámiagyártáshoz amúgy is birtokában levő anyagok előnyös helyzetének tőkés kihasználása. Ezenkívül az élet által dédelgetett főúr egyik passziója és hiúságának legyezője, nagyravágásának kielégítője, hogy a koronás Z. D. monogramos, illetőleg a Zichy-cimeres porcelánok az ő saját gyárában készülnek. (Ll. t., 1—2).

Városlódi Gyárhoz 2000 cserép sindel hordásért 18 frt, épületfa hordásért 32 frt 6 xr, kőművesek haza viteléért 2 frt 30 xr, 9250 faltégláért 161 frt 52 xr, vas pörölyért 9 frt 54 xr, 9 öl kő fejtéséért a fl. 1. xr. 30—13 frt 30 xr, 2 kementze mész égetéséért 28 frt, 500 mérő mészért az xr. 40 — 333 frt 20 xr. Gyalog napszámosoknak 67 frt 16 xr, asztalos munkáért 28 frt 47 xr. Kovács munkáért 33 frt 42³/₁₀ xr, lakatos munkáért 87 frt 26 xr.

Herendi Porcellán Gyárnak eladott kislódi járásban 96 pozs. mérő föld à 18 xr — 28 frt 48 xr.

Városlódi Porcellán Gyárhoz vásárolt apró eszközökért 31 frt 1 xr, kádár munkáért 11 frt 2 xr, kovács munkáért 15 frt 30 xr, napszámos munkáért 56 frt 45 xr, bognár 7 frt 42 xr, asztalos 10 frt, teknyő csináló munkáért 5 frt. Gyár érdekében érkezett különbözőféle levelekért 4 frt 37¹/₂ xr. Gyárhoz hozott anyagoktól fuvarbér 121 frt 35 xr, hozott anyagoktól és vámbér 53 frt 32³/₄ xr és 52 frt 27¹/₂ xr. Gyárnál munkálkodó pénzes napszámosoknak 51 frt 3 xr, 30 frt 45 xr, 62 frt 21 xr, 55 frt 51 xr, munkálkodó mester emberek viteléért 10 frt 45 xr.

Városlódi Porcellán Gyár tisztogatására használt kőműves napszám 20 frt, fehér föld ásásáért 16 frt 10 xr, öveges munka 5 frt 12 xr, 38 törzsök metzés 6 frt 20 xr.

²³ Hetilap (Iparegyesület) 1845. 513. hasáb.

²⁴ VI (MDCCCXLVI), 346. l.

Épül s közvetlen befejezéséhez közeledik a vállalkozása, noha nincs még olyan szakembere, akire rábízhatná gyára főfelügyeletét. Stingl Vince nem teljes értékű szakértő és bajok vannak vele; ha gyakorlatilag mindig más és más helyzet áll elő. Zichy ezért idegenekkel tárgyal, olyan ismeretlennel is, akinek képességéről nincs meggyőződve, jóformán azt sem tudja, kicsoda.

Ilyen például Trum István is, a murányi kőedénygyár »Verwalter«-je, aki a városlódi porcelángyár vezetésére ajánlkozik és kérelemmel fordul hozzá. Zichy 1847 január 1-én praefectusának bölcseségére bizza az ügy megvizsgálását és végleges elintézését a városlódi új gyár igazgatója felfogadása iránt írt levelében:

»Ezen levelemet mutató Trum Murányi Kőedény gyár Velvarteje (!) kívánnya magát Városlódi Porcellán gyárunkba hasonló minéműségbe applicaltatni. Jelenleg neki 1400 vforint fizetése vagyon, mivel egyszersmind az oda való Papyr gyárt is ő kezdte. Én néki kerekdeden kijelentettem, hogy annyi kész pénztl én ugyan semmi esetre nem adok mivel ez a Fabricának jövedelmét túlhalladván bizonyos káromra lenne, hanem Ispányi fizetést 100 váltó forintot és pozsonyi mérő tiszta búzával, mellyből azonban a lőtartásra szánt zab, és széna, és az accidentiakkal elmarad, úgy hiszem meg lehetne néki ajánlani.

Examinálja tehát az úr ezen Individuumot, vigye Őtet ki a Fabricába, és ha Őtet alkalmatosnak találandja, ha így lehet vele meg alkudni, fogadja fell, azt pedig hogy mi Murányba érte kocsikat küldjünk el nem válaalom. Minek utánna ezen Ember előttünk ismeretlen, jó lesz mivel pénztl fog kezelni, meg tudni van e valami biztosítéka, cautioja, vagy Jótállója.«²⁵

A kedvezőnek vélt tájékozódások után január 7-én meg is kötik vele a szerződést. Ettől kezdve Trum a városlódi gyár fő ügyelője.²⁶ A megállapodás szerint »Esztendei Járandósága: Kész pénz 350 v.frt, Buza pozsonyi mérő. Rozs 40 pozsonyi mérő. Árpa 2 pozsonyi mérő. Bor 8 akó. Hús 100 lat. Tüzellő fa 10 öl, maiha tartás 1 darab. Sarjú 20 mázsa, tav. szalma 20 mázsa, alom szalma 12 mázsa. Krumpli föld 1 hold, melly járandósága meg érkezésekor fogja kezdetét venni, még is Muránybuli hordozására 50 v. forint ajánltatott.«

Biztosítják azonban az érdemeket szerzett Stingl foglalkoztatását is, de már nem legfelsőbb vezetői helyen, hanem alárendeltebb feladatkörben. Mikor Trum fizetését megszabják, ugyanaznap megállapítják Stingl Vince »Városlódi gyárnak gondnoka« konvencióját is: »Készpénz 400 v forint. Búza 12 pozsonyi mérő, Rozs 40 pozsonyi mérő, Árpa 8 pozsonyi mérő. Bor 8 akó. Só 80 lat. Tavaszai föld 2 hold. Tüzi fa 10 öl. — Egy tehéntartásra adatik pedig Sarjú 20, Tavaszai szalma 20 mázsa. Alom szalma 2 szekér, mellyre meg jegyeztetik, hogy semmi némű szám alatt öl fát eladni nem lészen neki szabad.«²⁷

1847 elején a gyártulajdonosok, vezetők után végre előbukkannak azok a munkások és műveseknek a nevei is, akik a gyárból kikerülő edényeket formálták, készítették és égették. Ezek szerint a »Modellás« Sessin volt. Mellette Herlitska Rafael és Sermin edénykészítők működtek. A »kasetta készítő«-k Grün-

²⁵ Főigazgatósági rendeletek 1847 jan. 1. 1¼ szám alatt. Veszprémi püsp. gazd. ltár.

²⁶ »Szerződés, melly Trum Istvánnal mint a Városlódi Porcellán gyár Fő Ügyellőnek felfogadása — éránt kötöttet«. A veszpr. püsp. gazd. levéltárában a főigazgatói rendelkezések között. (1847 jan. 7. 51. sz.)

²⁷ Uo. az 52. sz. alatt. A konvencionális levelet jan. 25-én 45. sz. alatt a kislódi ispánnak küldik meg továbbítás céljából. Stingl ekkor »Városlódi porcellán gyár művezetőnek« titulálják, a rendelkező részben pedig »gyárosnak«.

wald Ignátz, Obe Albert és Rettich János voltak. Grünwald egyúttal mint égető is működött.²⁸

Ez időtájban említik Vesterkom Antalt is. Kislódi születésű, a városlódi porcelángyárnál dolgozik, mint földás; Városlődön őhajt megtelepedni. Ezzel kapcsolatban a püspökség gazdasági szervei elrendelik, hogy »Mindazok, a kik Kislódi Ispányi Járásban szolgálat nélkül találtattnak (ha egyebberint rossz tetteik nincsenek) és már feleségesek, irattassanak öszve és mint házatlan zsel-lérekre 12 napi szolgálat rovattasson.«²⁹ A kislódi Kun János féltelkes jobbágyot pedig, akinek a porcelángyárhoz fahordás közben az ökre elesett s lába tört, a püspök a Koller alapítványból 15 forinttal kártalanítja.³⁰

Elrendelik a városlódi gyár udvarának »a jobbágy fundustoli el különözése«-t 1847 április végén; elkésve, »a kellő és a rendes időn túl.« Intézkednek, hogy »az Uraságnak legkissebb kára nélkül, akár a felső, akár az alsó erdőbeni vágásokban található haszontalan rekettye, fűz és nyirfa, úgy más egyéb haszonvehetetlen fa neműekből ki szemelve — de csak egyedül a gyárhoz, és semmi szín alatt más épületekhez, — az ottani gyepekben is található veszőt,« a városlódi erdőtiszt előbb »mutassa ki« s azután »vágattassa meg az érdeklett szükségre.«³¹

Elkerülhetlenné vált a gyár kemencéinek megabroncsolása is. Miután »Stingl Wince gyárnok« erősen állította, hogy a tervbe vett 2 abroncs költsége a 250 vforintot nem haladja túl, jelenlétében két nap alatt el is készülnek, még magával is hozza őket, engedélyt kapott az abroncsoltatásra. Ámde Stingl »üressen jöven vissza, azon hírrel, miszerint a kérdéses két abronts tán 500 forintba is kerülne, s azok hetek múlva készülendnének el, ígéretében megcsalatkozván« az abroncsok elkészítésének az illetékesek most már »tökéletesen« ellene mondtak annyival is inkább, mert »az Uraság minden órán akarja használtatni a kemencét«. Elrendelik, hogy Stingl azonnal induljon útnak, az abroncsok megcsináltatásáról mondjon le s a foglalót is hozza el. Pápáig kocsit bocsátanak rendelkezésére s ezután majd, adandó alkalommal menjen el oda, ahol a pénzt letette. A veszprémi püspökség főigazgatósági rendelete egyúttal leszögezi, hogy »a mi a kementze megabroncsolását illeti, arra gondom leend.«³²

Úgy látszik, ez az ügy volt egyúttal a hattyúdala is Stinglnek, mert nevére mindeztideig többé nem sikerült újból rábukkannunk. Az 1847 augusztus 25-i főigazgatósági ülésen »Bejelöltetik Schönvalder Vilmos, Városlódi Porcellán gyár művezetőnek, és festésznek«. Augusztus 1-től visszamenőleg járó évenkénti készpénz, gabona és egyéb járandóságát a következőkben szabják meg: Kész pénz 350 v. forint, 12 pozsonyi mérő Búza, 30 pozsonyi mérő Rozs és 8 pozsonyi mérő Árpa, 40 lat só, 8 akó bor, 8 öll durungfa, 1 szekér sarjú és 1 szekér tavaszi szalma, két hold tavaszi föld.³³

²⁸ A veszpr. püsp. gazd. lvtárában az 1847. évi főigazgatósági rendeletek között (Febr. 3. — 81. sz.). Az intézkedés szerint »a városlódi porcellán gyárban működő gyáros legények« január és február havára fizetésül a következőt kapják: Sessin 75 v. frtot, Herlitska és Sermin egyenkint 35, Grünwald 25, Obe és Rettich pedig fejenként 25 forintot.

²⁹ 1847 jan. 7-én kelt 20. számú főigazgatói rendelet.

³⁰ Ugyanaznap kelt, 53. számú főig. r.

³¹ Az 1847 ápr. 22-én kelt 282. számú főig. r.

³² 1847 május 8-án, 318. számú alatt.

³³ Az 1847 aug. 25-én kelt 542-es számú főigazgatói rendelet. Schönwalder később a pápai gyárba került s mint »porcellán gyárbeli főstész« 1862 első napjaiban, 62 éves korában tüdővészben elhunyt.

A püspökség elérkezettnek látja a szilárdabb rend s biztosítottabb rendszer megteremtését is. A gyári felügyelőnek elrendelik, hogy »új évtől kezdve minden gyáros legénynek munkáját ideértve a festészeket is — közönségesebb edények készítésében — darabszám fel vétesse.« Munkájuk bérét is darabszámba fogják fizetni. Elhatározzák, hogy »ezentúl semmi szín alatt, de bár melyik gyárosnak se adasson előre, vagy általjában fizetés«. A felügyelői jegyzőkönyvbe, de a legények kezeinél levő »munkakönyvetskékbe« minden általuk készített edényt nem és szám szerint darabonként is beiktatják, »feljegyezvén ugyan ott a darabszámi munkabért is«. Kötelezővé teszik a jegyzőkönyvnek minden hó végével a püspökségi főigazgatóságon történő bemutatását is.

Meghagyják, hogy a legutóbbi évetésből származó kész s az az előtt készített edények a raktárban rendeztessenek s osztályoztassanak, hogy a gazdaságok főigazgatója, ha a közeljövőben kimehet, azokat számba vehesse és »a bevételbe utasítani lehessen.«³⁴

Ezzel egyidejűleg további intézkedésekkel is igyekeznek elérni a gazdaságosabb termelést. Január végén az »edények évetésére a tetemes kész költségek némű meg kimélése tekintetéből« a kislódi ispánnak elrendelik, hogy »mostanában, midőn a robot tartozások tellyes mennyiségben vannak« s ezért ez éppen a »legcélirányosabban végrehajtható«, az edények évetésére a városlódi porcelán gyárhoz robot erővel legalább is 15—20 ölfát hordasson;³⁵ negyedév múlva pedig lényegbe vágó személyi és anyagi racionalizáló rendelkezéseket küldenek a gyár felügyelőjének »Miután a Mtsgos Uraság Városlódi porcellán gyárában működő egyényeit e mostani körülmények tekintetéből a kölcségek megkémé(lé)sére nézve meg kevesebbíteni rendelni méltóztatott.«

Úgy határoznak, hogy »Sessing Ferencz modellás jelen Április hó végével szüntesse meg működését, azonban mint edény készítő, ha darab szám szerint dolgozni akar, továbbra is megmaradhat.«

»Massa, vagyis edény készítőik közül egyedül ketten, kik jobb, s tisztább munkát tesznek, maradjanak meg, s így ha Sessing is megmarad, lesz 3 edény készítő, kik egyedül serviseket készítsenek.«

»A pictorok mind a hárman maradhatnak továbbra is, de egyedül kék bécsi formába főssék az edényt, hogy máz alatt a második évetésben tökéletesen elkészüljön az edény, ezen munkájokat pedig mind addig folytassák, míg csak más rendelést nem kap a gyár felügyelőség.«

»A Casetta készítőkből is az értelmesebbek maradjanak, az edény évetést pedig szünet nélkül mind a kemenczében folytatni kell.«³⁶

A püspökség gazdasági levéltárában őrzött s az uradalom utasításainak jegyzőkönyveiben levő feljegyzések közül további 127 rendelkezés tanúskodik arról, hogy a városlódi porcelángyárban a munka tovább folyik, szakadatlanul gyártanak, sőt 1000 forintos befektetéssel még új kemencével is fejlesztik a gyárat. Több más között lóistállót készíttetnek, a gyár udavarát palánkkal kerítik. Az egész évi kiadás meghaladja a 12 000 forintot.

Ezek a személyi és anyagi szervezések, befektetések és munka összehangolások eredményezték, hogy a városlódi kerámiagyártást hosszas bukdácsolás és elakadozások után átmenetileg figyelemreméltó magasságra sikerült emelni s felfejlődtek a legigényesebb kerámiai termelési fokra: egészen a porcelán

³⁴ Az 1848 január 13-án kelt 33. számú gazd. főig. rendelet.

³⁵ Az 1848 jan. 30-án kelt 93—94. számú főig. rendeletek.

³⁶ Az 1848 ápr. 26-án kelt 244. számú főig. r.

készítéséig. A városlődi porcelánok közül csak nagy ritkán bukkan elő egy-egy darab, viszont a fentmaradt néhány emlék meglepő művészi szintet mutat (Ll. t. 1.). 1889-ben Petrik Lajos igen gazdagon aranyozott porcelán csészéről és táljáról tesz említést,³⁷ melynek grófi cimere, Z. D. monogrammos és Városlőd helyneves jegye kétségtelen bizonyítékát adja, hogy a nagy tervek megvalósultak. A porcelánkészítés a gyár fejlődésének történetében messzi kimagasló csúcsot jelent. Azonban a magyar kerámia történetében nem jelöl korszakot, nem tekinthető szerencsés kuriózumnál többnek. A nagy úttörőknek járó érdem Breczenheimet és Fischert illeti változatlanul továbbra is. Előbbit a regéci porcelángyártás 1825-ben történt megindításáért és ezzel a magyar porcelán megteremtéséért, Fischert pedig azért, mert az 1839-es herendi gyár alapításával biztosította a magyar porcelántermelés folyamatosságát.

V.

A számadások rideg számai elsiklanak a magyar történelem korszakos nagy eseményei fölött, nem tükrözik, nem tárják fel azt a nagy válságot és megárazkodtatást, melynek egyes vonatkozásai a városlődi gyárat is érték.

A városlődi porcelángyárnak a veszprémi püspöki székben ülő tulajdonosa, gróf Zichy Domokos ugyanis az akkori magyar katolikus egyházi személyek sorából egyike volt azoknak, akik a szabadságharc idején a feudális és abszolútista reakcióval tartottak.³⁸ Befolyása és hatása az 1848 szeptember 12-én kezdődött veszprémi egyházmegyei tanácskozások »konzervatív határozataiban« is nyíltan megmutatkozott. Ellenségeskedésig fokozódott, midőn a szeptember 30-án Görgey Artur »őrnagy és a Csepel sziget hadi parancsnoka« elnöklésével összeült rögtönítélő haditörvényszék gróf Zichy Ödönt, — a veszprémi püspök testvérét —, kivégeztette, mert »Magyarország ellenségeivel cimboráskodott, azokat a magyar ügy ellen indított pártütő hadban tettleg segítette«.³⁹

Ekkor a püspök ellen is tüntetni kezdtek. S mikor Kossuth Hírlapja 1848 október 5-i számában fölveti: »Hol vannak a gazdag főpapok, akik márvány-palotákban laknak és arany serlegekből isszák a völgy leghíresebb borait« — nincs már helyén a veszprémi püspök. »Hol vannak — hangzik tovább a kérdés, — hogy nincs ki a haza vérző vitézeinek csak egy pohár vizet nyújtson és a földönfutókká lett ezereknek csak egy kurta szalmatetőt csináltasson a beköszöntő tél idejére. A szent haza völgye és bércei, ormai és rónái szomorúan hangoztatják vissza, hogy Magyarországnak e vészes időben főpapjai mintha nem is volnának«. A hiányzók sorába tartozott Zichy Domokos is, aki az első magyar felelős kormánnyal és az alkotmányos rendszerrel szemben táplált érzelmekkel fűtötten még Windischgrätz bevonulása előtt átszökött az ellenséghez s Ausztriába ment.⁴⁰

A kormány e miatt javait zár alá vette, lakását lepecsételtette s körözést bocsátott ki ellene. Kossuth 1848 november 26-án értesítette a püspöki kart, hogy a súlyos gyanúval terhelt püspök elhagyta a hazát és nem folyamodott kegyelemért. Hunkár Antal kormánybiztos pedig december 2-án a megürült

³⁷ Petrik L.: Adatok a magyar agyagipar történetéhez. Művészi Ipar 4 (1899) 14.

³⁸ Andics E.: Az egyházi reakció 1848–49-ben. (Budapest 1949) 101.

³⁹ Karcsey Károly rögtönítélő tiszti ügyésznek az ítéletben foglalt szavai. Andics E.: A nagybirtokos arisztokrácia szerepe 1848–49-ben. (Budapest 1952) II. 154.

⁴⁰ Andics E.: Forradalom és Szabadságharc 1848–1849. (Szikra 1948) 375. o.

püspökség prefektusát utasította, hogy az Országos Honvédelmi Bizottmány által üresnek tekintett veszprémi püspökséghez tartozó minden javat az álladalom részére és annak javára kezelteni hivatalos kötelességének ismerje.⁴¹

E drámai események kihatásai a városlódi gyár számadási adataiban csupán annyiban jelentkeznek, hogy a dolgozók néha több hónapi késedelmezekkel jutnak illetményeikhez és járandóságaikhoz.

A bérek kifizetése, a föld ásásáért, a festékekért stb. való pénzkiutalások 1849-ben is folytatódnak.⁴² Az élet megy tovább, a gyártás is, mindezeknek azonban a Zichy-féle porcelángyártáshoz közük már nincs. Zichy kapcsolatai meg-

⁴¹ A veszprémi püspökség gazdasági levéltárában levő, 1848 december 3-án 467. szám alatt kelt főig. rendeletnél.

⁴² A veszprémi püspökség gazdasági levéltárában levő »Veszprémi uradalom: Utasítványok« 1848 és 1849-es jegyzőkönyvei a következőkben emlékeznek meg a kiadásokról:

1848 jan. 16-án Az edények alá való viaszkos vászonért 26 frt. 39 xr. A kiszolgált bolti szerekért 90 frt. 37 $\frac{1}{4}$ xr.

Ápr. 15-én. Az elkelt 5 akó bor ára 847-ki 9-ber hóban 41 frt 10 xr, kimért borért 848-ik Január hóban 156 frt. 21 $\frac{1}{2}$ xr. és Február hóban 39 frt. 54 xr.

Városlódi porcellán gyári legényeknek Január havi munka bérük 353 fr. 56 xr. Februári munkabérük 265 frt, gyárhoz 24 ölfá szállításáért fuvar 60 frt, 12 $\frac{1}{2}$ ölfá fuvarjáért 30 frt 50 xr, 96 p. mérő kasetta föld ásásért 72 frt, 96 p. mérő kasetta föld hordásáért 19 frt 12 xr, kövér és kövecses föld törésért 11 frt 48 xr, majd 5 frt 45 xr, végül 13 frt 39 xr. Gyárnál dolgozó napszamosoknak 68 frt 16 $\frac{1}{2}$ xr, 32 frt 3 $\frac{1}{4}$ xr, 34 frt 3 xr, 78 frt 22 $\frac{3}{4}$ xr, végül 30 frt 24 xr.

A porcellán gyárosoknak és kasettásoknak Februári fizetések 265 frt, a gyárhoz vett festékekért 4 frt 2 xr, gyárban kasettásoknak való kövér és kövecses föld törésért 9 frt 30 xr.

1848 ápr. 27-én: Városlódi gyárba az asztalokra pótlólag vett 2 rőf rasch kelméért 2 frt 36 xr, 118 mázsa 48 lat porcellán anyag szállításért fuvar 189 frt 34 xr.

1848 ápr. 29-én: Városlódi gyárhoz adott bolti szerekért 32 frt 54 xr, kováts munkáért 26 frt 17 xr, lakatos munkáért 3 frt 52 xr, asztalos munkáért 35 frt 24 xr.

1848 máj. 9-én: Városlódi gyárhoz hozatott vasak s más gyári anyagokért 1407 frt. 77 $\frac{1}{2}$ xr.

1848 jun. 9-én: Városlódról eladott portzellán (!) földért 84 ft 54 xr, gyári festésnek só árában pótlékul 11 ft 55 xr, gyári egyéneknek Mart. hóra 390 ft 37 xr.

Városlódi gyárhoz anyag szállításért 23 fr. 5 xr és 22 ft 20 xr. 80 p. mérő mész hordásáért 1 frt 12 xr. 12 mérőtől 8 fr, 16 $\frac{3}{4}$ ölfá hordásáért 2 frt 30 xr. öle — 41 fr. 52 $\frac{1}{2}$ xr, föld hordás. 74 frt 47 xr, kazetta föld ásásért 41 frt 30 xr, hordásáért 56 ft 6 xr és 10 fr 24 xr, törésért 12 ft 45 xr, 7 ft 42 xr, 5 ft 12 xr és 13 ft 6 xr, dolgozott különféle napszamosoknak 64 ft 48 xr, 40 frt 58 $\frac{1}{2}$ xr, 37 frt 52 xr, 44 frt 4 xr és 72 frt 57 xr; kováts munkáért 129 frt 48 $\frac{1}{2}$ xr, bodnár munkáért 4 frt.

1848 jul. 27-én: Városlódi porcellán gyárnál tett kőműves és cserepes munkáért 28 frt 3 xr.

1848 aug. 18-án: Ruttner (veszprémi) vasárosnak Városlódi gyárhoz adott vasakért 44 frt 32 xr. A gyárhoz adott bolti szerekért 19 frt 21 xr.

1848 aug. 26-án: a gyárnál tett kőműves munkáért 19 frt 33 xr.

1848 okt. 28-án: Városlódi gyári egyéneknek Április hónapra 240 frt. Edény készítőknak áprilisra 503 frt 32 $\frac{1}{2}$ xr. Májusra 583 frt 31 xr, vett főtékért 2 frt 2 xr, lapát s taliskákért 11 frt 33 xr, gyárhoz karró s vessző hordásért és ölfá szállításért 132 frt 55 xr, ölfá hordásért 53 frt 45 xr, kazetta föld ásásért 80 frt 37 xr, hordásért 21 frt 30 xr, föld törésért 10 frt 21 xr, 15 frt 42 xr és 7 frt 36 xr. 21 ölfá hordásért 2 frt. 30 xr — 52 frt 30 xr, különféle napszamosoknak 56 frt 31 xr, 57 frt és 63 frt.

1848 okt. 31-én: Városlódi gyárhoz vett 62 ... sós köért fuvarral együtt 273 ft 50 xr.

1848 nov. 4-én: Városlódi gyárnál kapsula készítőknak Junius hóra 150 frt. 12 ölfá viteleért 2 frt. 30 — 50 frt, különféle napszamosoknak 90 frt 3 xr, kapsli föld ásásért 69 frt 22 xr, hordásért 17 frt 30 xr, 44 ölfá szállításért 110 frt, 12850 téglá fuvarért 25 frt 42 xr, különféle napszamosoknak 70 frt 4 xr, 59 frt 27 xr és 22 frt 27 xr.

1848 nov. 11-én: Városlódi gyárnál egy kemence s ló istálló készítésért 1000 frt.

1848 dec. 4-én: Városlódi gyárnál napszamosoknak 43 frt 39 xr, legényeknek Juli hóra 718 frt 47 xr, istálló s félszer teteje készítésért 194 frt, különféle napszamosoknak 40 frt 33 xr, gyárhoz ölfá s murva hordásért 44 frt 21 xr, fenyő deszkákért 76 frt 45 xr, különféle napszamosoknak 100 frt 36 xr, kasetta törésért 11 frt 36 xr, napszamosoknak 65 frt 21 xr és 9 frt.

szakadnak, véglegesen, mert ő maga is, 1849-ben, előbb Ferenc József, majd a Szentszék előtt lemondott püspökségéről. Többé vissza sem tért.⁴³ A grófi koronával és a Z. D. monogrammal, illetőleg a Zichy címerrel jelzett porcelánok készítése, vagyis a városlódi Zichy-féle porcelángyártási időszak ezek szerint az 1845–1849 közötti évekre szorítkozik csupán.

VI.

Zichy Domokosnak Ausztriába való menekülésével együtt lezárul a városlódi kerámiagyártás történetének egyik fejezete is. Maga a gyár, — egy ideig állami felügyelet, majd ismeretlen tulajdonos birtokában és irányításával — tovább él, azonban főként kőedénygyártásra rendezkednek be. A gyár püspöki tulajdonba többé vissza nem kerül. 1851-ben az egykori birtoklás már nem áll fenn. A veszprémi püspökség ez évben ugyanis a veszprémi tisztartóját utasítja, hogy »A herendi és városlódi porcellan gyárosokkal az uradalomtól nyert kétféle föld eránt« kössön szerződést az 1852, 1853 és 1854. évekre. Megszabják, hogy »a követses földet egy pozsonyi mérőért 13xr nézve, a kövér földnek pozsonyi mérőjét ismét 30 xr számítván, nehogy avval aljanak elő a fabricások, hogy az uradalom a gyárt nem pártolja«.⁴⁴

1852-től — egyes jelek szerint már 1849-től — 1866-ig Magyar Mihály hajmáskéri molnár a városlódi gyár tulajdonosa.⁴⁵ Ebből az időszakból Oppe Albert »sodalis in fabrica«,⁴⁶ Rettig János,⁴⁷ Simkó Ferenc gyári festő,⁴⁸ Vin-

Városlódi gyárhoz készített szitákért 12 frt,

Városlódi portzellán(!) edényekért a veszprémi rakodóból 200 frt.

1848 dec. 31-én : Városlódi gyárhoz adott vas szerekért 162 frt 34 xr. Gyári személyzetnek Augusztus hóra 443 frt. 27 xr, őlfá hordásért 47 frt 30 xr, üveges munkáért 17 frt 3 xr, massa készítésért 39 frt 12 xr, személyzetnek Szeptember hóra 295 frt 22 xr, adott bolti szerekért 16 frt 45 xr, őlfá hordásért 61 frt 15 xr, kasetta föld ásásért 58 frt 42 xr és hordásért 44 frt 1 $\frac{1}{4}$ xr, kapsli föld törésért 11 frt 36 xr, agyag föld törésért 33 frt 48 xr és 25 frt 3 xr, készített köszörülő gépért 62 frt 30 xr.

Városlódi Porcellán Gyárhoz adott boltbeli szerekért 74 frt 9 $\frac{1}{4}$ xr, 5 mázsa sós kőért 26 frt, anyag törő napszámosoknak 12 frt 48 xr, 13 frt 45 xr, 11 frt 45 xr és 12 frt 54 xr, kasetta föld törésért 13 frt 6 xr, őlfá hordásért 323 frt 45 xr, üveges munkáért 15 frt 35 xr, legényeknek 9-bér 10-bér hóra 207 ft 59 xr, kováts munkáért 40 ft 56 xr, kádár munkáért 6 ft 14 xr, asztalos munkáért 5 ft 56 xr, darabszám dolgozó legényeknek 10-bérre 120 ft 36 xr, anyag törésért 18 ft 12 xr és 14 ft 42 xr, a gyár udvara kerítéséhez palánk hordásért 2 ft 16 xr.

1849 febr. 10-én : Városlódi gyárnál még 1848-ki napszámosoknak 16 frt. 1849 Januári napszámosoknak 14 frt 30 xr és 9 frt 6 xr, januári legényeknek 53 frt 45 xr, föld ásásért 12 frt 16 xr és 4 frt 41 xr, festékekért 53 frt 5 xr, felügyelőnek érkezett levelekért postapénz 4 frt 15 xr, részletesen eladott edényekért 194 frt. 55 xr.

1849 okt. 16-án : Herendi porcellán gyár szükségére vett földért 30 frt. 36 xr.

1849 dec. 18-án : Városlódi gyárban eladott edényekért 187 frt. 30 xr.

1849 dec. 29-én : Városlódi porcellán gyárnál őlfá össze rakásért 7 frt 12 xr.

⁴³ A szabadságharc után előbb a bihari Lugoson, majd Borberekén, végül az Ó-Radnától 7 kilométerre fekvő Major faluban telepedett le.

⁴⁴ A veszprémi püspökség gazd. levéltárában, a Kormányzói Rendeletek Jegyzőkönyvében, az 1851. évi 76. szám alatt.

⁴⁵ Petrik L.: i. m. 104. sk.

⁴⁶ 1854 febr. 25-én 35 éves korában házasságot köt a 32 éves, Városlódon lakó Müller Annával, Czimmermann Pál özvegyével. (A vldi r. k. pl. esketési anyakönyve.)

⁴⁷ 1855 febr. 6-án, 24 éves korában, Steinbach György és Oppe Albert tanúk előtt házasságra lép a 25 éves városlódi Müller Veronikával. Foglalkozása ekkor : »sodalis in hujate fabrica porcel.« Mint városlódi kőedénygyári munkás 1883 jan. 15-én halt meg, 52 éves korában, tüdővészben.

Rajta kívül egy másik Rettig János is működött Városlódon. 76 éves korában, 1887 nov. 15-én halt meg, mint fazekas. Felesége Steinmacher Magdolna volt. (A városlódi r. k. pléb. esketési és halálozási anyakönyvei.)

schigl János,⁴⁹ végül pedig Grünwald Ignác⁵⁰ nevei bukkannak elő. Részben régi ismerősök, hiszen Grünwald, Obe és Rettig az 1847-es adatok szerint még a Zichy-féle porcelángyárban is együtt dolgoztak, mint kazettakészítők, a Vindschügel név pedig már a magyar kőedénygyártás század elejei próbálkozásai óta hol Kőrmöcbányán és Holicson, hol pedig Pápán és Tatán bukkan többször elő.

Az ötvenes évek végén a városlódi gyártás jelentéktelen lehetett, mert a Bakony zugait lelkesen átkutató Rómer Flóris fel sem figyel reá, sőt éppen felpanaszolja: »A létezett gyárak közt csak a herendi országos hírvé porcellángyár tartja még fenn régi fényét; szomszédjai — (és itt bizonyára a városlódire és a bakonybélire gondol) — iparunk egeről már jóval ezelőtt tűntek el.«⁵¹

VII.

Hosszabb pangás és jelentéktelen működés után 1866-ban ismét a felledülés és a fejlődés lehetőségei teremődtek meg. A gyár épülete ugyanannak a Mayer György birtokába került, aki valamikor, húsz évvel azelőtt a városlódi új porcelángyár létesítésének gondolatával foglalkozott és meg is kezdte ott egy épület emelését. Az új tulajdonos az előnyösebb gyártás érdekében az amúgy is városlódi agyaggal dolgozó Pápán az edények készítését abbahagyta, munkásaival és felszereléssel Városlódre telepedett át és munkáját ott folytatta. Az egybeolvasztás a gyártás nagyobb lehetőségeit biztosította. Mayer György és fiai (György és Béla) birtoklása alatt a gyár jelentékeny befektetéssel korszerű üzemmé vált s a kőedénykészítés mellett újra próbálkoztak a porcelánnal. (LI. t. 4.) 1884 óta a budapesti Láng cég is érdekeltté vált. Mayer és Láng Mihály együttesének korszakot jelentő tette, hogy részben rátértek a népies ízlésben díszített tárgyak készítésére.

Ez a városlódi gyártásban az az új szakasz, amely végeredményében azt eredményezte, hogy átmenetileg a városlódi gyártás példamutatóként hatott a többi hazai gyárra s sajátos stílus- és formaalakításával egy kis időszakra övé a vezérszerep a magyar kerámiában. Kezdeményezővé válik s munkájával a magyar kerámia programot adó s jövőt szabó előrelendítője.

A magyar kerámiai eredmények sikeres összefoglalása az 1885. évi budapesti országos tárlaton történt, mely bemutató tulajdonképpen »a hazai művészi ipar felvirágoztatására irányuló seregszemle« volt.⁵² Művészi iparunk az akkori jogos igényekhez viszonyítva még aránytalanul csekély. Nemcsak díszműcikkeinket, hanem mindennapi szükségleteink nagyobb részét is a szomszédos Ausztriából és a külföldről kaptuk. A modern művészi iparunkban a kerámiáé volt az elsőség. A porcelán akkor átmenetileg háttérbe szorult, Fischer Mór kezén műértéke hanyatlóvá és jelentéktelenné vált s a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium által létesített részvénytársaság működése még nem tudta azt újra lábra állítani.

⁴⁸ Karl Erzsébet nevű feleségétől Városlódon 1855. jan. 29-én Mihály nevű fia született. (Márc. 8-án elhunyt.) (A városlódi r. k. pléb. ker. és halálozási anyakönyve.)

⁴⁹ 1856. nov. 8-án (»sodalis in hujate fabrica«) feleségül veszi Keller Erzsébet városlódi lakost, Rettig János és Jánny János tanúk előtt. (Vindschügel 1858. jan. 29-én, 26 éves korában hunyt el.) — (A vldi r. k. pléb. esketési és halálozási anyakönyve.)

⁵⁰ 1837. január 18-án, 24 éves korában, mint herendi lakos, házasságot köt az ugyancsak herendi Rigler Mariskával. Özvegyen, 44 éves korában (1855. okt. 11-én) hunyt el Herenden, kolerában.

⁵¹ Rómer F.: A Bakony, terményrajzi és régészeti vázlat.² (Győr 1860) 17.

⁵² Szalay I.: A művészi ipar az országos tárlaton. Művészi Ipar 1 (1885—1886).

A magyar kerámiai ipar megérdemelt nagy hírét ebben az időben nem annyira a porcelán, hanem egyéb kerámiai gyárainknak akkor »divatos fayence«-nek nevezett készítményei hirdették. Zsolnay Vilmos valóra váltotta az 1868-ban a Pécs város polgármesteréhez intézett beadványában tett ígérését: Fazekas műhelyemből »egy nagyszerű, a műipar igényeinek tökéletesen megfelelő és a mostani műipar színvonalán álló gyárat szándékozom felállítani«. Az ő gyárán kívül Fischer Ignác budapesti és Láng Mihály műhelyeié volt a vezető szerep. A Zsolnay-gyár főleg a tolna-baranyamegyei nép- és háziipari díszítményekből merített mintákkal ékítette edényeit és azzal teremtett divatot. Fischer Ignác a kínai mintákra fektette a hangsúlyt.

A Láng és Mayer cég termékei — (ahogy ezidőben a városlődi gyárat nevezik) — mindezek közül leghívebben őrizték meg a tősgyökeres magyar cifraszűr díszítéseket. Készítményei nagy tetszést arattak a tárlaton. »Kétség-telenül rövid idő múltán teljesen méltó versenytársai lesznek a két előbb említett gyárból kikerült készítményeknek.«⁵³

Ez a jövődőlés valóban és csakhamar igazolódott. Városlődön sikerrel ismerték fel és hasznosították a magyar síkdíszítmény elemeit és előnyeit a kő-edénygyártásnál. Az 1885-ös országos kiállítás óta ez a díszítmód vált ural-kodóvá s általános elterjedésűvé. Elősegítette ezt az is, hogy a cseh porcelán e téren nem támasztott versenyt és így kerámiai gyáraink akkori »majolikái« — ahogy a kőedényt ez időtájban hívták, úgy idehaza, mint külföldön nagy keres-letnek örvendtek.

A köznapi használati edényeken kívül a fényűzési célokra szolgáló virág-vázák és cserepek, kulacsok, butykosok és más magyar edények nagy számát gyártották ekkor, majdnem valamennyit a magyar díszítő stíl elemeivel cifrázva. A sajátos magyar jellegű formák s azokon a máz alatt díszített magyar virágok különleges bélyeget kölcsönöztek a gyártmányoknak. A magyar kerámia akkori kitűnő szakértője, Pap János ungvári kerámiai szakiskolai igazgató jegyezte fel,⁵⁴ hogy »ezen iránynak a megteremtője, a kezdője ép a városlődi gyár volt, melyet gyáraink csakhamar felkaptak s azóta oly nagy előszeretettel alkalmaznak«.

Ma már kritikusabb szemmel és nagyobb igényű esztétikai ítélettel bíráljuk el ezeket a törekvéseket, a díszítési mód ezen irányát. Részbeni nagy érdemét azonban még ma sem lehet tőle elvitatni: a magyar agyagipar általa bizonyos mértékben önálló, mindenki által felismerhető, különleges bélyeget nyert. Hihető, hogy a városlődiek most gyáruk feltámasztásával nemcsak a magyar kerámia csendes építői kívánnak lenni, hanem továbbra is előre tekintő, cselekvő tényezői is. Figyelembe kell venni azonban, hogy Városlődnek is vannak hagyományai, amelyek az újból feltámadó gyárat mindenképpen kötelezik arra, hogy ezeket a hagyományokat alkotó módon tovább folytassa.

VIII.

Végül felvetődik a kérdés: a gyártás korai évtizedeiből reánk maradt emlékek s főleg a Magyar Történeti Múzeum újabb időkben vásárolt városlődi készítményei hogyan tükrözik a fejlődésmenetet s miképp illeszkednek abba a

⁵³ Uo. 149.

⁵⁴ Az agyagipar az ezredéves orsz. kiállításon. (Ungvárt 1897) 20.

képbe, mely a most napvilágra bányászott szórványos levéltári adalékok segítségével vázolódtott fel?

Az első gyárra vonatkozólag csupán annyi bukkant elő eddig, hogy Stingl Vince 1828-ban herendi gyárával Városlődre szándékozik áttelepedni s hogy Fischer Mór 1839 előtt Városlődön együtt működött Stingl-ékkal.

A következő konkrét adat már arról szól, hogy 1845-ben új porcelángyár épül Városlődön. Igen lényegesnek tartjuk az új szóval való megjelölését, mert ezzel nem annak a hangoztatását kívánták, hogy a regéci porcelángyár és a herendi után most már további porcelángyár létesül Magyarországon, hanem azt fejezték ki, hogy a régebben keletkezett városlődi kerámiai műhely után a kor követelményeinek jobban megfelelő, valóban új gyár létesül Városlődön.

Lényegében ez a gyár azután az, amely kerek száz éves működésével a városlődi gyár fogalmaként épült be a magyar kerámia történetébe. Építése, felszerelése és kialakítása 1846 közepétől a veszprémi püspökség költségén fejeződött be. 1846 derekától 1848 végéig Zichy a tulajdonosa, majd a »magyar álladalom« kezelésében volt. 1866-ig Magyar Mihály hajmáskéri molnáré, ezután a Mayer családé s végül, 1946-ban ünnepelt száz éves fennállásakor is, Iglauerék tulajdonában volt.

Kétségtelen, hogy a régi városlődi készítmények sorából a legfigyelemreméltóbbak a porcelánok. Ezek négy szakaszra oszthatók: 1. a Zichy Domokos névbetűit (Z. D. monogramot) tartalmazó címerrel jelzettek, 2. a Zichy címerrel ellátott darabok és 3—4. az egyszerűen csak a Városlőd helybélyegzős két csoport.

A Z. D. monogramos porcelánok emlékét Petrik Lajos feljegyzése örökítette meg. Az azóta szétkallódott gyűjteményében volt is ilyen gyártmánya. Ennek az elveszése annyival inkább is sajnálatos, mert Petrik szerencsés lelete után másnak nem sikerült ily jelzésű darabra bukkanni. A mai kerámiai kutatóink közül senki sem volt olyan szerencsés, hogy ilyen tárgyat látott volna.

A Zichy-féle porcelángyártás azonban nem tűnt teljesen a múltba, mert a Magyar Történeti Múzeumnak (s a veszpréminek és a keszthelyinek is) van néhány olyan porcelántányérja, melynek fenekére a városlődi helybélyegzőn kívül még a Zichy-címer is be van nyomva. Bizonyítékai annak, hogy mind ezek, mind a még lappangó Z. D. monogramos porcelánok a városlődi gyártásnak 1846 derekától 1848 végéig, abból a rövid időszakból származnak, mikor a gyár Zichy Domokos birtokában volt. A Történeti Múzeum nemrégiben vásárolt kis tányérjának peremén a plasztikus levéldíszek kék festésűek, bemélyedő közepén színes virágszálak díszlenek.

Kérdések azonban azok a porcelán tányérok, tálak, melyek csupán a készítési helyet feltüntető bélyeggel vannak ellátva. Stílusuk alapján mind a XIX. század negyvenes éveiben készülhettek, de éppen úgy feltételezhető, hogy még a Mayer-féle időben, mikor ott — a hagyomány szerint — Wilhelmsburgból hozott munkásokkal kezdődött a gyártás, avagy éppen olyan joggal feltételezhető, hogy az 1848 végi s 1849-es szakaszban is gyárthatták őket, abban az időben tehát, mikor Zichy kezéből már állami kezelésbe került egy ideig a gyártás. Hihető azonban még az is, hogy ha nincs is ezeken Zichy monogramja vagy címere, mégis csak Zichy idejében készültek. Némi nyomot erre az Iparművészeti Múzeumnak az a városlődi kerek tálja ad, melynek közepén három virágszál és virágcsokor díszlik, peremén pedig domborított lantok és stilizált pálmalevelek láthatók. Ilyen szegélydíszű kerámiával eddig sem a hazai, sem pedig a külföldi porcelánok sorában nem találkoztunk. Az egész tál hangulatá-

ban van azonban valami angolos. Ezen az alapon vélhetjük ezt az emléket is a Zichy-féle korszak készítményének. Vajon nem azzal magyarázható-e, hogy Zichy, főrend lévén, összeköttetésben állott a regéci porcelángyár alapítójával és urával, Breczenheimmel. Tudvalevőleg Regéc Széchenyi István befolyása alatt előszeretettel vette mintaképül az angol porcelán egyes mintáit és díszítéseit. Ebbe a divatáramlatba kapcsolódhatott be a veszprémi püspök is. Annál is inkább, mert Herend akkori ideálja Schlaggenwald, Karlsbad, Bécs, Meissen volt s Városlőd ezzel is el akart különülni a közvetlen szomszédságában működő gyártól. (LI. t. 3.)

Merőben más arculatot és formavilágot vesz fel a gyártás, amikor 1866-ban a Mayer család birtokába került. Fő területük a keménycserép marad, de nem hagynak fel teljesen a további porcelán kísérletekkel sem. Ebből a porcelán sorozatból különlegesen kiemelkedik egy tányér: Keresztcs Tiborné gyűjteményében maradt fenn. Még a Mayer-féle pápai tányérok formáját követi. Ezüsttel szegett peremét kék alapon ezüst festésű késő biedermeier ornamentika borítja. Bemélyedő kerek közepén szépia alapon fekete festésű vadászjelenetes tájkép látható. A vadászok öltözete, az egyik férfiú pantallója arra utal, hogy tényleg 1866 táján készült, mikor is újra próbálkoztak a porcelánkészítéssel.

A városlődi régi kőedénygyártás emlékeit is sikerült a Magyar Történeti Múzeumnak szerencsésen gyarapítani. Az 1952-ben vásárolt váza-pár még arra a fajtára utal, amelynek ránk maradt legrégibb darabja jelenleg Deutsch Józsefné birtokában van. Nefelejcs-girlandos levélborítékkal, gótbetűs monogrammal díszített. Formában egyező s majdnem egykorú vele az Iparművészeti Múzeumnak az a díszvázája, melynek oldalát elől színes festésű virágcsokor, hátsó kartusát pedig gyümölcsös (dió, körte, szőlőfürt) dísz ékíti. (LII. t. 1.)

A XIX. század negyvenes éveiben a városlődi gyárban kialakított ezen díszedény-típusából formálódott ki a Történeti Múzeumnak ez a két reprezentatív »Emlék-vázá«-ja, melyekből a nyolcvanas évek táján alkalmi ajándékok céljából egy sorozat készült. (LII. t. 2.) Érdekes példázói annak is, milyen átmodelláláson és változáson ment át ez a felújított típus. Az 1880-as években szélesebb nyakkal, nagyobb szájnnyílással készítették. A visszafejlődés a színeződésben mutatkozik meg a legjobban: már csak világos hidegkéken és fehéren színezték. A tarka virágcsokor a negyvenes években készült vázák csokrainak lemásolása (»átvétele«), de a régi városlődi színeket már elhagyják. Akkor ott még kobaltkéket, a rácsozatra és az akantuszleveles keretelésre vöröset alkalmaztak, az alsó keretes levélsort pedig zölddel színezték. Komoly, elmélyedő, alapos munkával a korra jellemző s művészi színhatást értek el. Egy haladó hagyomány négy évtizeddel későbbi átvételének példája ez a váza-pár, de jele annak is, hogy egyúttal erőteljesebb s hanyatlóbb termékeket hoztak létre; még a régibb készítményű vázának talpáról a magyaros renaissance kedves dísz is elhagyta.

Tanulságul szolgálhat arra, hogy azonos gyökérből többfajta hajtás nőhet ki. És ha most, a városlődiek lelkes erőtmörítéssel arra törekszenek, hogy gyárukat újból a magyar élet értékes szolgálatába állítsák, csak a kerámiai múlt hagyományainak gondos megválogatásával érhetik el, hogy a kőedénygyártás bonyolult rétegződésében és nagy követelményei között a dolgozó nép kívánságának és igényeinek megfelelő, az élet szépségét hirdető jó útra lépjenek.

Mihalik Sándor

A Nemzeti Múzeum ábrázolásai

A XIX. század beköszöntésekor előbb lassan, később a kapitalizmus kibontakozásával mind rohamosabb ütemben Pest, a polgárság és a polgárosodó nemesség jóvoltából nemzeti fővárossá emelkedik, az ipar és kereskedelem, a tudomány és művészet végül a politikai élet központjává nő. Párhuzamosan e folyamattal s attól függően, a műlapokról eltűnedeznek a heroikus tájképek és helyüket, a polgári életformának megfelelő valóságérzék és a nemzeti öntudat sugalmára, a honi tájak és városok ábrázolásai, a veduták foglalják el. Ezek előbb a dunaparti remek palotasort tükröztetik, majd Pest város belső részeit, a nemzeti büszkeséget sugárzó épületeket.

A Nemzeti Múzeum, a reformkor legnagyobb műemléke, ábrázolásainak első csoportja az épület tervezésének és felemelésének egyes állomásait őrizte meg. Nyitánya e daraboknak *Falka* Sámuel rézmetszete a *Hild* János tervezte Hatvani-utcai telekre szánt épület homlokfaláról. Fedezet híján és Aman udvari építész véleményére ez a terv szerencsére nem valósult meg, hanem az 1813-ban vásárolt mai telken, a polgári haladás és nemzeti függetlenség sok kérdésével felvető 1832/36. országgyűlés bőkezű gondoskodásából *Pollack* Mihálynak a nemzeti művelődéshez méltó alkotása került kivitelre.

Pollack eredeti, 1836. évi tervei közül idehaza teljes sorozat nem maradt fenn. Ismerjük az oszlopcsarnok gondos kidolgozású tervrajzát, amelyen ugyan már a nádor kívánságára a domborműveken változtatásokat hajtott végre, de egyébként az első díszes, görögös felfogást mutatja. Megmaradtak továbbá az előcsarnok és a díszterem metszetrajzai, valamint az oszlopcsarnok, a fő-, oldal- és hátsó homlokzatok kivitelre került tervei. Az 1836-i tervezet teljes sorozatának másolatait *Pollack* megküldte a bécsi Képzőművészeti Akadémiának az attól kapott diploma megköszönésekor. E sorozatot *Zádor* Anna fedezte fel, közölte is az 1836-i terv látképét.¹

Majdnem egyidejűleg az alapítás 1837. július 23-i megkezdésével *Vasquez* Tájéleírásainak finomrajzú szegély-képén (LIII. t. 1.) a nyilvánosság elé került az első tervezet látképe, majd pedig 1840-ben *Johann Aminger* ismeretlen rendeltetésű szépiája örökítette azt meg. *Vasquez* és *Aminger* műve egyaránt a bécsi sorozatban fennmaradt perspektívát, illetve annak a nádorhoz benyújtott 1836-i ösképét követi. *Aminger* nagyméretű rajza lelkiismeretes pontosságú másolat, amely a bécsi hiteles látképpel a legkisebb részletekbe menően azonos az épület ábrázolásában; megtartja a felvétel látszógét, az árnyékvetést, sőt a mellékalakok és az ideális növényzeti háttér egyes csoportjait is. Ezeknek — nemkülönben az épület végleges kivitelezését nyomon követő többi grafikai

¹ *Zádor* A.: A Nemzeti Múzeum. (Bpest 1953) 11.; Ua. S szabad Művészet 1952. nov.

lapnak — előképeit egyedül Pollack rajzasztalán kereshetjük, ezért azok némi kárpótlást nyújtanak az elveszett tervrajzokért és szemléltetik a múzeum kialakulásának változásait.

Még az építkezés alatt, 1842-ben jelent meg *Hummitsch* madártávlati rajza Pest városáról, a környezetéből messze kiemelkedő épülettel. Érdekesebb ennél a Közhasznú Vezér ugyanazon évi gyarló könyomata, méginkább egy ugyancsak negyvenkettőre tehető, bájos színes könyomat. (LIII. t. 2.) Ezekon jelenik meg először a Múzeum mai formája: a megemelt lábazat, az oldalrizalitok és a portikus szobor díszek nélkül, azonban a lépcsőkorlátokon az 1836. dioskurok helyett sphynxek alakjaival. A képeken az épületet kert övezi, amelynek alacsony kerítése az oszlopcsarnokot a körút felé nyitva hagyja, míg a belső oldalon íves alakban határolja az ültetvényeket és így inkább bekapcsolja az épületet környezetébe, mintsem elkülöníti attól. Tudjuk, az eredeti tervek ábrázolásainak megfelelő változtatásai ekkor már megtörténtek, újat csak a sphynxek mondanak. Az is biztos, hogy Pollack már József nádor életében gondolt a kert kialakítására.² Viszont nem valószínű, hogy a hűséget, hasonlatosságot arcképen és vedután annyira megbecsülő kor ismeretlen mesterei a saját leleményükből adtak volna ilyen valószerű, nemcsak a szokásos háttérnek számító környezetet, hanem feltehetőleg a litográfiák a kert első, ideális elképzelését őrizték meg. De a kivitelezésnél meg kellett alkudni a hely adottságával. Bármennyire emelte volna a szabadon hagyott előtér a homlokzat monumentális hatását, a Szénatér-országúti vásároktól el kellett szigetelni a múzeumot. Egykori krónikás szerint a vásáros marhák a kerítés kapuján is beköboroltak az épületbe.³

A múzeum kialakításának utolsó szakaszát *Winkles*, továbbá *Schwindt* rajza után *Fuchsthaller* metszetei hozták. Mindkét darab, azonos előkép után dolgozva, hiven adja a kivitelre került épületet, mindössze *Schwindt* rajzán több alakkal mozgalmasabb az előtér. Eltűntek azonban a lépcső-korlátokról a szobordíszek és helyüket egy-egy kandeláber foglalta el. Ezekre vonatkozólag Kubinyi igazgatónak Pollack-kal egyetértőleg szerkesztett 1848. emlékiratából az tűnik ki, hogy »a podestára« szánt szobordíszekről teljesen lemondtak és helyükbe 600 forint költséggel kandelábereket hoztak javaslatba.⁴ A litográfiák tehát e vonatkozásban is hiteleseknek tekinthetők. Végül egy későbbi könyvdísz annak emléke, hogy szó volt a timpanon alatt magyar nyelvű felirat alkalmazásáról, amelynek szövegezését Horvát Istvánra bízták, bár valószínűleg nem a múzeum nevét, hanem valamely jelmondatot kívántak felvésetni.⁵

1844 januárjában a főhomlokzat, 1847 júliusában az egész épület körül lebontották az állványokat.⁶ A múzeum palotája megkezdte életét Pest és az ország történetében. Ezt az örömdetes eseményt a gyűjtemény azzal ünnepel-

² A tervek változásaira: *Lechner J.*: A Magyar Nemzeti Múzeum épülete, (Bpest 1927) 14, 16; 25–38. — *Zádor A.*: i. m. 10 skk. — A kertre vonatkozólag: Pollack Mihály István nádorhoz. 1847. okt. 4. Orsz. Levéltár. Nádori ir. 1848: 2526. —

³ *Mátray G.*: A Magyar Nemzeti Múzeum korszakai. (Pest 1868).

⁴ *Kubinyi Á.*: A Magyar Nemzeti Múzeum. A magyar Nemzeti gyűlésnek Hazafi tisztelettel, Pesten, júliusban, 1848. Az István nádor engedélyével készült memorandum ezer példányban jelent meg és július 29-én került a nemzetgyűlésen szétosztásra. Orsz. Levéltár. Nádori ir. 1848: 759 és 2030.

⁵ *Toldy F.*: A M. Nemzeti Irodalom története, I. k. (Pest 1851) címlapjának vignettája. — Pesti Hírlap, 1844. jan. 7. 315. sz. 11.

⁶ *Der Spiegel*, 1844. jan. 13. 32. — Életképek, 1847. júl. 25. 126.

hette, hogy a nádor engedélyével a homlokzat képével díszített magyarnyelvű pecsételőt vehetett használatba.⁷

A *Pesti Hirlap* önérzetes hangú tudósításban köszöntötte a várost a Rákos mezejétől fogva uraló nagyszerű alkotást és annak tervezőjét, aki a nemzet méltóságát kifejező eszméjét ilyen nemes alakban valósította meg. Büszkesége a múzeumnak, hogy »nem a szegény pór nép verejtéke« adta életét, hanem a nemességre rótt törvényes kivétel.⁸ Kossuth lapjával egyezően írt két útikönyv, a Vezéd és Feldmann Wegweisere, a *Pesti Divatlap* pedig borítéklapjára tűzte a Múzeum és a Nemzeti Színház, két művelődési intézményünk képét. Azonban az egykorú lapokban több gáncs, mint elismerés érte az építkezést.⁹ A sok kifogásról csodálkozva emlékezett meg egy külföldről hazatért magyar, megállapítva hogy a fenséges palota megállná helyét Münchenben is.¹⁰ A romantikus ízlésváltozás befolyásolta »szakértőkkel« szemben, a klasszicista stílusban építkező ország közönsége a saját lelkisége monumentális megjelenítésének érezte az új alkotást. Népszerűségének bizonyítéka többek között, hogy a divatos ködfátyol-képek hazai mesterei, a kassai *Róth* Imre és bizonyos *Weisz*, a Nemzeti- és a német-színházban tartott előadásai siettek a múzeumot vászonra vetíteni.¹¹

Méltó művész, *Alt* Rudolf vállalkozott a palota első természet utáni ábrázolására. *Sandmann* litográfiájában megjelent rajza a Calvin tér felől élénk környezetrajzot mutat. 1847-ben *Alt* ismét a múzeumon dolgozik. Ennek az aquarelljének ismerjük első, friss benyomásokat őrző vázlatát (LI. t. 3.), és az ötvenes évek elején megjelent színezett litográfia kidolgozott előképét. *Alt* valószerű, fölényes rajztudású művei megkapóan tükrözik az ifjú Pest sürgő-forgó életének, dűledező viskók közt derűs nyugalommal széttáruló múzeumot. Ugyancsak a bécsi művész alkotása Pest legérzékletesebb madártávlati képe, amelyen az épület uralkodik az egész városrész felett.

Sajnálhatjuk, hogy a táj- és életkép magyar mestere, *Barabás* Miklós csak háttérnek festette meg a múzeumot a palatinus arcképén.

Walzel könyvmdájából 1847-ben egy kis igényű, mégis »a történeti kompozíció határán álló litográfia« került ki.¹² Tárgya Kossuth és Szentkirályi követválasztási menete, háttérben a múzeummal. A forradalom azután végleg a történelembe emelte a Nemzeti Múzeumot. Petőfi a Nemzeti dalt szavalja a múzeum lépcsőzetén, ez a látomás minden magyar szívében él, jóllehet csak igen szerény, egykori képeink maradtak róla: egy tempera és egy címlap-litográfia. A forradalom emléke még az *Illustrierte Zeitung* fametszete, továbbá a felsőház részére átalakított díszterem eléggé száraz, eligazítónak készült röplapon megjelent litográfiája, amely az épület belsejének első önálló ábrázolása.

Az elnyomás korának művei nemzeti műveltségünk fokozott megbecsüléséről tanúskodnak, már ami a kispénzü réteget illeti. A nagy vagyonúak legtöbbször kiveszett a hazafias áldozatkészség. Két csoportra oszthatjuk a ránkmaradt emlékeket. Egyik a múzeum környezetének rendezéséért folytatott

⁷ Mátray G.: i. m. 44.

⁸ *Pesti Hirlap*, i. h.

⁹ *Vö. Der Spiegel*, 1844. Jan. 13. 32. — *Honderü*, 1844. nov. 23. II. 338—339. — Életképek, 1846. I. 384. Az utolsó »üllepedett gánédombra emlékeztető különcöt« emleget!

¹⁰ *Csatáry O.* (Kovács László): *Utí emlékek. Életképek*. 1845. jan. 24—27.

¹¹ *Honderü*, 1845. ápr. 15. I. 299.

¹² *Vayer L.*: Kossuth Lajos alakja az egykorú művészetben. Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének másfélszázados fordulójára. (Bpest 1952) II. 439 sk.

erőfeszítések termékeit, a másik az önálló műveket foglalja magában. Előbbi csoportunkat egy kapitalista ajánlathoz készült terv nyitja meg, amely két-emeletes üzletházzal akarta körülvenni a múzeumot. Ezt a barbár ötletet figyelemre sem méltatva, Kubinyi igazgató felújította Pollack koncepcióját a Puskin utcai oldalon a köemelek elhelyezésére szolgáló oszlopcsarnok kiképzésére, megteremtette a kertet, sőt gondolt az épület körül kialakítandó kulturális városrész létrehozására is, ajánlatot téve az Akadémia palotájának a múzeumtelek hátsó sarkán való felépítésére.¹³

Eleinte a felszaporodó grafikai termés a múzeum környezetének változásait kíséri nyomon. Legérdekesebb Glatz Tivadar tollrajza, emeletmagasságból a környék reális és hangulatos bemutatásával (LIV. t. 1.), a legfestőibb Weber: Laczi konyhája, amelyen csak a háttér az épület. A legtöbb látkép előlegezte a kertet, így a gyűjtemény levélpapírjának fejléce. De akad olyan is, amely naturalista módon a sivár »küludvart« ábrázolja, az épület sarkán álló fekete-sárgára mázolt »örbuktákkal« (*Reim, Wigand*).

Haynau dühöngése utáni első társadalmi megmozdulásnak köszöni létét az első terménykiállítás emléklapja. Ez újra megjeleníti a múzeum belsejét, ezúttal az előcsarnokot és kerek-termet. (LIV. t. 2.) A nemzeti önismeret és öntudat emelésének szándékával készült az ötvenes évek két nagy képes kiadványa, Kubinyi Ferenc és Vahot Imre, illetve Hunfalvy János szerkesztésében. Az előbbi a múzeumot mutatványlapján a nemzeti műveltség jelképévé emelve jeleníti meg, az utóbbi *Rohbock* mozgalmasságra törekvő, Alt hatása alatt álló rajzát hozta. Hunfalvy és nyomában Cassius (Áldor Imre) különben újra megütik a Pollackot ócsárló hangot. Mintegy az előbbinek felel Kubinyi, mikor bécsi illetve tudósokra hivatkozva, az épületet Európa legszebb múzeumának mondja.¹⁴ Folyóirataink is hazafias büszkeséggel karolták fel az intézményt. Képet róla elsőnek a Vasárnapi Ujság mutat be széles olvasótáborának, az Ország Tükre múzeumi rovatot nyit és cím helyett a homlokzat fametszetét adja. Nemzetiségünk fennmaradásáért folytatott szívós harc hozta divatba a magyar viseletet. Ezért kerülhetett divatlapok háttérének a nemzeti művelődés csarnoka. Az abszolutizmus korának legnagyobb hazafias megnyilvánulása, a százados Kazinczy-ünnep a díszteremben folyt le, ugyancsak itt ülésezett az 1861-i országgyűlés képviselőháza. Litográfiák és fametszetek őrzik függetlenségünk megnyilatkozásának eseményeit. A kiegyezést nyelbeütő országgyűlés ismét igénybe vette a múzeumot. Ennek köszönhető *Slowikowski* két becsülettel munkált színes litográfiája, melyek közül egyik frontális látásban az épületet, a másik, háttérében az új képviselőházzal, a múzeumkert északnyugati sarkát, a Kazinczy-szoborral ábrázolja.

¹³ Pollack Mihály: István nádorhoz, 1844. okt. 4. és annak mellékletei. Orsz. Levélár. nádori ir. 1848: 2526. Az igazgatóság felterjesztése a nádorhoz uo. 1847: 801 és 896. — *Kubinyi Á.*: i. m. — *Fejős I.*: A N. M. tervezett loggiái. Magyar Építőművészet (1953) 176 skk. — *Kollányi F.*: Az Akadémia és a Nemzeti Múzeum. Értekezések a Tört. Tud. köréből XXII/8. (Bpest 1910). — Az Akadémia felterjesztései nem nevezik meg, ki volt a tervek építész tanácsadója. Akad. Kézirattár. 2/1853. és 22/1853.

¹⁴ Pesti Napló, 1859. jan. 23. — Az idézett műveken kívül az alábbi építészettörténeti munkákat használtuk: *Birbauer V.*: Pollack Mihály pesti nagy középületei, Ua. A N. M. palotája. Magyar Művészet (1927) 229 skk. — *Ua.*: A magyar építészet története (Bpest 1937). — *Zádor A.* — *Rados J.*: A klasszicizmus építészete Magyarországon (Bpest 1943). — *Rados J.*: A m. klasszicista építészet hagyományai. — *Zádor A.*: A m. klasszicizmus építészeinek társadalmi helyzete (Bpest 1953). — Magyar Építészet a XIX. sz. végéig. Szerk. *Gerő L.* (Bpest 1954).

Hosszú vajúdas után a hetvenes évek végére a városrendezés megteremti a Múzeum körutat, a »pesti boulevard«-ot. Művelődési városrész kialakítására a kapitalizmus képtelen lévén, főúri paloták és a tőke székházától körülvéve láthatjuk a múzeumot *Morelli* Gusztáv fametszetein, illetve *Rauscher* előképein (LIH. t. 4.). Nyoma sincs már ezeken a régiek félszegségének és kezdetlegességének, de eltűnt azok naív kedvessége és szabad lendülete is. Az eklekticizmusra esküdő korszak valamivel jobban tudta értékelni Pollack alkotását, az Építész Egyesület Than-portréja a mestert a múzeumot vázoló rajztáblával örökítette meg. A gyűjtemény alapításának centenáriuma a fiatal Beck Ö. Fülöppel érmet veretnek a fő-homlokzat képével, — rá négy évre viszont szárnyakkal akarták megbontani az épület harmóniáját.

A századforduló meghozta a grafika modern megújulását, különben ez már a fénykép kora. Fotográfiák mutatják, hogy a múzeumból temették Jókait és Adyt, innen temette a nemzet Kossuthot. A csaknem nemzethalállal végződő fasiszta örület pusztításáról film is készült. A fényképek tárgyalására, sajnos, nincs helyünk kitérni.¹⁵

Néhány lelkes szakember munkássága nyomán igazi megértést és méltánylást Pollack, kora közösségi szellemében fogant műve a felszabadulás után kapott. Nemzeti architektúránk példamutató műemlékének a pusztulásból való megújulását és a múzeum lépcsőzete körül a márciusi ifjúság örököseit a szocialista realizmus útján járó művészetünk alkotásai tükröztetik.

Egy-egy elpusztult műemlék egykorú hiteles ábrázolását forrásértéke miatt becsüljük. Kárpótlást keresünk bennük a romokon. A Nemzeti Múzeum teljes épségben tekint ránk, régi képein a jól ismert formák tűnnek elő, mégis a hajdani rajzolatokat forgatva a történetiség érzése fog el bennünket. Ugyanaz az építmény és mégis más. Más az arányok hangsúlya, a tér dinamikája, a megjelenítés hangulata és levegője. Persze sokat jelent a megváltozott környezet, ugyanannyit az egyes korok látásmódja, az a felfogás, amivel témájukhoz közeledtek. De a múzeumról készült művek java termése változatlanágában is új vonásokkal gazdagította az épület arculatát, egyre gyarapította jelentőségét. Ahogy ma ismerjük a Nemzeti Múzeumot, az több, mint közgyűjteményeink egyik szállása, több mint a hazai klasszicista építészet műremeke: a magyar művelődés jelképévé magasodott.

Ennek a történeti folyamatnak munkálói és tükördarabjai a Nemzeti Múzeum ábrázolásainak hosszú sorozatai.

Fejős Imre

KATALÓGUS

(Csak a legszükségesebb adatokat hozzuk, teljességre 1870-ig törekedtünk)

1. »A Nemzeti Gyűjtemények új Tárházának a Hatvani utca felé álló Homlokfala Pesten. Hild találta és rajzolta Pesten. Falka metszette Budán 1807.« Rézm. 22,6 : 35,7. Megj. »Museum Hungaricum Excelsis Regni Proceribus Et Inclytis Statibus Ac Ordinibus Exhibitum. Budae« s. a. — Uo. A földszint és emelet alaprajza Karacs Ferenc metszetében. — Pataky Dénes: A magyar rézmetszés története. Bp., 1951. 120. 9. — Tört. Képcs. Repro. Rados — Zádor. A m. klasszicista építészet. Bp., 1953. 15.

2. »Ung. National-Museum. Rauschman gez.« Rézm. az előbbi után. 11,4 : 8,7. Megj. »Kalender von Ofen und Pest für 1809. Von Rösler. Pest Hartleben.« A szövegből kitetszőleg (43.) a metsző is Rauschman volt. Pataky, 209. 2. Föv. Tört. Múz. — Szabó Ervin kvár.

¹⁵ A korai fényképek közül megemlítjük Heidenhaus és Klösz Gy. felvételeit. (Tört. Képcs.)

3. Pollack Mihály tervrajzai az Orsz. Széchényi Könyvtárban :
 - a) »Ansicht des Peristils im Grossen. — A. Nischen für die sub. D. projectirten Figuren — b. Komt das nach höchster Verordnung veränderte Basrelief nach Zeichnung E.« Az oszlopcsarnok tervrajza a fülkébe szánt szobrokkal (jelezve A.) és a timpanon szobordíszével (jelezve B.). Tusrajz, 63,4 : 94,8. (1837 k.) Repro. Lechner Jenő : A M. N. M. épülete, Bp. 1927. 20.
 - b) Az előcsarnok és a díszterem metszetrajza a Pollack által tervezett festményekkel. Ceruza- és vízfestés, 64,2 : 98, 1. (1837 k.) Repro. Lechner, 50.
 - c) »Haupt — Ansicht« A homlokzat mai képe. Tusrajz, 24,5 : 62. (1842 k.).
 - d) A homlokzat, tusrajz, 32,7 : 62,3. (1842 k.)
 - e) Az oszlopcsarnok »Mich. Pollack k. k. Architekt.« Tusrajz, 45 : 64,5. (1842 k.)
 - f) »Seiten Ansicht«. Tusrajz, 24,6 : 72. (1842 k.) Repro. Zádor Anna : A N. M. Bp., 1953. 15.
 - g) »Ansicht gegen der 5 Lerchen Gasse«. A Puskin-utcai front homlokzata. Tusr 24,4 : 72,4. (1842 k.) — Ezekon kívül fennmaradt 12 lap alaprajz és keresztmetszet közülük 3 Pollack eredeti signójával, továbbá egy másolat a II. emelet alaprajzáról »Adolph Scholtz März 1860« signatúrával.
4. »A Nemzeti Múzeum« látkép é. ny. felől, litográfia (8 : 10,3). Keretkép Vasquez »Buda és Pest Szabad Királyi Városainak tájleírása. Topographie der köngl. ungarischen freyen Städte Ofen und Pesth' c. 6 lapos sorozatának Pestet ábrázoló egyik lapján. (1837 — 1838). Vö. Der Spiegel, 1837. szept. 27. 616. — Athenaeum, 1838. dec. 20. 816. — Schoen Arnold : Buda-Pesti képek, könyvek Csillag Béla gyűjteményében. Bp., 1936. 141. — Tört. Képcsarnok.
5. A N. M. látképe délkelet felől. »Joh. Aminger 840.« Szépia 60 : 92. Repro. Lechner, 16., amely a kép baloldalát levágva hozza. — Föv. Tört. Múzeum.
6. »Panorama der Donau von Wien bis Pesth. In Vogel-perspective, gezeichnet. u. gestochen von H. Hummitsch, Wien, 1842.« A Nemzeti Múzeum jelölve »44«. A műnek további két kiadása jelent még meg. Tört. Képcs. Föv. Tört. Múz. Orsz. Széchényi Kvár.
7. A N. M. látképe északnyugat felől a kerttel. Színezett litogr. 6,7 : 9,4. Ismeretlen mester, 1842 körül. — Tört. Képcsarnok.
8. »Nemzeti Museum« látkép északnyugat felől a kerttel. Litogr. 13 : 17,5, ismeretlen mester. Megj. »Közhasznu honi vezér, 1842.« — Föv. Tört. Múzeum. Tört. Képcsarnok.
9. »Museum«. Látkép északnyugat felől, litogr. 8 : 15. Ismeretlen mester. — »Wandkalender, 1844«. — Föv. Tört. Musz.
10. »Das National Museum in Pest. Beilage zum Ungarn. Schwind gez. Pesth. Fuchsthaller sc.« Acélmetszet, 16,5 : 23,7. A homlokzat északnyugat felől. Schoen 201, Pataky 125. 17. — Tört. Képcs. Föv. Tört. Múz.
11. »Múzeum. Museum, Winkles sculp.« Acélmetszet, 11 : 16,5. Látkép északnyugat felől. Megj. »Feldmann, G. L.: Pesth und Ofen. Neuester und vollständiger Wegweiser, durch beide Städte und ihre Umgebungen. Mit 6 Stahlstichen und einen Plane von Pesth u. Ofen. Leipzig u. Pesth, 1844.« és további 5 kiadásban 1859-ig. Ezenkívül : »Buda-Pest, a' magyarok fővárosa ... leírása. Vezéd vidékiek és bennszülöttek számára. Pest. 1845.« Schoen 336, 339. 216. — Tört. Képcs., Föv. Tört. Múz.
12. »Magyar Nemz. Museum.« Az oszlopcsarnok, amelyet saját farkába harapó kígyó vesz körül, a timpanonon a felirat, litogr. 6,2 : 12,6. — Ism. mester, 1850 körül. Toldy F. : A. M. Nemzeti Irodalom története I. k. (Pest 1851) címlapjának fejléce.
13. A Pesti Divatlap borítékjának ábrái : a N. M. és a Nemzeti Színház, fametszet, »Sziládi.«
14. »A' Nemzeti Museum Pesten. Das Nationalmuseum in Pesth.« A Calvin-tér felől nézve az előtérben vásári jelenetekkel. Megj. »Buda-Pest. Előadva 32 eredeti rajzolatban Alt Rudolf által. Rajzolta Sandmann, nyomtatta Rauch János. Pesten, 1845. Hartleben Konrád Adolf sajátja. Pesth und Ofen. Illustriert in 32 Originalzeichnungen von Rudolf Alt. Lithographiert von Xav. Sandmann, gedruckt von Joh. Rauch. Pest, 1845. Verlag von Conrad Adolf Hartleben«. Fehér papíron sárga alappal nyomtatott litográfia. Megj. 1845 márciusában. Vö. Életképek, 1845 márc. 29. I. 421. — Schoen 231. Tört. Képcs., Föv. Tört. Múz.
15. A N. M. a Széna—Calvin-tér felől, ceruza- és vízfestmény. 17,9 : 22,5, Alt Rudolf. Szépműv. Múz. grafikai oszt. — E vázlat u. készült :
- a) A N. M. a Széna-tér felől nézve. Vízfestm. 15 : 22 »R. Alt. 1847«. Föv. Tört. Múz. — Schoen : Fővárosunk 1860—1873. Bp., 1948. 23.
- b) A N. M. a Széna-tér felől nézve. Vízfestm., 21,2 : 31 »R. von Alt Pesth«. Hitelessége kétséges. Föv. Tört. Múz.
- c) »16. Nemzeti Muzeum. National Museum«. A főhomlokzat a Széna-tér felől. Kézrel színezett litogr., 20 : 16, megj. : »Festői Megtekintések Budara es Pestre. Malerische

Ansichten von Ofen und Pest. Nach d. Natur gezeich. v. R. Alt. Litogr. v. X. Sandmann. Verlags Egenthum. v. L. T. Neumann in Wien. Vervielfältigung aussch. vorbehalten. Lith. b. J. Rauch. Tört. Képcs. Schoen 304.

16. »A' Muzeum. Das Museum.« Keretkép: »Pest város képrajza. Ansicht von Pest... Mailáth György urnak... ajánlva — den Herrn Georg Mailáth... gewidmet von J. G. Weissenberg. H. Engel Könyomdájából Bécsben, Steindr der H. Engel in Wien.« Litogr. 38 : 48. — A lap Budát ábrázoló lito-val együtt jelent meg »Malerische Ansichten von Ofen u. Pesth« német nyelvű címmel, 5 konv. forint, színezve 10 konv. forint árban. Vö. Der Spiegel 1845. dec. 17. 1618—1619. — Nagy Zoltán: A magyar litogr. Tört., Bp., 1934. 76—77. Schoen 253. — Tört. Képcs. Föv. Tört. Múz.

17. József nádor arcképe, egész alak, állva, jobbában papírtekercset tart a Múzeum látképével, balkezét márványasztalra helyezett múzeumi alaprajzon nyugtatja. Hátlul, balra a Dunán át Pestre nyílik kilátás, az épület jól kivehető. Olajfestm., vászon, 185 : 190. Alul jobbra: »m. Barabás Miklós, 1846-ban.« Tört. Képcs. — Készült a Nemzeti Képcsarnok Egyesület 1845 márc. 9-i ülése határozatából 900 ezüst forintért. Felállították 1846 okt. 20. Mátray Gábor: A Nemzeti Képcsarnok Alapító Egyesület évkönyve, 1845—1851-re, Pest, 1851. 20. — Der Spiegel, 1848. I. 43. — Barabástól ismeretes még egy töredékrajz: a N. M. homlokzata. Vö. B. M. önéletrajza. Kiadta Biró Béla, Kolozsvár, 1944. 3109. sz.

18. Követválasztási menet. Litogr. 24,6 : 39,5. Ism. mester. »Walzel A. F.« Kossuth Lajos és Szentkirályi Móric választási bevonulását ábrázolja a Nemzeti Múzeum előtt. Föv. Tört. Múz. — Vayer Lajos: Kossuth alakja az egykorú művészetben. Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének másfél százados ünnepére. Bp., 1952. II. 439—440. Repro. uo.

19. Pestőfi a Talpra magyar-t szavalja. Tempera, 23 : 28,1. Ism. mester. Ernszt Lajos gyűjteményéből a Föv. Tört. Múzeumban. Repr. Genthon István: A M. történelem képeskönyve, Bp., 1935. 203.

20. »Nemzeti dal, Petőfitől, zenére s' énekre szerzé Kálózdí János. Kiadva Vahot Imre, Pest, 1848. — Nyomt. Walzel A. F., Pest.« Címlap-litogr., mely a márciusi ifjakat a Múzeum lépcsőjén ábrázolja. A hangjegy megjelent a Pesti Divatlap 1848 április 22-i száma mellékleteként, de külön is árusították 30 krc árban. (P. Divatlap, 1848. I. 518. és 410.)

21. Márciusi ifjak a N. Múzeum előtt. Litográfia, ismeretlen mester. (1860 k.) 66,9 : 35,5. — Föv. Tört. Múz.

22. »Volks-Versammlung in Pest. Aufführung ein Deputation der Wiener Universitäts-Jugend.« Ceruzarajz. Ismeretlen mester. 18 : 25. — Tört. Képcs. — Ez u. készült: »Auf-tührung einer Deputation der Wiener Universität in der Volksversammlung zu Pesth.« Famet. 15,7 : 22,5. Megj.: Illustrierte Zeitung, Leipzig, 13. máj., 1848. X. Bd. No. 254 S. 314. Die Erhebung, Pesth 313—317 c.közlemény egyik illusztrációjaként. Ábrázolja a bécsi egyetemi ifjúság küldöttségével ápr. 5-én végbement népgyűlést, a Nemzeti Múzeum előtt. Tört. Képcs. Szabó Ervin Könyvtár.

23. »Az 1848-i július 2-ára egybehívott országgyűlési főrendek terme a nemzeti muzeum épületében Pesten. Ny. Walzel Á. Pesten.« litogr. 18,5 : 38,5. Ism. mester. — A dísztermet ábrázolja, amelyen 5000 Ft költséggel alakították át a felsőháznak. Orsz. Pénzügy. Cass. 1848—1—56. Orsz. Levéltár. — Tört. Képcs. — Repro. Zádor 23.

24. »National-Museum in Pesth. Jf. Marschan 8 okt. 1849.« Üzletházterv homlokzati képe a Nemzeti Múzeummal. Tört. Képcs. — Repro. M. Építőművészet, 1953. 176.

25. »National Museum zu Pesth. Glatz fezt.« Tollrajz 14,5 : 22. A Széna tér felől, képzeti teraszról rajzolva, 1850 körül. Föv. Tört. Múz.

26. »National-Museum« guache, 6,6 : 7,4 Wigand. A fő- és az északi homlokzat. Szépműv. Múz., grafikai o.

27. »National-Museum« Vízfest. 5,6 : 8,6. Északnyugat felől, 1850 körül. Ism. mester. Föv. Tört. Múz.

28. A Széna tér és a Nemzeti Múzeum. Vízfest. 12,7 : 18,5. Ism. mester 50-es évek. Föv. Tört. Múz.

29. »Das Museum in Pesth. V. Reim. 530.« Színezett rézkarc, 10,2 : 16, 1851. Vö. Schoen 282—287. — Tört. Képcs.

30. »Pesth-Ofen. C. A. Eltzner ges. u. gest. Druck u. Verlag d. Englischen Kunstanstalt A H. Payne, Leipzig & Dresden. Commissionar für Pest Lauffer & Stolp, acélmetszet, 28,5 : 38,6. — A város madártávlati ábrázolása északnyugat felől, amelyen igen jól kivehető a Múzeum. — 1850 körül. — Tört. Képcs.

31. »Emlék-Lap. A nemzeti museum igazgatója Kubinyi Ágoston... által rendezett első magyar termény kiállításra.« 1851. Gedenk-Blatt. An die durch den Director des National Museum's... August von Kubinyi veranstalteten ersten ungarischen Producten Ausstellung, 1851. Kiadó és nyom. Walzel A. F. Pesten. Gezeichnet u. lithogr. A. Rohn« Litogr.

ráfia, 23,3 : 30,2. Díszes keretbe foglalva ábrázolja Kubinyi arcképét, továbbá a kerek csarnokot és az előteret. — Tört. Képcs.

32. Kubinyi Ágoston. Térdkép, olajfestm., vászon, 115 : 90. Jobbra lent: »Frid. Lieder indigena hung. pinxit. 1852.« Fent jobbra nyitott ablakon át a Nemzeti Múzeum homlokzata látszik. A festményt az első orsz. termény-kiállítás választmánya adakozásból készítette és 1852. júl. 4-én ajándékozta a Képcsarnoknak. Mátray Gábor : A. N. M. korszakai. Pest, 1868. 66. — Tört. Képcs.

33. »Mutatvány a 'Magyarország képekben' című munkához ... rajz. Varsány J. Mérnök. Rohn, 1853. Nyomt. Frank J. M. Pesten, 1853.« Litogr. 44,8 : 33,6. A díszes keretbe foglalt lap legfelső képe északnyugat felől a múzeumot ábrázolja. Tört. Képcs. — U. ezen lap megjelent német szöveggel is, továbbá mint a Kubinyi-Vahot Magyarország és Erdély képekben I. k. Pest, 1853. c. mű melléklete.

34. »Museum«, északnyugatról nézve, keretkép: »Buda-Pest mit seinen Umgebungen J. von H. (Hyrtl) del. Fuchsthaller sc. Pesth. Verlag: von Gustav Emich in Pesth.« Acélmetszet, 43,2 : 57, 6 Schoen, 314, Pataky 125—129. — Tört. Képcs. Föv. Tört. Múz.

35. Nemzeti Múzeum, keretkép: »Plan der Umgebungen von Ofen u. Pesth. Lith. A. F. Walzel, Pest, 1854. J. von H. (Hyrtl) dell. Fuchstaller sc. Pesth. Verlag von Gustav Emich in Pesth.« — A homlokzat észak felől. A térkép megjelent: »Haeufler, J. V. Buda-Pest, historisch-topographische Skizzen, Pest. 1854.« Mellékleteként. — Schoen 318, Pataky 126—130. — Tört. Képcs. Föv. Tört. Múz.

36. »Magyar Nemzeti Múzeum« északnyugat felől. A gyűjtemény levélpapirosának fejléce, litogr. kb. 2,3,9. Ism. mester. Orsz. Széchényi Könyvtár. Irod. levelestár; Kubinyi levele Pompéry Jánoshoz, Pest, 1855. okt. 18.

37. »National Museum«, keretkép: »Pest, A Fesca scup. Stich und Druck d. oestr. Lloyd in Triest.« A homlokzat északnyugat felől acélmetszet 5,5 : 7,6, az egész lap : 22 : 31,4. Tört. Képcs.

38. »Vogelperspektiv-Ansichten 4 Bll. Wien, 1855—56. Pesth-Ofen nach d. Natur getz. & lith. v. R. Alt.—Verlag & Eigenthum v.F. Paterno in Wien.« Színezett litogr., 44,6 : 60,5. (Körülvágott példány.) A város madártávlati képe a Margitsziget felől, amelyen jól látszik a múzeum. Nagy Z. 821. — Tört. Képcs.

39. »Laczi konyhája. Die Garküche. — La Gargote. — Weber. — Ausgeführt in lithogr. Institut von Arnz & Comp. in Düsseldorf. Eigenthum & Verlag v. Hermann Geiber in Pesth.« színes litogr. 28,2 : 44. Ábrázolja a szénatéri piacot, háttérben a múzeummal. Megj. »Prónay Gábor : Vázlatok Magyar hon népeletéből. Barabás, Sterio és Weber 25 színes képműveivel, Pest, 1855.« A magyaron kívül német és francia nyelvű szöveggel is. — Tört. Képcs. Ennek változata : a) »Laczi konyhája« lito. (Werfer Károly mjj). Megj. Képes Ujság 1860. 2. köt. 36. sz. 423. o.

40. »A Nemzeti Museum Pesten«. Fametszet. Ism. mester. Megj. Vas. Ujs. 1856. febr. 24. 65.

41. N. M. Északnyugat felől. Dux Adolf : A M. N. M. Pest, 1857. borítéklapjának első oldalán. Az utolsó oldal a gyűjtemények elhelyezésének alaprajzát hozza. Fametszet. A boríték utolsó lapján »Pest, 1856. Herz. János«.

42. A M. N. M. a Calvin-tér felől. Szépia, 11,3 : 16,3. Rohbock Ludwig. Tört. Képcs. — Ez ábrázolás után készült :

a) »Nemzeti Muzeum. National Museum in Pesth. L. Rohbock dell. G. M. Kurz Sculpt. Druck & Verlag v. G. G. Lange in Darmstadt. Lauffer és Stolp bizományában, Pesten.« Acélmetszet, 16 : 24,2. Megj. »Magyarország és Erdély eredeti képekben rajzolta Rohbock Lajos. Történelmi és helyirati szöveggel. Irta : Hunfalvy János. Első szakasz : Magyarország. I. k. Darmstadt, 1856.« Ugyanez német szöveggel is, továbbá Budapest és környéke, Pest. 1859. címen külön kötetben, ugyancsak német nyelvű variánsal. — Tört. Képcs. — Ugyanezen sorozatokban jelent meg :

b) »Pest és Buda. Pesth u. Ofen. L. Rohbock dell. A. Fesca Sculpt. Druck & Verlag v. G. G. Lange in Darmstadt. Lauffer és Stolp bizományában, Pesten.« Acélmetszet, 16 : 24,2. A várost a Rózsadomb felől ábrázolja, jól kivehető a múzeum. Tört. Képcs.

43. »Kazinczy-ünnep Pesten a Muzeum Termében oct. 27-én 1859. Pest, 1860. Werfer Károly műnyomdájából.« Litogr. Ism. mester. Megj.: Kazinczy-Album. Összeállította : Szabó Richard, Pest, 1860. — Tört. Képcs.

44. »Budapesti magyar divatkép, őszi és téli viseletekkel. Közli a férfi divatot Tóth Gáspár és fia, ... a nő divatot Bencsik György, és Kuzmik és Monaszterly. Kiadta a Napkelethez : Vahot Imre. Rajzolta : Vizkeleti Béla. Kőrerajz. és nyomt. Rohn, Pesten, 1859.« Litogr. 30 : 44,5. Négy férfi és három nő alak magyar viseletben, háttér a homlokzat és a Sándor utcai szárny. Tört. Képcs.

45. Reitter Ferenc oszlopcsarnok tervei a kő-emlékek elhelyezésére :

a) »Ansicht eines Theiles der zu erbauender Arcaden ... in romanischen Baustyle. Ofen im M. Dec. 1859.« Tört. Képcs.

b) »Ansicht eines Theiles der zu erbauenden Coladen ... in griech-dorischen Baustyle. Ofen im M. Dec. 1859.« Ezekhez csatlakozik két alaprajz és a kert első telepítésének helyszínrajza. Tört. Képcs. Repro. M. Építőműv. 1953. 5–6. sz.

46. »Pesti Múzeum«. Keretkép »gróf Széchenyi István« emléklapon. »Photo-Lith.(ographia) Giessendorff Károly. Nyomt. Reiffenstein és Rösch Bécsben,« 3,5 : 7,3 (1860). — Főv. Tört. Múz. — Ezen kívül a múzeum ábrázolása az alábbi Széchenyi-emléklapokon látható : a) »A haza nemtője« Tevely Ferdinánd u. Mayer August George vízfestm. 1860. — 86 : 56,6. A homlokzat vázlata. *Ez u. készült* : Kollarz Ferenc litója, amely színes nyomatban is megjelent. 86 : 56,6. Tört. Képcs. — b) »Gróf Széchenyi István. Kőre rajzolva Katzler Vince. Nyomt. M. Bäcker Bécsben. Lito. 81,3 : 55,6. Tört. Képcs.

47. »Széchenyi-ünnepély a Nemzeti Múzeum dísztermében okt. 13-án«. Fametszet, ism. mester. Vas. Ujs. 1860. okt. 28. 532.

48. »A Képviselőház ülésterme a Nemzeti Múzeumban«, fametszet, ism. mester. Vas. Ujs. 1861. jún. 23. 293.

49. »Az alsóház megnyitása«. Fametszet, 13,2 : 20, Emich Gusztáv Nagy Képesnaptára, 1862. Pest, 1861. 1. old. A díszterem a képviselőház első ülésekor.

50. »Gróf Teleki László gyászavatála a Nemzeti Múzeum előcsarnokában Pesten. (Május 9. és 10-én)«. Fametszet, ism. mester. Vas. Ujs. 1861. jun. 2. 253.

51. Teleki László, Eötvös József és Deák Ferenc arcképe. Teleki arcma felett a homlokzat : »A Magyar Országháza Pesten«. Acélmetszet, 22,7 × 30,4. Ism. mester. Tört. Képcs.

52. A homlokzat. Fametszet, az Ország Tükre, 1864. fejléce a Vegyes rovatokban.

53. »Szökökut (felállítva az orvosok és természetvizsgálókgyűlésén a múzeum-parkban)«. Litogr. (Marastoni József?), a szökökutató készítette Schlick Henrik bádogismester. Az Ország Tükre 1863. okt. 11. 345.

54. »Magyar Nemzeti Múzeum Pesten. Ungar. National Museum in Pesth. Természet után rajzolva : Slowikowski Ádám. Leitner M. L. nyomása Pesten. Lauffer Vilmos tulajdona, Pesten.« Színes litogr. 33,6 : 49,5. (Körülvágott.) 1865. körül. Schoen 373. Nagy Z. 77. Tört. Képcs. Főv. Tört. Múz.

55. »Az Ideiglenes Magyar Képviselőház Pesten (a Múzeum-kertjéből fölveve). Das Provisor Landhaus in Pest (aufgenommen von Museumspark aus.) Természet után rajzolva Slowikowski Ádám. Leitner M. L. nyomása Pesten.« Színes litogr. 33,4 : 49,1. A kert, a Kazinczy-szoborral. Nagy Zoltán 77. Tört. Képcs. Főv. Tört. Múz.

56. »Az új országház fénykép után. Khór és Wein könyvnyomdája. Pest, 1865. Melléklet a Családi Kör 44. számához.« Fametsz. 24,9 : 35,4, a kert felől nézve. Tört. Képcs.

57. »A magyar ideigl. képviselőház, Ybl Miklós terve szerint (Fénykép után rajzolva Kelety Gusztáv.) A N. M. parkjából tekintve.« Fametsz. Rusz (Károly). Vas. Ujs. 1865. okt. 1. 304.

58. »A nemzeti múzeum, a főrendek ülésezési helye,« fametszet, ism. mester. Látkép északnyugat felől. Hazánk s a Külföld, 1865. 633.

59. »A pesti új képviselőház homlokzata (fénykép után Haschke)«. Fametszet »Rusz. K.« A kert felől nézve, Hazánk s a Külföld, 1865. okt. 1. 632.

60. »Nemzeti divat-kép. Pest, Március hó, 1865. Ny. Rohn és Grund, Pest, 1865. Közli Hofmann F. M.« Litogr. 45,8 : 58,5. Ism. Mester. Nyolc pesti és vidéki férfiszabó által kiadott divatkép, amely az alakokat a múzeum képtárába állítva ábrázolja. — Tört. Képcs.

61. Látkép északnyugat felől. Keretkép : »Az 1865/6-ik magyar országgyűlés képviselőházának emléklapja. Tervezte és kiadta : Vahot Imre és társa, Marastoni Józ. Ny. Mandello és Leitner, Pesten, 1866. Litogr. A keretkép mérete 11,5 : 13,5. Főv. Tört. Múz.

62. »A pesti lóvonatu vaspálya. F. L.« Fametszet, háttérben a múzeum. Vas. Ujs. 1866. júl. 22. 348.

63. »A nemzeti múzeum«, fametszet, 14,3 : 20,8, ism. mester. Megjelent Cassius : Magyarország Fővárosa Pest, 1866. 9. 1. Azonos a 40. sz. fametszettel.

64. »Nemzeti díszöltönyök.« Ny. Rohn és Grund, Pest, 1867. Színezett litogr. 38,5 : 57,4. Férfi divatkép magyaros viselettel, háttérben a Nemzeti Múzeum. Tört. Képcs.

65. »A nemzeti muzeum a febr. 18-i kivilágítás alkalmával«. Fametszet, ism. mester. Vas. Ujs. 1867. márc. 3. 101. A kivilágítás a 67-es minisztérium kinevezését ünnepelte.

66. »Bude & Pesth-Ofen & Pest.« Lith de Fr. Wentzel á Wissembourg. Depot. Fr. Wentzel. Editeur ru St. Yacuass, Paris. Kugler László, Pesten. Színes litogr. 31,2 : 42,9. A város madártávlati képe északnyugat felől, amelyen a múzeum jól kivehető.

67. »Buda-Pest, Ofen-Pesth«. Levélpapír fejléc, nyolc kis vedutával, köztük a múzeum. »Nissen Ludwig«, színezett litogr. 1860 körül. Nagy Z. 77.

68. Pollack Mihály arcképe. Derékkép, melyen a mester balja a főhomlokzatot ábrázoló rajztáblán nyugszik. Olajfestm. vászon, 95,5 : 79. Jobbra lent : »Than M. 1882« Tört. Képcs. Wilhelm Gizella : Than Mór. Bp., 1953. Repr. uo.

69. Budapest madártávlati képe a Gellérthegyről nézve, melyen az épület jól látszik. Vízfestmény, 173 : 289. Jobbra lent »Rauscher L. 1885«. Főv. Tört. Múzeum.

70. Látkép a Calvin-tér felől. Ceruzarajz, 21,9 : 32,1. »R. L.« (Rauscher Lajos). Tört. Képcs. *Ez után készült :*

a) »Magyar Nemzeti Muzeum«, fametszet, »R. L. — Morelli G. ft.« Az Osztr. Magy. Monarchia írásban és képben, Magyarország I. Bp. 1888. 267.

71. »A Magyar Nemzeti Muzeum lépcsőháza«. Fametszet, Rauscher Lajos u. »Morelli G. F. T. G. J. sc.« 16,5 : 12,7. Az O. M. Monarchia ír. és képben, Magyarország III. Bp. 1893. 97.

72. Széchenyi-terem részlete. Tus, vízfestés és fehér fedőfesték. »Cserna K.« 40,2 : 29,9. Tört. Képcs. *Ez után készült :*

a) »A Magyar Nemzeti Muzeum Széchenyi-terme«. Fametszet, »Cserna K. — Morelli G. F. I. M K sc.« 18,12 : 8. Az O. M. Mon. Ír. és képben, Magyarország III. Bp. 1893. 211.

73. »Képviselőválasztási menet a Muzeum-köruton«. Fametszet, »Vágó — Morelli G. F. I. — Bálint B. Sc. 90.« 12,9 : 18,3. Az O. M. Mon. Ír. és Képben, Magyarország III. Bp. 1893. 159.

74. A homlokzat északnyugat felől, háttér a Múzeum utca. Vízfestm. »Nadler Róbert. Budapest 1900.« 61 : 94. Tört. Képcs. — *Ennek párdarabja :*

a) Calvin tér a Hazai Takarékpénztár palotájával, háttérben a Nemzeti Múzeum. Vízfestm. »Nadler Róbert.« 16,3 : 25,4. Főv. Tört. Múzeum.

75. Látkép a Calvin tér felől a szökőkúttal. Rézkarc »Varga Nándor«, 24 : 64,9. Főv. Tört. Múzeum.

76. »A kiégett Calvin-tér.« Zádor István rajzai. Bpest, 1945. Budapest. Officina. »Mélynyomás, Zádor, 1945.« — A háttérben a Nemzeti Múzeum.

77. Látkép északnyugat felől, cseruza- és vízfesték »Zádor, 1951.« 21,5 : 30,5.

78. Jókai-emlékkiállítás a díszteremben. »Zádor, 1954.« Tus és szépia, 25 : 38,3.

79. Márciusi ünnepség a Nemzeti Múzeum előtt. »Zádor, 1955. III. 15.« Tusrajz, fehér fedőfestéssel, 25,2 : 32,5. — Az utóbbi három lapot Zádor István szíveségéből közölhetjük.

80. Árnyrajzok. I. A múzeum kerítése, fametszet, ismeretlen mester. — A torzkép a mellékutcák deszkapalánkja mellett szemétnben turkáló öregasszonyt mutat, háttér az épület felismerhetetlen vázlata. — Az Ország Tükre 1863. máj. 10. 167.

81. »Pulszky papa jubileumára (Nagy muzeumi díszcsoportozat)«. Cserépy Árpád karikatúrája. Bolond Istók, 1894. szept. 23. 38. sz. — Pulszkyt 80 éves születésnapja alkalmából mint ekvilibristát ábrázolja az oromzaton állva, a timpanon szoborcsoportozata helyén pedig Pulszkyt mint fáraót, akihez sorra járulnak hódolatra a kor tudósai.

82. Emlék-plakett a múzeum centenáriumára. A nádor és az alapító jobbra néző vállképe, efelett jobbra »József nádor«, balra »gróf Széchenyi Ferenc«, az arcképek alatt pedig »A Magy. Nemz. Muzeum 100 éves Fennállásának Emlékére«, alatta babérágaktól övezve a főhomlokzat északnyugat felől. Ez alatt »1802—1902.« A balszegélyen B. Ö. F. (Beck Ö. Fülöp) szignatúra. Egyoldalú bronz, téglalap, 7,5 : 5. Huszár—Procopius : Medaillen u. Plaketten-Kunst in Ungarn. Bp., 1932. 131. 800.

83. A N. M. első pecsétje. Középen a homlokzat északnyugat felől, felette a felkelő nap, alul a koronás-angyalos magyar címer. Körirata : »Magyar Nemzeti Museum«. Ovális. 4 : 3,5. — A nádor 1843 végén engedélyezte a pecsételő használatba vételét, az elkészült 1844 elején. A pecsételő elveszett, lenyomata : Hóra János : Müller János arcképe vakramáján. Tört. Képcs. — Repro.: A M. N. M. múltja és jelene. Bp. 1902. címlapján, eredeti nagyságban. — A M. N. M. igazgatósága ügyiratainak lajstroma I. k. 1824—1870. 108/1843 ; 40/1844 ; 44/1844. Orsz. Levár. — (A múzeum iratai az ostrom alatt elégték, csak a mutatók maradtak meg.) Mátyás Gábor : A M. N. M. korszakai. Pest, 1868. 44—45.

84. Köretes tál, porcelán. Három részes és füles, a három rekeszben arany festésű hullámos kerettel, halványzöld alapon egy-egy festett kép : »Stadthaus in Pesth — Museum in Pesth — Ung. Theater in Pesth.« Jelzés az egyik rekesz alján »A.« A rekeszek hosszanti átmérete 22 cm. (Ötvenes évek.) Főv. Tört. Múz.

85. Tarokkártya a múzeum ábrázolásával. XIX. sz. — Váci Múzeum.

Hermann Ottó levele Pósta Bélához a magyar őskőkor kutatásáról

*A magyar régészek nevében emlékezésül Hermann Ottó halálának
40. évfordulóján*

1955. augusztus 4-én volt ötven esztendeje annak, hogy Herman Ottó, az első magyarországi őskőkori lelet felfedezője és a megindult vita során elkeseredett védelmezője, Miskolcon a »harmadik« paleolit emlékre bukkant, az Avason levő temető őrnél, aki azt már negyedik esztendeje őrizte.

Mint ismeretes, az első lelet tizenöt évvel előbb, 1891-ben,¹ a második 1894-ben² került elő. Nem kevésbé ismert az az elkeseredett — sokszor személyeskedésig menő — vita sem, amely magyar, német és francia nyelven, hazai és külföldi folyóiratok hasábjain tíz éven át folyt³ s amelynek végleges eldöntésére a harmadik lelet közlése⁴ adta meg a munkálatokhoz szükséges anyagi eszközöket.

A magyar őskőkor-kutatás történetének lapjára tartozik az a levél, amelyet dr. Pósta Béla hátrahagyott írásai közt találtunk⁵, amelyet az alábbiakban közlünk :

¹ Herman O. : A miskolczi palaeolith lelet. Arch. Ért. 13 (1893) 1 skk. — A vele kapcsolatos irodalmat lásd : MAG (1906) 2 skk., továbbá J. Bayer : Das Alter des Artefakts aus der Petőfigasse in Miskolcz und anderer angeblich paläolithischer Steingeräte WPZ (1922) 22 skk.

² Herman O. : Das Paläolithicum des Bükkgebirges in Ungarn. MAG (1908). 232 skk.

³ Az irodalmat lásd uo. a jegyzetekben. 2 skk.

⁴ Herman O. : Zum Solutréen von Miskolcz. Uo. (1906). 2 skk.

⁵ A levél, a többi, különösen múzeumi felügyelőségi ügyekben bővelkedő iratokkal együtt Buday Árpád hagyatékából került elő. Az iratok a szegedi egyetem könyvtárában vannak. A levelet a Történeti Múzeum Régészeti Osztályának irattára őrzi (49—1946). Pósta Béla azok közé tartozott, akik nem kételkedtek a miskolci leletek paleolit (chelléen) eredetében. Kitűnik ez egyik, még Budapesten tartott előadásának Herman Ottó részére átengedett kéziratából, amelyet H. O. közölt is. Lásd MAG (1906). 5. — Hogy Póstát már előző tanulmányaiban is érdekelte az őskőkor, azt az olonei szakóca képenek átengedése is igazolja, amelyet a moszkvai múzeum Poljakov-gyűjteményéből hozott magával s amelyet H. O. összehasonlító anyagul uo. közöl is. Lásd : Abb. 2. Érdekes e tekintetben hatvan esztendővel ezelőtt vezetett útinaplójának moszkvai feljegyzése, amelyet — addig is, amíg a Zichy-expedíció történetére, de magára Póstára is annyira jellemző volta miatt közölni tudunk — szószerint idézünk : »Február 10 (1898). Megkezdtem a történelmi múzeum áttekintését a catalogus nyomán. A miskolczi leletre vonatkozó analógiák vannak I. terem 30. szám a jeniczei kormányzóságból, továbbá egy, a miskolcziakkal közölt más magyar földi darab analógiája a második terem 75. szám Keleckaja gubernia, olkumszikij ujezdben lévő mammuth barlang leletei közt. Továbbá egyező mezolith darabok 2. terem 118. és 122. táblán vannak Senger K. N., Kelyszivej J. A. és Sandberg 1876—77-iki gyűjtéséből a Fehértenger partvidéken 150 verstre Archangelszktől. 137. szám alatt van a miskolcziakkal teljesen egyező darab. Leleghelyét lásd

»MAGYAR ORNITHOLOGIAI KÖZPONT

Hungarian Central Bureau for Ornithology

Budapest, VIII., József körút 65. I.

Budapest, 1907. január 31.

Kedves Béla Öcsém !

Fogadja kedves és jó soraiért köszönetemet, úgy a hirért is, hogy talpra kerül.⁶ Tóth Pádi hetekkel ezelőtt szomorúan beszélt állapotáról.

A miskolczi palaeolith ügyét utolsó német értekezésem⁷ hozta folyamatba, a melyben kétségbe vontam Halaváts felvételének helyességét, az avasi teraszról új leletet mutattam be s a teraszt diluviálisnak fogadtam el, tehát Halaváts ellenében, ki ezt tagadta s még a sírokat is »homokkőbe« faragtatta. Hörnes⁸ erre azt írta nekem, hogy minden következtetésem logikus és rajta lesz, hogy a stratigrafiai viszonyok újból felvétessenek.⁹ De Böckh¹⁰ is megmozdult, mert két geológusa¹¹ ugyancsak stigmatizálva volt. Kapta tehát magát s Darányihoz fordult avval, hogy ezt a dolgot már tisztázni kell. És a derék minister megadta hozzá a módot.¹²

A mult őszön kiküldetett dr. Papp Károly¹³ a stratigrafiai viszonyok felvételére, Kadič Ottokár¹⁴ pedig mint palaeontologus. Az utóbbi fölkeresett és én bele tájékoztattam az egészbe, különös súlyt fektetve arra, hogy a Szinva patak eredete körül sok a barlang és különösen a Szeleta az, amelyben én őskori leleteket gyanítok.

A két fiatal, lelkes tudós kiszállott s az eredmény a következő :

Az egész teraszrendszer Halaváts ellenében diluvium, az is, a melyen a református templom áll és a temető terjed.¹⁵ A Petőfi utczában, mely a teraszhoz tartozik, került elő az a remek kis szakócza, a melynek képét küldtem és az e tájon végzett ásás számtalan kovaszilánkot nyújtott. Ez ugyanaz a táj, a honnan a miskolczi muzeum remek palaeontologiai leletei kerültek napfényre.¹⁶

Evvel Halaváts összes állításai és föltevésai megsemmisülnek. Habeat sibi. Ezt derítette ki Dr. Papp Károly, ki az értekezést már írja.¹⁷

később, valamint egy csiszolt büttykös kalapácsát is. Miskolczival egyez egy szmolenszki gub-i darab is. — Bizonyára ez az első magyar megfigyelés a tőlünk keletre eső paleolitikum terén. — Lásd még Arch. Ért. 18 (1898) 73. Itt kétségbe vonja az őskőkori eredetet.

⁶ Ennek a betegségnek múzeumtörténeti következményei is voltak. Ekkor volt ugyanis az állami költségvetésbe beállítva az Erdélyi Múzeum Régiségtárának felépítése. Az összegből épült fel Apáthy István Állattani Intézete. Ezért nincs a régiségtárnak mai napig se önálló épülete Kolozsvárott.

⁷ Lásd a 4. jegyzetben.

⁸ M. Hoernes : Der diluviale Mensch in Europa (Wien 1903). 146 skk. — Elismeri azt, hogy az első lelet hasonlít a chelléen szakócákhoz, de kételkedve fogadja a leletet s ha mégis paleolitikus lehetne tartani, inkább solutréi korúnak véli.

⁹ Hogy közbenjárt-e a geológiai vizsgálatok megindítása érdekében, nem tudjuk, de hogy azok valóban megindultak, az kétségtelen.

¹⁰ Böckh János e tárgyban írt megbízólevelét Papp Károly is közli. M. Kir. Földtani Intézet Évkönyve 1907. 91 sk.

¹¹ A fenti levélben névszerint is említett Halaváts Gyula és Telegdi Róth Lajos.

¹² Darányi Ignác földművelésügyi miniszternek 1906. augusztus 31-én kelt rendelete indította meg a munkát.

¹³ 1906. október 20-tól november 10-ig készült el a felvétel.

¹⁴ Első jelentése a Földtani Közlöny (1907) 205 skk.

¹⁵ Innen való a harmadik lelet.

¹⁶ Misk. Évk. (1900) 34 skk ; (1906—7) 27. skk.

¹⁷ Miskolcz környékének geológiai viszonyai. Földt. Évk. (1907.) 91 skk.

Kadič, utmutatásomat követve, fölkereste a Szeleta barlangot, abban a felső humusz réteg alatt egy kb. 5 méter hatalmaságu diluviális agyagréteget fedett föl, a melyben megkezdte az ásást. Ennek eredménye egyelőre számos *Ursus spelaeus* csont és primitív csontszerszám! Ennek az ásásnak folytatása májusban következik és lassanként a többi barlangra is sor kerül.¹⁸ A Földtani Intézet pedig a barlangásást fölvette rendes programjába. Ez eddig van.

Ha csakugyan úgy fordul a dolog, hogy sort kerítenek az Alföldre, a megbízható geológus nélkülözhetetlen, mert enélkül az ásás rendesen azokat a tulajdonságokat mutatja, a melyekkel a turkálás bír.¹⁹

És most egy bizalmas és bizodalmas kérdés: nem szerzett kedves öcsém Doba Ferencről, a miskolci avasi ref. templom harangozójától egy palaeolith tárgyat? A mikor én a Solutrén értekezésben leírt szép kis »nyilkövet« tőle megszereztem, azt mondta, hogy volt még egy más formájú, a melyet egy »verdélyi ur« vitt el tőle.²⁰ Én Orosz Endréről gondoltam, de a harangozó más személy-leírást mondott be.

A mint levelében olvastam, hogy Miskolczon járt, a gondolat megvillant az eszemben.

Én későbbben publikálni fogok és el is küldöm értekezéseimet mind a négyet.

Öleli

örege
Herman Ottó»

Hogy a rendszeres paleolit-kutatás Herman Ottónak, 1893. február 13-án, a Természettudományi Társulatban elhangzott előadásától napjainkig milyen eredményes munkát végzett, arra elég, ha — a részletmunkákat is figyelembe vevő — legutolsó összefoglalásra²¹ és az utolsó tíz év jelentős eredményeire utalunk. Az eredményeket Herman Ottó kezdetben vívott harcai nélkül soha sem lehetett volna elérni. Ezért születésének 120. évfordulóján hálás elismeréssel gondolva a magyar őskőkorkutatás nagy előharcosára, örökítjük meg ezt a tudománytörténeti — de egyéni — szempontból is annyira érdekes és értékes adalékot.

Banner János

¹⁸ Adatok a színvölgyi diluviális ember kérdéséhez. Földt. Közl. (1907) 333 sk.

¹⁹ Nem hisszük, hogy H. O. csupán a fiatalabb korú telepek ásására gondolt volna, amelyekhez tudvalevően nem igen van szükség geológiai ismeretekre. Inkább úgy látszik, hogy a miskolci leletek után az Alföldön is számított paleolit leletekre. Ha tényleg így van, úgy ebben a feltevésben sem csatlakozott. Ilyen leletek valóban előkerültek a szegedi Óthalomból 1935-ben, éppen Herman Ottó születésének 100. esztendejében. L. Banner J.: Az első alföldi palaeolit-lelet. Dolg. (1936) 1 skk.

²⁰ Hogy ez a darab előkerült-e, nem tudjuk, de ezt a tényt publikációiban is említi. Nagyon jellemző a századforduló táján folytatott vidéki múzeumpolitikára, amire a legkülönbözőbb területeken levő múzeumok leltárai bőségesen adják a bizonyítékot.

²¹ Hillebrand J.: Magyarország őskőkora. 17 (Bpest 1940) 40.

IDEGEN NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK

А. Шаад—Я. Немешкери

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ В ПЕЩЕРЕ СЕЛЕТА В 1947 г.

Авторы в 1947 году проводили раскопки в пещере СЕЛЕТА (Венгрия, комитат Боршод, горы Бюкк). Сравнивая свои наблюдения с результатами исследований, проведенных исследователем Ласло Вертеш тоже в комитате Боршод, в пещере Ишталошкё, в горах Бюкк, совместно пришли к тому выводу, что в «раннеселетской» культуре (protosolutréen) можно обнаружить культурные элементы раннеориньякской культуры пещеры Ишталошкё. Их взгляд доказывается, главным образом, присутствием костяного наконечника копья с расколотым черенком (pointe d'Aurignac a bas fendue) в указанных культурных слоях обеих упомянутых пещер в горах Бюкк. Из этого можно сделать вывод также об одновременном сосуществовании этих двух культур в Венгрии, в горах Бюкк.

J. Csalog:

DIE BEZIEHUNGEN DER THEISS-KULTUR ZU DEN NEOLITISCHEN NACHBARKULTUREN

Verf. geht von der Anschauung aus, dass die Theiss-Kultur nicht als eine Gruppe der neolithischen bandkeramischen Kultur zu betrachten sei und engt den Begriff der Theiss-Kultur ein, indem er jenes Material ausscheidet, das die Forscher seit Tompa, von wenigen Ausnahmen abgesehen, als zweite Periode dieser Kultur bezeichneten.⁵ Eigentlich schliesst er sich der Auffassung von VI. Milošević an, der die Lengyeller—Zengővárkonyer Kultur aus der Babska-Kultur ableitet und ihre Selbständigkeit anerkennt.^{2a}

Verf. begnügt sich bei der Einreihung der Theiss-Kultur nicht mit der Erforschung ihrer Beziehungen, was er sich vor einem Jahrzehnt als Ziel gesteckt hat.¹⁶ Die Stileinheiten der Keramik und die bisherigen stratigraphischen Beobachtungen berücksichtigend zieht er weitgehend die Idolplastik der verschiedenen Gruppen der Nachbargebiete in Betracht; von den übereinstimmenden Erscheinungen ausgehend kann man, wo es sich um unmittelbare Übernahme handelt, nicht nur zweifache, sondern mehrfache Parallelererscheinungen feststellen. Bei den Parallelisierungen macht er darauf aufmerksam,

dass die dreifache Gliederung der Bükker Kultur nicht zu recht besteht, da diese Stufengliederung nirgends durch stratigraphische Beobachtungen unterstützt wurde⁷ und die neuestens erforschten Fundorte in Mischlage Funde aller drei »Perioden« geliefert haben und sie somit gleichzeitig sein müssen. Deshalb schlägt er die Bezeichnung Bükker Gruppe vor.

Die älteste neolithische Kultur der ungarischen Tiefebene ist die Körös-Kultur. Ihre reiche Idolplastik von steatopygem Charakter ist südlichen Ursprungs und kann zeitlich mit Vinča-A parallelisiert werden. In einer Zeit übernahm auch die Linearkeramik des Dunántúl (Transdanubien)⁹ die steatopygen Idole, doch kann man in Medina (Kom. Tolna) auch die Einflüsse der Banater Kultur wahrnehmen.

Am Ende der Blütezeit der Körös-Kultur beginnt eine zweite Phase der südlichen Idolplastik, die für Vinča-B charakteristisch ist. Die Idole sind nicht mehr steatopyg, sondern haben dreieckigen Kopf, oder ist der Kopf oben mit mehreren Löchern durchbrochen, oder der Vorderschädel schräg ausgebildet. Die einzige bis jetzt bekannte solche Plastik der Körös-Kultur ist ein Gefäßbruchstück mit einer plastischen Gesichtsdarstellung von Szentes-Jaksor.¹⁰ Übereinstimmende Züge können wir am eingeritzten Muster eines Bükker Scherbens aus Borsod und an einem Gefäß von Kökénydomb feststellen; letzteres ist in die Theiss-Kultur zu datieren.⁴⁹

Die charakteristische Idolgestalt der Theiss-Kultur gehört bereits zu diesem zweiten südlichen Typus. Der für Vinča-B typische zweite südliche Idoltypus wird in der Theiss-Kultur allgemein und die dreieckige Gesichtsdarstellung auf Gefäßen wird ebenfalls häufig. Die Art der Gesichtsdarstellung gelang aber auch in den der Theiss-Kultur benachbarten neolithischen Kulturen zu einer gewissen Bedeutung; da auch in manchen anderen Beziehungen der Einfluss der Theiss-Kultur in diesen Gruppen nachzuweisen ist, wird auch die Frage der Gleichzeitigkeit erhellet.

Die »Gesichturnen« der Theiss-Kultur in der Umgebung von Szentes¹² zeigen ebenfalls südliche Einschläge. Die beste Analogie ist das von Vinča-B stammende Gefäß (Taf. VI. 2.), worauf auf dem Bauch ein bandkeramisches und am Hals ein flächenfüllendes Muster zu sehen ist, dessen Ursprung auf die Theiss-Kultur zurückgeht. Die Mischung des bandkeramischen und nicht bandkeramischen Stils und ihre einstige Selbständigkeit beweist auch das Gefäß. Einen späten Nachklang des Stils der bandkeramischen Kulturen zeigt das eine Gefäß des Grabes 29 von Pusztavánháza.

Ähnliche Gefäße mit Gesichtsdarstellungen wie die der Umgebung von Szentes treten auch in anderen Gebieten auf. So ähnlich mag nach dem Verf. ein grosses Gefäß der Theiss-Siedlung von Kökénydomb gewesen sein und auch ein Bruchstück von Békásmegyer, das zusammen mit Zselizer Keramik zum Vorschein kam.¹⁴ Es handelt sich um eine Ware, an der auch Tompa den Einfluss der Theiss-Kultur feststellen konnte¹⁵ und womit man auch Bükker Importware fand.¹⁶ Diese Keramik kann nach dem Verf. kaum jünger sein als der Grossteil der Linearkeramik des Dunántúl, da der Einfluss der Theiss-Kultur sich auch an der linearkeramischen Ware von Bicske¹⁷ und an Gefäßbruchstücken von Kaposvár nachweisen lässt.¹⁸

Der Einfluss der Keramik der Zselizer Gruppe lässt sich auch in der Bükker Kultur feststellen. Diesbezüglich verweist Verf. vor allem auf das Material der Ausgrabungen in Borsod im Jahre 1948. Der gegenseitige Theiss-Einfluss, der sich an Funden von Békásmegyer und Borsod bemerkbar macht, ermöglicht

eine dreifache Parallelisierung: die Theiss-Kultur lebte teils mit der Linear-keramik des Dunántúl, teils mit der Bükker Kultur gleichzeitig.

Es ist nicht dem Zufall zuzuschreiben, dass von Borsod ein Idol südlichen Typs bekannt ist (Taf. IV. 2—3) dessen nächste Analogie aus dem Bereiche der Theiss-Kultur, von Hortobágy—Zámpusztá, stammt (Taf. IV. 5.). Die auffallenden Übereinstimmungen der Formen schliessen bei diesen beiden Stücken die Möglichkeit aus, dass dieser südliche Typus durch Vermittlung Transdanubiens in das Verbreitungsgebiet der Bükker Kultur gelangte. Die dreieckige Gesichtsform ist zwar auch an einem linearkeramischen Stück von Ószöny zu beobachten (Taf. IV. 4), doch kann es wegen der vereinfachten Form nicht als ein Bindeglied zwischen beiden Gruppen betrachtet werden.

Die anthropomorphen Gefässe gehören nach Verf. in dieselbe Gruppe wie die Idole. Das wichtigste Exemplar ist die Venus von Kőkénydomb,²¹ deren jetzige Rekonstruktion nach Verf. nicht richtig ist, und zwar deshalb nicht, weil die Dicke der Gefässwand vorn in der Mitte dreimal so gross ist wie an beiden Seiten und hinten, und der nach oben gebogene, erhaltene Rand der Schulterlinie entspricht, und wir von Tordos tatsächlich ein idolartiges Kopfbruchstück,²⁵ das ursprünglich zu einem ähnlichen Gefäss gehört haben mag, kennen (Taf. III. 1—2). Auch an einem aus Thessalien stammenden Gefäss befindet sich die Gesichtsdarstellung an der Seitenwand,²⁴ die Kalotte ist ebenfalls mit kleinen Löchern durchbrochen und südlichen Ursprung entsprechend in viel besserem Zustand erhalten wie auf dem Bruchstück von Tordos, an dem Exemplar von Hortobágy—Zám, oder auf dem Idol von Borsod. Auf Grund dieser letzteren Stücke macht Verf. den Versuch, die Va e zu rekonstruieren (Taf. III. 3—4.).

Das Kopfbruchstück von Tordos ermöglicht es, die auf den Gefässen mit Gesichtsdarstellung befindlichen M-förmigen Muster zu interpretieren; es ist klar zu sehen, dass es sich um einen gemeinsamen Ursprung handelt. Verf. hebt hervor, dass die Beziehung von Tordos zu der Theiss-Kultur, Vinča-B und der Bükker Kultur eine vierfach auswertbare chronologische Parallelisierung ermöglicht.

Verf. zählt mehrere südliche Analogien der besprochenen Idole auf. Diese sind letzten Endes auf die sog. Inselidole zurückführbar; sie gelangten zu uns ebenfalls aus Kleinasien, wie auch die Hyksos diesen Gegenstand kultischer Bestimmung nach Ägypten vermittelten (Taf. IV. 1). Es fand am Balkan und im Karpathenbecken bei den mutterrechtlichen Völkern Verbreitung, doch meint Verf. dass sein Auftreten in Ägypten, das dort ohne nachhaltigen Einfluss blieb, auf das hiesige Vorkommen keine weitgehenden chronologischen Schlussfolgerungen gestattet. Den nicht bandkeramischen Charakter der Theiss-Keramik besprechend verweist Verf. darauf, dass die eingeritzten Linienmuster der Theiss-Keramik flächenfüllend sind, sich in ein wiederholendes, diagonales Gittersystem einreihen lassen, wobei, auch einen vertikalen Rahmen im Betracht ziehend, als Ursprungsformen vorkeramische Gefässe, bzw. Körbe anzunehmen sind, bei denen sich dieses System aus der Herstellungstechnik von selbst ergibt. All dies verweist auf die Nachahmung der aus Bast, Binsen gemachten Gefässe, wobei ausser dem zu einem Rahmen gewordenen Gerüst sich auch die Verzierungs motive aus der Technik ergeben. Um dies zu beweisen hat Verf. aus bunten Papierstreifen, mehrere Muster der Theiss-Keramik geflochten (Abb. 3.).

Verf. hält das Muster der Venus von Kőkenydomb für eine Körperbemalung. Ein ähnliches Muster ist auch auf dem Idol von Hortobágy—Zám zu erkennen und es ist möglich, dass zu solcher Körperbemalung in der Theiss-Kultur nicht stempelartige Pintaderas, sondern aus Ton oder Holz hergestellte Walzen verwendet wurden. Er bildet auch eine solche Tonwalze von einem Fundort des Kom. Csongrád ab (Taf. V. 1—3.) Diese Gegenstände sind ebenso südlichen Ursprungs, wie die Idolplastik selbst.

Wegen der chronologischen Bedeutung der Funde befasst sich Verf. auch mit den Ergebnissen der Rettungsgrabungen von Tiszavasvár. Hier fand er im Jahre 1953 in einer Szilmeger Siedlung in derselben Grube ausser an Ort und Stelle hergestellten Erzeugnissen echte Bükker Importware und Scherben von ebenfalls importierten Theiss-Gefässen (Taf. VII. 1—15). Die Keramik vom Typus Tiszavásár und Polgár—Szilmeg betrachtet er als lokale Gruppen, deren Träger vom Gebiete der Bükker Kultur in das nördliche Gebiet der Ungarischen Tiefebene einwanderten. Dieser Fund ist ein Beweis für die Gleichzeitigkeit der Theiss-, Szilmeg- und Bükker Keramik.

In seiner Arbeit deutet Verf. darauf hin, dass die hier behandelte Übernahme südlicher Elemente dadurch ermöglicht war, dass im Laufe der Verbreitung der Theiss-Kultur diese die Körös-Kultur überlagerte und so der Theiss entlang eine Verbindung zwischen dem Balkan und dem Bükk-Gebiet schuf. In Vinča-B erscheinen in grosser Menge zusammen mit Stilelementen der Theiss-Kultur aus dem Norden stammende Obsidian-Werkzeuge und in dieser Zeit kommen der Theiss entlang jene Tongegenstände vor, in welchen wir Exportware der Bükker Kultur zu sehen haben (Szolnok, Taf. VI. 3.; Crnabara.). Verf. nimmt auch an, dass die für den Tauschhandel bestimmte Ware auf dem Wasserweg befördert wurde; diese Annahme unterstützten auch aus der nächsten Vergangenheit stammende Erfahrungen bei primitiven Naturvölkern.^{53a}

N. Kalicz:

BEITRÄGE ZUR VERBREITUNG DER GLOCKENBECHERKULTUR IN DER UMGEBUNG VON BUDAPEST

In den letzten Jahren wurden in der Umgebung von Budapest mehrere Fundorte der Glockenbecherkultur bekannt. Bei Budakalász—Pusztatemplom kamen vier stark gestörte Brandgräber zum Vorschein (Taf. IX. 1—5). In Csepel—Halásztelek wurde in einem bronzezeitlichen Urnenfriedhof ein charakteristischer Glockenbecher (Taf. IX. 7) und in Szigetszentmiklós—Háros ein Brandgrab gefunden (Taf. VIII. 1—6). Bei einer Rettungsgrabung fanden wir acht Brandgräber am Acker der Landwirtschaftsschule von Budakalász (Taf. IX. 6, 9—11; Taf. X. 1—6; Taf. XI, 1—9). Davon waren sieben Urnengräber und ein Brandschüttungsgrab. Ausserdem sind von vier anderen Fundorten Streufunde der Glockenbecherkultur bekannt.

In Budakalász—Landwirtschaftsschule lagen die Gräber in einer Reihe und ausserdem auch in grosser Entfernung von einander. Für beide Erscheinungen können noch weitere Analogien angeführt werden^{2-3, 5-6} doch darf dies nicht verallgemeinert werden.⁷ Die grosse Dichte der Fundorte in der Umgebung von Budapest und auch ausländische Beobachtungen zeigen, dass die Glocken-

becherkultur keine ausgedehnten grossen Friedhöfe hatte.⁸⁻¹⁸ Auch in der Umgebung von Budapest haben wir nur aus zerstreut angeordneten Gräbern bestehende kleinere Friedhöfe anzunehmen, die in verschiedenen Abständen voneinander innerhalb einer Entfernung von 50–60 Km der Donau entlang liegen. In Grab 7 von Budakalász—Landwirtschaftsschule konnte die absichtliche Zerstümmelung der Gefässbeigaben und ihr Zerstreuen im Grab beobachtet werden. Diese Bestattungssitte war in der Urzeit — trotz verneinender Auffassungen —²⁰ allgemein verbreitet und von grosser Bedeutung.²¹⁻²⁴

Die charakteristischen Glockenbechergefässe (Taf. IX. 7, XI. 8–9) haben ausser in Ungarn ihre nächsten Entsprechungen in Österreich und Böhmen-Mähren.²⁵⁻²⁷ Aussergewöhnlich oft tauchen in Ungarn Urnen auf (Taf. VIII, 5 a–d; IX, 6; XI, 5, 7). In den Gräbern der Landwirtschaftsschule war ein solches Gefäss in jedem Grab vorhanden. Verwandte Stücke sind ebenfalls aus Böhmen und Mähren bekannt,³⁰ doch noch viel engere Beziehungen scheinen mit der böhmischen Schnurkeramik zu bestehen.³²⁻³⁵ Eine andere Verbindung der Urnen von Budakalász leitet zu der ungarischen Frühbronzezeit über.³⁶⁻³⁸ Ein Teil der zum Vorschein gekommenen Becher sind im Gebiete der Kultur allgemein verbreitet (Taf. VIII. 4; IX. 4, 10; XI. 4). Der Becher Nr. 1 des Grabes 6 von Budakalász—Landwirtschaftsschule ist in der böhmischen Schnurkeramik mit vielen ähnlichen Exemplaren vertreten. Diese Typen leben in kaum oder wenig abgeänderter Form in der ungarischen Bronzezeit weiter.³⁹⁻⁵² Das hochhalsige einhenkelige Krüglein (Taf. IX. 3; X. 3) tritt nur im ungarischen Material auf. Die Form entstand in der ungarischen Glockenbecherkultur und lebte in der frühbronzezeitlichen Nagyréver Kultur, zu deren charakteristischen Typen sie gehörte,⁵³⁻⁵⁵ weiter. Von den Schüsselformen (Taf. VIII. 1, 6 a–b; IX. 2, 3, 9; X. 1; XI. 1, 3, 6) sieht besonders die des Grabes 1 der Landwirtschaftsschule (Taf. X. 1) den bronzezeitlichen recht ähnlich, doch begegnet man den anderen Schüsseltypen in wenig abgeänderter Form auch in der ungarischen und in der böhmisch-mährischen Bronzezeit.⁶⁰⁻⁶⁵ Die verkehrt kegelstumpfförmige Schale war allgemein verbreitet (Taf. VIII. 2, 3; X. 2).⁶⁶⁻⁶⁹ Das Gefässchen mit viereckigem durchbrochenem Fuss des Grabes 3 der Landwirtschaftsschule von Budakalász (Taf. IX. 8) ist ohne Zweifel mit den charakteristischen Gefässen mit durchbrochenem Fuss der Nagyréver Kultur verwandt; es ist das älteste Stück dieser Gattung und hellt gut die Beziehungen zwischen der Glöckenbecher- und der Nagyréver Kultur auf. Dieser Typus entstand wohl im Karpathenbecken, vielleicht auf Einfluss der Pécelser (Badener) Kultur. In Fundorten der Umgebung von Budapest dieser letzteren Kultur kommen bereits Gefässe mit viereckigem durchbrochenem Fuss vor.⁷⁰ Solche tauchen auch in der Aunjetitzer Kultur auf; die tschechoslowakischen Forscher bringen diese mit der Nagyréver Kultur in Zusammenhang.⁷³ Man muss eher an die Gefässe der Glockenbecherkultur denken, die diesen Gefässstypus beiden Gebieten vermittelten.⁷⁰⁻⁸² Ähnliche Dolche mit Nietlöchern wie der von Budakalász—Landwirtschaftsschule werden meistens schon in die Bronzezeit datiert, weil in der Glockenbecherkultur solche mit kurzer Griffzunge üblich waren.⁸³⁻⁸⁴

Die Armschutzplatte gehört zu den charakteristischen Typen dieser Kultur (Taf. X. 4), doch sind solche auch noch in der Frühbronzezeit der Grossen Ungarischen Tiefebene vorhanden, ein Beweis, einen wie grossen Einfluss die Glockenbecherkultur auf die Entstehung der ungarischen Frühbronzezeit ausübte.⁸⁵

Die beschriebenen Gräber waren alle Brandbestattungen. Die meisten Brandgräber sind in Ungarn zu finden. Wenn wir Skelett- und Brandgräber untersuchen, können wir vorläufig keine zeitlichen Unterschiede feststellen, da in beiderlei Gräbern ähnliche Beigaben anzutreffen sind.⁸⁶⁻⁸⁹ Was das ungarische Fundmaterial betrifft, kann man der chronologischen Gliederung des Materials von Pittioni nicht beistimmen, da bei uns die von Pittioni als jünger bestimmten Typen der jüngeren Mischkultur mit typischen Glockenbechern zusammen, die Pittioni in die ältere Phase datiert, vorkommen. Was diese zeitliche Gliederung der Kultur anbelangt, ist auch das österreichische Material nicht überzeugend genug, da eben Pittioni das Grab von Laa a. d. Thaya in einer Arbeit in die ältere⁹² und in einer anderen in die jüngere Phase datiert.⁹¹ Die Wahrscheinlichkeit ist sehr gross, dass diese Mischkultur auch in Österreich eindrang.

Das ungarische Material untersuchend, aber auch die Ergebnisse ausländischer Forscher berücksichtigend kann man feststellen, dass die Glockenbecherkultur Ungarns sehr spät lebte, auch in der Übergangszeit fortbestand und in einigen Gebieten bis in die frühe Bronzezeit, an deren Entstehung sie weitgehend mitbeteiligt war, fort dauerte.⁹⁵⁻¹⁰³

Dass zwischen der Glockenbecherkultur und der Nagyréver Kultur Beziehungen bestanden, beweisen auch verwandte Züge der Verzierung. Es sei z. B. an die Zonenverzierung einiger Glockenbechergefässe erinnert; ähnliche Muster sind auch an Gefässen der Nagyréver Kultur zu beobachten.¹⁰⁴⁻¹⁰⁷ Eine andere gemeinsame Verzierungsart ist das schiefe Kreuz, das unausgefüllt oder eingeritzt ist. Beide kommen an Gefässen beider Kulturen vor.¹⁰⁸⁻¹¹⁶

Das Material der beschriebenen Gräber hat über Österreich die engsten Beziehungen mit der böhmisch mährischen Gruppe. Am Material der Gräber kann man den starken Einfluss der böhmischen Schnurkeramik abmessen. Das zum Vorschein gekommene Material veranschaulicht gut den Übergang zur Bronzezeit. Es ist wahrscheinlich, dass das Gräbermaterial von Budakalász—Landwirtschaftsschule zeitlich bereits mit der Frühphase der Nagyréver und Aunjetitzer Kultur zu parallelisieren ist. In den Gräbern befanden sich Typen, die im Ausland im Bereiche dieser Kultur unbekannt sind, sie also hier entstanden und durch die Glockenbecherkultur der Frühbronzezeit übergeben wurden.

П. Патаи:

СКИФСКИЕ НАХОДКИ ИЗ НОГРАДСКИХ ВОЗВЫШЕННОСТЕЙ

В последние годы я имел возможность познакомиться с новыми находками скифского периода из области возвышенностей к северу от междуречья Дунай—Тисса, т. е. из той территории, которая в известной мере совпадает с современным комитатом Ноград, и только в южном направлении простирающаяся за пределы комитата. Эти находки значительны относительно расселения скифов по указанной территории.

Сначала сделаем обзор находок данного района.

1. *Ноградкёвешд.* В 1952 и 1953 гг. был обнаружен один могильник на вершине одного холма во время строительства. Могильник занимает большую территорию. До сих пор открыто 17 скифских могил. Здесь же обна-

ружен материал и других периодов; из них для нас принципиальное значение имеет одна кельтская могила.

2. Могила. Скорченный костяк. Кружка с высокой ручкой. (Т., XVIII. 4).

5. Могила. Скорченный костяк ребенка 4—5 лет, лежащего на правом боку. Обломки керамики в почве могилы, 2 спиральные привеска из бронзы (Т. XII. 1), 2 браслета из бронзы (Т. XII. 2), янтарные бусы, 1 сосуд.

6. Могила (6 картина). Скорченный костяк, лежащий на правом боку. Браслет из бронзы (Т. XII. 3), железный нож, бусы из пасты и из ракушечника *Surgrea* (Т. XII. 4—6), стеклянные бусы, миска с вогнутым краем, маленький сосудик. (Т. XVIII. 6.)

7. Могила. Скорченный костяк, лежащий на правом боку. Кружка с высокой ручкой (Т. XVIII. 7), миска с вогнутым краем. (Т. XVIII. 1).

9. могила. Скорченный костяк особы 18—25 лет, лежащей на левом боку. Без инвентаря.

10. могила. Костяк ребенка, лежащего на левом боку. Без инвентаря.

11. могила. Затронутая. Скорченный костяк, железный нож, кружка с высокой ручкой (Т. XVIII. 5), железная палка, янтарная бусвинка, миска, кувшин с высокой ручкой, плоский кусок камня, кость лопатки млекопитающего, в могиле следы угля в различной глубине.

12. могила. Скорченный костяк маленького ребенка, череп его лежал на правой, ноги на левой стороне. В почве могилы обломки керамики, бочкообразный сосуд (Т. XVIII. 3).

14. могила. Трупосожжение без урны. Обломки миски.

15. могила. Скорченный костяк ребенка 3—4 лет, лежащего на правом боку. Бочкообразный сосуд, миска.

16. могила. Трупосожжение без урны. 2 штампа (*pintadera*), (Т. XII. 7—8), сосуд.

17. могила (7 картина). Трупоположение. 2 бусинки из пасты, 46 скелетов ракушечника в одном углу могилы.

18. могила. Скорченный костяк ребенка 6—7 лет, лежащего на правом боку. Без инвентаря.

19. могила ребенка. Она оказалась разграбленной. Без инвентаря.

20. могила. Скорченный костяк женщины 28—32 лет, лежащей на правом боку. (Картина 8.) Обломки керамики, кувшин (Т. XVIII. 8), кружка (Т. XVIII. 9) прясло (Т. XII. 10).

21. могила. Трупосожжение без урны (картина 9). Кружка с высокой ручкой, (Т. XVIII. 10), миска, бочкообразный сосуд (Т. XVIII. 11), плита из камня, прясло (Т. XII. 9).

22. могила. Скорченный костяк ребенка 3—4 лет, лежащего на правом боку. Браслеты из бронзы (Т. XII. 11), остатки ракушечника.

2. *Пилинь*. Материал скифских могил, обнаруженных в ходе раскопок, проведенных Иенэ Ньяри в прошлом столетии, полностью никогда не был опубликован. Материал хранится не по отдельным могилам, число могил неизвестно нам, но судя по количеству находок их могло быть несколько сот. Площадь могильника и по мнению Ньяри была приблизительно 20 хольдов. Здесь же были найдены и кельтские могилы. Нижеследующие предметы можно было отнести к скифскому времени.

18 штампов (*pintadera*), см. Hampel; *Catalogue de l'exposition...* (стр. 86—91, рис. 95—106). 23 трехгранных наконечника стрел из бронзы

(Т. XIII. 1—12). 41 спиральный привесок из бронзы, на некоторых из них покрытие из электрона (Т. XIV. 22), кольцо из бронзы, покрытая электроном (Т. III. к. 22), 2 браслета из бронзы (Т. XVI. 10. 12). 26 янтарных бусинок (Т. XIII. 18), 4 трубчатых бусинки из пасты (Т. XIII. 13), 94 синих бусинки из стекла (Т. Xggg. 20). 1 синяя кубическая бусинка из стекла (Т. XIII. 15), 6 бусинок с «павлинымч» глазами из пасты (Т. XIII. 14), 2 зеленых бусинки из стекла (Т. XIII. 16—17), 64 бусинки различных форм из пасты (Т. XIII. 19), 1 кинжал с двумя остриями (см. Hampel Catalogue... рис. 121 АЕ., XIII 1893 стр. 387, рис. 3), 3 железных наконечника копья (Т. XV. 1—3), 2 железные кирки (Т. XVI. 6—7), 23 железных ножа, корпус большинства их согнутый (Т. XV. 4—25), 4 железных ножа, рукоятки которых железное кольцо железное кольцо прижимало к черенку (Т. XVI. 1—4), железный наконечник футляра ножа (Т. XVI. 8), ручка зеркала из бронзы (Т. XVI. 5), далее железные браслеты, которые, однако, могут относиться и к позднему железнному веку. Литература: Arch. Ért. III. (1870) стр. 125 и сл.; Arch. Ért. XIII. (1893) стр. 385 и сл.; 392, Arch. Ért. XVII. (1897), стр. 20. Fettich N., Bestand der skythischen Altertümer Ungarns. (Rostowzew M., Skythien und der Bosphorus. Berlin 1931. стр. 511.)

3. *Хомоктеренье—Керекдомб*. Ошибочно оно известно под названием Матраселе. Имеются одна могила с труположением, и вероятно, одна с трупосожжением. Литература: Dornyai B. Der skythische Fund von Mátraszele bei Salgótarján. PZ. XIX. (1928 стр. 340—347; Arch. Ért. XLIII. (1929) стр. 95. Т. XVIII. Fettich N. Der skythische Fund von Gartschinovo. AN. XV. (Budapest, 1934) стр. 45 Т. XII. Párducz M. AAA. IV. (1954) стр. 56.

4. *Сурдокпюшпёки*. Находка неизвестного происхождения. Литература: Ghillány É. FA. V. (1945), стр. 48—52. Т. XII. 1, 2.

5. *Асод*. Находка неизвестного происхождения. Литература: Hampel F. Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie (Budapest 1886), Т. XXVII, 12, 13. Hampel F. A bronzkor emlékei Magyarhonban. (Budapest, 1886), Т. XXVII, 12, 13, Fettich N. Bestand... стр. 512.

6. *Галгадьёрк*. Находка неизвестного происхождения. Литература: Hampel F. A bronzkor... II. стр. 164. Nagy G. Вр. R. VIII (1904) стр. 109.

7. *Пену*. Меч с одним острием. Длина меча 63,5 см. (14 см. приходится на ручку, 49,5 на лезвие). Корпус меча согнутый, набалдашник в виде головы птицы-хищницы из бронзы, на голове выработаны выпуклые глаза, клюв хищницы, крестовина, отделяющая лезвие от ручки тоже из бронзы. Может быть, что крестовина тоже изображает птичью голову, только она сильно искажена, выпуклость наподобие глаз обнаруживается и на этой части. (Т. XVII. 1—3.)

8. *Ача—Жидодомб*. Курган, в могильной камере костяк женщины 34—38 лет в вытянутом положении. В земле могилы трехгранный наконечник стрелы из бронзы.

9. *Санда*. Железная кирка (Т. XII. 14).

10. *Черхатсентиван*. Пара удила из железа (Т. XII. 12—13).

11. *Бенцуурфалва*. Кинжал с одним острием. Литература: Hampel F. Catalogue... рис. 34, 49. Arch. Ért. XIII (1893) стр. 386. Fettich N. Bestand... стр. 511. Прочие находки: 7 бляшек (на оборотной стороне двух 2—2, на остальных 1—1 ушко (Т. XVIII. 13—19).

12. *Казар—Баньателеп*. Штамп (Т. XVIII. 12). Урна раннего железа, напоминающая тип «Villanova» (картина 10). Литература: Dornyai B. Salgó-

tarján és vidéke őskorához. (Salgótarján 1926) стр. 11. Т. XII. 21, Т. XIII. 6—7.

13. *Шагуйфалу*. Сосуд с соской (Т. XVIII. 2).

14. *Надьлоу*. Железный наконечник копья (Т. XVI. 9).

Из вышеуказанных находок самое большое значение имеет меч из Пенца. Его форма характерна для скифского материала, хотя длина его превосходит длину всех аналогичных экземпляров как из Мухи—Кочма-домб, Дьён-деш, Бенцурфалва, Сентеш—Векерзуг. Оформление ручки последнего впрочем похоже на ручку меча их Пенца, только она из кости.

Птичья голова — известный мотив скифского звериного стиля. Птичья голова на набалдашнике меча из Пенца трактует те же детали, которые вообще подчеркиваются. Сильная трактовка клюва тождественна с экземпляром из Сентеш—Векерзуга. Оформление ручек этих двух мечов впрочем — результат сродного представления. Они оба принадлежат к числу более значительных находок скифского искусства Бассейна Дуная.

Вышеуказанные находки Ноградской Возвышенности полностью находят свое место в скифском материале Бассейна Дуная. Так кинжал с двумя остриями из Пилинь и кинжал с одним острием из Бенцурфальва, а также ножи из Пилинь находят свои аналогии. (Некоторые из последних Hampel ошибочно считал венгерскими — периода занятия родины). К наконечнику футляра ножа из Пилинь мы тоже имеем аналогию из Сентеш—Векерзуга.

Общепризнанными скифскими находками являются трехгранные наконечники стрел, украшение колчана (Хомоктеренье), и кирки. Наконечники копьев из Пилинь на основании аналогий представляется возможным причислить к категории скифских находок.

Удила из Черхатсентивана относятся к группе скифских удил, познанных в последнее время, ближе всего стоят к ним экземпляры из Дьён-деш и из Хетень (Chotin). Бляшки из Бенцурфальва были частями конской сбруи.

Ручка зеркала из Пилинь, браслеты из бронзы и из железа, спиральные привески, бусы из пасты, стекла, янтаря и в остальных могильниках Бассейна Дуная хорошо известны.

Штампы из Пилинь долго считались принадлежащими периоду бронзы, но их аналогии в новейшее время уже хорошо известны из материала нескольких могильников, в том числе из Ноградкёвешда. Литейную чашу из Сурдокпюшпек удостоверили два экземпляра из могильника Сентеш—Векерзуг.

Как в Сентеш—Векерзуге, в Ноградкёвешде тоже можно было найти в могилах ракушечники, следы древесного угля и каменные плиты.

Керамика могильника из Ноградкёвешда тоже общеизвестная по своей форме. Однако, стоит обратить внимание на сосуд с соской из могилы № 11 (Т. XVIII. 5). Его вместимость 100 см³. Вместимость сосуда (Т. XVIII. 2) из Шагуйфалу, которая аналогична с предыдущим — 80 см³. Я знаю еще третий аналогичный сосуд в Мишкольцском Музее из Тиссасентимре—Бекехалом. Он относится тоже к раннему железному веку. Очень легко предположить, что скифы, которые употребляли молоко, кормили им и своих маленьких детей. Указанные выше два сосуда весьма удобны для кормления ребенка, их вместимость тоже соответствует этому.

В могильниках Нограда были обнаружены различные погребальные обряды. Встречаются погребения с труположением в вытянутом и в скорченном положениях, а также трупосожжение без урны. Имеется и курган, и, вероятно, конское погребение. Большинство костяков в Ноградкёвешде лежало на правом боку (из 10, 7), ориентировка в большинстве на Запад-Восток.

В результате вышеуказанных находок заселение скифами области к северу от Большой Венгерской Низменности получает новое освещение. Северную границу их расселения, известную нам до сих пор, мы можем отодвинуть далеко на север. Принимая во внимание находки Южной Словакии и Северной Венгрии, мы можем установить, что область к Северу от Большой Венгерской Низменности в значительной мере заселялась скифами. Скифы сменили население раннего железа (II культура Пилинь) этой области.

Относительно прихода скифов в эту область, у нас еще нет данных. Продолжительность их пребывания здесь на основании кельтских погребений Ноградкёвешда — LT. C, т. е. начало III в. до н. э.

A. Sz. Burger :

DER RÖMISCHE GRABSTEIN VON POMÁZ

Die Photographien des römischen Grabsteines, der unter Nummer 3642 in CIL III bereits veröffentlicht ist, fanden wir im Nachlass von I. Járdányi-Paulovics (T. XIX). Danach war der ziemlich grosse Stein ursprünglich dreifach gegliedert. Er hatte einen Tympanon-abschluss und im oberen Feld mag ein Porträt gewesen sein. Die Nische ist zu beiden Seiten von aus Torus—Trochilus—Torus Sockeln ausgehenden Säulen umrahmt. Zwischen dem beinschrifteten Teil und der Porträt-Nische ist in einem schmalen Streifen eine Reiterszene dargestellt, woraus als Bruchstück nur mehr das mit einer Decke bedeckte, nach rechts schreitende Pferd erhalten blieb. Sein Kopf ist abgebrochen. Er hat das linke Vorderbein ein wenig gehoben. Die Inschrift ist an beiden Seiten von Efeumuster und oben von Rankenmotiv umrahmt.

Nach der Lesung der Inschrift des Grabsteines von Pomáz (Abb. 11) war der Kölner Bürger T. Flavius ... auf Grund der honesta missio entlassene Eques der Leg. II. Adiutrix. Die Lesung des CIL stimmt in Einzelheiten nicht mit unserer Ergänzungsmöglichkeit der Inschrift der Formel missus honesta missione der 3. bis 4. Zeile ausgehend, erhielten wir nämlich die wahrscheinliche ursprüngliche Breite der Inschrift. In Beziehung damit fällt dann die im Corpus gegebene Ergänzung der zweiten Zeile »si.vet.leg.ii«, aber auch die Bezeichnung der nächsten Zeile »honesta mis« weg. In der Erklärung der Inschrift ist der grundlegende Unterschied nur, dass während im Corpus T. Flavius als Veteran bezeichnet wird, wir annehmen zu können glauben, dass er ein Eques war.

Die vom Ende des 1. Jahrhunderts stammenden rheinländischen Grabsteine untersuchend gelangen wir zum Prototypus der Reiterszene des Grabsteines von Pomáz. Hier können wir zwei Gruppen unterscheiden: 1. Köln—Gereonstrasse; 2. andere rheinländische Grabsteine (Wiesbaden, Calcar, Dievenheim, Vetera usw.). Auf diesen sind im unteren Feld ähnliche Reiterszenen

dargestellt. Bis zu den siebziger Jahren wurden die Toten im Hauptfeld, als zu Pferde kämpfende Reiter abgebildet. Auf Einfluss balkanischer Truppen wurde von dieser Zeit an in diesem Feld das Totenmahl dargestellt und der Tote wurde im unteren Feld abgebildet und zwar so, dass er sein prachtvoll geschmücktes Pferd, das mit einer langen Satteldecke versehen war, führt. Diese Figur war also nicht »calo«, wie man bis jetzt angenommen hat, sondern der Tote selbst. Die in dem Aufsatz ausführlich besprochen, auf rheinländischen Grabsteinen erwähnten Mitglieder der Truppenkörper (Alae, S. 80 f.) sind alle mit dem Bataver-Aufstand in der Rheingegend unter Vespasian in Zusammenhang zu bringen. Von den aus der Rheingegend stammenden Grabsteinen haben wir jene der Alasoldaten untersucht, die sowohl betreffs der Einteilung als auch der Reiterdarstellung der Bildhauer des Grabsteines von Pomáz beeinflussen konnten.

Pannonische Analogien von Intercisa, Vetus Salina und Aquincum bieten gute Stützpunkte die Gliederung und zeitliche Bestimmung der Reiterdarstellungen betreffend und auch die Gewissheit, dass Reiterszenen nur auf Grabsteinen der bei Reitertruppen dienenden Soldaten dargestellt wurden. Im allgemeinen kann man feststellen, dass sich die Steinmetzer nach den Wünschen der Besteller richteten und sie auf den Grabsteinen das darstellte, was dem militärischen Rang oder der bürgerlichen Beschäftigung des Verstorbenen entsprach und dies taten sie selbst dann, wenn sie bereits Grabdenkmäler vorrätig hatten, die schon roh zugehauen, bzw. gegliedert waren.

Was den Ort und die Zeit der Herstellung des Grabsteines von Pomáz anbelangt, sind wir in einer glücklichen Lage. Auf Grund von zahlreichen Analogien, was Motive und Einteilung anbelangt, können wir ihn als aus einer Werkstatt von Aquincum stammend betrachten, die zu Beginn des 2. Jahrhunderts militärische Grabsteine herstellte. Somit wurde der Grabstein des Kölner Bürgers T. Flavius ... auch die Fassung des Textes in Betracht ziehend, in den ersten drei Jahrzehnten des zweiten Jahrhunderts in jener Werkstatt von Aquincum hergestellt, die auch für Bürger von Aquincum—Köln arbeitete.

M. R. Alföldi :

PROVIDENTIA AVGVSTI. CONTRIBUTIONS A LA QUESTION DE LA FORTIFICATION DU LIMES AU IVe SIÈCLE

Sur les petits bronze de l'époque impériale, portant la légende PROVIDENTIAE AVGG ou CAESS, on voit apparaître sous le règne de Constantin Ier un type jusqu'alors inusité : la porte d'un camp fortifié. Le trésor de monnaies trouvé à Nagytétény, comprenant plus de 10.000 pièces, comporte les nombreuses variantes de cette monnaie, fait qui nous permet de nous occuper en détail de ce type. L'idée de »providentia« appartient à la cette large sphère d'idées divinisées qui sont habituelles à l'époque impériale. Concernant la reproduction, elle ne s'était pas précisée à tel point que les autres idées semblables, c'est pourquoi leur reproduction est — précisément sur les monnaies — fort variée. Nous y rencontrons pour la plupart deux conceptions. On parle de la »Providentia Deorum« qui protège l'empereur et qui disparaît sur les monnaies relativement de bonne heure pour faire place à la »Providentia Augusti« dont les fonctions s'accroissent alors que la »Providentia Deorum« est relé-

guée à l'arrière plan. Le devoir primaire de la «Providentia Augusti» est de pourvoir aux besoins du peuple; en premier lieu à ceux de la population de la ville de Rome; c'est pourquoi elle apparaît souvent sur les revers des monnaies parallèlement aux reproductions ayant trait à l'alimentation. Plus tard, au milieu du IIIe siècle, c'est l'effigie de Mercure qui apparaît avec elle, tenant dans la main levée le sac à argent. Cette association des images semble déjà indiquer que la sollicitude de l'empereur s'attachait presque exclusivement à l'acquitte de sa promesse faite aux soldats de leur donner de l'argent. Dans ces mêmes temps la «Providentia Deorum» n'apparaît sur les revers des monnaies que fort sporadiquement et fait expressément appel à la fidélité des soldats à l'empereur. C'est après de tels antécédents qu'apparaît, entre 324 et 328, dans tous les ateliers monétaires de l'empire romain la frappe «Providentia» à porte de camp.

La recherche a jusqu'à présent considéré une variante de la monnaie à porte de camp, pourvue de la légende VICTORIAE SARMATICAE, frappée sous Dioclétien, comme un document de la construction de forteresses exécutée par l'empereur en 294, entreprise qui peut être rattachée à une donnée des Fasti d'Idatius. Ce type n'est cependant qu'une forme de transition entre les types plus anciens de la représentation en perspective de la forteresse et le type simple de la porte de camp, à l'époque de la Ière Tétrarchie. Elle ne peut être liée à un événement historique, et en aucun cas à 294. Le type à l'inscripton «Providentia» se répand sous Constantin Ier et restera en usage jusqu'à la frappe des monnaies mises en circulation en 328, portant la légende CONSTANTIANA DAPHNE. Elles sont ainsi en rapport étroit avec l'entreprise grandiose de l'empereur de construire des camps et de fortifier les frontières, fait qui se trouve, particulièrement au cours inférieur du Danube, bien attesté par des trouvailles archéologiques.

M. Lenkei :

THREE SILVER DISHES FROM MOESIA IN THE HUNGARIAN NATIONAL MUSEUM

In 1908 the Hungarian National Museum acquired three silver dishes of the late Roman type (see Pls. XXXIII—XXXV). An entry in the inventory records that the dishes were sold by Wasa Kovacevics on behalf of an estate in Šabač. The seller gave the information that the dishes had come to light from an earthwork at the river Vukodzaia where it enters the river Sava.

The three dishes form a hoard in themselves. Their age can be determined by comparison to similar treasures from all over the Roman Empire (see map of finds). For our purpose the most important of these finds are those from the hill Traprain Law containing objects mostly from the 4th century, and the treasure of Chaource, near Montcornet in Gallia, that must have been derived from the 2nd and 3rd centuries. The Projecta treasure from the Esquiline and the Mildenhall hoard in Britannia also derive from the 4th century.

The radiate dish (Pl. XXIII) from the Šabač treasure suggests analogies by its decorative details and construction. One of the analogous pieces is the Chaource dish (Fig. 13, no. 1). A rim of similar type can be seen on the dish from Cesena (Fig. 13, no. 4). One of the decorative elements on the radiate dish

is a rosette with bent petals placed within one of the three rhomboids, a feature that is repeated in the Esquiline dish (Fig. 13, no. 3). Some of the lesser decorative elements are not unlike to those on the silver dish of the Belgrade Museum (Fig. 13, no. 2). The parallel pieces of which no illustrations have been published all prove that considering the decorative elements of the radiate dish, we can go far back in search for analogies. Those dishes, however, that are similar in construction, shape and workmanship date mostly from the 4th century suggesting the inference that the Moesian radiate dish must have been made at about the same time.

The rosette dish (Pl. XXIV) is much simpler. The features it offers for comparison are suggested by its rim and the rosette. As to its structure a similar solution can be found in the Chaource dish with its rosettes and bead-and-reel pattern along the rim (Fig. 14), as well as in the Chatuzange dish with its swastika (Fig. 14). The small dish from Caubiac dating from the 4th century, is also bordered along its rim by a bead-and-reel pattern (Fig. 14). The rest of the analogous items are also from the 2nd and 3rd centuries. It must be therefore assumed that the rosette dish was made towards the end of the 3rd century, an inference that is further strengthened by the workmanship of the piece which is of a rather more primitive character than the two other Moesian dishes.

The ribbon dish (Pl. XXV) has a good number of parallels to show. Its rim is also decorated with a bead-and-reel pattern so that the analogous items mentioned farther above apply to this piece as well. The structure of the emblem is related to that of the silver dish from Concești and from Appleshaw. A similar pattern can be seen on the belt mounts from Sacrau, Szalacska and the Drasche brick factory (Pannonia) treasures. In execution the ribbon dish has close relations with the Polgárdi tripod and with many pieces from the Traprain Law treasure. This can be best seen in the fragment of a radiate dish found in the latter treasure (Fig. 14, no. 4) that contains two-petal patterns placed within semicircles like the pattern in the Moesian ribbon dish. The ribbon decorations of the Mildenhall and Belgrade dishes (Fig. 14, no. 5 and Fig. 13, no. 2) with their stars of David reflect the same technical process as the ribbons of the Moesian dish.

The parallel pieces as well as the technical execution of the Moesian ribbon dish admit the inference that it must have been produced in the 4th century.

The workshop where the pieces were made is not easy to decide, since the dishes do not have stamped signatures. We know, however, of a silversmith of Sirmium: Flavius Nicanus⁵⁴, and as his workshop was near Šabač, it might be assumed that the two dishes dating from the 4th century, i. e. the Moesian rosette and the ribbon dishes, were made in his workshop or in a workshop closely connected with his own.

The Šabač treasure was most likely buried in 378 A. D. A treasure of coins from Mitrovica was buried in 350 A. D.⁵⁵ with coins dated not later than the rule of Constantinus II. A similar hoard with coins struck under Valentinianus II were buried in Vinkovce about 378. It was at that time that the Goths invaded the Danubian regions; Valens was defeated by them at Hadrianopolis in 378. Following upon these events Theodosius left Moesia Inferior. The owner of the Šabač dishes feeling the situation precarious, buried his treasure in Moesia Superior.

Д. Ласло :

КОЛЧАН ДЛЯ ЛУКА ИЗ ПОГРЕБЕНИЯ КЕНЕЗЛЁ ПЕРИОДА ЗАНЯТИЯ РОДИНЫ

Автор о пластинках из оленьего рога, до сих пор неизвестного назначения, из могил венгров периода занятия родины (Т. XXVI—XXVII, 2 рис.) устанавливает, что они являлись деталью горловины колчана для лука (реконструкция рис. 16, 17—19). Подобным колчаном для лука пользовались степные кочевники в VII—XI вв. (несколько аналогий на рис. 19), от Восточного Туркестана до Венгрии. Удалось восстановить рисунок пластинки из 39 могилы Кенезлё (Т. XXVI. 1—2, рис. 16) и вместе с тем определить схему непрерывной пальметты (рис. 20). Костяные пластинки со звериной головой составляют древнейший слой культуры венгров периода занятия родины, восходящей еще к наследию скифского и ананьинского времен.

К. Сабо :

ДЕВИЧИЕ ГОЛОВНЫЕ УБОРЫ ПЕРИОДА ЗАНЯТИЯ РОДИНЫ

Автор публикует материал трех могил из фонда кечкеметского музея погибшего во время войны. Могилы только отчасти являются достоверными, но с точки зрения поставленного автором вопроса послужили хорошей исходной точкой. Автор дискообразные бляхи нашел на черепах, или же они совпали со следами на черепах и, по обнаружившим их, они находились на черепах. Автор на основании этого реконструировал девичий головной убор периода занятия родины. В этих головных уборах автор видит предшественников аналогичных девичих головных уборов XIV—XV вв., сделанных уже в готическом стиле. Автор устанавливает, что венгерский народ этот тип девичьего головного убора принес с собой с Востока. О т. н. фалерах автор доказывает, что они не могли быть на конской сбруе, а на основании бляшек девичьего головного убора, ряд до сих пор обнаруженных находок он определяет как бляхи от головного убора.

F. Király :

MÜNZEN DES 12. JAHRHUNDERTS IN UNGARN

(Zusammenfassender Bericht über den Münzfund von Esztergom)

Im Jahre 1954 kaufte das Museum von Esztergom 305 Münzen. Diese bildeten den Grossteil einer Privatsammlung. Nach Aussage des Verkäufers gehören alle Stücke ohne Ausnahme zu dem in den neunziger Jahren des vorigen Jahrhunderts zum Vorschein gekommenen sogenannten Schatzfund von Esztergom (Gran). Bruchteile des Fundes gelangten in den Besitz von verschiedenen Privatleuten. Einen Teil der Münzen veröffentlichte Luschin (Der Fund von Gran. Jahrbuch für Altertumskunde. K. K. Centralkommission für Kunst und Historische Denkmäler, Bd. V (1911). S. 198—210). Er bemerkte, dass der grösste

Teil des Fundes von einem ihm unbekannten Herrn in Esztergom erworben wurde. Es besteht kein Zweifel, dass die zum Kauf angebotenen Stücke ein Teil der bis jetzt fehlenden Münzen des Schatzfundes von Esztergom sind. Darauf deutet die übereinstimmende Bemerkung Luschin's und die Aussage des Verkäufers. Auch sind die meisten Münzen mit denen, die Luschin beschrieb, vollkommen gleich. In diesem Material und in dem schon früher veröffentlichten finden wir neben Münzen der Herzoge von St. Veit und des Erzbischofs von Salzburg auch bayerisch-österreichische Breitpfennige.

Die neuerworbenen Münzen des Museums von Esztergom, die in der Münzsammlung des Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Múzeum (Ungarisches Nationalmuseum, Historisches Museum) bestimmt wurden, ermöglichten es, den vom Beginn des 12. Jahrhunderts stammenden Fund von Esztergom zusammenfassend zu bearbeiten.

In der Einleitung fasst der Verfasser die Ergebnisse der Arbeit von Luschin zusammen und weist kurz auf jene Stellen der Arbeit von Egon Baumgartner, Frühzeit der Friesacher Pfennige hin, worin dieser die Chronologie dieser Münzen behandelt und sich auch mit den diesbezüglichen Stücken des Fundes von Esztergom befasst.

In der zusammenfassenden Darstellung berücksichtigt Verfasser auch die Ergebnisse von Luschin und Baumgartner. Ausser den von ihnen veröffentlichten publiziert er neues Material des Museums von Esztergom der Numismatischen Gesellschaft (Budapest) und solche, die sich in Privatbesitz befinden. Die in der Münzsammlung des Magyar Nemzeti Múzeum aufbewahrten Stücke veröffentlicht Verfasser nicht nach Luschin oder Baumgartner, sondern bringt die Ergebnisse seiner eigenen Bestimmungen. Die beiden erwähnten Verfasser kannten die Sammlung nicht aus Autopsie, sondern nur mittelbar und so ist dieser Teil ihrer Arbeit lückenhaft.

Der jetzt wieder bearbeitete Fund von Esztergom zählt ausser ungefähr 2000 ungarischen Kleinmünzen 710 westliche, deutsche Münzen. Die Arbeit enthält einen Ausweis, in wessen Besitz sich die Münzen befinden und eine zusammenfassende Darstellung, in welchem Verhältnis im Fund die Denare der verschiedenen Münzprägestätten vertreten sind. Von den 710 sind 479 herzogliche, 172 Prägungen des Erzbischofs von Salzburg und 59 Stücke bayerisch-österreichische Breitpfennige.

Auch bis jetzt unbekannte Varianten befanden sich unter ihnen, worauf bereits Baumgartner hinwies, nämlich dass Exemplare vorhanden sein müssen, die aus seinem System fehlen. Solche sind Nr. 15, 18, 21, 23, 43, 50 und 53. Bei der Bestimmung der Übergangstypen sind besonders die unter Nr. 24 und 39 abgebildeten wichtig. Auf ihrer Rückseite sind der Kreis mit Punkt und das Kreuznotenzeichen zusammen zu sehen. Neue Typenvarianten stellen noch die unter Nr. 71, 76, 78, 80, 85, 88, 90 und 91 beschriebenen Münzen dar.

Den Fund verbarg ohne Zweifel ein deutscher Kaufmann von Esztergom, der auch in der neuen Heimat seine Beziehungen mit der alten, nämlich mit Bayern weiter pflegte. Es ist allgemein bekannt, dass in dieser Zeit enge Handelsbeziehungen zwischen Regensburg und Esztergom bestanden.

Verfasser bringt die Bergung der Münzen mit den Thronwirren vom Jahre 1162 in Zusammenhang, als der gesetzmässige ungarische König, Stephan III (1162—1172) vor dem Aufstand nach Österreich floh. Verfasser meint, dass der Münzschatz im Sommer 1162 dem Schutz der Erde anvertraut worden sei.

N. Parádi :

LA BOUTEILLE D'ARGILE DE BALATONFENYVES

L'auteur se propose d'établir à l'aide d'examens techniques la date de la bouteille d'argile, trouvée lors de l'exploitation d'une tourbière, dans un terrain marécageux, exposé aux crues, aujourd'hui desséché, qui jadis, s'étendait le long de la partie sud-est du lac du Balaton. (Pl. XXXV, 1 ; Pl. XXXVI. 1—2.) Il compare son mode de fabrication et sa décoration aux objets analogues de la Hongrie (Pl. XXXVII. 1—4). Au cours de ces examens il donne, en tenant compte des recherches archéologiques effectuées à l'étranger ainsi que des parallélismes ethnographiques, la brève synthèse du travail au tour de potier à main et de son développement; il effleure en outre — en vertu des produits des potiers hongrois — l'emploi des bouteilles aux IXe—XIVe siècles. Sur la base des résultats obtenus au cours des examens, l'auteur constate que la bouteille date de la première moitié du XIVe siècle, et il affirme que le lieu de la découverte endroit qui avait déjà au paravant fourni certaines sortes de poterie — était un hameau de pêcheurs, caché dans une jonchaie de jadis. Ce hameau de pêcheurs avait selon toute probabilité appartenu à Fonyód, colonie la plus proche de celui-ci. Nous connaissons à Fonyód des vestiges de colonisation de l'époque arpadienne (XIe—XIIIe siècles) vestiges mentionnés par des sources littéraires déjà à partir de la première moitié du XIVe siècle.

T. Anda :

HUNGARIAN EYEGLASSES FROM THE 15th CENTURY

The altar-piece of the old main altar from Liptószentandrás was taken to pieces in the Hungarian National Museum. In the course of this a pair of leather eyeglasses was found in a state of complete preservation. Eyeglasses of a similar type as well as the date of the altar-piece suggest conclusively that the eyeglasses dated from the 15th century and must have been made in the decade between 1470 and 1480.

E. Vattai :

DER NÁDASDY-POKAL

Im Herbst 1954 hat das Historische Museum von der Familie Nádasdy einen mit vergoldeter Silberfassung geschmückten Karneol-Achat-Pokal gekauft (Taf. XXXIX—XLI). Der Pokal ist in der Literatur unbekannt und wir wissen auch leider nicht, wann er in den Besitz der Familie Nádasdy gelangte, ob er ein altes Stück der Familienschatzkammer ist, ob sie ihn später als Geschenk erhielten oder ihn durch Kauf erwarben.

Der Pokal und der Deckel sind nicht gleichzeitig erzeugte Stücke. Der Pokal wurde im 16. Jahrhundert in Nürnberg hergestellt. Auf dem Fuss ist ein altnürnbergisches Beschauzeichen (Rosenberg III., Nr. 3687, S. 13, Taf. XLI. 3).

Der Deckel stammt aus einer späteren Zeit, seine Form ist nicht gotisch, sondern barock; auch ist die Vergoldung etwas lichter. An seinem Rand sind

zwei Goldschmiedemarken. Das eine Bastei darstellende Beschauzeichen kann am besten mit dem Stempel von Pozsony aus den Jahren um 1711 verglichen werden (Köszeghy, Nr. 1634, S. 291, Taf. XLI, 4). Die Meistermarke WIK konnte aber nicht mit dem Namen eines Goldschmiedes von Pozsony identifiziert werden.

Der Deckel passt nicht vollkommen auf den Pokal; der Fuss des Pokals und auch die Figur des Deckels haben sich etwas gelockert, so dass eine kleine Reparatur vorgenommen werden muss. Da aber der Deckelrand nicht glatt, sondern mehrfach bogenförmig gegliedert, ist es nicht dem Zufall zuzuschreiben, dass eben dieser Deckel auf dem Pokal sitzt und vor langer Zeit mit einem anderen verwechselt wurde. Wenn wir den Pokal genauer untersuchen, fällt es sofort auf, dass ein Band mit dem Engel- oder Cherubskopf (Taf. XLI, 2) eine neuere Ergänzung ist. Auch hat die Vergoldung eine lichtere Farbe. Es ist anzunehmen, dass die kleinen Verbesserungen an dem Pokal und die Herstellung des neuen Deckels zu gleicher Zeit erfolgten.

An dem Deckel sind das von Militäremblemen umrahmte Wappen der Familie Nádasdy und daneben ein Wappen mit Kreuz eingraviert (Abb. 23 No. 1—2). Beide Wappen sind mit Familienwappen des 18. Jahrhunderts verwandt. Letzteres könnte als Wappen der Familie Rottal in Betracht kommen. Die erste Gemahlin des Ferenc Nádasdy (1709—1783), der sich während der Regierungszeit von Mária Theresia militärisch auszeichnete, war Maria Maximiliana Rottal. Bei Wappen von Ehepaaren kam immer das Wappen des Gemahls auf die heraldische rechte Seite, doch befindet sich hier das Rottal-Wappen. Es ist möglich, dass dieser heraldische Fehler dadurch entstand, dass sie nicht gleichzeitig eingraviert wurden. Die Goldschmiedemarken wurden unmittelbar unter das Nádasdy-Wappen eingepunzt. Es ist möglich, dass dieses Wappen noch zur Zeit der kleineren Verbesserungen des Pokals und der Herstellung des neuen Deckels (um 1711) eingraviert wurde. Der Rottal-Wappen wurde erst später, zur Zeit der Eheschliessung (1745) eingraviert. In der Zeichnung der beiden Wappen lassen sich kleine Unterschiede nachweisen.

Um 1711 war Ferenc Nádasdy noch ein Knabe, es lebte aber noch sein Vater, ebenfalls Ferenc, der auch in der Rheingegend als Offizier diente und im Jahre 1714 sogar Reitergeneral wurde. Es ist nicht unmöglich, dass er in dieser Zeit den Pokal kaufte, ihn ausbessern und zugleich einen Deckel dazu anfertigen liess, worauf das Reiterwappen von Nádasdy eingraviert wurde. (Er war dreimal verheiratet, doch ist das Kreuzwappen mit keinen seiner Frauen identisch). In diesem Fall kann man die Frage stellen, ob das eine Bastei darstellende Beschauzeichen nicht der Stempel einer deutschen Stadt sei? Wir fanden jedoch bislang kein identisches deutsches Beschauzeichen und das Meisterzeichen ist auch Rosenberg unbekannt. So scheint die schon geäußerte Annahme wahrscheinlich zu sein, dass der Deckel ein Erzeugnis der Pozsonyer Goldschmiedekunst sei.

G. C. Wilhelmb :

DIE UNGARISCHEN BILDNISSE DES MARTINO ROTA

Der dalmatische Hofkupferstecher von Maximilian II. und Rudolf II. Martino Rota — verfertigte fünf Bildnisse der ungarischen Würdenträger der damaligen Zeit. In seinem ersten Porträt verewigte er seinen Landsmann und

Gönner, Anton Verancsics, den Erzbischof von Gran, der ihm bei dem Erwerben der Hofanstellung behilflich war. Das Bild zeigt den Kirchenfürst im Profil von reichem allegorischem Beiwerk umgeben. Als Vorlage bediente er sich mit der trefflichen Medaille des kaiserlichen Medailleur Antonio Abondio. Der italienische Künstler verfertigte seine Schaumünze laut Gerevich anlässlich eines Aufenthaltes in Pressburg, der in die Zeit der Ernennung von Verancsics zum Erzbischof von Ungarn fiel (1569). So muss das Entstehungsdatum des Stiches die erste Hälfte des Jahres 1570 sein. Nach Verfertigung einer solchen repräsentativen Komposition fühlte der Kupferstecher das Verlangen seinen Gönner ganz einfach nach dem Leben darzustellen. Dies gelang ihm im Jahre 1571., als Verancsics zur Vorbereitung des ungarischen Landtages in Wien verweilte. Ein Jahr später, als der Primas zum Statthalter von Ungarn ernannt wurde, vervollständigte Rota die Inschrift mit den Wörtern »Et Locum tenens« das der zweite Etat der Platte zeigt. Im Jahre 1575 stach er das Porträt von Johann Balassa, Oberhaupt der königlichen ungarischen Türhüter, der damals seinen Hofdienst in Wien verrichtete. Der Kupferstich befindet sich mitsamt dem Porträt Stefan Fejérvögy's in der Grafischen Sammlung Albertina, der wir für die Zusendung der betreffenden Fotoaufnahmen zu bestem Dank verpflichtet sind. Balassa, ein tapferer Türkenkrieger, früher wegen Hochverratsverdacht eingekerkert, dann begnadigt, ist der Vater von Valentin Balassa, des ersten Dichters der ungarischen Literatur. Bisher war von ihm nur ein teilweise zerstörter, nürnbergischer Holzschnitt, aus seinem Todesjahr, 1577 bekannt. Dieser diente zum Trauergedichte des polnischen Dichters, Joachim Bielski, als Beilage. Nach Besichtigung beider Bildnisse wird es klar, dass die anonyme deutsche Holzschnitzer nach Rota's Stich gearbeitet hat und es der Stimmung des Türkenkrieger beweïnenden Gedichtes gemäss mit Helm und Banner ergänzte. Das Porträt des Kancellariat-Sekretärs Nikolaus Istvánffy stammt ebenfalls aus dem Jahre 1575, da er seinen Geschäften in Wien nachging. Dieses Porträt ist dem Bildnisse Stefan Fejérvögy's aus demselben Jahre in der Anordnung der Figur und der Inschrift sehr ähnlich. Die beiden Bilder beweisen auch eine geringere künstlerische Qualität, es dürfte mit dem Mangel der zur Verfertigung nötigen Zeit zu deuten sein. Das historische Interesse des XIX. Jahrhunderts hatte auch Rota's Stiche in seinen Büchern und Bildnisfolgen nachgemacht. Von diesen sind die Bildnisse von Verancsics und Istvánffy die namhaftesten, die in der Bildersammlung »Icones Principum« ... des ungarischen Kupferstechers und Verlegers Alexander Ehrenreich erschienen sind. (Taf. XLII—XLIII).

J. Kalmár :

LE »TOPOR«

Le Cabinet d'Armes du Musée Historique Hongrois conserve plusieurs exemplaires d'armes à double ou à triple destination. Ces armes sont à courte portée, et dans leur manches se trouve un fusil et éventuellement un poignard. Les publications spéciales relatives à l'histoire d'armes désignent ces armes du nom de »topor«, armes qui étaient fréquemment en usage aux XVIIe et XVIIIe siècles.

Leur développement présente dès le moyen âge des données intéressantes. Avec la perfection des armes de défense la nécessité des armes d'ast, efficaces

et facilement maniables, s'était de plus en plus accrue. Étant donné que les armures complètes furent portées principalement par les chevaliers et les chefs, on voit des armes équivalents aussi dans la main des adversaires de rang égal. C'est pourquoi ces armes sont, presque sans exception, des pièces somptueusement exécutées et ouvrees d'une manière artistique.

Demmin décrit une hache d'armes provenant du XVe siècle, dont le manche creux pouvant être rempli de poudre, permet d'être utilisée comme canon. Au XVIe siècle ces sortes d'armes se multiplient. On rencontre à cette époque des exemplaires d'une exécution de plus en plus somptueuse. À côté du riche décor extérieur, elles sont pourvues d'un mécanisme à rouet fort couteux.

Les exemplaires du XVIe siècle du Musée Historique de Dresde, les hachettes et les haches-d'arçon sont munies d'un mécanisme à rouet et sont à décor gravé et doré.

C'est de la fin du XVIe siècle que date la hachette de la collection Zschille, tandis que la hache d'arçon de Dresde provient du XVIIe siècle. Le marteau d'arçon de la collection Scheremetew est de fabrication polonaise ou russe. Il a été attribué, de manière erronée, au début du XVIIIe siècle, il a cependant été exécuté au milieu du XVIIe siècle.

Quant aux exemplaires datant de la fin du XVIe et du début du XVIIe siècles nous y constatons un changement remarquable à leur extérieur, changement qui dès lors se stabilise : le canon du fusil est placé dans un étui de bois et le manche est également en bois. Concernant son extérieur cette arme s'était déjà détachée de l'Occident, bien que sa forme ait suivi la mode de l'Europe Orientale, russe ou polonaise. Dès le début du XVIIe siècle le manche est droit, un peu allongé. C'est alors que se forme cette sorte de «topor» qui conserve pendant tout le siècle son caractère spécial extérieur. Parmi ses variantes se développe une espèce de «topor» qui est considérée par la littérature spéciale étrangère comme arme hongroise. Le manche s'allonge par rapport au type primitif, étant d'une longueur d'environ 80 cm, et peut être donc utilisé de bâton pour la marche. Le manche, dans toute sa longueur est décoré de plaques d'os et de nacre. Les plaques d'os sont d'ordinaire décorées de scènes de chasse. Leur système d'amorçement est au début du siècle le mécanisme à rouet tandis qu'au milieu du siècle le mécanisme à pierre. Le plat de la hache est de caractère courbé, la lame dessinant un grand arc. Le manche n'est plus compact, mais se divise en quatre piquants.

Le plat de hache des variantes hongroises des «topor» est presque triangulaire. Ces sortes de haches d'arçon sont classées dans les collections étrangères comme étant d'origine hongroise. Même, selon les spécialistes étrangers, les Hongrois avaient employé ce genre d'armes comme haches de jet.

Nous connaissons de cette époque des «topors» dont le plat au travail ajouré représente la forme d'un dragon enroulé.

La terminologie de l'archéologie étrangère concernant ces armes à destination complexe ne connaît pas une dénomination spéciale. Le nom spécial y relatif manque également à la langue hongroise du XVIIe siècle. Le nom actuel de «topor» a été selon toute probabilité emprunté au XVIIIe siècle à la langue polonaise, lorsque cette sorte d'arme était en Pologne également en usage.

Dans la langue russe le non topor désigne un hache d'armes, en polonais le mot signifie une hache large ou étroite. Dans l'inventaire des biens mobiliers des Esterházy du château de Fraknó en 1654 figure «un fusil qui est tant hache d'arçon que pistolet». Le relevé dressé en 1669 sur les biens mobiliers des Nádasdy

à Pottendorf mentionne une hache d'arçon »dans laquelle se trouve un fusil«. La liste datant de 1688 et comportant les biens des orphelins Rákóczi parle d'une hache qui »dans son manche prote un fusil«.

Parmi les »topor« provenant du milieu du XVIIe siècle, nous rencontrons des exemplaires à triple destination : dans l'extrémité postérieure du manche, outre la hache et le fusil, se trouve cachée un poignard qui aussi peut être sorti à volonté.

M. V. Ember :

UN DENTELLE DE RENAISSANCE

La collection de textiles du Musée Historique s'est vue enrichie en automne 1953, d'une rare dentelle à point d'aiguille.

L'évolution de la dentelle à point d'aiguille a passé par de nombreuses étapes pour devenir une création artistique individuelle. De la broderie ajourée, basée sur le calcul des fils, en passant par le »point coupé« et élargissant la division en carrés et tout en variant parallèlement à dessin géométrique, couvrant les carrés vides, elle s'était développée en reticelle ; elle s'était détachée du fond carré pour devenir une dentelle de »punto in aria«.

L'évolution de la dentelle, sa séparation de la broderie et le cours de son affranchissement sont pour la plupart démontrés par les livres de patrons parus en majeure partie en Italie au XVIe et au début du XVIIe siècles. Les livres de patrons datant de la première moitié du XVIe siècle publient exclusivement des patrons de broderie. Dans ceux qui ont parus en 1550 et plus tard, figurent déjà les dessins de la broderie ajourée à dessins de feuillage (*punto tagliato à fogliami*). Dans le troisième quart du XVIe siècle le »punto in aria« est lui aussi apprécié et répandu. Dans les livres de patrons édités à la fin du siècle, nous trouvons une série riche et variée de patrons de dentelle à point d'aiguille. Au début du XVIIe siècle à côté d'eux apparaissent déjà des modèles de dentelles aux fuseaux.

La dentelle à point d'aiguille de notre musée est un entredeux de 3,3 cm de largeur et de 48,5 cm de longueur. Le fond est un point coupé formant sur le revers de la dentelle des carrés larges de 1 cm. C'est sur ce fond que fut fixé la dentelle exécutée avec la technique de »punto in aria« au dessin de rinceaux, de fleurs, de figures et d'oiseaux. C'est du pied de la fleur constituant le centre du dessin que naissent les rinceaux enlacés de fleurs et de feuillages. Un des rinceaux est tenu par une demi-figure à queue de poisson. Un oiseau aux ailes déployées constitue l'autre centre du dessin. Le fond de la dentelle est le »point coupé«. Un nombre de fils, correspondant à la grandeur du carré de base, a été tiré et coupé du tissu de lin dans toutes les deux directions. Les fils ainsi restés ont été enlacés par des fils à broder en forme de 8. Le dessin fut exécuté avec la technique du »punto in aria«. Les intervalles des fils doubles constituant les contours, furent remplis de points de brides.

Le fonds du Musée des Arts Décoratifs comprend lui aussi de dentelles de type analogue et nous rencontrons également dans les livres de patrons, édités pour la plupart en Italie, de nombreux dessins semblables. Ceux-ci sont tous datés de la fin du XVIe et des premières années du XVIIe siècles.

Le type, le dessin et la technique de la dentelle, ainsi que les analogies nous permettent de constater qu'elle a été faite en Italie, plus exactement à Venise, à la fin du XVIe ou au plus tard dans les premières années du XVIIe siècles.

L. Huszár :

LA MÉDAILLE DE PAUL NYÁRY

L'étude s'occupe de la description d'une médaille en argent, inconnue jusqu'à présent, dont le seul exemplaire se trouve au Cabinet des Médailles du Musée Historique Hongrois. La médaille a été faite en commémoration de Paul Nyáry et de sa femme Catherine Wárdy, d'après la date de la signature de maître, en 1604 (?). Paul Nyáry personnage très connu dans la seconde moitié du XVIe siècle était, à l'époque de frappe de la médaille, le capitaine de la forteresse de Várad. Le revers de la médaille présente une tête à trois visages ; la même reproduction aux dimensions identiques figure sur le revers de la médaille de Cyprian Concin zu Malgoi, également capitaine de Várad à cette époque (Resch : *Siebenb. Münzen und Med.*, n. 53), puis dans un format plus petit, en diverses variantes sur les avers des petites médailles frappées en 1602, à la mémoire des conditions misérables de la Transylvanie (Resch, p. 29—40). Ces trois sortes de médailles remontent à une origine commune, deux d'entre elles (Nyáry et Misère de la Transylvanie) portent le même signature de maître, sous forme de NW CIBIN. Donc, l'endroit où elles ont été frappées est Nagyszeben dont le nom latin est Cibinium. Ce sont les mêmes initiales que nous retrouvons sur la médaille datée de 1605, du général impérial Georges Basta (Resch, n. 51—52). Le centre des opérations militaires de Basta en Transylvanie était pendant un certain temps Szatmár, et étant donné que Concin, avant d'être le capitaine de Várad, fut capitaine à Szatmár, les fils s'entrelacent entre les noms figurant sur les médailles mentionnées. En dehors de ces quatre médailles provenant sans aucun doute du maître NW, il existe encore quelques frappes sans signature dont le style, le sujet et d'autres preuves indirectes permettent de les considérer comme les œuvres du maître NW. Telles sont en premier lieu les monnaies de la ville de Szeben (frappées avec les cois de ducates et d'écus) de 1605 (Resch, n. 1—11) ; la monnaie commémorative datant de 1600 de Michel, voivode de la Valachie, (Resch, n. 25), qui dans ces années était avec Basta, gouverneur de la Transylvanie, ainsi que la médaille sans date du pasteur Georg Deidricius von Teke (Resch, n. 16), recteur de l'école de Szeben de 1591 à 1593. Finalement deux médailles de Salvator peuvent être classées dans l'œuvre du maître NW, médailles dont l'une porte la signature N—W.

Les médailles y énumérées peuvent être rangées en deux groupes. L'un des groupes est constitué par des exemplaires relatifs à Várad et à Szatmár (Nyáry, Concin et Basta), tandis que l'autre est composé d'exemplaires qui par les personnages ou les événements qu'ils représentent, sont en rapport avec la ville de Szeben. Dans le cas des premières il nous faut penser à quelque personnage intermédiaire. Dans toute la série le caractère de la gravure des lettres est uniforme ; l'angle propre à la lettre S leur est particulièrement caractéristique.

En outre, l'emploi fréquent des petites croix servant de tiret leur est également propre. En général l'impression d'ensemble du style des médailles énumérées est, elle aussi, uniforme. On a maintes fois tenté de déchiffrer les initiales, sans pourtant avoir obtenu de résultats convaincants. Ce qui est certaine, c'est que les médailles ont été frappées dans l'atelier monétaire de Szeben et les lettres NW récéle évidemment selon toute probabilité le nom d'un ancien orfèvre de Szeben, qui y avait travaillé comme graveur de médaille dans les premières années du XVIIe siècle.

S. Mihalik:

DIE ALTE KERAMIK VON VÁROSLÖD

In Kürze wird das alte berühmte Steingut von Városlöd wieder hergestellt werden. Die Fabrik wird wieder arbeiten, die, wenn sie auch unter viel bescheidenen Verhältnissen tätig war, wie das Regécer Porcellan herstellende Telkibánya, Herend oder Pécs, sie doch nach Möglichkeit viele schöne Einfälle der Keramikfabrikation verwirklichte.

Dies ist die Gelegenheit, warum wir einige nennenswerte Episoden aus der Vergangenheit dieser fast vergessenen Fabrik auf Grund von archivalischen Forschungen aufzählen.

Einige Fäden der Keramik von Városlöd führen zu der Geschichte der alten Fayence-Fabrik von Tata. Zu jener Zeit, als die Fayence der Adeligen schon dem Untergang geweiht war und um den Vorrang der Steingutfabrikation ein heftiger Wettstreit im Entstehen war, übernahm im Jahre 1819 der aus Sopron stammende Vince Stingl die Leitung der Fabrik. Er wurde auch von seinen Bruder unterstützt.

Im Jahre 1824 hörte die Fayencefabrikation in der Fabrik endgültig auf und es wurde die neue Steingutfabrik gegründet. Sein Leiter wurde Stingl, doch mit finanziellen Schwierigkeiten kämpfend sah er sich bald genötigt, Mózes Fischer als Compagnon zu engagieren. Die gemeinsame Arbeit war nicht von Dauer, das Brennen der Gefässe gelang Stingl nicht immer und deshalb musste er Tata verlassen.

Im Jahre 1828 tauchte er in Herend auf, wohin er viel früher ankam, da er in dieser Zeit bereits so grosse Erfolge hatte, dass er daran denken konnte, seine Werkstatt zu einem grösseren Betrieb auszubauen und nach Városlöd zu übersiedeln. Als finanziellen Unternehmer der zu gründenden Fabrik hatte er die Bischofskanzlei von Veszprém auserkoren. Er wurde auch beauftragt, jede Detailfrage berücksichtigende Pläne vorzulegen, um diese eingehend untersuchen zu können.

Es ist nicht genau feststellbar wann, aber noch vor 1839 wurde in Városlöd eine Fabrik gegründet, vielleicht mit der Hilfe von Stingl's Bruder. Vince Stingl selbst blieb während der dreissiger Jahre in Herend und beschäftigte sich weiter mit der Herstellung von Steingutwaren.

Im Jahre 1838 wurde dem Pächter der Steingutfabrik in Pápa, Mór Fischer, einem nahen Verwandten des Inhabers der Fabrik von Tata, gekündigt. Zuerst legte er sein Kapital in der Fabrik von Városlöd an, später nahm er geschäftlich auch in der Fabrik von Stingl in Herend teil. Er wurde somit Geschäftscompagnon und Ende 1839 schon alleiniger Inhaber der Fabrik.

Als Fischer die Fabrik erwarb, gründete er sie als Porzellan- und Steingutfabrik wieder neu. Aus dieser neugegründeten Fabrik wurde Stingl bereits ausgeschlossen und er musste Herend zu dieser Zeit verlassen. Dieser Ort wurde in den vierziger Jahren des 19. Jahrhunderts zu einem Zentrum der ungarischen Porzellanproduktion. Im Sommer 1845 befand sich in Városlőd eine neue Porzellanfabrik im Aufbau. Die Bauten stockten aber und wurden schliesslich auf Kosten des Bischofs von Veszprém, Domokos Zichy, beendet, da es gelang, sein Interesse auf die grossen Möglichkeiten der Porzellanfabrikation zu lenken. Es ist möglich, dass es sich in diesem Fall nur um die bessere Anlage eines Kapitals handelte, da sich die Fundorte des Rohmaterials ohnehin in seinem Besitz befanden. Es ist aber auch möglich, dass es seiner Eitelkeit schmeichelte und seine Bestrebungen zufriedienstellte, dass die mit dem Zichy-Wappen versehenen Porzellane in seiner eigenen Fabrik hergestellt wurden.

Anfang des Jahres 1847 wurde István Trum der Direktor der neuen Fabrik von Városlőd. Er arbeitete früher in der Steingutfabrik von Murány. In dieser Zeit taucht auch wieder Vince Stingl auf, doch nicht mehr als oberster Leiter der Unternehmung, sondern in einer viel bescheideneren Stellung, als Verwalter. Nach einem halben Jahr musste er aber wahrscheinlich die Fabrik verlassen, weil man mit ihm nicht zufrieden war. Von dieser Zeit an war der Maler Vilmos Schönwalder der Werkmeister der Fabrik.

Die Revolution und der Freiheitskrieg im Jahre 1848 blieb nicht ohne Folgen für die Fabrik in Városlőd. Der Bruder von Domokos Zichy wurde von dem Kriegsgericht standgerichtlich zu Tode verurteilt, da er die Feinde des Vaterlandes durch Teilnahme an ihren Manövern gegen den ungarischen Freiheitskrieg unterstützte. Auch der Bischof schloss sich der feudalen und absolutistischen Reaktion an und floh deshalb nach Österreich, und kehrte nie mehr nach Veszprém zurück. Porzellanware mit dem Zichy-Wappen wurde demnach nur in den Jahren 1845–48 hergestellt.

Nach einer längeren Zeit, in welcher die Produktion minimal war, blühte sie im Jahre 1866 wieder auf. György Mayer schloss nämlich in Pápa die Fabrik und übersiedelte samt seinen Mitarbeitern nach Városlőd. Sie machten in dieser Zeit auch wieder Versuche zur Neubelebung der Porzellanfabrikation, doch wurde auch weiterhin hauptsächlich Steingut hergestellt. Von den siebziger und achtziger Jahren an wurden die Erzeugnisse mit motiven ungarischer Flächenornamentik verziert. Diese Ware erfreute sich auch im Auslande grosser Beliebtheit. Die eigenartigen Formen ungarischen Charakters und auf diesen die unter der Glasur gemalten ungarischen Blumen verliehen den Erzeugnissen einen eigenartigen Stempel. Es war die Fabrik von Városlőd, die diese Technik schuf. Sie wurde dann auch von anderen ungarischen Fabriken übernommen und sie verwenden sie auch heute mit Vorliebe.

Die Fabrik von Városlőd, die über 100 Jahre in Betrieb war, hat bewirkt, dass das ungarische Keramikhandwerk zu einer gewissen Selbständigkeit gelangte und sie einen eigenartigen, von allen gut erkennbaren Charakter gewann. Die Fabrik, die wieder ins Leben gerufen werden soll, verfügt über Traditionen, die nicht übersehen werden dürfen, um die Produktion neu beleben zu können.

*I. Fejős :***ILLUSTRATIONS OF THE HUNGARIAN NATIONAL MUSEUM**

The first plans for the building of the National Museum were made in 1836 by Michael Pollack, an architect from Pest. The most complete set of these early plans have been preserved in the Academy of Fine Arts in Vienna. The final plans of the building are in the National Széchényi Library in Budapest.

The author intends to show that the views made by small engravers of Pest while the construction was going on (1837—1844), faithfully render the various stages in the evolution of the building. The drawings being faithful representations, they clearly point to the fact that the building as it rose affected the immediate neighbourhood and changed it from a poorish petty-bourgeois environment into the modern town-picture of the Museum district. The series of changes commence with the views by R. Alt.

From the outset the building of the National Museum was intended not only to house collections, but also to serve as a hall for public events of national and cultural significance. This accounts for the fact that since 1848 a considerable number of the pictorial representations with the building commemorated important national events showing thus the part the Museum played in Hungarian history. On the 15th March 1848 the most outstanding event of the Hungarian revolution took place in front of the steps leading up to the entrance, with the great Hungarian poet Petőfi as its leading figure. It was at the same place that the delegates of the Vienna University were officially received in April of the same year.

The modern reproductions show the building in its form as it was when restored after the Liberation in 1945.

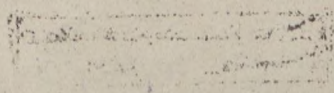
The catalogue of the present study professes to be complete up to the year 1870.

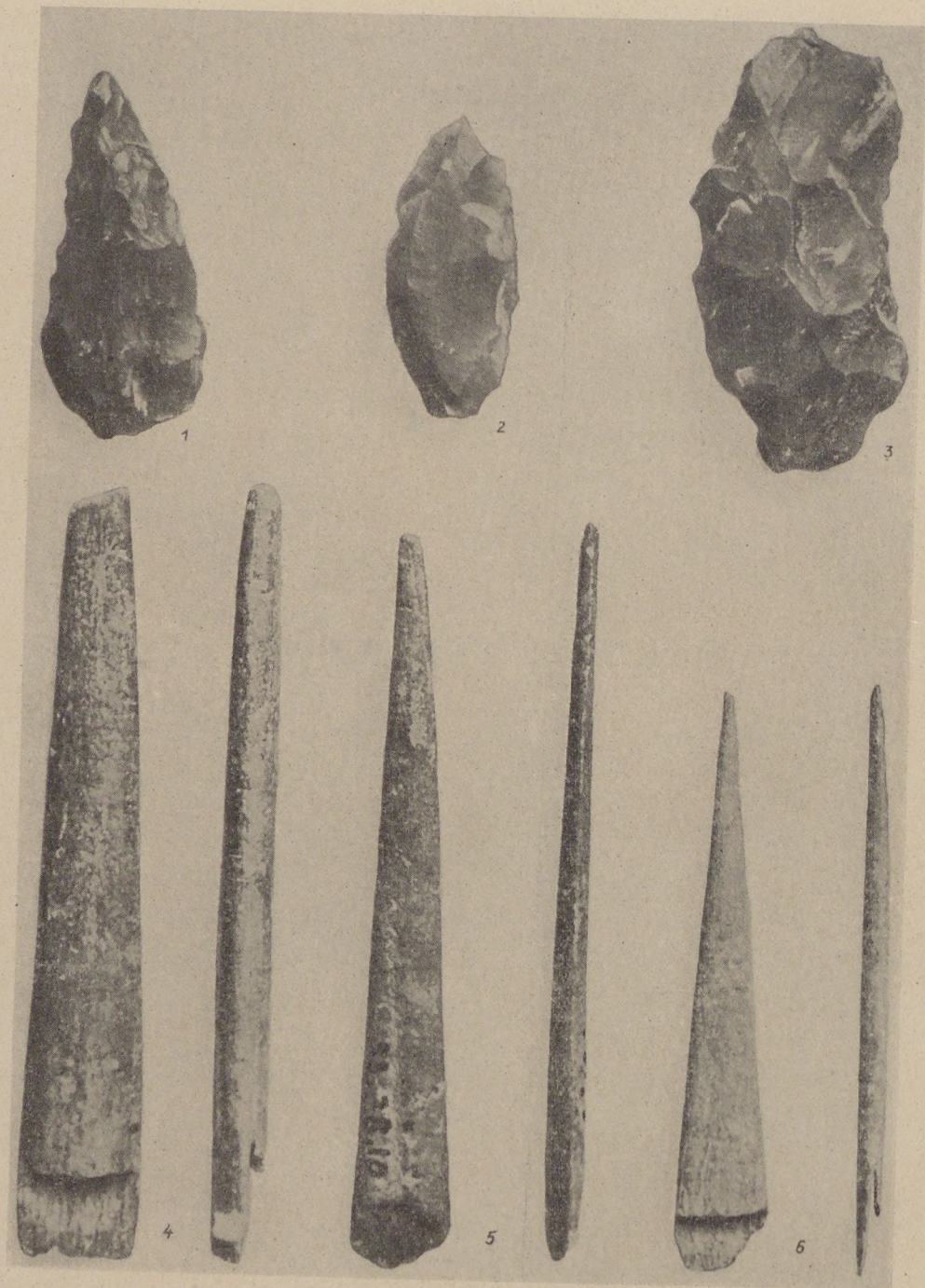
TARTALOMJEGYZÉK

<i>Fülep Ferenc</i> : Tíz év — Десять лет — Dix années	3
<i>Saad Andor—Nemeskéri János</i> : A Szeleta barlang 1947. évi kutatásainak eredményei	15
<i>Csalog József</i> : A tiszai műveltség viszonya a szomszédos újkőkori műveltségekhez	23
<i>Kalicz Nándor</i> : Adatok a harangalakú edények budapestkörnyéki elterjedéséhez ...	45
<i>Patay Pál</i> : Szkíta leletek a nógrádi dombvidéken	61
<i>Sz. Burger Alice</i> : A pomázi római sírkő	75
<i>R. Alföldi Mária</i> : Providentia Augusti	87
<i>Lenkei Mária</i> : Három későrómai, ún. moesiaei ezüstartál a Nemzeti Múzeumban	97
<i>László Gyula</i> : A kenézlői honfoglaláskori íjtegez	111
<i>Szabó Kálmán</i> : Honfoglaláskori párták	123
<i>Király Ferenc</i> : XII. századi pénzek Magyarországon	127
<i>Parádi Nándor</i> : A balatonfenyvesi agyagpalack	141
<i>Anda Tibor</i> : Régi magyar szemüveg	149
<i>Vattai Ezsébet</i> : A Nádasdy serleg	153
<i>C. Wilhelmb Gizella</i> : Martino Rota magyar arcképei	157
<i>Kalmár János</i> : A topor	165
<i>V. Ember Mária</i> : Renaissance csipke	175
<i>Huszár Lajos</i> : Nyáry Pál emlékérmé	183
<i>Mihalik Sándor</i> : A városlódi régi kerámia	193
<i>Fejős Imre</i> : A Nemzeti Múzeum ábrázolásai	213
<i>Banner János</i> : Herman Ottó levele Pósta Bélához a magyar őskőkor kutsásáról.	223
<i>Idegen nyelvű összefoglalók</i>	229

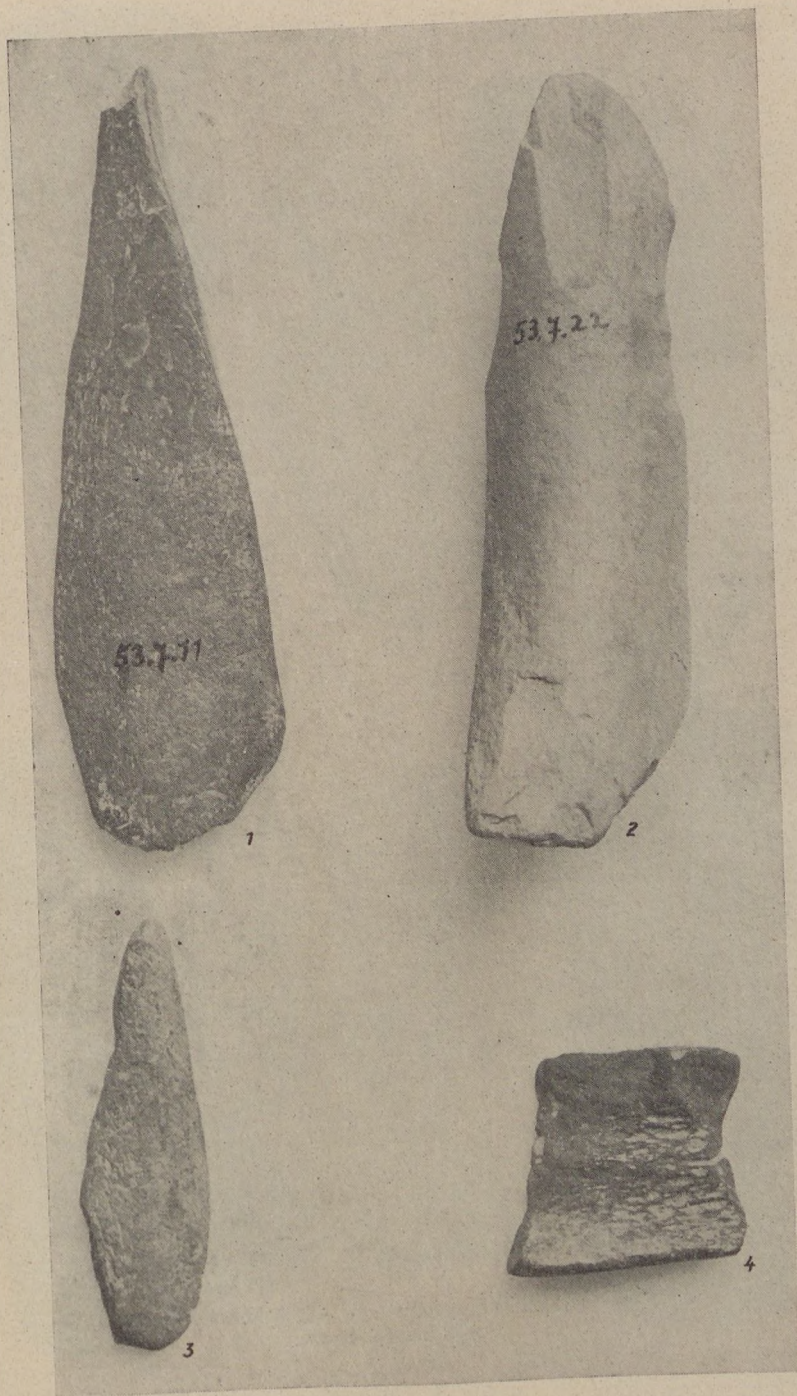
Ташкентский Академик
Книжная 797-1956

KÉPES TÁBLÁK

1—6 Szeleta barlang.

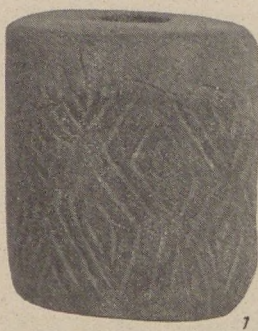
1—4. Szeleta barlang

1—2. A kékénydombi Vénusz (I.) mai állapotában ; 3—4. A kékénydombi Vénusz (I.) javasolt kiegészítése

1. Abusir el Melek ; 2—3. Borsod ; 4. Szőny ; 5. Hortobágy—Zámi rét

1

2

4

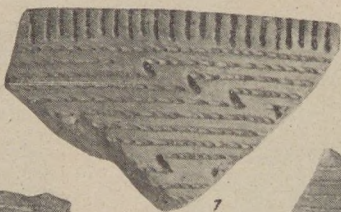
3

5

6

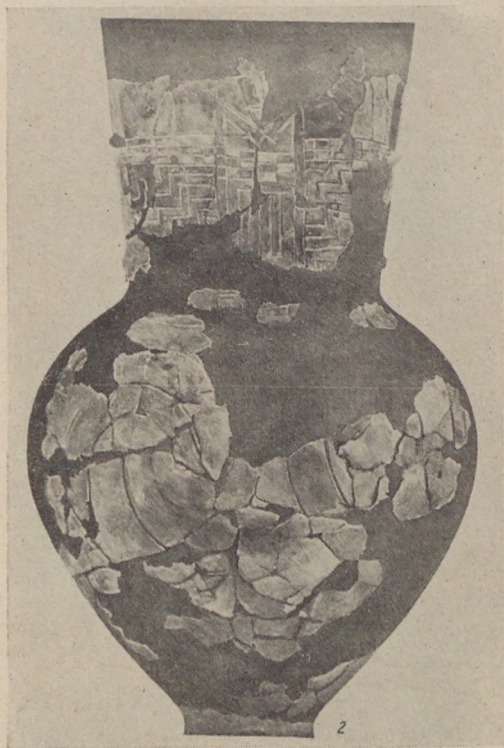

7

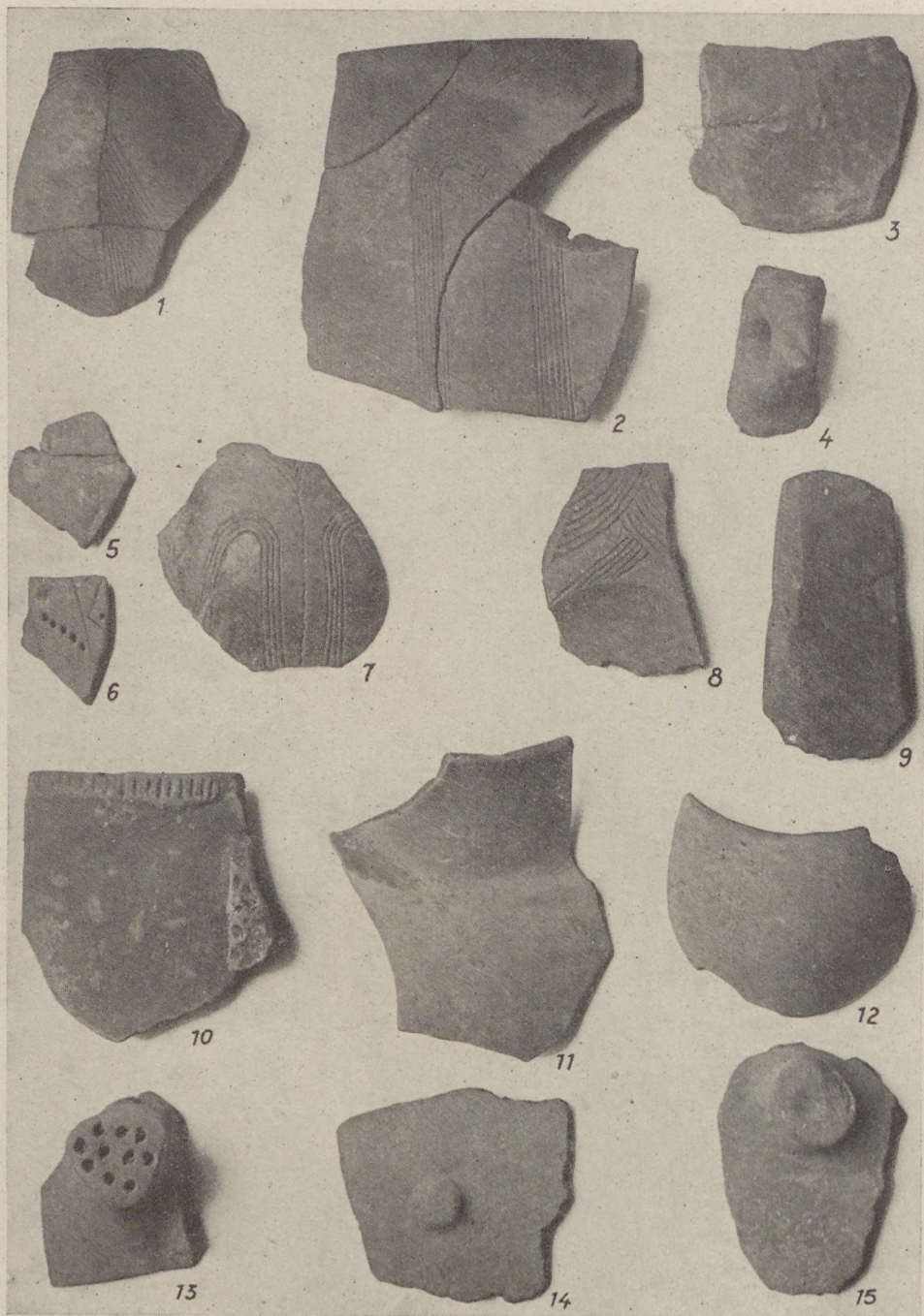

9

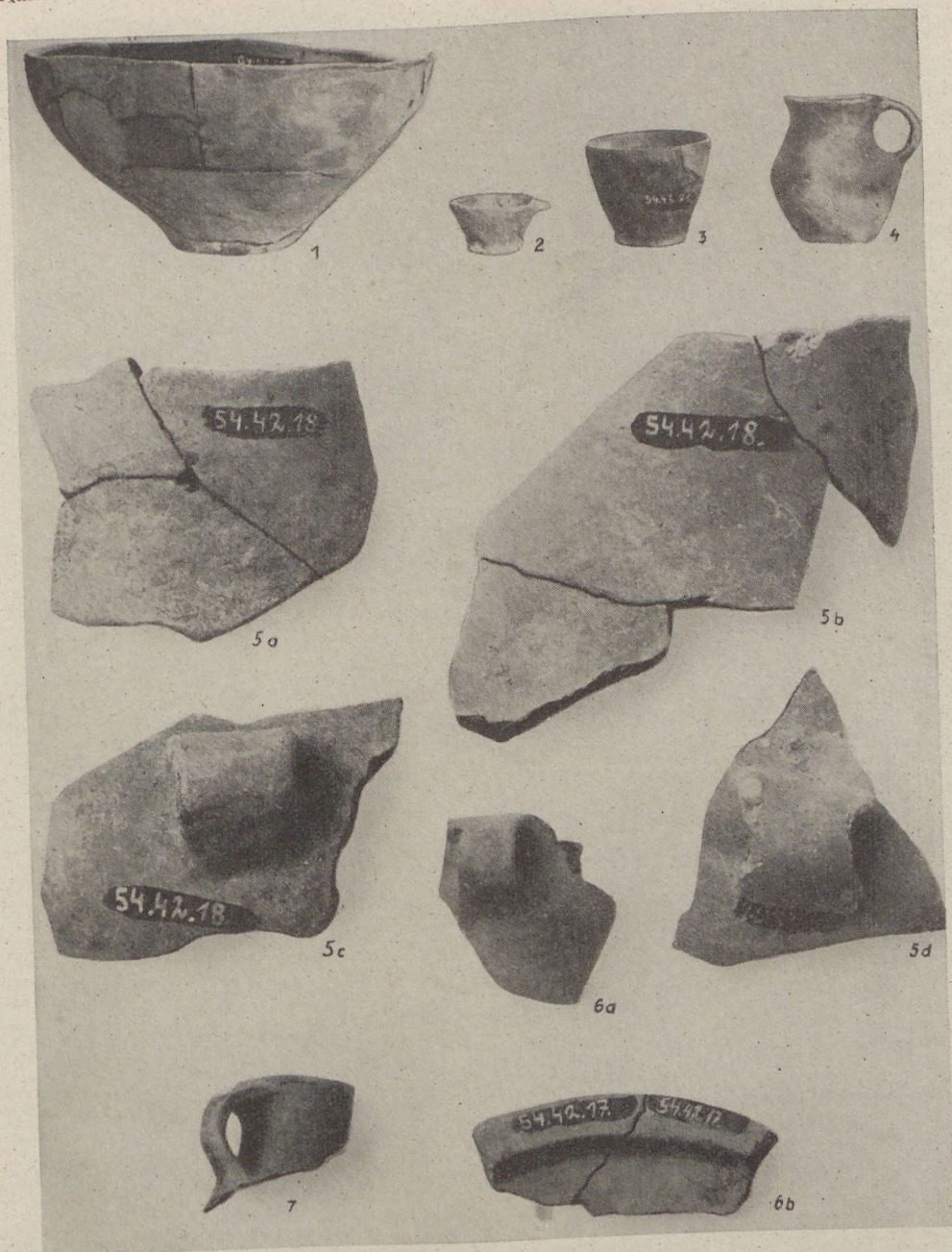
1. Csongrád megye ; 2—3. Az előbbi fából készült utánzata és lenyomata;
4—5. Szentés—Kistőke ; 6—9. Borsod

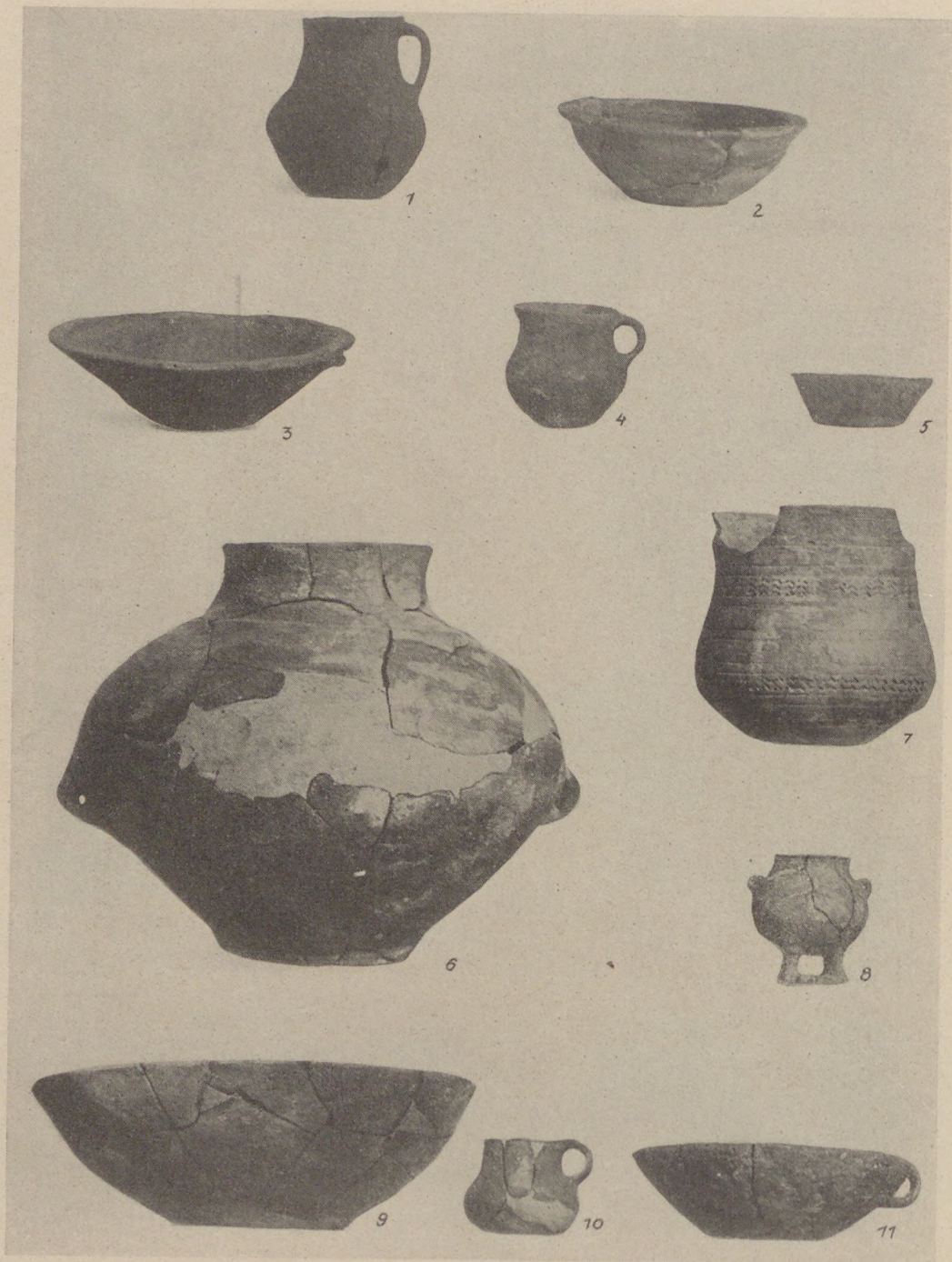
1—2. Vinča ; 3. Szolnok ; 4. Tiszavasvári—Bereczki halom, B sír ; 5—6. Tiszavasvári—Bereczki halom, A sír.

1—6. Tiszavasvári—Bereczki halom C gödör ; 7—15. Tiszavasvári—Bereczki halom D gödör

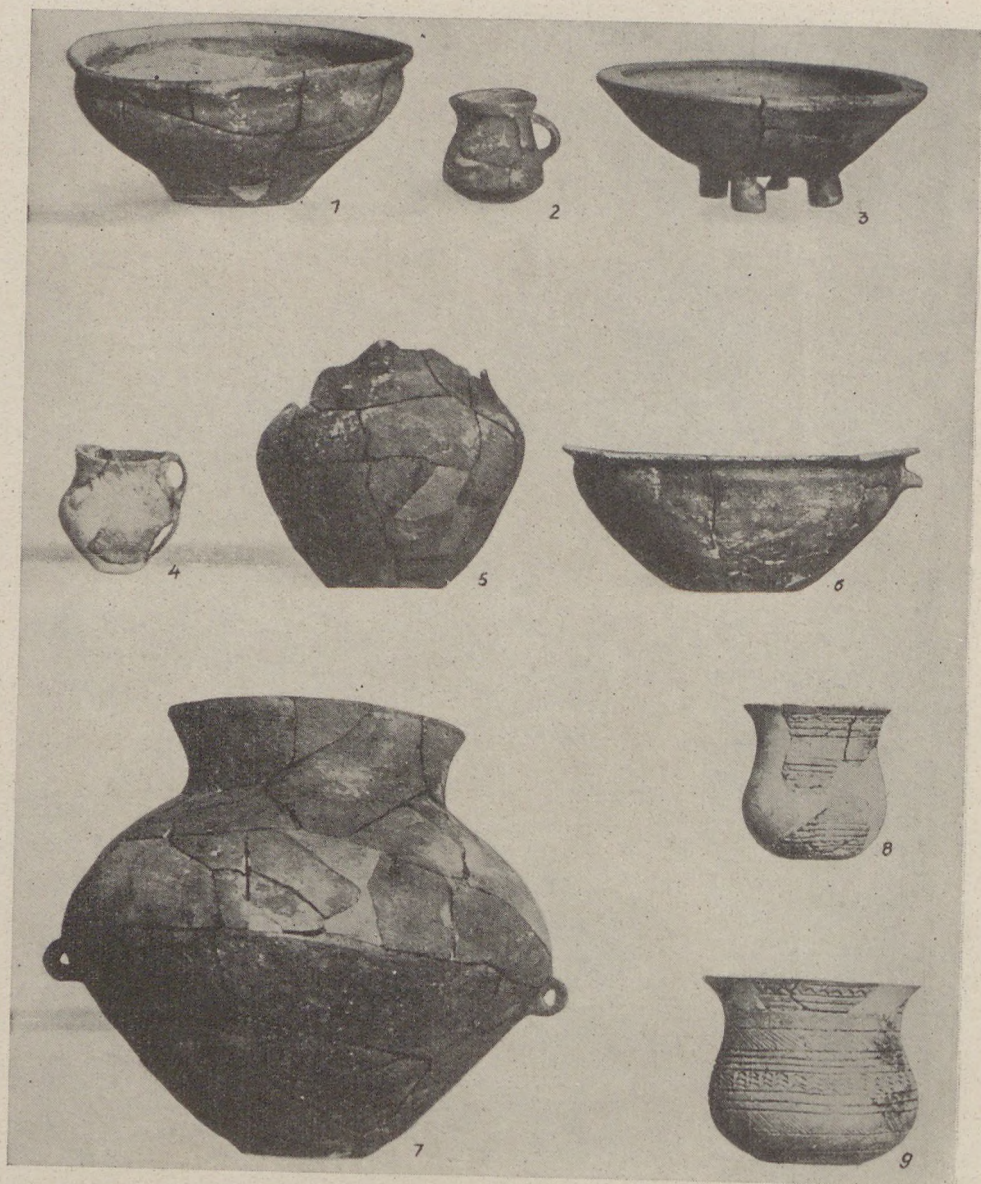
1—3, 5a—d. Szigetszentmiklós—Háros, urnasír; 4. Uo., avar sírok között; 6a—b, 7. Uo., avar sírok közelében.

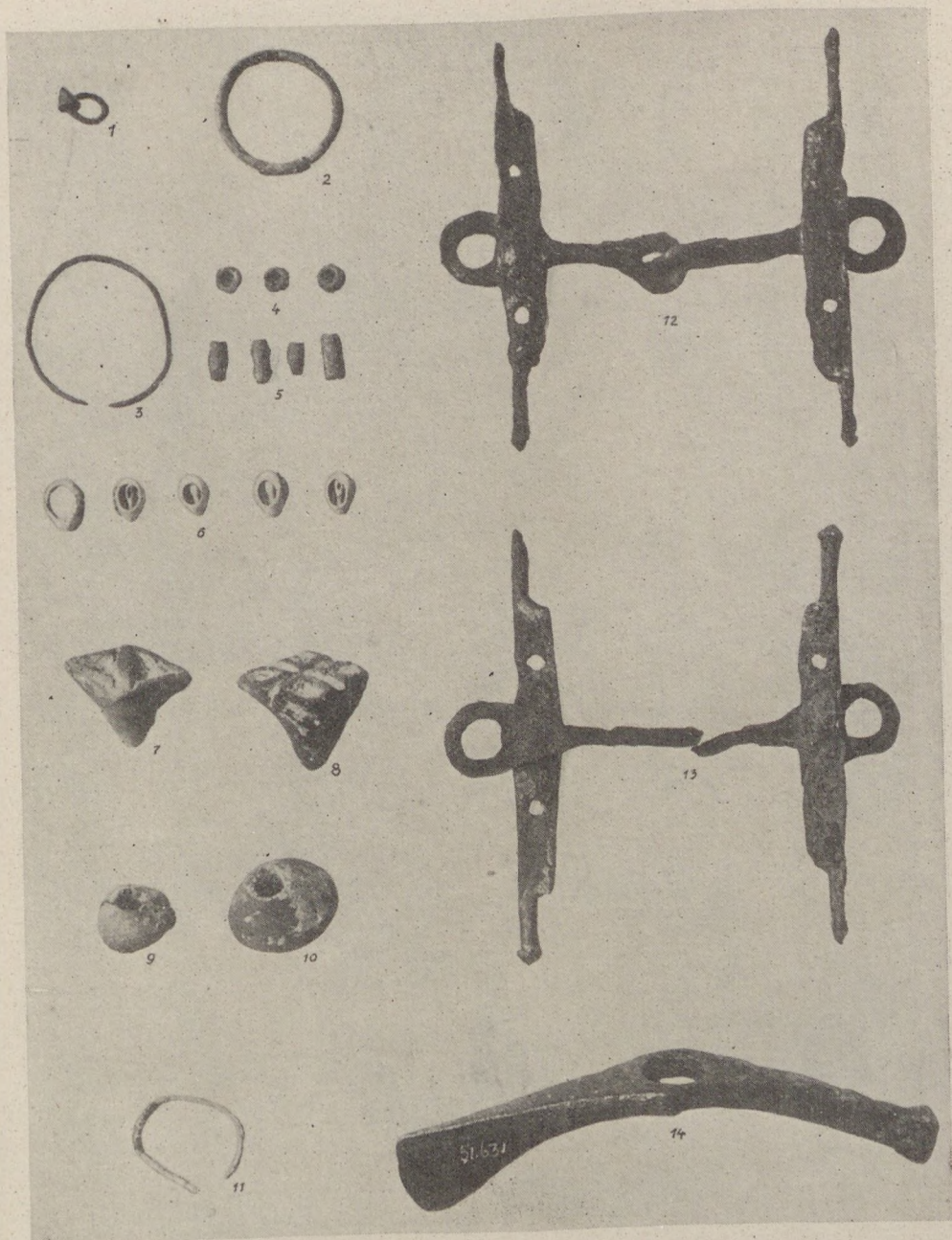
1—2. Budakalász—Pusztatemplom, sírlelet (1947) ; 3. Uo., 2. sír (1948) ; 4. Uo., 7. sír (1948) ;
 5. Uo., 4. sír (1948) ; 6. 9—11. Budakalász—Tangazdaság 2. sír ; 7. Halásztelek ; 8. Buda-
 kalász—Tangazdaság 3. sír

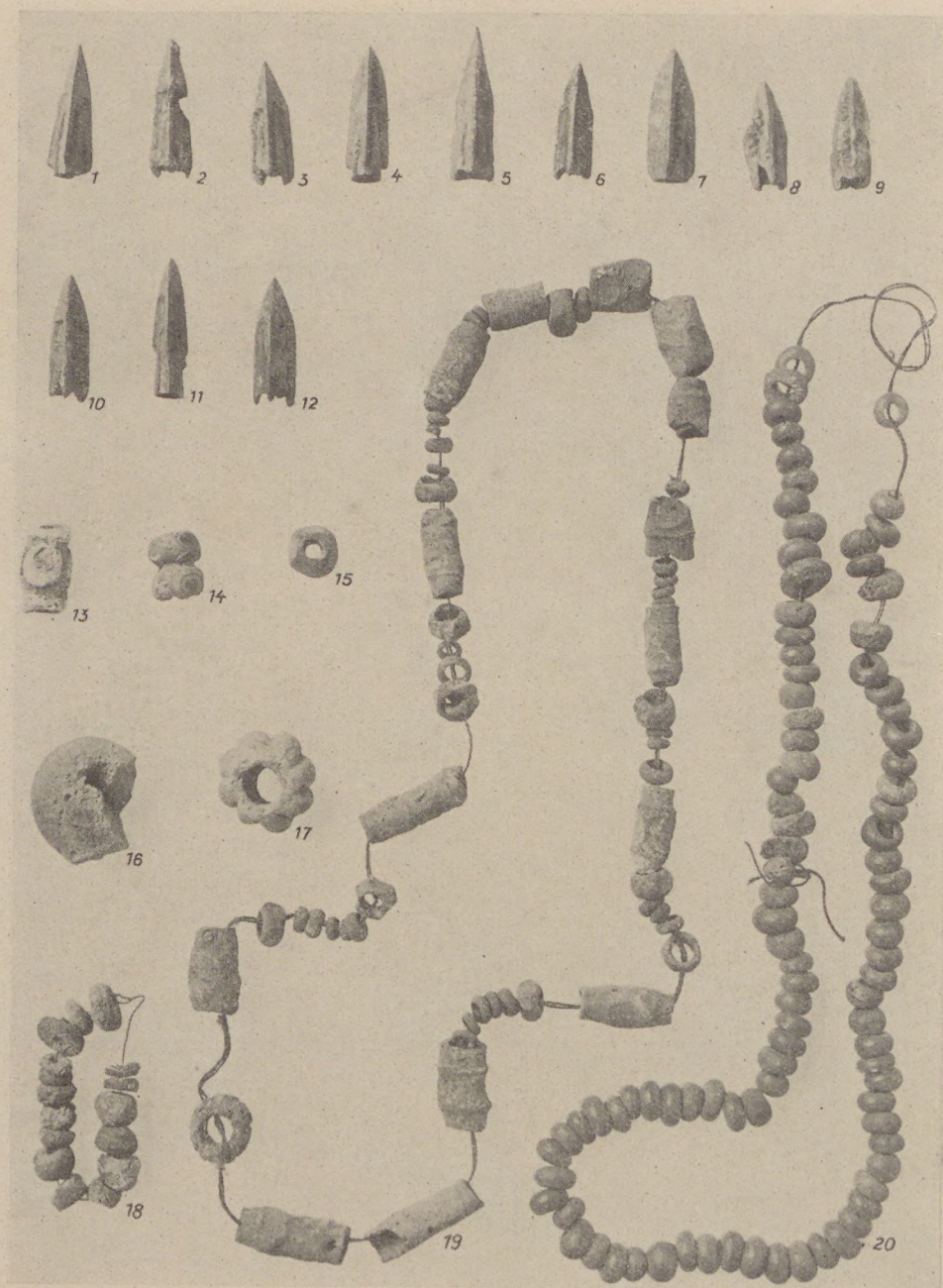
1—5. Budakalász—Tangazdaság 1. sír ; 6 a—c. Uo., 5. sír

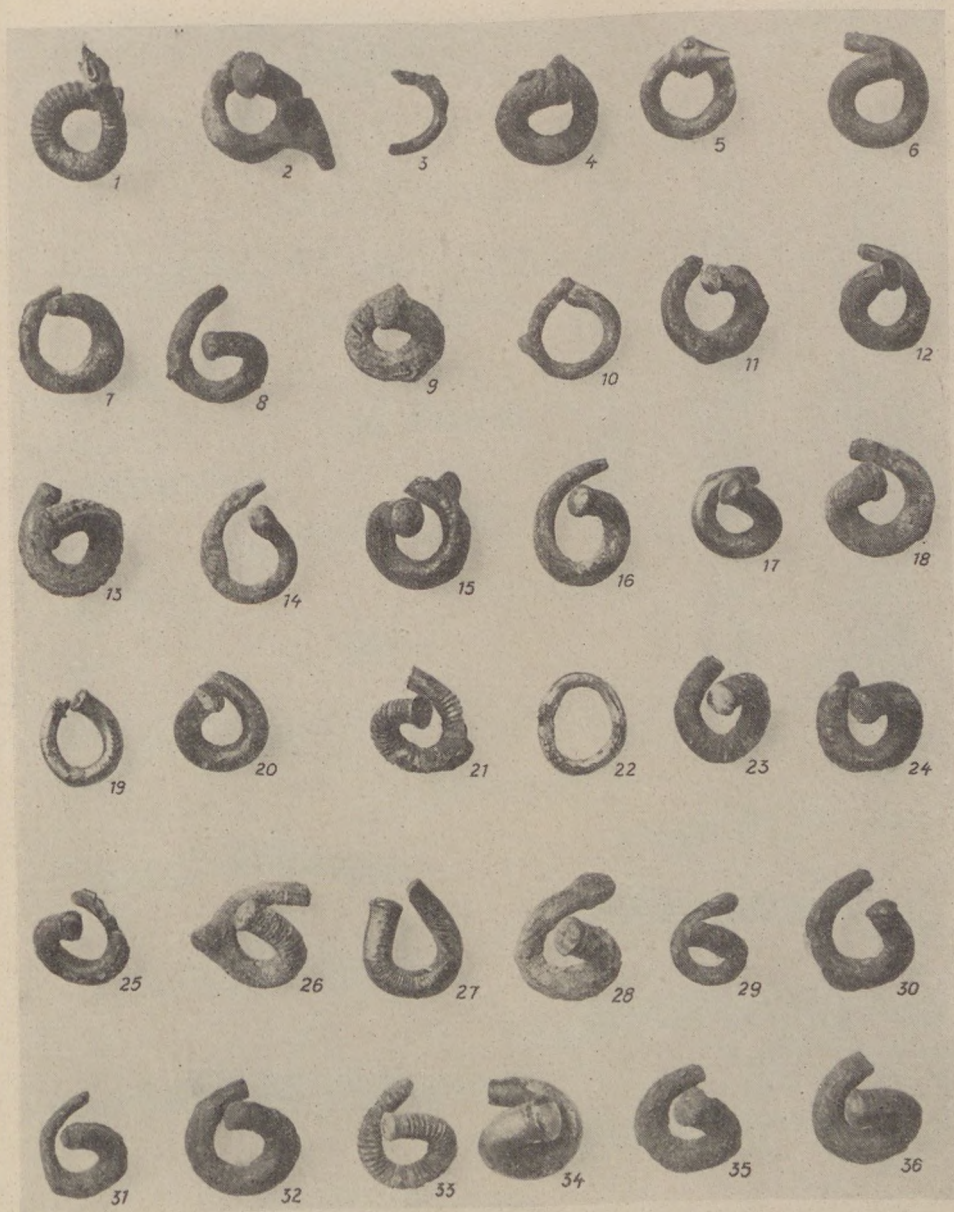
1—2, 4—5. Budakalász—Tangazdaság 6. sír ; 3. Uo., szórvány ; 6—9. Uo., 7. sír

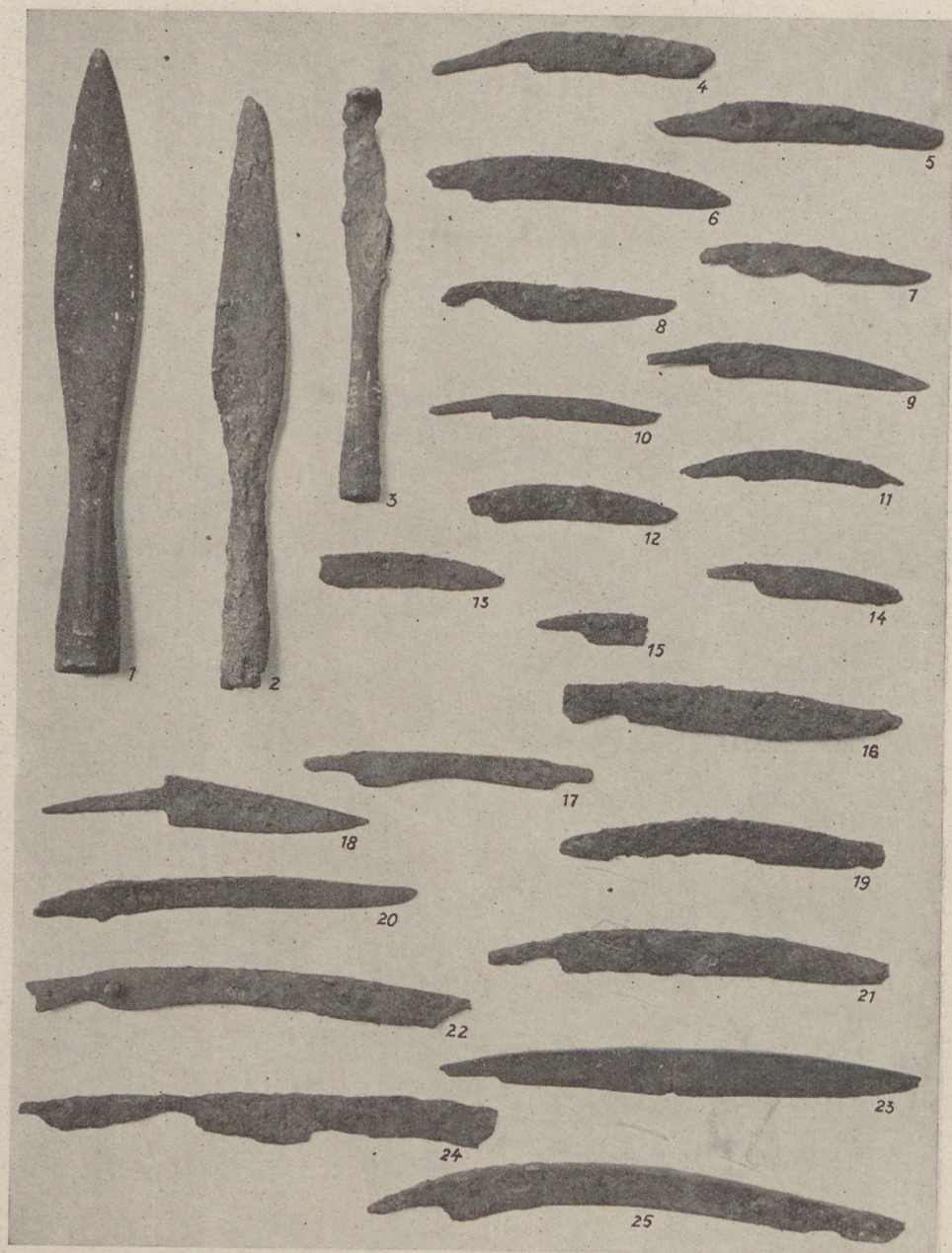
1—2. Nógrádkövesd 5. sír; 3—6. Uo., 6. sír; 7—8. Uo., 16. sír; 9. Uo., 21. sír; 10. Uo., 20. sír; 11. Uo., 22. sír; 12—13. Cserhátszentiván; 14. Szanda

1—20. Piliny

1—36. Pili

1—25. Piliny

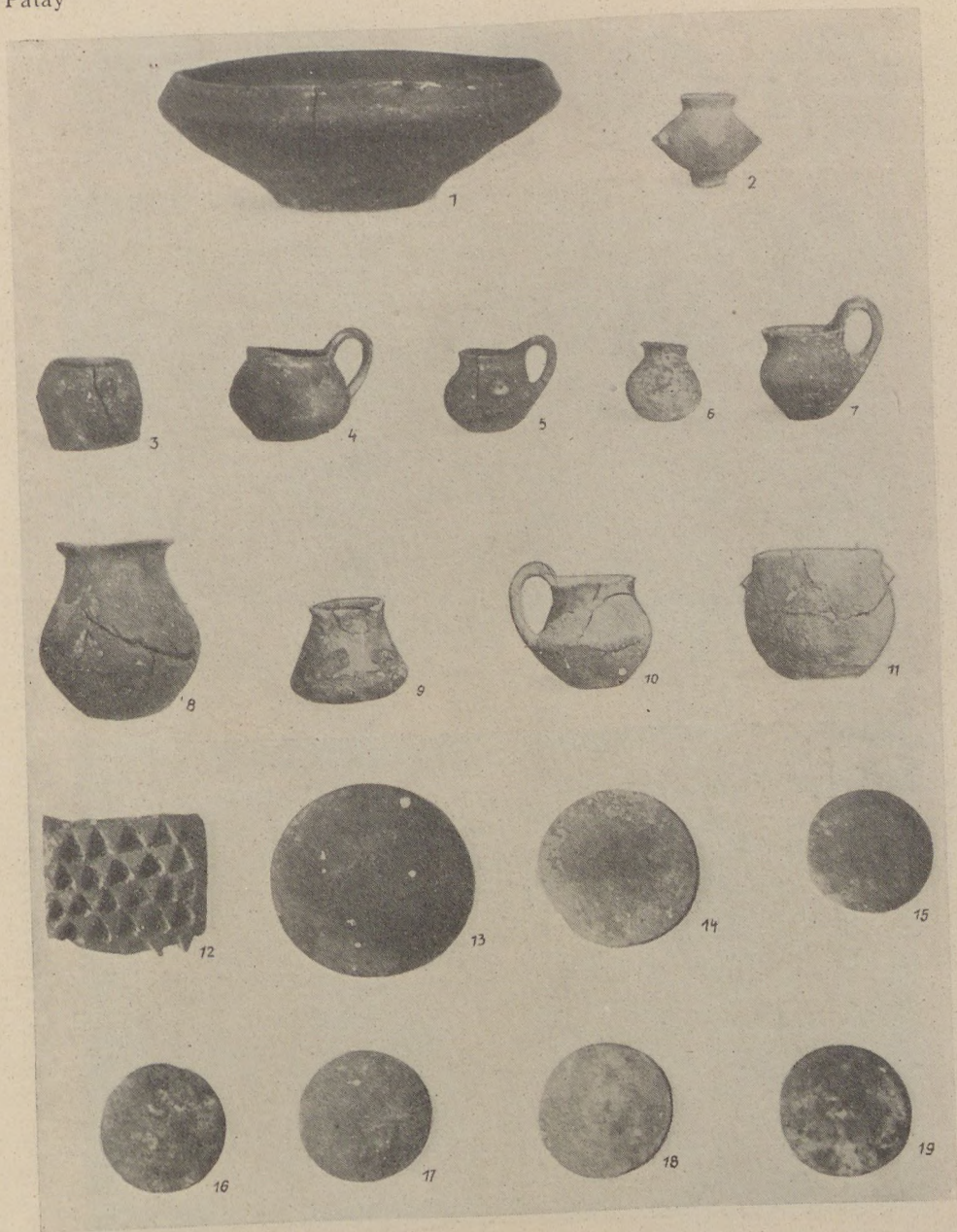
Patay

1—8, 10—12. Piliny ; 9. Nagylóc

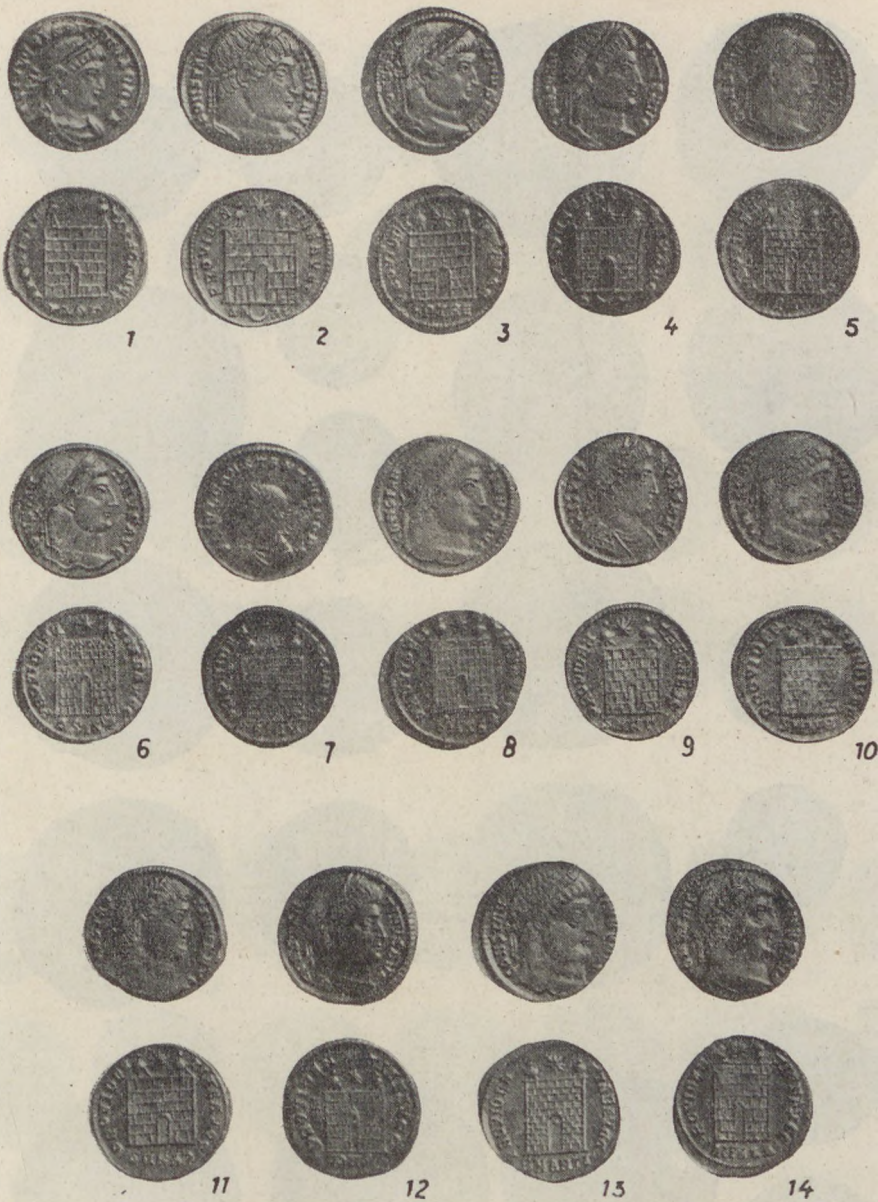
1—3. Penc

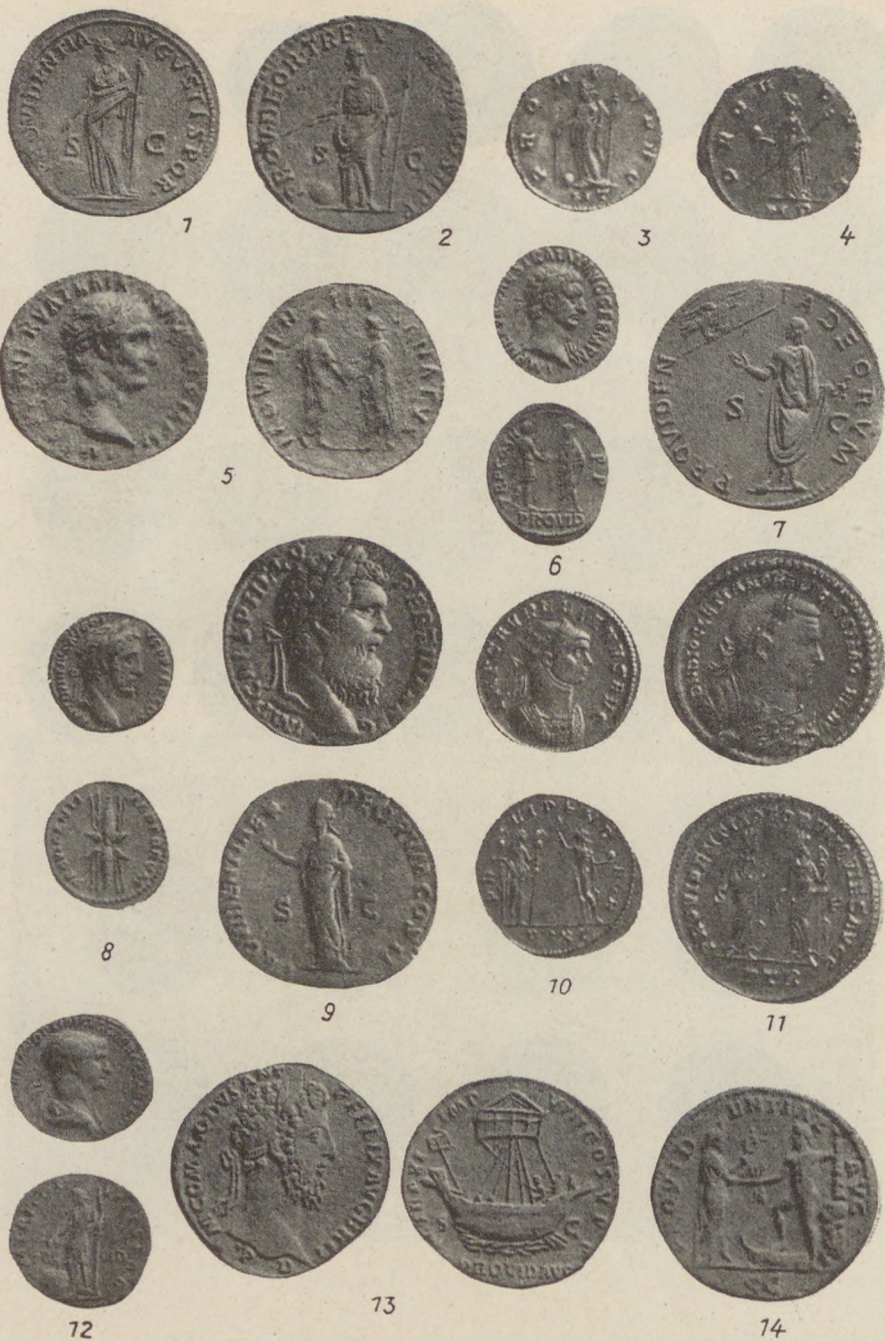
1, 7. Nógrádkövesd 7. sír ; 2. Ságújfalu ; 3. Nógrádkövesd 12. sír ; 4. Uo., 2. sír (?) ; 5. Uo., 11. sír ; 6. Uo., 6. sír (?) ; 8—9. Uo., 20. sír ; 10—11. Uo., 21. sír ; 12. Kazár—Bányatelep ; 13—19. Benczurfalva

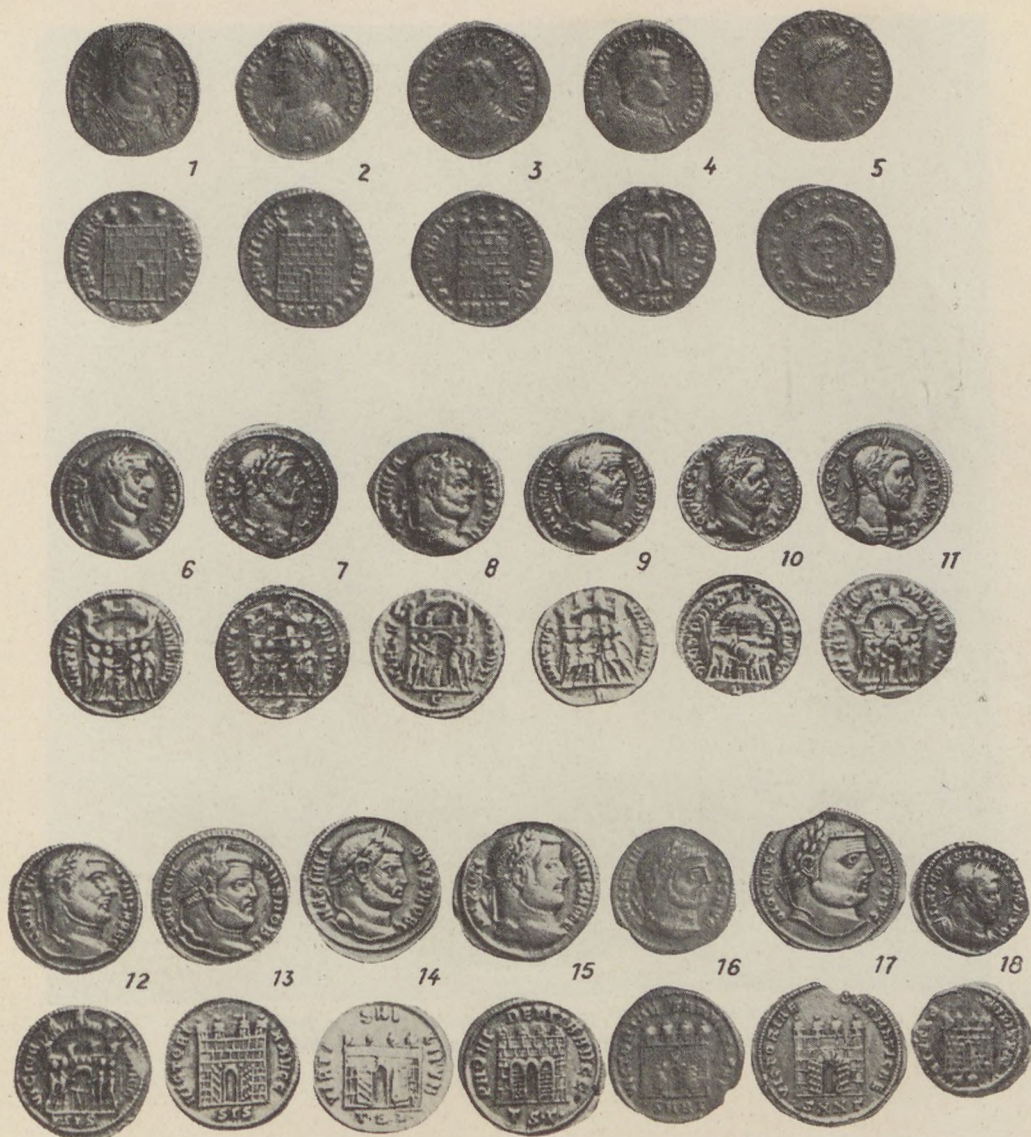
1. Pomáz, a sírkő mellső oldala ; 2. A sírkő hátsó oldala

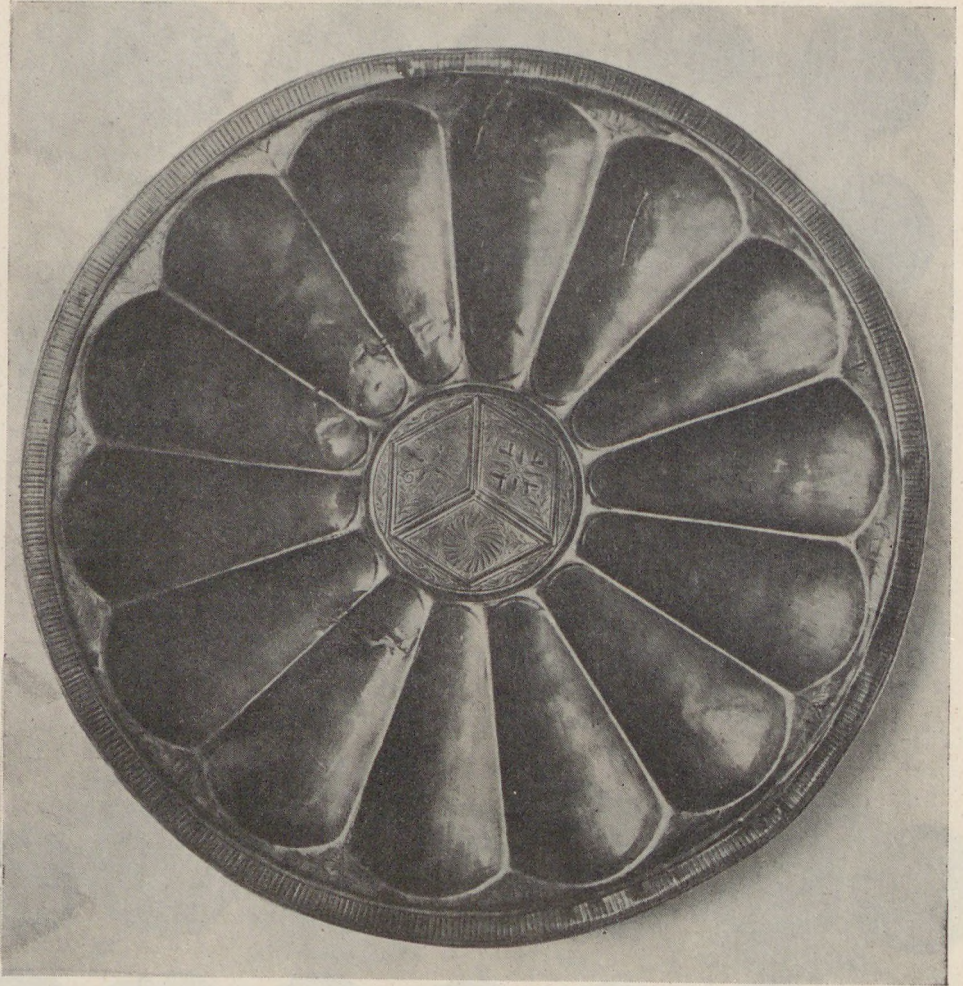
1—14. Providentia-típusok; 324—328. évekből

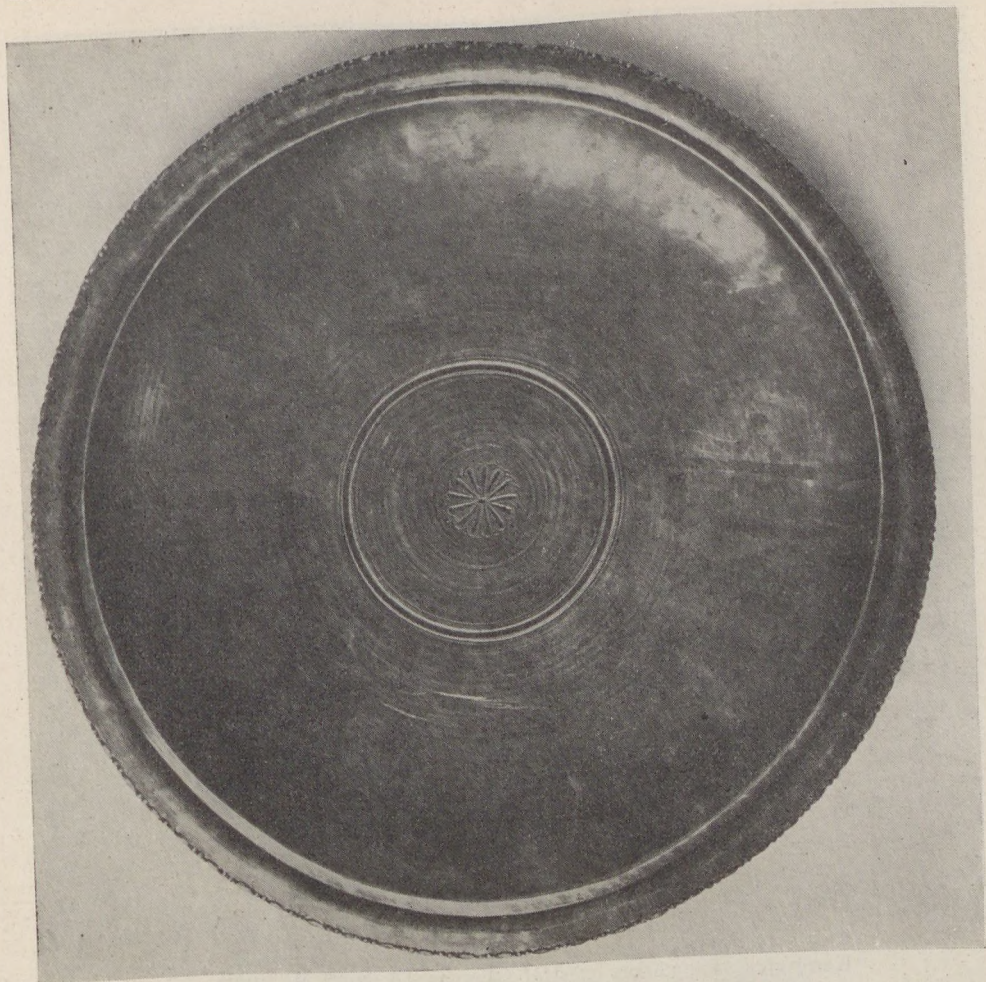
1—14. Providentia-típusok, I—III. század

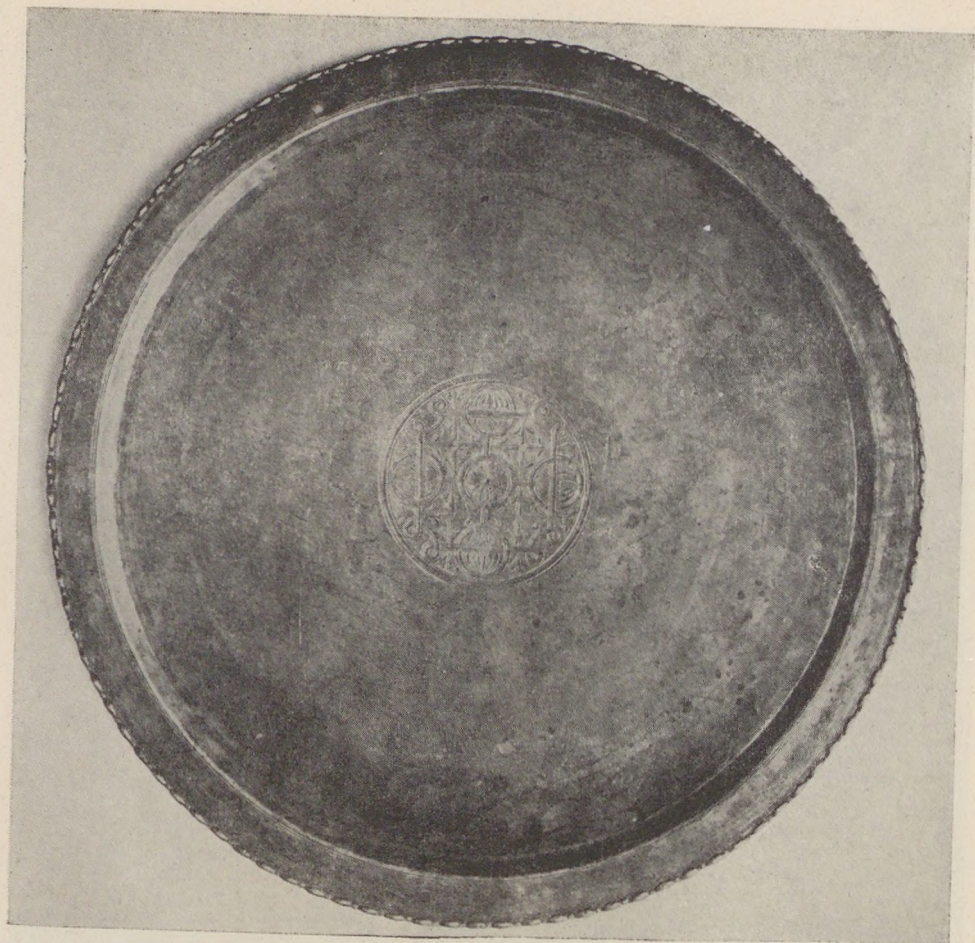
1—5. Providentia-típusok, 314—316 évekből; 6—18. Ezüstveretek, 293—306 évekből

Későrómai cikkelyes ezüstartál (Magyar Történeti Múzeum)

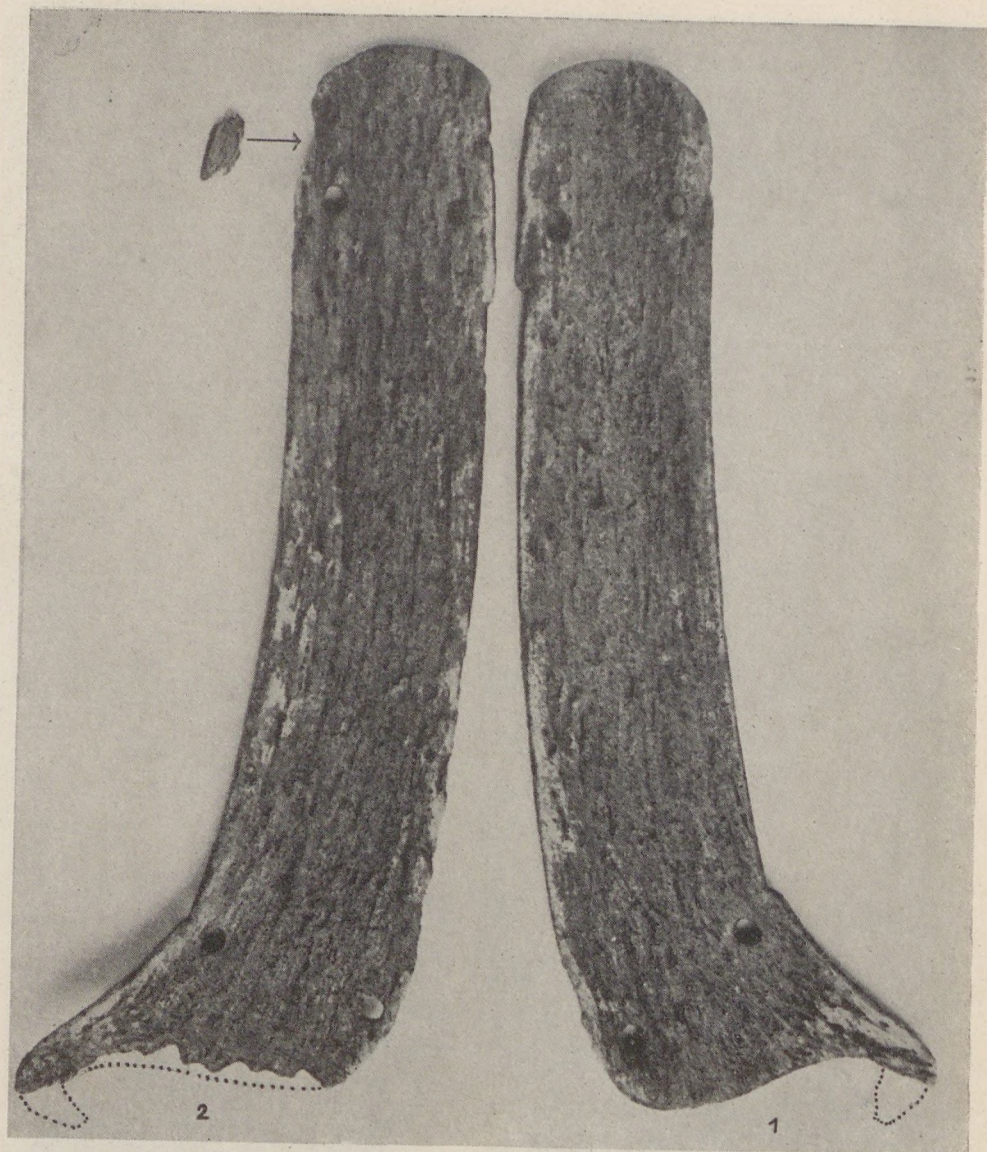
Későrómai rozettás ezüstartál (Magyar Történeti Múzeum)

Későrómai szalagdíszes ezüstartál (Magyar Történeti Múzeum)

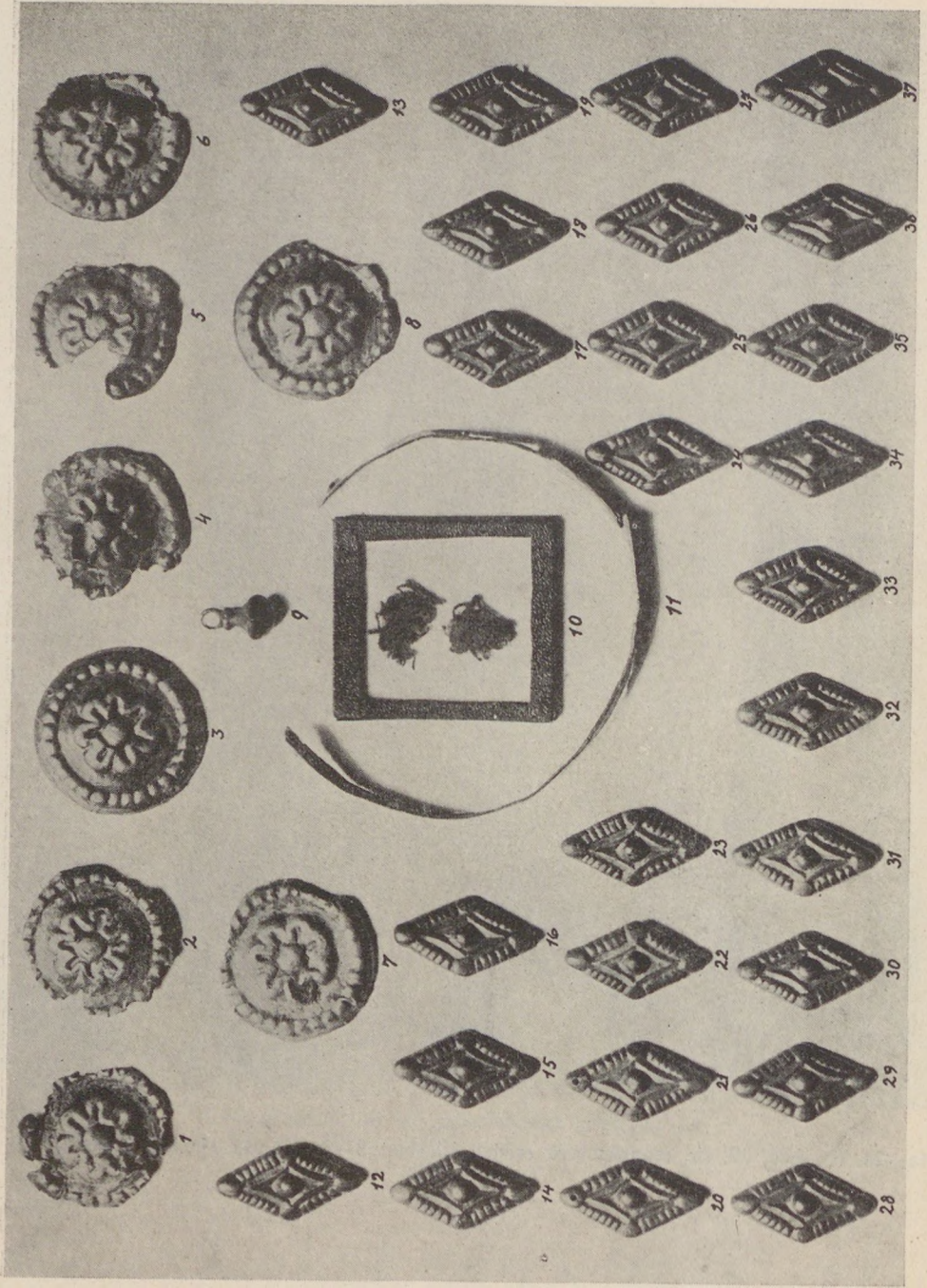
1—2. Kenézlő, 39. sír, csontlemezek előlapjai

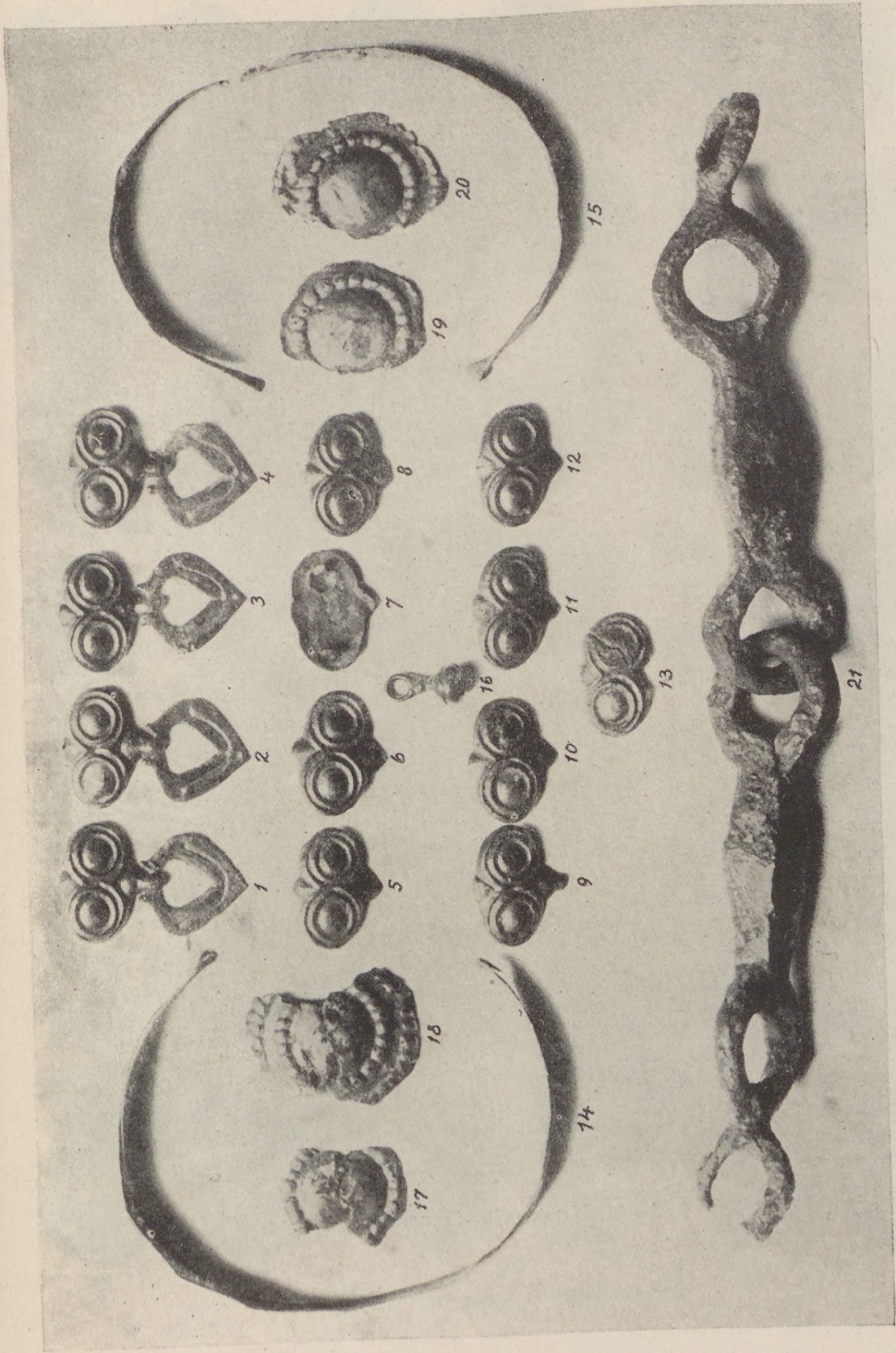
1—2. Kenézlő, 39. sír, csontlemezek hátlapjai

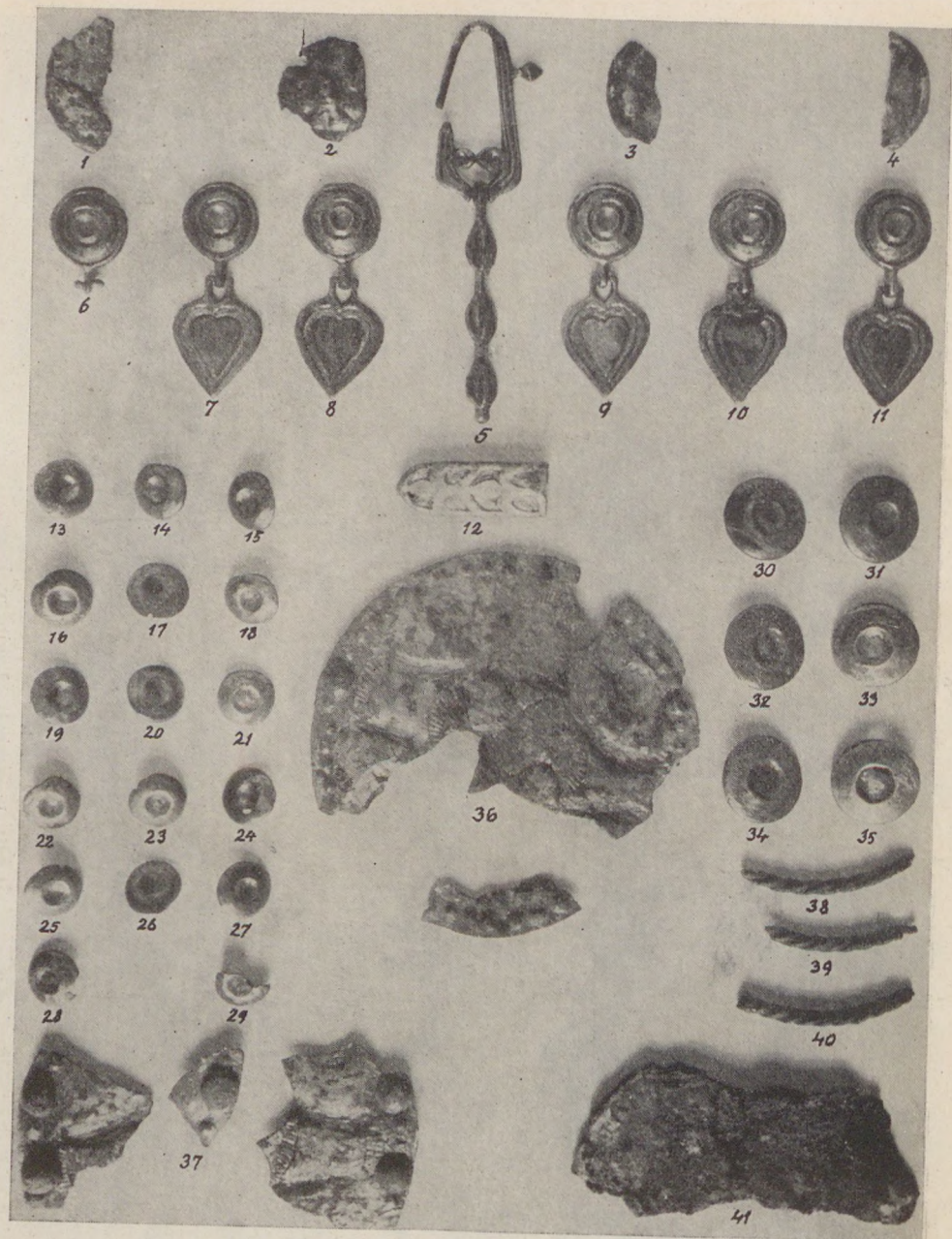
1a—2a. Kenézlő. 39. sír, csontlemezek eredeti állásban; 3—3a. Uo., 11. sír, ijtegezcsont lapja és fonákja.

1—37. Keskemét—Lakihegy, A sir

1—21. Kecskemét—Lakihegy, D sír

1—41. Kecskemét—Csongrádi út

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

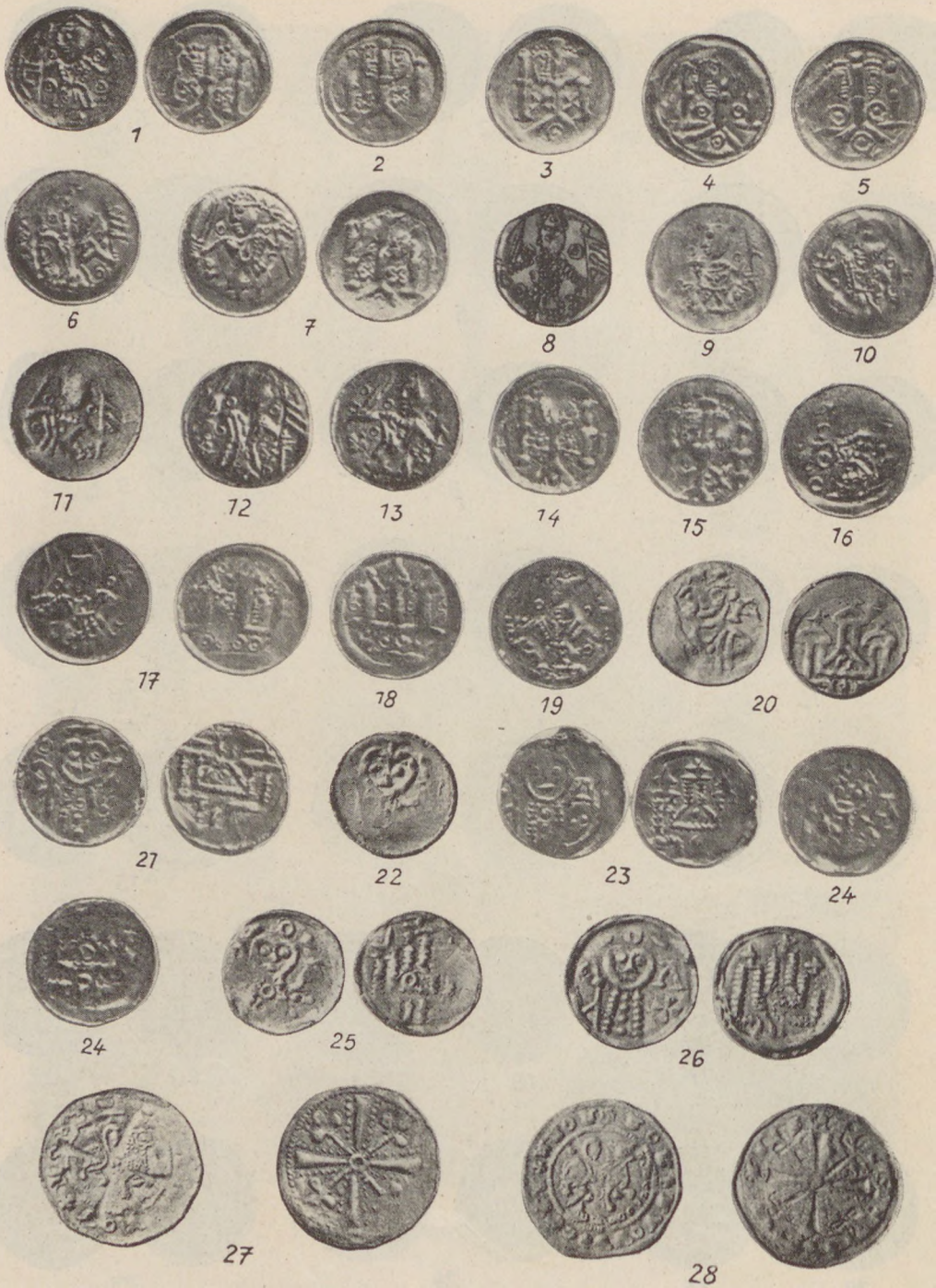

24

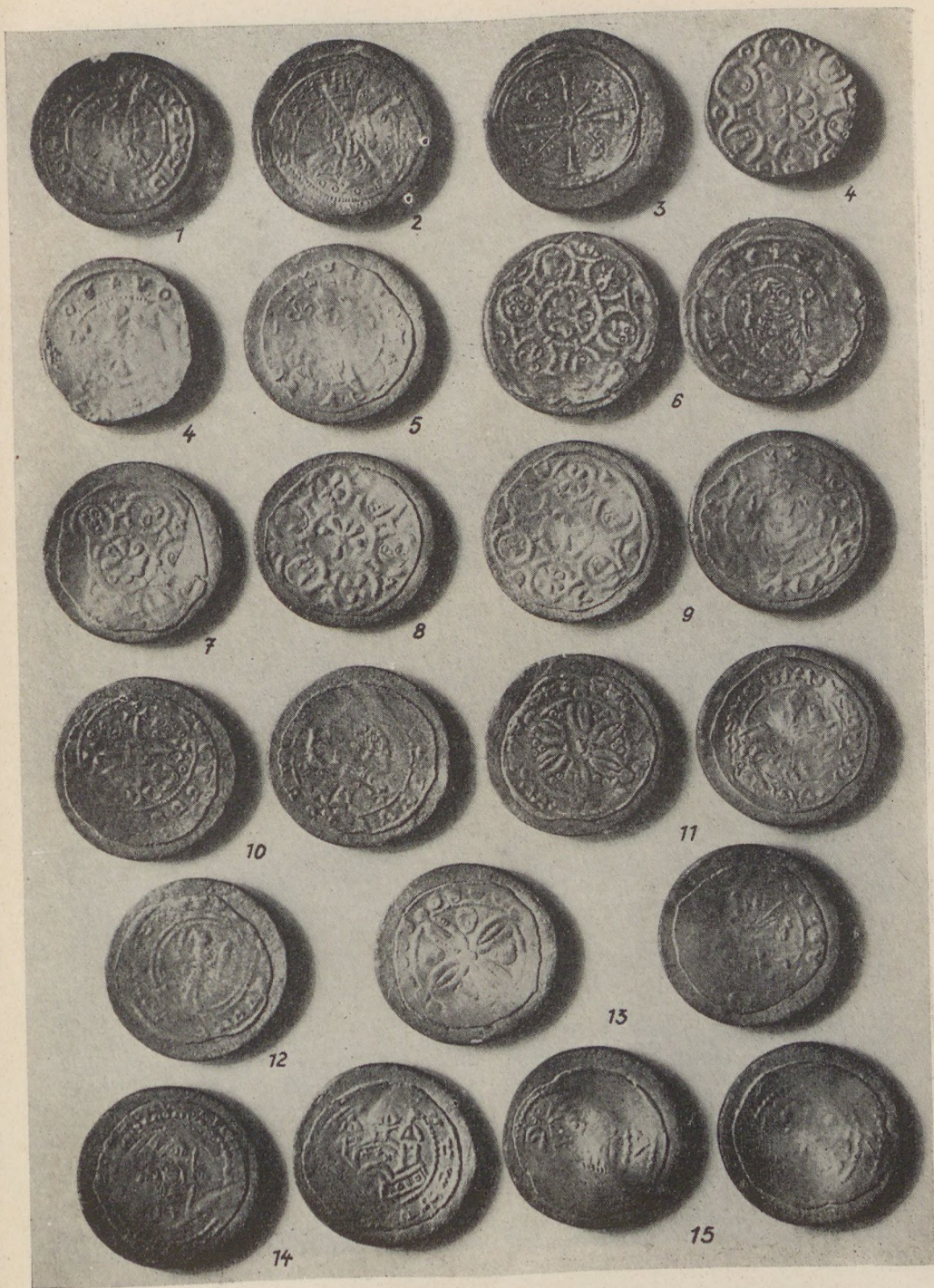

25

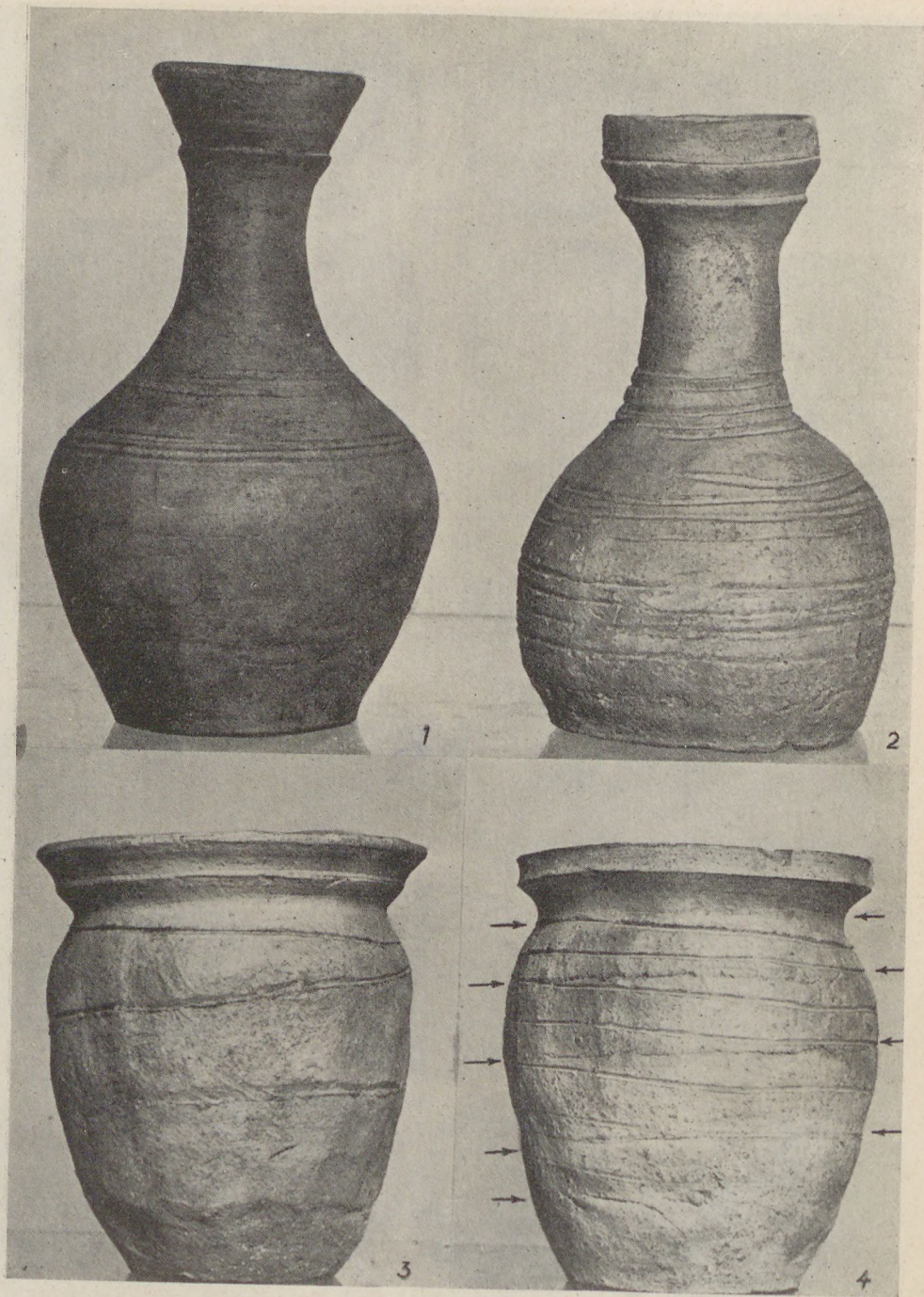
1—25. Esztergom, friesachi dénárók

1—26. Esztergom, friesachi dénárók ; 27—28. Uo., bajor—oszták széles dénárók

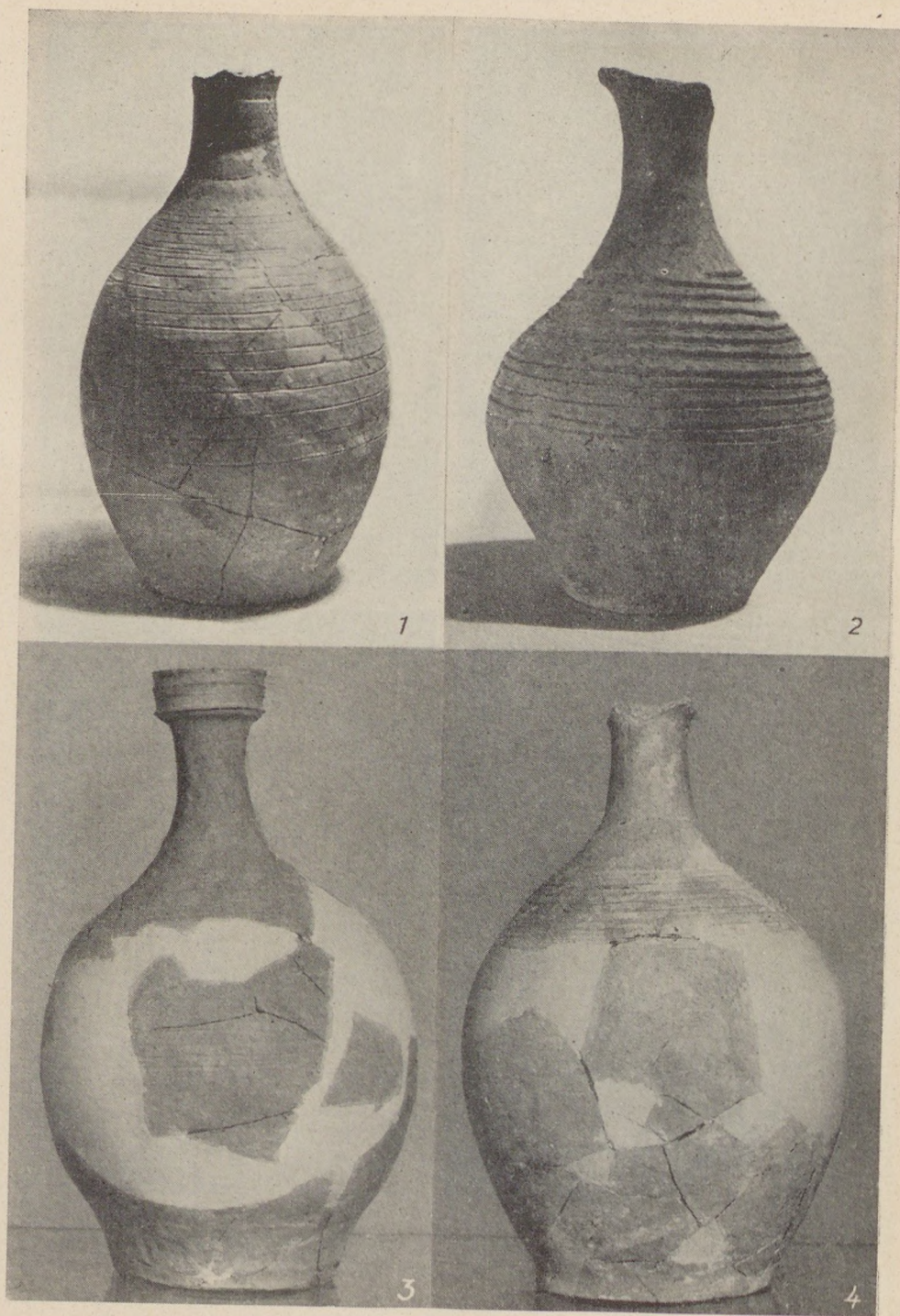
1—15. Esztergom, bajor—osztrák széles dénárók

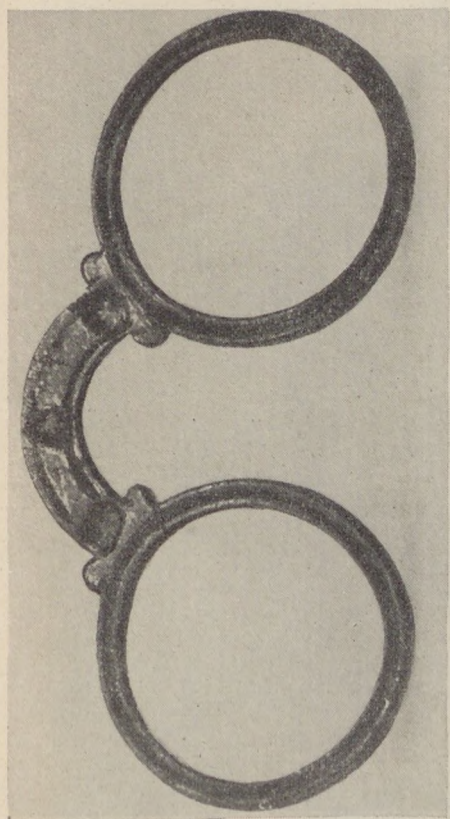
1. Balatonfenyves ; 2. Kiskartal ; 3. Örvény ; 4. Budapest-Vármegyeház utca

1—2. Balatonfenyves; 3. Budai várpalota; 4. Budai vár

1—2. Budai várpalota ; 3—4. Visegrád

1. Bőrkeretes szemüveg; 2—4. Bélyegzők a szemüveg keretén

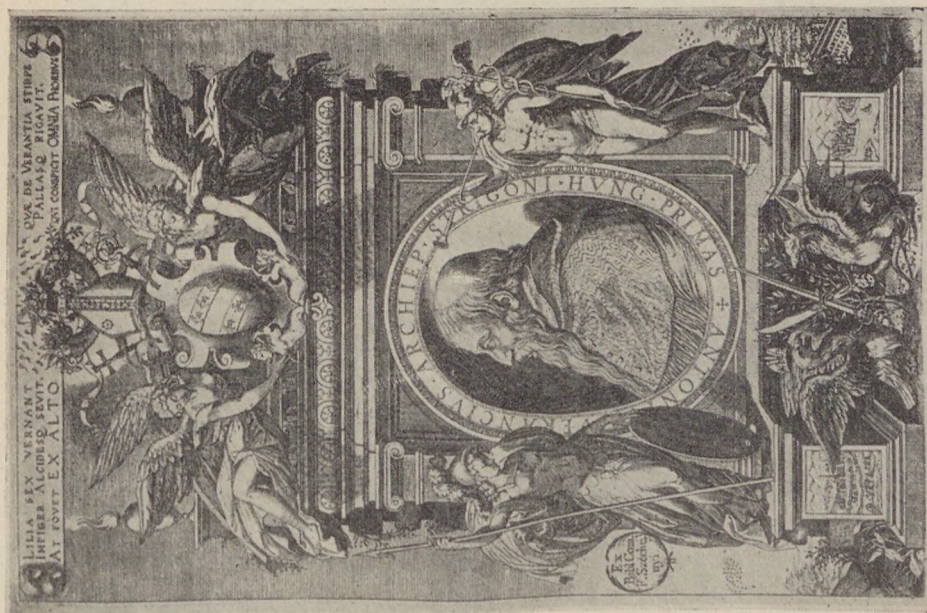
Nádasy serleg

1. Nádasdy serleg alja ; 2. Ua., fedele

1. Nádasdy serleg, kerub-fej a serlegről ; 2. Ua., későbbi pótlás ; 3. Ua., a serleg ötvösjegye ;
4. Ua., a fedél ötvösjegyei

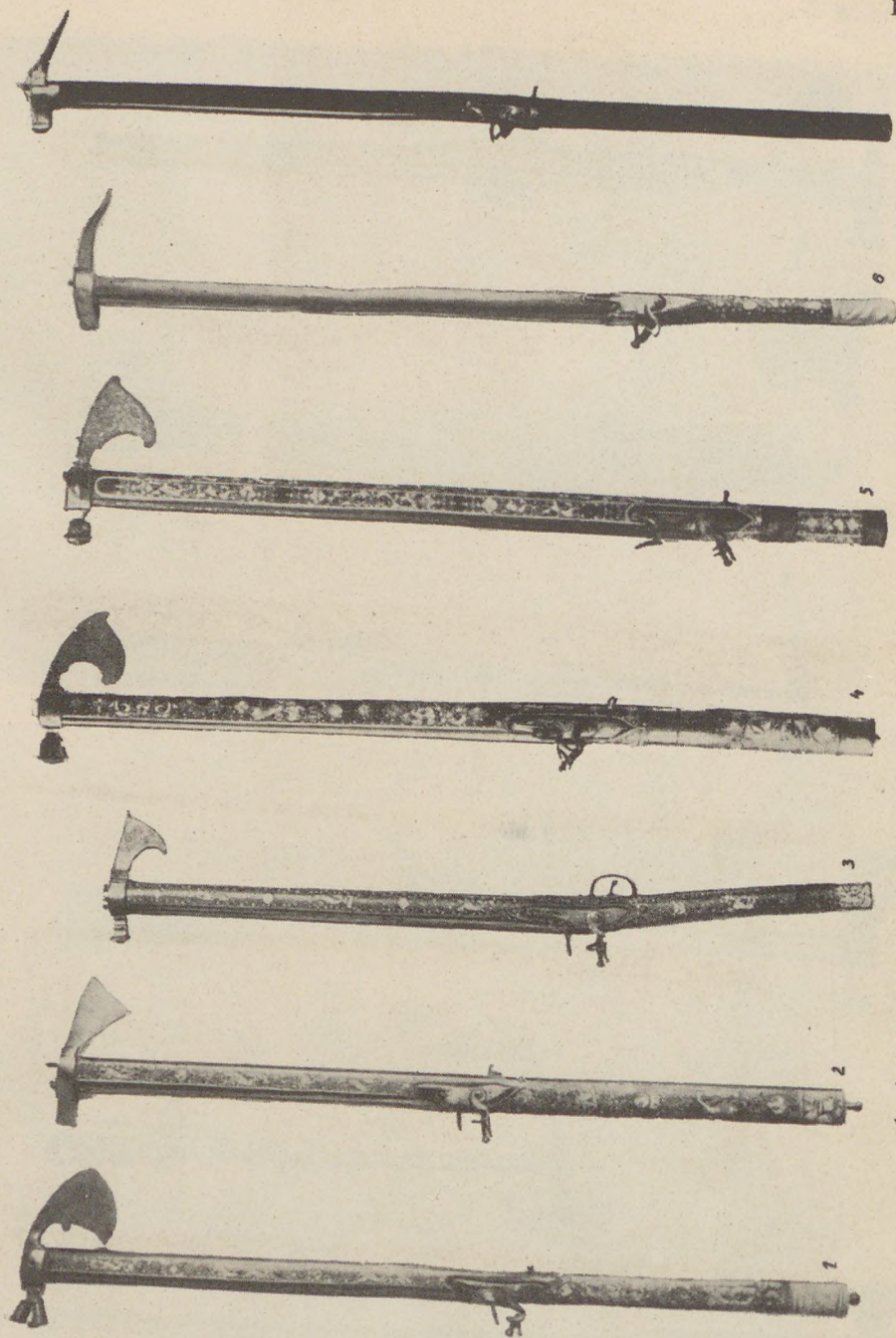
1. Verancsics Antal (1570) ; 2. Verancsics Antal (1571)

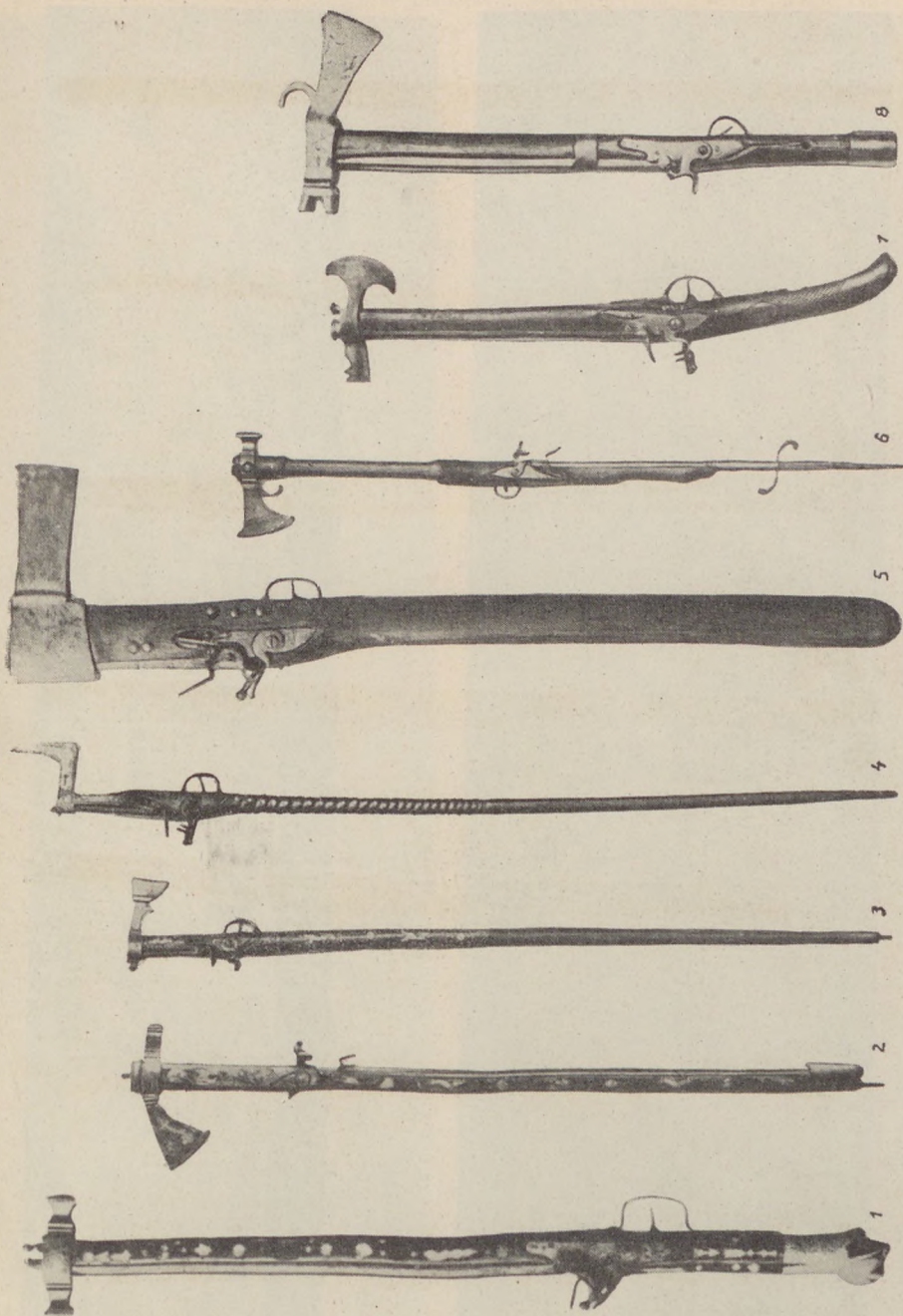
1. Fejérvöky István (1575); 2. Balassa János (1575)

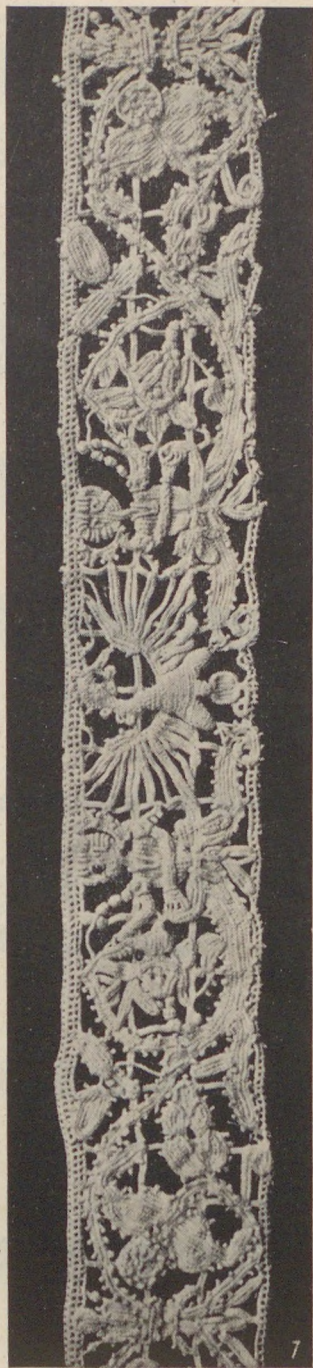
1. Zürich, Landesmuseum ; 2. Drezda, Historisches Museum ; 3. Madrid Real Armeria ; 4. Scheremetew-gyűjtemény ; 5. Magyar Történeti Múzeum ; 6. Leiden-gyűjtemény

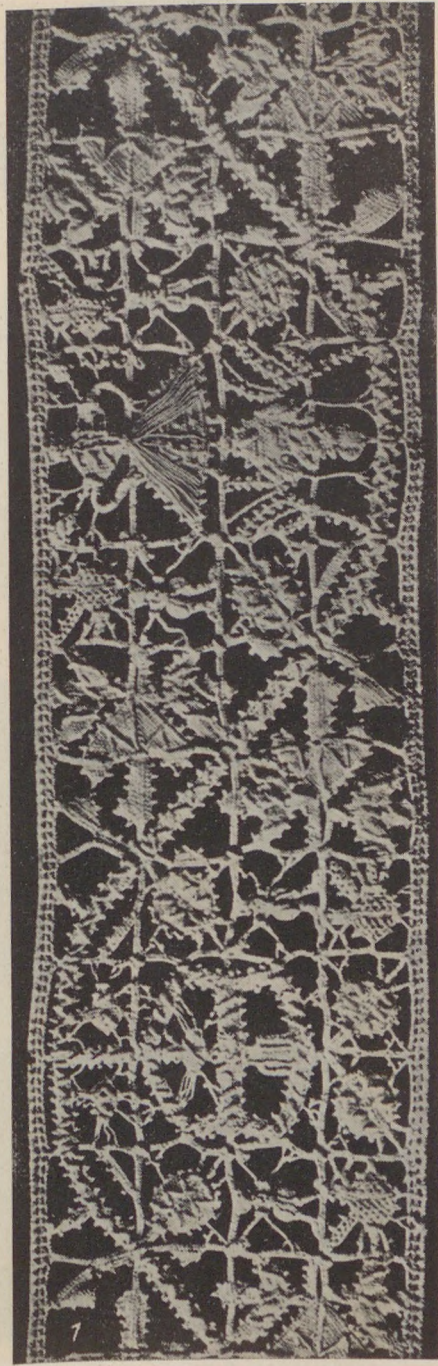
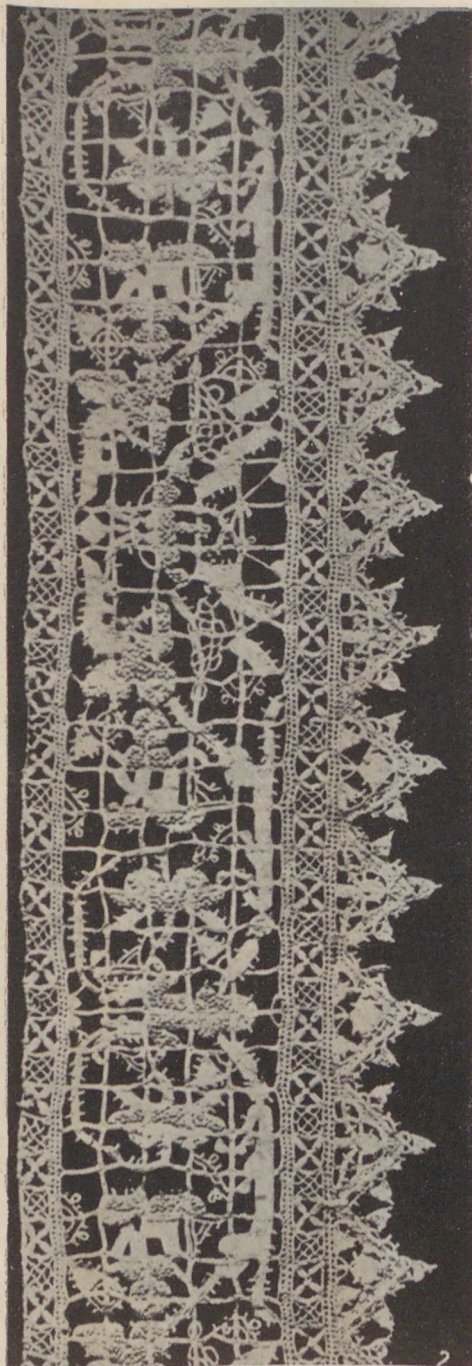
1—4, 6. Magyar Történeti Múzeum ; 5. Debrecen, Déri Múzeum ; 7. Schwarzburg

1. Scheremetew-gyűjtemény ; 2. Zschille-gyűjtemény ; 3—4, 6—8. Magyar Történeli Múzeum ; 5. Debrecen, Déri Múzeum

1—2. Varrott csipke, Magyar Történelmi Múzeum

1. Punto in aria reticella alapon (Genova) ; 2. Punto tagliato (L. Iklé gyűjt.)

1

2

3

3

4

5

5

1. Nyáry Pál ; 2. Concini Cyprian ; 3. Erdélyi rossz állapotok ; 4—5. Szeben város pénzei
(16.01)

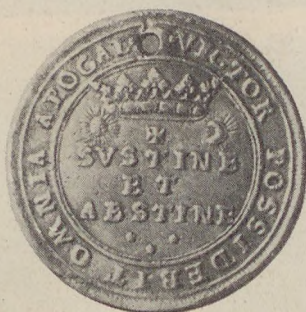
1

2

3

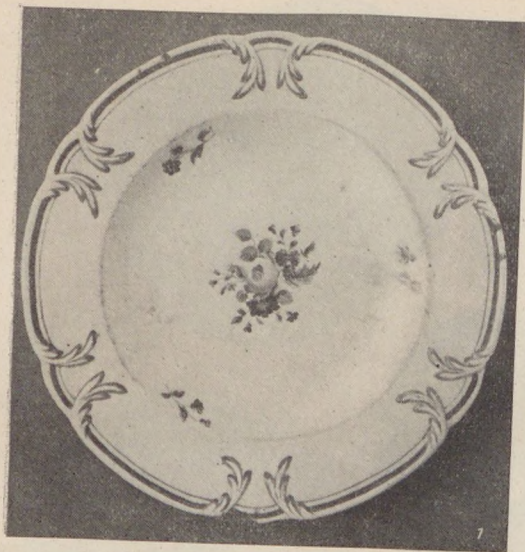
3

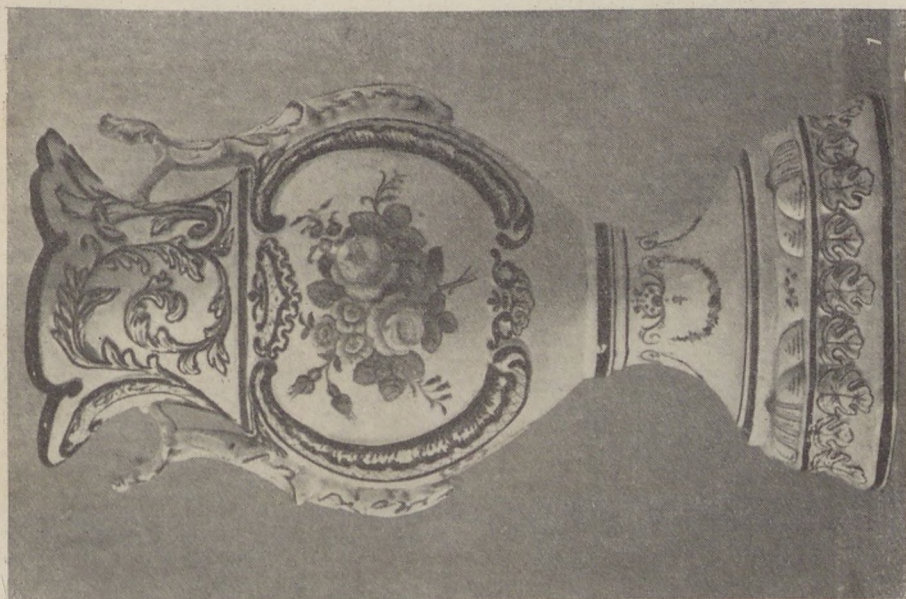
4

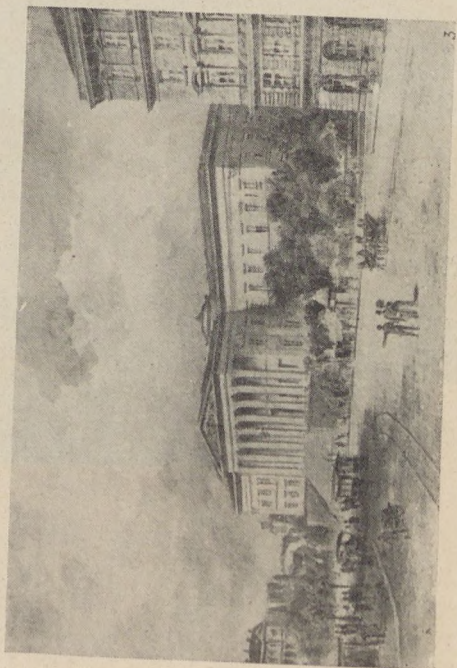
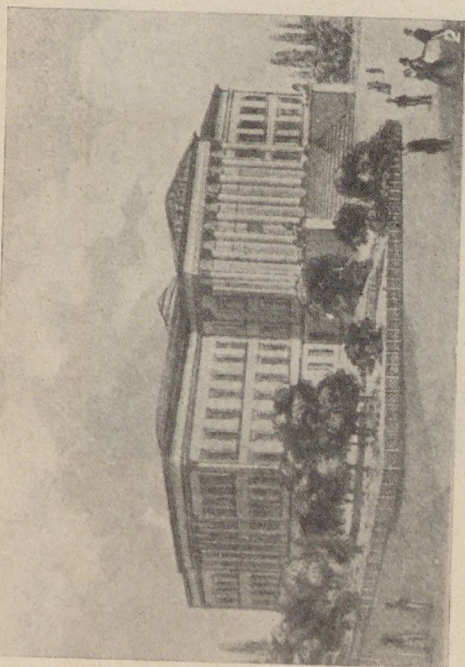
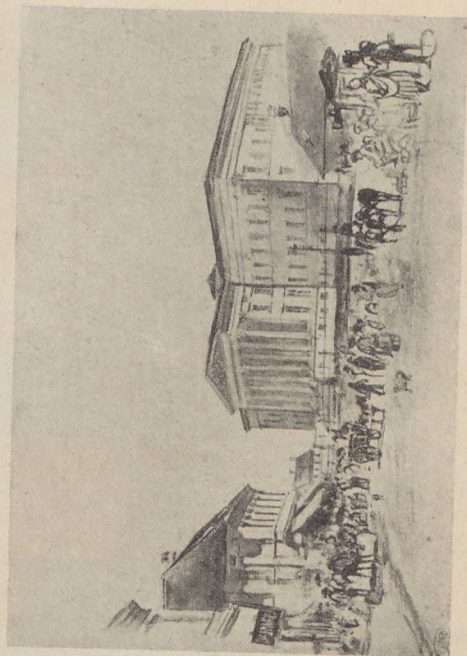
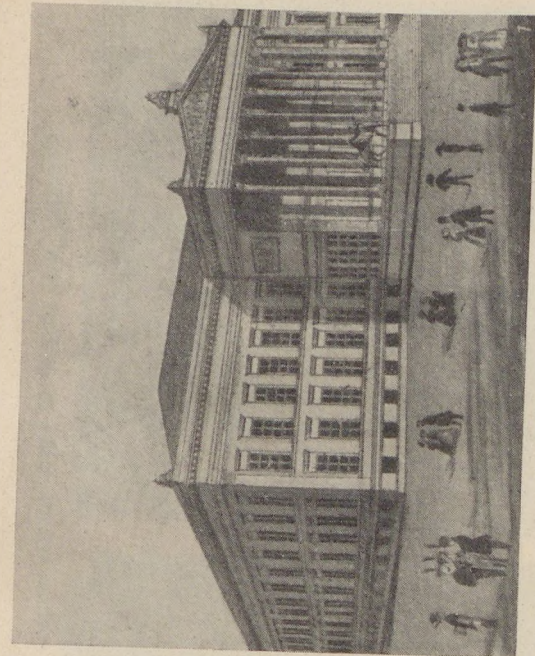
1. Mihály vajda ; 2. Basta György ; 3. Deidricius György ; 4. Salvator érem.

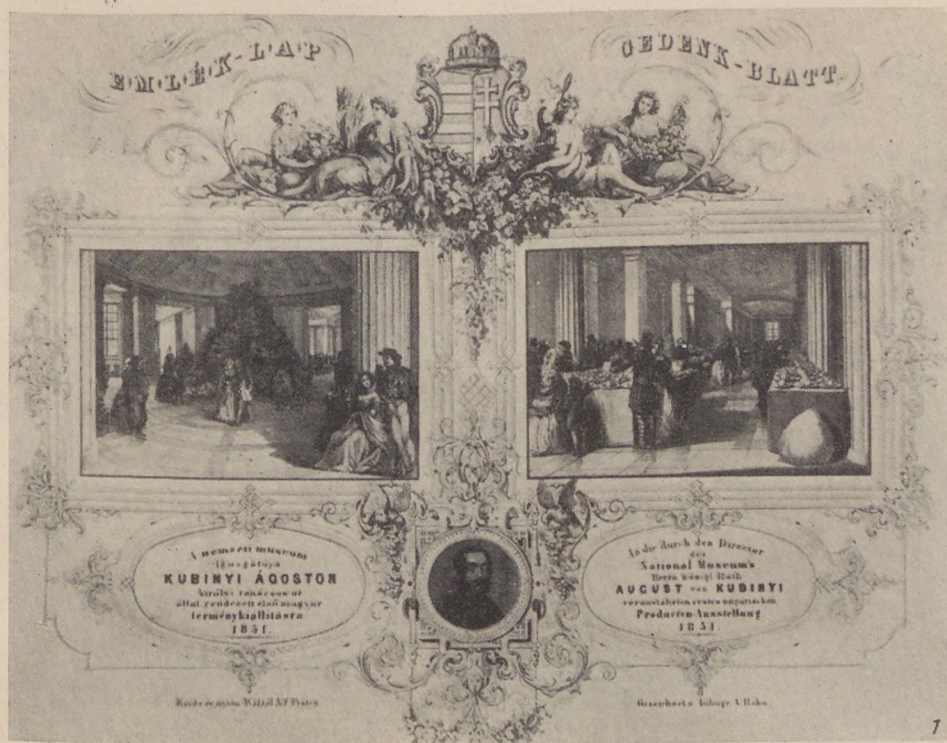
1. Városlódi porcelán tányér 1846—48-ból; 2. Ua., gyári jegye; 3. Címer nélküli Zichy porcelán; 4. Porcelán vadásztányér a 60-as évekből

1. Városlódi, a múlt század 40-es éveiben készült váza ; 2. A 80-as évek díszvázája

1. Magyar Nemzeti Múzeum látképe 1837-ből; 2. Ua., Hummitch rajza 1842-ből; 3. Rauscher

1. Emlék-lap a Magyar Nemzeti Múzeumról (1851); 2. Magyar Nemzeti Múzeum látképe, Glatz Tivadar tollrajza (1850 körül)

